

ДЗЯРЖАЎНЫ КАМІТЭТ
ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

АРХЕАГРАФІЧНАЯ КАМІСІЯ

БЕЛАРУСКІ НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧЫ ІНСТЫТУТ
ДАКУМЕНТАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЙ СПРАВЫ

**БЕЛАРУСКІ
АРХЕАГРАФІЧНЫ
ШТОГОДНІК**

Выпуск 2

Мінск
2001

УДК 930.25(476)(058)

ББК 79.3(4Бел)я5

Б43

Рэдакцыйная калегія

Галоўны рэдактар доктар гістарычных навук, прафесар Р. П. ПЛАТОНАЎ

Члены калегіі:

У. І. АДАМУШКА, Г. Л. ГАРБАЧОЎ, Н. М. ДЗЯТЧЫК, С. У. ЖУМАР,
П. П. ЖУРКЕВІЧ, Г. В. КІСЯЛЁЎ, У. П. КРУК, М. В. ЛАРЫН (Расія),
У. П. ЛЯХОЦКІ (Украіна), А. М. МІХАЛЬЧАНКА, В. Л. НАСЕВІЧ,
Э. М. САВІЦКІ, К. А. СЕЧАНАВА, В. У. СКАЛАБАН (намеснік галоўнага
рэдактара), М. С. СТАШКЕВІЧ, У. В. ФЯДОСАЎ, М. Ф. ШУМЕЙКА,
Я. Я. ЯНУШКЕВІЧ

*Рэкамендаваны да друку бюро Археаграфічнай камісіі
і Вучоным саветам БелНДІДАС*

Б43 Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 2 / Рэд. кал.: Р. П. Платонаў (гал. рэд.) і інш. — Мн.: БелНДІДАС, 2001. — 360 с.

У другім выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка», як і ў першым, друкуюцца артыкулы па археаграфіі, архівазнаўству і архіўнай справе, крыніцазнаўству, тэксталагіі, гісторыі дзяржаўных устаноў. Уведзены новыя раздзелы: «Палеаграфія», «У замежных архівах», «Постаці». Змешчаны шэраг дакументаў па пытаннях палітычнай, сацыяльнай і эканамічнай гісторыі Беларусі. Друкуюцца таксама агляды архіўных фондаў, рэцэнзіі, хроніка.

УДК 930.25(476)(058)

ББК 79.3(4Бел)я5

©Археаграфічная
камісія Дзяржкамархіва
Рэспублікі Беларусь,
БелНДІДАС, 2001

ДА ЧЫТАЧОЎ «БЕЛАРУСКАГА АРХЕАГРАФІЧНАГА ШТОГОДНІКА»

Паважаныя чытачы!

Перад вамі другі выпуск «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Як і ў першым выпуску, у ім у адпаведнасці з зацверджанай Дзяржкамархівам тэматычнай структурай друкуюцца навуковыя артыкулы па археаграфіі, архівазнаўству і архіўнай справе, крыніцазнаўству, тэксталагіі, гісторыі дзяржаўных устаноў. Хацелася б звярнуць Вашу ўвагу на артыкул «Некаторыя пытанні археаграфіі як навуковай дысцыпліны», якім адкрываецца выпуск. У ім раскрываюцца сутнасць археаграфіі як спецыяльнай гістарычнай навукі, яе тэарэтычныя прынцыпы, навукова-метадычныя асновы. Артыкул прапанавалі нам кіраўнік Дзяржаўнай архіўнай службы Расійскай Федэрацыі доктар гістарычных навук У. П. Казлоў і старшыня Дзяржкамархіва нашай рэспублікі кандыдат гістарычных навук А. М. Міхальчанка, за што рэдакцыйная калегія штогодніка ім вельмі ўдзячная. Мы звяртаем увагу на гэты артыкул яшчэ і таму, што ён — фактычна першая за апошнія гады публікацыя ў рэспубліцы па тэарэтычна-метадалагічных і метадычных пытаннях археаграфіі. Такая праблематыка ўсё яшчэ застаецца слабым звяном археаграфічнай працы ў нашай архіўнай галіне. Пад рубрыкай «Археаграфія» ў другім выпуску працягваецца друкаванне матэрыялаў па гісторыі археаграфіі.

З’явіліся ў другім выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка» і новыя раздзелы: «Палеаграфія», «У замежных архівах», «Постаці». Рэдкалегія спадзяецца, што змешчаныя ў іх матэрыялы зацікавяць чытачоў, і мы атрымаем ад іх новыя артыкулы па гэтай важнай тэматыцы. Значна пашырыўся раздзел «З гісторыі дзяржаўных устаноў». Мы працягваем публікацыю рэдкіх дакументаў па пытаннях палітычнай, сацыяльнай і эканамічнай гісторыі Беларусі. Сярод іх некаторыя дакументы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага, якія датычацца быту, культуры беларускага народа, эканамічнай і сацыяльнай структуры грамадства.

Рэдакцыйная калегія палічыла магчымым змясціць у другім выпуску матэрыялы пасяджэння Археаграфічнай камісіі, якое адбылося 20 лютага 2001 г. Улічвалася актуальнасць пытанняў,

вынесены на абмеркаванне: вынікі работы Археаграфічнай камісіі за мінулы год і праблемы, з якімі яна сутыкнулася за той час, што прайшоў з моманту яе заснавання; цяперашні стан археаграфічнай працы ў рэспубліцы і ход распрацоўкі праграмы выдання дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду.

Аўтарамі другога выпуску, як і першага, з'яўляюцца аўтарытэтныя ў рэспубліцы гісторыкі, археографы, архівісты, літаратары, работнікі музеяў. Рэдкалегія ўдзячная ім за разуменне важнасці аднаўлення ў незалежнай Беларусі традыцый арганізацыі археаграфічнай працы і асабісты ўдзел у ёй.

Рэдакцыйная калегія разлічвае на далейшае плённае супрацоўніцтва з членамі Археаграфічнай камісіі і з усімі, каму не абыхавы стан археаграфічнай і архіўнай справы ў Беларусі, запрашае іх да актыўнага ўдзелу ў чарговых выпусках «Беларускага археаграфічнага штогодніка».

*Па даручэнні рэдкалегіі
галоўны рэдактар Р. П. Платонаў.*

АРХЕАГРАФІЯ

У. П. Казлоў, А. М. Міхальчанка

НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ АРХЕАГРАФІІ ЯК НАВУКОВАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Сучаснае чалавецтва за тры апошнія стагоддзі сваёй гісторыі стварыла сотні тысяч, магчыма, мільёны дакументальных публікацый. Яны складаюць археаграфічныя фонды розных дзяржаў, якія бесперапынна папаўняюцца і сёння. Відавочна, што выданне дакументальных публікацый стала з’явай чалавечай гісторыі новага і найноўшага часу. У чым сутнасць гэтай з’явы? Якія прычыны яе спарадзілі? Якія матывы вызначалі і вызначаюць у розныя імгненні мінулай і сучаснай гісторыі падрыхтоўку той ці іншай дакументальнай публікацыі? Навошта чалавецтву раптам становіцца патрэбным дакумент мінулага часу, а не толькі праца правайдэра-гісторыка, які валодае значна большымі магчымасцямі, каб данесці і растлумачыць мінулае з пазіцыі сучасных ведаў гістарычнай рэтраспектывы? Як уздзейнічае на сучаснасць дакументальная публікацыя? Як у прынцыпах, метадах, правілах яе падрыхтоўкі адлюстроўваецца не толькі той час, які яна хоча паказаць, але і час, у які яна стваралася?

Дзесяткі, сотні пытанняў, адказы на якія ў канчатковым выніку маглі б даць не самыя галоўныя, але цікавыя, а іншы раз і важныя тлумачэнні шматлікіх гістарычных праблем.

Але вырашэнне гэтых і падобных пытанняў з’яўляецца важным яшчэ па адной прычыне. Яна звязана з разуменнем той сферы ведаў, якая вызначае «правільнасць» падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі і мае ўжо шматвяковую гісторыю. Сёння патрэбен пошук дакладнага і важнага для лёсаў археаграфіі адказу на яшчэ адно пытанне: хто яна, гэтая археаграфія, сёння — «служанка часу», якая старанна, а іншы раз і паспешліва задзірае свой падол, ці нейкая сукупнасць ведаў, няўхільна і аб’ектыўна выяўляючых, фіксуючых і аналізуючых узаемадзейненне дакумента і асобы, грамадства, дзяржавы?

У прынцыпе, адказ на гэтае пытанне відавочны. Падобна да біялогіі, якая мае справу з жывёльным светам як нейкім мноствам,

археаграфія мае справу таксама з мноствам — мноствам дакументальных публікацый, мноствам дакументаў. Гэтыя мноствы ў адрозненне ад біялогіі маюць значна большыя гранічныя межы, якія не змяняюцца, а павялічваюцца. Іх апісанне, аналіз, сістэматыка маюць не меншае чым, напрыклад, батаніка захапляючае пазнавальнае значэнне і пасвойму не менш практычна значныя для спасціжэння чалавечага духу.

І ў гэтых уводзінах, і далей па тэксту мы невыпадкова параўноўваем археаграфію з батанікай. Сучасныя ўяўленні аб археаграфіі вельмі блізкія да батанічнага перыяду бытавання навукі аб жывых раслінах. К. А. Ціміразеў неяк заўважыў, што «не ў накапленні незлічоных лічбаў метэаралагічных дзённікаў, а ў раскрыцці асноўных законаў матэматычнага мыслення, не ў вывучэнні мясцовай фауны і флоры, а ў раскрыцці асноўных законаў і бакоў развіцця арганізмаў, не ў апісанні выкапнёвых багаццяў сваёй краіны, а ў раскрыцці асноўных законаў хімічных з’яў» заключаецца задача навукі. Ці ёсць такія законы альбо заканамернасці ў той сферы чалавечай жыццядзейнасці, якую вывучае археаграфія, — адказ на гэтае пытанне перш за ўсё хваляваў аўтараў.

Відавочна, што далёка не для ўсіх гэтае пытанне будзе здавацца бяспрэчным і ў тэрміналагічным, і ў змястоўна-канцэптуальным плане. Аднак мы свядома выбралі пэўную імправізацыю, спадзеючыся на тое, што яна выкліча спрэчкі, якія немагчымы без разважанняў. Археаграфія як навуковая дысцыпліна ад гэтага толькі выйграе.

РАЗДЗЕЛ 1 АРХЕАГРАФІЯ ЯК НАВУКОВАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

1. Асноўныя археаграфічныя паняцці

Археаграфія (ад грэчаскага *archaios* — старажытны + грэчаскае *grapho* — пішу) як тэрмін у рускай мове быў упершыню ўжыты ў 1807 г. прафесарам Маскоўскага ўніверсітэта Кашанскім. У зробленым ім перакладзе кнігі французскага гісторыка А. Міленя «Дапаможнік у пазнанні старажытнасцей» гэты тэрмін азначаў «тлумачэнне помнікаў», пад якім і разумеліся ўсе «старажытнасці», за выключэннем нораваў і абрадаў мінулага. Выпускнік Маскоўскага ўніверсітэта, будучы вядомы гісторык і археограф П. М. Строеў у 1823 г. у сваёй знакамітай прамове ў Таварыстве гісторыі старажытнасцей расійскіх, якая змяшчала праграму збірання, апісання і публікацыі пісьмовых

гістарычных крыніц, другі раз выкарыстаў гэты тэрмін ужо толькі ў сувязі з апісаннем пісьмовых помнікаў.

Так, ужо напачатку выкарыстання тэрміна «археаграфія» за ім замацавалася «шырокае» і «вузкае» яго разуменне, але з некаторымі ў далейшым прынцыповымі мадыфікацыямі. Строеўскае «вузкае» разуменне тэрміна спачатку было выціснута і, калі датычылася апісання пісьмовых крыніц, заменена тэрмінам «бібліяграфія», а потым гэтае «вузкае» разуменне трансфармавалася ў навуковую дысцыпліну, якая займалася пытаннямі публікацыі пісьмовых гістарычных крыніц. «Шырокае», міленеўскае, разуменне тэрміна «археаграфія» з цягам часу таксама было выціснута: тэрмін стаў азначаць распрацоўку пытанняў збірання, апісання і выдання пісьмовых крыніц. Аднак развіццё архівазнаўства і архіўнай справы, што арганічна ўвасаблялі пытанні збірання (камлектавання) і апісання (навукова-тэхнічнай апрацоўкі) пісьмовых помнікаў, ужо ў наш час не пакінула шанцаў і на такое «шырокае» разуменне гэтага тэрміна.

Сёння пад «археаграфіяй» мы разумеем навуковую дысцыпліну, якая займаецца вывучэннем дакументальных публікацый, распрацоўкай прынцыпаў, метадаў, спосабаў іх надрыхтоўкі (тэарэтычная археаграфія), а таксама іх рэалізацыяй (прыкладная археаграфія).

Археаграфія мае справу з дакументам — матэрыяльным носьбітам, што зафіксаваў рознымі спосабамі інфармацыю, якая з’яўляецца прадуктам інтэлектуальнай дзейнасці чалавека. Гэта можа быць пісьмовы дакумент, у якім такая інфармацыя графічным спосабам замацавана на камені, пергаменце, паперы, тканіне, бяросце. Гэта можа быць і аўдыёвізуальны дакумент, дзе тая ж інфармацыя замацавана на спецыяльных носьбітах з дапамогай асаблівых тэхнічных сродкаў (фота, кіно, відэа-, фоназапісы). Нарэшце, гэта можа быць электронны дакумент, які лёгка трансфармуецца ў дакумент пісьмовы або аўдыёвізуальны.

Незалежна ад спосабу фіксавання інфармацыі кожны дакумент мае чатыры стадыі свайго існавання. Першая стадыя звязана з яго стварэннем. Другая стадыя — аператыўнае існаванне дакумента ў якасці рэгулятара працэсаў, з’яў, падзей рэчаіснасці, калі ён выконвае ўладныя, выканаўчыя, арганізацыйныя, камунікатыўныя, інфармацыйныя і іншыя функцыі. Пасля страты дакументам свайго аператыўнага значэння ён можа быць знішчаны без якой-небудзь шкоды і вынікаў для яго аўтара, адрасата, уладальніка, уласніка ці, прайшоўшы экспертызу, г. зн. ацэнку яго практычнай, навуковай, гістарычнай, культурнай

значнасці, інакш каштоўнасці для дзяржавы, грамадства, асобы, пакінуты для доўгатэрміновага ці пастаяннага захоўвання ў архіве. Дакумент, які захоўваецца ў архіве, з’яўляецца архіўным дакументам. Архіўны дакумент — гэта трэцяя стадыя існавання дакумента.

У некаторых сітуацыях архіўны дакумент ёсць «рэч у сабе». Ён можа быць не апісаны і не зафіксаваны ў навукова-даведачным апарате архіва і, такім чынам, невядомы карыстальніку, г. зн. канкрэтнай фізічнай ці юрыдычнай асобе, а таксама іх сукупнасці — грамадству. Ён можа знаходзіцца на асобым рэжыме захоўвання (сакрэтным, з абмежаваным ці канфідэнцыйным доступам). Інакш кажучы, карыстальнік не заўсёды можа ведаць аб існаванні таго ці іншага архіўнага дакумента альбо, калі ведае ці здагадваецца пра яго існаванне, не мае магчымасці ў выніку абмежаванняў на доступ пазнаёміцца з ім.

Апісанне архіўнага дакумента, ліквідацыя розных абмежаванняў на доступ да яго, г. зн. ператварэнне архіўнага дакумента ў публічны архіўны дакумент, азначаюць яго пераход у чацвёртую стадыю свайго існавання — гістарычнай крыніцы. Дакумент, трансфармаваны ў гістарычную крыніцу, мае па меншай меры чатыры адзнакі:

- інфармацыя пра яго існаванне *публічная*, ці даступная кожнаму карыстальніку;
- доступ да дакумента *свабодны* і *роўны* для кожнага карыстальніка;
- *стратыграфія* дакумента, г. зн. яго месца ў сістэме іншых дакументаў і дакументальных комплексаў (архіваў, архіўных фондаў, спраў, архіўных калекцый), строга і дакладна зафіксавана архіўным шыфрам — указаннямі на месца захоўвання (архіў), нумар і назву фонду, нумар вопісу, нумар справы, нумар старонкі (старонак);
- чацвёртай адзнакай ператварэння дакумента ў гістарычную крыніцу з’яўляецца яго *дакументальная публікацыя*, г. зн. узнаўленне і тыражаванне дакумента, калі максімальна захоўваюцца ўсе асаблівасці яго зместу і знешнія адзнакі, а таксама існуе інфармацыйнае суправаджэнне — *канвой*, які ўяўляе сабой сістэму тлумачальных элементаў да дакумента (прадмова, каментарыі, заўвагі, загаловак, архіўны шыфр і інш.) і забяспечвае *камунікатыўнасць* дакументальнай публікацыі, эфектыўнае ўзаемадзеянне дакумента і карыстальніка.

Пры гэтым перадача тэксту дакумента, г. зн. зафіксаванай у любой знакавай форме і любым спосабам інфармацыі, якая адлюстроўвае факт, падзею, з’яву, працэс мінулага і сучаснага, — адна з найбольш важных задач пры яго публікацыі. Не менш важным пры публікацыі

дакумента як гістарычнай крыніцы з'яўляецца прадастаўленне карыстальніку варыянта (варыянтаў) тэксту дакумента, г. зн. канцэптuallyных тэкставых адрозненняў, якія сутыкаюцца (рэдакцыі тэксту дакумента), альбо непрынцыпова адрозніваюцца (уласна варыянты) і фіксуюць першую стадыю існавання дакумента.

2. Гісторыя археаграфіі як паказчык яе самавызначэння ў якасці самастойнай галіны ведаў і навуковай дзейнасці ў шэрагу іншых навуковых дысцыплін

2.1. Развіццё практыкі, методыкі і тэорыі падрыхтоўкі дакументальных публікацый.

Пачатак больш-менш сістэматычнай падрыхтоўкі дакументальных публікацый у Расіі звязаны з перыядам праўлення Пятра Вялікага. Менавіта ў гэты час узнікла практыка апублікавання дакументаў публічнага характару — імператарскіх указаў, распараджэнняў вышэйшых і мясцовых урадавых устаноў. Тады ж з'явіліся і першыя дакументальныя публікацыі гістарычных крыніц — летапісных запісаў, актавых матэрыялаў і інш. Прыкладная археаграфія таго часу была вельмі цесна звязана з палітычнымі інтарэсамі дзяржавы.

Асоба Пятра Вялікага і яго рэфарматарская дзейнасць амаль адразу пасля яго смерці і на працягу ўсяго XVIII ст. сталі тэмамі дакументальных публікацый. Паралельна пашыраліся відавочныя, тэматычныя дакументальныя публікацыі гістарычных крыніц больш ранніх гістарычных эпох. У другой палове XVIII ст. узніклі і былі часткова рэалізаваны практы серыйных дакументальных публікацый (летапісаў, актавых матэрыялаў, радаслоўных кніг і запісаў). З'явіліся першыя дзяржаўныя арганізацыі і грамадскія аб'яднанні, якія ставілі перад сабой задачу падрыхтоўкі і выдання дакументальных публікацый гістарычных крыніц, напрыклад, Расійская акадэмія, гурток А. І. Мусіна-Пушкіна. Усё часцей дакументальныя публікацыі сталі з'яўляцца на старонках перыядычных выданняў. У канцы XVIII ст. узнікла і першае перыядычнае выданне, якое спецыялізавалася на дакументальных публікацыях — «Древняя российская вивлиофика» Н. І. Новікава.

У Беларусі публікатарская праца была цесна звязана з польскімі даследчыкамі. Традыцыя злучаць у адным выданні дакументы па гісторыі Польшчы з помнікамі Вялікага княства Літоўскага ўзыходзіць да пяцітомнага выдання В. Міцлера дэ Колаў «Historiarum Poloniae et M. D. Lith. scriptorum collectio magna» (Варшава, 1761 — 1777).

Археаграфія на беларускіх землях пачынаецца са складання вопісаў манастырскіх бібліятэк і архіваў: Слуцкага Троіцкага (1494), Пінскага Ляшчынскага (1588), Супрасльскага, Жыровіцкага і інш. У 1551 г. Марцін Кромер склаў вопіс аўтэнтчных лістоў, што знаходзіліся ў Метрыцы Вялікага княства Літоўскага. Дзяржаўны архіў парадкавалі, складаючы вопісы ў 1594 г. па загаду канцлера Льва Сапегі, а таксама ў 1641 г. (каралеўскія сакратары Даўгяла-Завіша і Райскі). Вопісы рабілі паводле храналагічнага прынцыпу, спосабу захавання (фасцыкулы, пераплёты), часам тэматычныя (асабліва вопісы бібліятэк). Ад XVII ст. вядомы вопісы прыватных бібліятэк і архіваў: рэстр кніг пінскага і тураўскага епіскапа Грыгорыя, складзены Сільвестрам Каглобам у 1631 г., каталог рукапісаў бібліятэкі Радзівілаў (зараз у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве, не апублікаваны) і інш. Над апрацоўкай Архіва Радзівілаў працавалі нясвіжскія архіварыусы XVII — XIX стст. Сімановіч, Богуш-Шышка, А. Іваноўскі, Б. Таўрагінскі. У канцы XVIII ст. пад кіраўніцтвам і пры ўдзеле галоўнага архіварыуса літоўскай правінцыі базэльян (у 1793 г. ім быў Ф. Шакальскі) складзены вопісы ўсіх манастырскіх архіваў, прычым у гэтых вопісах альбо скапіраваны, альбо ўклеены арыгіналы прывілеяў манастыру, фондушавыя акты. Многія з гэтых вопісаў захаваліся. Найбольш значнай працай у галіне археаграфіі ў XVIII ст. стаў вопіс архіва мітрапалітаў кіеўскіх і галіцкіх, што захоўваўся ў Навагрудку (складзены ў 1780 г. базэльянінам Ф. Янкоўскім, рукапіс знаходзіцца ў адзеле рукапісаў Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу). С. Рункевіч выдаў «Апісанне дакументаў архіва заходнерускіх уніяцкіх мітрапалітаў» (т. 1 — 2. СПб., 1897 — 1907).

Назапашаны вопыт падрыхтоўкі дакументальных публікацый стаў падставай для першых разважанняў тэарэтыка-метадычнага характару. Перш за ўсё замацавалася разуменне грамадскай значнасці дакументальных публікацый наогул і гістарычных крыніц у прыватнасці.

Паступова пачаў папаўняцца паняццёвы апарат прыкладной археаграфіі. Напрыклад, з'явіліся такія тэрміны, як «спісак» дакумента, «тэкст» дакумента, «рознасці» (варыянты) тэксту дакумента, «арыгінал» дакумента. У межах навукі герменеўтыкі, якая атрымала значнае распаўсюджанне, пачалося абмеркаванне праблем «ачышчэння» гістарычных крыніц і іх «крытычнага», «вызваленага» ад больш позніх напластаванняў, выдання. Інакш кажучы, у канцы XVIII ст. вызначыліся першыя парасткі самаідэнтыфікацыі археаграфіі як нейка-

га асаблівага комплексу ведаў, звязаных з падрыхтоўкай дакументальных публікацый.

У першай палове XIX ст. гэтыя тэндэнцыі ўжо сталі выступаць у якасці з'явы, што аформілася ў цалкам самастойную сферу навуковых практыкаванняў. Кола дзяржаўных арганізацый і грамадскіх аб'яднанняў, якія займаліся падрыхтоўкай дакументальных публікацый, рэзка пашырылася. Больш разгалінаваным рабіўся паняццёвы апарат археаграфіі, які набываў элементы сістэмнасці. З'яўляюцца першыя працы, прысвечаныя метадам падрыхтоўкі дакументальных публікацый. Шэраг спецыяльных пытанняў археаграфіі стаіць у парадку дня дыскусій. Ужо не выключэннем, а правілам робіцца тэарэтыка-метадычнае абгрунтаванне выбраных археаграфамі прынцыпаў і метадаў падрыхтоўкі дакументальных публікацый.

У другой палове XIX — пачатку XX ст. археаграфія канчаткова аформілася як навуковая дысцыпліна. У гэты час узнікаюць і паспяхова рэалізуюцца грандыёзныя серыйныя праекты дакументальных публікацый, з'яўляюцца першыя правілы публікацыі не толькі канкрэтных дакументаў, але і іх пэўных відаў, пачынаюць чытацца першыя курсы археаграфіі.

На працягу XX ст. у Расійскай імперыі, а потым у СССР ішоў дастаткова інтэнсіўны працэс асэнсавання археаграфіі як спецыяльнай гісторыка-філалагічнай дысцыпліны. Важна падкрэсліць тэндэнцыю да вызначэння пэўных заканамернасцей, адзіных прынцыпаў падрыхтоўкі дакументальных публікацый розных эпох і розных відаў, што таксама з'яўляецца адной з прыкмет самаідэнтыфікацыі археаграфіі як навуковай дысцыпліны, паколькі яна дэманструе універсалізм такіх прынцыпаў у адносінах да вялікай разнастайнасці дакументаў. Найбольш яскрава гэта знайшло сваё адлюстраванне ў падрыхтоўцы правілаў выдання гістарычных крыніц, якія і з'яўляліся якраз спробамі універсальнага падыходу да падрыхтоўкі дакументальных публікацый.

2.2. Айчынная і замежная археаграфія і іх узаемадзеянне на сучасным этапе.

У XVIII — XIX стст. айчынная і замежная археаграфія развіваліся адасоблена, хоць уздзеянне тэарэтычных распрацовак, метадычных навыкаў і практычных спраў у галіне падрыхтоўкі дакументальных публікацый замежнай археаграфіі на расійскую цяжка аспрэчваць. Напрыклад, вядомая публікацыя Румянцаўскага гуртка «Собрание государственных грамот и договоров» з'явілася пад уплывам аналагічных германскіх, французскіх і англійскіх выданняў.

У XX ст. адбыліся істотныя змены ў гэтым узаемадзеянні. Вырашальную ролю тут адыгралі два фактары: практыка сумесных дакументальных публікацый міністэрстваў замежных спраў розных краін, якая склалася ў свеце, і дэмакратычныя пераўтварэнні пачатку 90-х гадоў.

Дакументальныя публікацыі міністэрствамі замежных спраў, нягледзячы на элементы палітызацыі, рыхтаваліся і рыхтуюцца ў межах сумесна выпрацаваных правілаў з прыцягненнем дакументаў, якія захоўваюцца ў архівах МЗС розных краін. Гэта сведчыць аб прызнанні універсальнасці, усеагульнасці прынцыпаў падрыхтоўкі дакументальных публікацый, што ў сваю чаргу яшчэ раз гаворыць аб самавызначэнні археаграфіі як спецыяльнай навуковай дысцыпліны.

Археаграфічны выбух 90-х гадоў XX ст., і перш за ўсё падрыхтоўка дакументальных публікацый па гісторыі XX ст., з'явіўся вынікам адкрытасці расійскага і беларускага грамадства. Падзеі пачатку 90-х гадоў зрабілі больш даступнымі архівы, забяспечылі магчымасць выкарыстання творчага патэнцыялу гісторыкаў і архівістаў. Разам з тым рэалізацыя гэтага патэнцыялу адбывалася на фоне жорсткага эканамічнага крызісу, які паразіў архіўную справу, як і ўсе сферы жыццядзейнасці. Дзве гэтыя супярэчлівыя тэндэнцыі спрыялі ўзмацненню ўзаемадзеяння расійскай, беларускай і замежнай археаграфіі.

Узмацненне гэтага ўзаемадзеяння выявілася па некалькіх накірунках. Па-першае, удасканальваецца яго арганізацыйны механізм. Падрыхтоўка дакументальных публікацый забяспечваецца фінансаваннем, іх канцэпцыі і рэалізацыя распрацоўваюцца, разглядаюцца і кантралююцца спецыяльна створанымі каардынуючымі органамі з прадстаўнікоў розных краін — камісіямі, саветамі, рэдкалегіямі. Так, напрыклад, у Галоўны рэдакцыйны савет дакументальнай серыі «Трагедія советской деревни» ўвайшлі прадстаўнікі не толькі Расіі, але і ЗША, Канады, Італіі. Па-другое, забяспечваецца ўдзел замежных археографіаў у падрыхтоўцы дакументальных публікацый і ўключэнне ў іх склад дакументаў замежных архіваў. Такім чынам, напрыклад, у Беларусі сумесна з польскімі архівістамі ажыццяўляецца падрыхтоўка дакументальнай публікацыі «Літосці». Па-трэцяе, усё больш пашыраецца практыка выкарыстання сучасных тэхналогій падрыхтоўкі дакументальных публікацый на мікрафільмах, мікрафішах, кампакт-дысках, якімі актыўна карыстаюцца зараз у замежнай археаграфіі.

2.3. Сучасныя аспекты ўзаемадзеяння археаграфіі з архівазнаўствам, тэксталагіяй і дапаможнымі гістарычнымі дысцыплінамі.

Ніжэй мы падрабязна будзем разглядаць аб'ект і прадмет археаграфіі як спецыяльнай навуковай дысцыпліны. Зараз жа неабходна канстатаваць некалькі аспектаў перасячэння, супадзення і сутыкнення аб'екта археаграфіі — дакументальнай публікацыі і прадмета археаграфіі — дакумента з аб'ектамі і прадметамі іншых блізкіх да археаграфіі навуковых дысцыплін.

Аб'ектам архівазнаўства з'яўляецца дакумент. Такім чынам, архіва-знаўства і археаграфія перасякаюцца: першая навуковая дысцыпліна сваім аб'ектам, другая — сваім прадметам. Архівазнаўства займаецца распрацоўкай пытанняў арганізацыі збору і захоўвання дакументаў, археаграфія — іх публікацыяй.

Аб'ектам тэксталагіі з'яўляецца дакумент, а яе прадметам — тэкст дакумента. Такім чынам, тэксталагія і археаграфія таксама перасякаюцца адна з адной: першая сваім аб'ектам, другая — сваім прадметам. Для тэксталагіі дакумент выклікае цікавасць з пункту погляду гісторыі арганізацыі яго тэксту, для археаграфіі дакумент важны сваёй інфармацыйнай значнасцю, для ўзмацнення якой яна выкарыстоўвае тэксталагію.

Аб'ектам крыніцазнаўства з'яўляецца гістарычная крыніца, а прадметам — адлюстраваны ў ёй гістарычны факт. Такім чынам, крыніцазнаўства і археаграфія толькі мяжуюцца, і нават не на ўзроўні аб'ектаў і прадметаў, а ў больш нявызначаных сферах. Для археаграфіі няма прынцыповай розніцы — з'яўляецца арыгінальным ці дакладным апублікаваны дакумент, які стаў гістарычнай крыніцай, у той час як вызначэнне арыгінальнасці і дакладнасці апублікаванага дакумента, што стаў гістарычнай крыніцай, з'яўляецца прынцыпова важнай задачай крыніцазнаўства. Археаграфія забяспечвае выпрацоўку прынцыпаў і прыёмаў падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі, г. зн. рэалізуе адну з магчымасцей трансфармацыі дакумента ў гістарычную крыніцу. Крыніцазнаўства мае справу з рэалізаванай магчымасцю, г. зн. з сапраўднай трансфармацыяй дакумента ў гістарычную крыніцу. Калі для археаграфіі дакументальная публікацыя з'яўляецца своеасаблівым «канчатковым прадуктам», то для крыніцазнаўства гэты прадукт хоць і важны, і значны, але ўсё ж застаецца толькі адным з элементаў у сістэме іншых ужываемых ім «прадуктаў».

Такім чынам, мы пераканаліся, што, нягледзячы на перасячэнне, сутыкненне аб'ектаў і прадметаў археаграфіі, архівазнаўства,

тэксталагіі, крыніцазнаўства, кожная з гэтых навуковых дысцыплін мае сваю прыроду, свае не супадаючыя ніколі аб'екты і прадметы, а значыць, спецыфічныя задачы, метады, прынцыпы. Да іх разгляду мы і прыступім.

РАЗДЗЕЛ 2 АСНОВЫ АРХЕАГРАФІЧНАЙ ТЭОРЫ

1. Аб'ект археаграфіі

Аб'ектам археаграфіі з'яўляецца дакументальная публікацыя. Пры гэтым у якасці аб'екта яна выступае ў дзвюх іпастасях. Археаграфічны фонд кожнай краіны ўяўляе сабой мноства разнастайных дакументальных публікацый. Адлюстроўваючы грамадскія і навуковыя зрухі канкрэтнага імгнення гісторыі, кожная публікацыя, якая ўваходзіць у яго склад, сваім узнікненнем адлюстравала і зафіксавала асаблівасці, тыповыя з'явы гэтага імгнення. Кожная дакументальная публікацыя становіцца гістарычнай крыніцай часу — не толькі таго, якому яна непасрэдна прысвечана, але і таго, калі яна была створана.

Разуменне гэтай больш шырокай агульнагістарычнай ролі дакументальнай публікацыі як дыялогу праз яе дакумента і асобы, грамадства, дзяржавы, як адлюстравання часу яе стварэння, узроўню навукі робіць яе быццам бы аб'ектам і прадметам археаграфіі. Але абмежаваннем такога няпэўнага разумення аб'екта археаграфіі выступае тая акалічнасць, што дакументальная публікацыя ў якасці канкрэтнага прадукта інтэлектуальнай дзейнасці можа стаць аб'ектам вывучэння з пункту погляду разумення абгрунтаванасці выкарыстання пры яе падрыхтоўцы тых ці іншых археаграфічных прынцыпаў, правілаў, метадаў і іх практычнай рэалізацыі. Такое вывучэнне дае магчымасць ацаніць тую ці іншую дакументальную публікацыю альбо як археаграфічны поспех, г. зн. атрымаць новыя веды ў галіне археаграфіі — выявіць новыя тып, форму, спосабы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі, якія часам узнікаюць стыхійна, альбо наадварот, выявіць памылкі і промахі пры падрыхтоўцы дакументальнай публікацыі і прызнаць яе за археаграфічную няўдачу. У гэтым сэнсе кожная новая дакументальная публікацыя з'яўляецца своеасаблівай новаадкрытай раслінай, якую захоплены батанік імкнецца ўключыць у прынятую класіфікацыю на падставе апісання яе асаблівасцей. Гэта — першая іпастась аб'екта археаграфіі.

З другога боку, дакументальная публікацыя з'яўляецца аб'ектам канкрэтнага даследчага праекта, у працэсе рэалізацыі якога неабходна

выпрацаваць найбольш абгрунтаваную яе мадэль. У гэтым выпадку дакументальная публікацыя выступае не як вынік, а як мэта, дасягнуць якую магчыма на грунце агульнапрынятых археаграфічных патрабаванняў. Гэта — другая іпастась аб'екта археаграфіі.

І ў адной, і ў другой іпастасях дакументальная публікацыя заўсёды выступае як сістэма ўзаемазвязаных інфармацыйных элементаў — уласна дакумента (дакументаў), які ўзнаўляецца, яго канвою і сігнальнай сістэмы — пошукавых сродкаў (змест, розныя паказальнікі). У такой сістэме існуе рабочы вучэбны план і абгрунтаваны баланс гэтых элементаў. Найбольш важнай заканамернасцю дакументальнай публікацыі з'яўляецца яе біпалярнасць. З аднаго боку, яна заклікана забяспечыць найлепшае набліжэнне да самога дакумента, а з другога — найбольшае набліжэнне дакумента да карыстальніка. Аднак гэтая біпалярнасць не антаганістычная, а арганічная. Нават парушэнне раўнавагі біпалярнасці, напрыклад, свядомыя і несвядомыя скажэнні тэксту дакумента, недакладныя каментарыі і інш., з'яўляецца ўсяго толькі зменай тыпу дакументальнай публікацыі. Біпалярнасць дакументальнай публікацыі — адна з заканамернасцей археаграфіі.

Дакументальная публікацыя ёсць сістэма з масай (ці адным) дакументаў абмежаванага складу. Ствараючы магчымасць трансфармацыі дакумента ў гістарычную крыніцу, дакументальная публікацыя выступае ў выглядзе ўпарадкаванага інфармацыйнага масіву, які раскрывае факт, падзею, з'яву, працэс мінулага. Па-першае, яна размяшчае дакументы ў пэўнай (храналагічнай, геаграфічнай, тэматычнай, відавой, прадметна-храналагічнай і інш.) паслядоўнасці. Па-другое, яна спрыяе пераадоленню стыхійна ці натуральна створаных разломаў дакументаў і дакументных сістэм, змяшчаючы ў сабе максімальную сукупнасць дакументаў, якія захоўваюцца ў розных месцах ці створаны рознымі фізічнымі і юрыдычнымі асобамі, забяспечваючы магчымасць усебаковага адлюстравання факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага.

Дзякуючы асаблівай арганізаванасці, упарадкаванасці дакумента ў дакументальнай публікацыі ў ёй адбываецца не толькі сінтэз, але і складаная генерацыя інфармацыі розных дакументальных напластаванняў, якая ўзмацняецца *канвоем* і *сігнальнай сістэмай*. Паколькі такая генерацыя з'яўляецца вынікам разумовай дзейнасці чалавека, найбольш важнай асаблівасцю дакументальнай публікацыі становіцца непазбежны суб'ектыўзм упарадкаванасці ўключаных у яе склад дакументаў, які ў прынцыпе змяшчае пагрозу скажэння

гістарычнай рэтраспектывы, асабліва калі гаворка ідзе пра выбар дакументаў з буйных па колькасці і вялікіх па аб'ёмах дакументальных напластаванняў. Пераадоленне, нейтралізацыя суб'ектыўнасці дакументальнай публікацыі — адна з найважнейшых задач пры яе падрыхтоўцы. У археаграфіі, як і ў гістарычнай навучы, тэксталогіі, архівазнаўстве, крыніцазнаўстве існуе свая сістэма доказаў і правілаў, якія забяспечваюць нейтралізацыю суб'ектыўнасці дакументальнай публікацыі і будуць разгледжаны ніжэй.

Адной з заканамернасцей існавання дакумента з'яўляецца тое, што да сваёй чацвёртай стадыі існавання ён непераадольна набывае асаблівасці нявызначаных прабелаў, гэта значыць, губляючы сваё аператыўнае значэнне, паступова змяняе першасны аператыўны інфармацыйны патэнцыял. Адбываецца як быццам бы «згасанне» не толькі тэксту дакумента, але і яго інфармацыі, напрыклад, пра асобу, што ў ім упамінаецца, пра слова або тэрмін, якія ўжо не ўжываюцца. Дакументальная публікацыя пераадольвае такое «згасанне» дакумента, і перш за ўсё з дапамогай яго канвою.

Канвой апублікаванага дакумента, акрамя свайго асноўнага прызначэння — інфармацыйнага суправаджэння, таксама закліканы прадухіліць суб'ектывізм дакументальнай публікацыі, напрыклад, з дапамогай абвяшчэння прынцыпаў і правілаў яе падрыхтоўкі. Тым самым канвой нібы амартызуе не толькі дакумент, але і саму дакументальную публікацыю. Дзякуючы канвою карыстальнік дакументальнай публікацыі мае магчымасць супаставіць уласныя веды і разуменне факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага з іх асвятленнем у дакументальнай публікацыі, карэктуючы альбо свае веды і разуменне, альбо асвятленне мінулага ў дакументальнай публікацыі. Канвой, акрамя змяшэння суб'ектывізму дакументальнай публікацыі, забяспечвае яе больш значную інфармацыйную ёмістасць і эфектыўнасць выкарыстання, паколькі заўсёды змяшчае такую публікацыю як у больш агульны і канкрэтны гістарычны кантэкст, так і ў кантэкст іншых дакументальных публікацый.

Сігнальная сістэма дакументальнай публікацыі ў выглядзе яе пошукавых сродкаў забяспечвае адрасны пошук неабходнай карыстальніку інфармацыі. Арганічна звязаная з дакументам і яго канвоём, яна аб'ядноўвае іх у адзіны інфармацыйны блок, упарадкоўвае іх інфармацыю ў фармальнай ці лагічнай паслядоўнасці.

Дакументальная публікацыя можа быць прадстаўлена *адзінарнай, двайной ці трайнай* сістэмамі. Дакументальная публікацыя адзінарнай

сістэмы з'яўляецца публікацыяй уласна дакумента без канвою і сігнальнай сістэмы. Дакументальная публікацыя двойной сістэмы змяшчае дакумент і альбо канвой, альбо сігнальную сістэму (часцей за ўсё). Дакументальная публікацыя трайной сістэмы выступае ў выглядзе дакумента, канвою і сігнальнай сістэмы.

Дакумент, канвой і сігнальная сістэма дакументальнай публікацыі, нягледзячы на сваю рознасць, выступаюць у якасці трох раўнавагавых сістэм. З аднаго боку, кожная з іх у прынцыпе не можа існаваць без дзвюх іншых. З другога боку, усе яны не толькі ўзаемазвязаны, але і ўзаемадапаўняюць адна адну. Раўнавага дакументальнай публікацыі, якая вызначаецца раўнавагай складаючых яе элементаў, — адна з фундаментальных заканамернасцей археаграфіі.

2. Прадмет археаграфіі

Прадметам археаграфіі з'яўляецца дакумент. З дапамогай спецыяльных прыцыпаў, прыёмаў і правілаў выдання дакумент у дакументальнай публікацыі набывае новае жыццё.

Па-першае, дзякуючы дакументальнай публікацыі, адбываецца ўзбуджэнне дакумента, г. зн. яго актуалізацыя ў якасці гістарычнай крыніцы.

Па-другое, на падставе спецыяльных крытэрыяў ён вылучаецца з сукупнасці іншых дакументаў ці іх сістэмы ў якасці асабліва значнага па пэўных прычынах і матывах. Акрамя таго, ён персаніфікуецца элементамі канвою, напрыклад, загалоўкам.

Па-трэцяе, ён у значнай большасці выпадкаў пераходзіць з адной дакументацыйнай сістэмы (архіўнага фонду, архіўнай калекцыі, а таксама кніжнай, часопіснай, газетнай, файлавай — калі раней ужо быў апублікаваны) у другую — сістэму дакументальнай публікацыі. Гэты запраграмаваны і непазбежны пераход суправаджаецца, з аднаго боку, стратай дакументам некаторых сваіх інфармацыйных якасцей, паколькі ён вылучаецца ў большасці выпадкаў з дакументнай сістэмы, якая натуральна склалася, губляе сувязь з іншымі дакументамі гэтай сістэмы. З другога боку, увайшоўшы ў сістэму дакументаў дакументальнай публікацыі, заўсёды строга ўпарадкаваную, і маючы канвой у якасці суправаджэння, ён можа раскрыць свае новыя, раней скрытыя, інфармацыйныя магчымасці і да таго ж не толькі ўласныя, але і іншых дакументаў, уключаных у дакументальную публікацыю.

Па-чацвёртае, дакумент у дакументальнай публікацыі часта дэманструе шматстадыйнасць свайго ўзнікнення, г. зн. паўстае ў абрамленні

варыянтаў і рэдакцый, якія з'явіліся ў працэсе яго стварэння. Гэта дае карыстальніку новы інфармацыйны пласт, які дазваляе глыбей пранікнуць у задуму аўтара дакумента пры яго падрыхтоўцы.

Па-пятае, дакумент у дакументальнай публікацыі раскрывае ўсе перыпетыі другой стадыі свайго існавання. Разнастайныя паметы, рэзалюцыі, якія зафіксаваны на ім, ствараюць часам надзвычай важны інфармацыйны рад.

Па-шостае, дзякуючы канвою і ў першую чаргу загатоўку, указанню на месца захоўвання яго копій ці дублікатаў з адпаведнымі рэзалюцыямі, дакумент у дакументальнай публікацыі набывае рысы асаблівай упарадкаванасці.

Па-сёмае, дакумент у дакументальнай публікацыі набывае найвышэйшую ступень публічнасці. Ён робіцца свабодным, роўнадаступным для інтэрпрэтацый, крыніцзнаўчага аналізу і гістарычнага даследавання. Зафіксаваўшы факт, падзею, з'яву, працэс мінулага, ён сам становіцца фактам гэтага мінулага і адначасова, з моманту яго апублікавання, — фактам сучаснага імгнення жыцця. З гэтага моманту пачынаецца яго складанае ўзаемадзеянне з грамадскай свядомасцю, пра якое мы пагаворым ніжэй.

3. Характар узаемазвязей «дакументальнае асяроддзе — дакументальная публікацыя» і прынцыпы выяўлення дакумента для дакументальнай публікацыі

Дакументальная частка можа быць прадстаўлена адным дакументам ці нават часткай дакументаў, што маюць дачыненне да гістарычнай праблемы, якая з іх дапамогай падлягае вывучэнню. Новы і найноўшы час, сучаснасць адзначаны масавым стварэннем і акуратным захоўваннем розных відаў дакументаў, пачынаючы ад друкаваных і завяршаючы аўдыёвізуальнымі і электроннымі, якія проста ці ўскосна адлюстроўвалі і адлюстроўваюць тэма ці іншыя падзеі, з'явы, факты, працэсы мінулага і сучаснага на розных узроўнях і стадыях іх стану і развіцця. Гэтыя дакументальныя напластаванні, г. зн. масівы дакументаў, узаемазвязаных і не ўзаемазвязаных, раз'яднаных разломамі і не раз'яднаных, адлюстраваных і не адлюстраваных канкрэтны факт, падзею мінулага, ёсць бачнае і нябачнае мноства. Бачнае мноства дакументальных напластаванняў прадстаўлена арганізаванай публічнай сукупнасцю дакументаў. Нябачнае мноства дакументальных напластаванняў прадстаўлена неарганізаванай ці недаступнай па розных прычынах сукупнасцю дакументаў.

Незалежна ад прыведзеных характарыстык дакументальных напластаванняў важна канстатаваць, што апублікаваць усё мноства змешчаных у іх дакументаў у межах вузкіх тэматычных, тэрытарыяльных, храналагічных абмежаванняў немагчыма і няма патрэбы, хоць у асобных выпадках, па канкрэтных праблемах мінулага, такая неабходнасць з'яўляецца і нават абавязковая, напрыклад, у выпадку з берасцянымі граматамі. Тым не менш патрабаванне максімальна поўнага выяўлення дакументаў для дакументальнай публікацыі ці ў крайнім выпадку дасягненне такой ступені іх выяўлення, калі новыя дакументы ўжо мала што даюць для разумення факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага, змяшчаюць звесткі, якія бясконца паўтараюцца, з'яўляюцца абавязковым і забяспечвае аб'ектыўнасць дакументальнай публікацыі, паколькі гэта дазваляе выбраць з усёй сукупнасці дакументаў найбольш важныя. Гэтае патрабаванне выступае як прынцып максімуму дакументальнай публікацыі, які з'яўляецца яшчэ адной заканамернасцю археаграфіі. Такое выяўленне зыходзіць з дакументальных напластаванняў, што маюць па меншай меры тры запавольваючыя прыкметы — фактары асяроддзя, з якога яно ажыццяўляецца. Па-першае, у значнай большасці выпадкаў гэта — суцэльнае асяроддзе, г. зн. вялікі, нявызначаны па сваіх параметрах, арганізаваны і неарганізаваны масіў дакументаў. Па-другое, гэта разрэджанае асяроддзе, г. зн. масіў дакументаў, у якім пошук неабходнага для дакументальнай публікацыі дакумента можа быць толькі кропкавы. Патрэчае, гэта асяроддзе, якое супраціўляецца, г. зн. у рознай ступені асвоены, вядомы, даступны і публічны дакументальны масіў. Пры гэтым такое асяроддзе мае ўласцівасць раптоўна павялічваюцца і змяншацца, што тлумачыцца, напрыклад, стратай па розных прычынах дакументаў, іх расакрэчваннем ці паўторным засакрэчваннем. Пераадоленне супраціўлення гэтага суцэльнага дакументальнага асяроддзя, нейтралізацыя яго раптоўнага павелічвання ці змяншэння, г. зн. выяўленне дакументаў для дакументальнай публікацыі, дапускае выкарыстанне некаторых прынцыпаў, якія ўлічваюць існаваўшыя і існуючыя традыцыі і нормы дакументавання жыцця і дзейнасці фізічных і юрыдычных асоб у розныя гістарычныя эпохі.

Выяўленне дакументаў для кожнай дакументальнай публікацыі звязана з іх пошукам, г. зн. дакладна разлічанай і азначанай адраснасцю месцазнаходжання дакумента, які можа мець пэўныя адносіны да праблематыкі дакументальнай публікацыі — яе тэмы, тыпу, віду, формы, канфігурацыі. Такі пошук улічвае вертыкальныя, гарызантальныя і

ха-

атычныя міграцыі дакумента.

Пад *вертыкальнай* міграцыяй дакумента разумеюць яго рух па правілах зверху ўніз, знізу ўверх у межах, вызначаных існуючымі дакументацыйнымі сістэмамі.

Пад *гарызантальнай* міграцыяй дакумента разумеюць яго рух па традыцыях, правілах і нормах ініцыявання, абмеркавання, прыняцця і рэалізацыі кіраўніцкага рашэння, якія існуюць у пэўнае імгненне гісторыі ў межах розных дакументацыйных сістэм.

Пад *хаатычнай* міграцыяй дакумента разумеюць яго нічым не запраграмаваны рух па неўпарадкаваных накірунках, які тлумачыцца самымі рознымі прычынамі і матывамі.

Міграцыя дакументаў з'яўляецца адной з фундаментальных заканамернасцей археаграфіі. Таму пры выяўленні дакументаў для дакументальнай публікацыі карыстаюцца метадам гарызантальнага, вертыкальнага і разломнага зандзіравання.

3.1. Прынцып гарызантальнага зандзіравання дакументаў прадугледжвае вывучэнне сувязей дакументаў па гарызанталі дакументацыйных сістэм.

Ён дазваляе выявіць для дакументальнай публікацыі дакументы, якія ствараліся ўстановамі аднаго ўзроўню розных ведамстваў у працэсе вырашэння адной агульнай задачы, пастаўленай перад імі вышэйшымі ўстановамі. Выяўленыя ў адпаведнасці з гэтым прынцыпам дакументы даюць магчымасць атрымаць аб'ёмную, шматбаковую карціну вырашэння такой задачы на розных узроўнях функцыянавання розных дзяржаўных і недзяржаўных структур.

Прынцып вертыкальнага зандзіравання дакументаў прадугледжвае вывучэнне сувязей дакументаў па вертыкалі дакументацыйных сістэм.

Ён дазваляе выявіць для дакументальнай публікацыі дакументы, якія ствараліся ўстановамі аднаго ведамства рознага ўзроўню ў працэсе вырашэння адной канкрэтнай задачы. Выяўленыя на аснове гэтага прынцыпу дакументы дазваляюць прасачыць працэс прыняцця канкрэтнага рашэння і яго рэалізацыю на розных узроўнях і прасторах.

Прынцып разломнага зандзіравання дакументаў грунтуецца на аб'ектыўна ўласцівай ім дыскрэтнасці, г. зн. размежаванасці іх па часе і прасторы.

Пры падрыхтоўцы дакументальнай публікацыі прынцыпова важнай з'яўляецца нейтралізацыя дыскрэтнасці дакументаў, г. зн. пераадо-

ленне разломаў, раз'яднанасці ўсёй сукупнасці дакументаў, якія адлюстроўваюць той ці іншы факт, падзею, з'яву, працэс мінулага. Выкарыстанне прынцыпу пераадолення разломаў дакументацыйных сістэм і дакументальных комплексаў дазваляе выявіць для дакументальнай публікацыі дакументы, што ствараліся не толькі ў межах адной ці некалькіх ведамасных сістэм, але і па-за імі, напрыклад, у працэсе дзейнасці канкрэтных, ніяк не звязаных паміж сабой фізічных і юрыдычных асоб, і нават створаных многа пазней пасля таго, як адбыліся факт, падзея, з'ява, працэс мінулага, напрыклад, мемуары.

4. Асноўныя крытэрыі фільтрацыі дакумента для дакументальнай публікацыі

Адной з найважнейшых задач, якія вырашаюцца пры падрыхтоўцы дакументальнай публікацыі, з'яўляецца фільтрацыя, г. зн. адбор дакументаў з усяго выяўленага масіву для ўключэння ў дакументальную публікацыю. У прынцыпе можна сказаць, што ў вырашэнні гэтай задачы галоўную ролю адыгрывае асэнсаванне інфармацыйнай значнасці дакумента, які адлюстроўвае факт, падзею, з'яву, працэс мінулага. Аднак інфармацыйная значнасць дакумента — паняцце дастаткова нявызначанае, а ў рэальным вымярэнні набывае істотны адбітак суб'ектывізму. Таму ў працэсе адбору дакумента для дакументальнай публікацыі пры вызначэнні яго інфармацыйнай значнасці выкарыстоўваюць пэўныя фармалізаваныя крытэрыі.

4.1. Крытэрыі кумулятыўнасці дакумента патрабуе вызначыць ступень яго ўздзеяння на факт, падзею, з'яву, працэс мінулага.

Чым больш моцнае такое ўздзеянне, тым больш значным з'яўляецца дакумент і тым больш шанцаў у яго трапіць у дакументальную публікацыю.

4.2. Крытэрыі дакладнасці дакумента патрабуе вызначыць аўтэнтычнасць яго носбіта і рэквізітаў, а таксама ў большасці выпадкаў устанавіць ступень адпаведнасці інфармацыі, што ў ім змяшчаецца, факту, з'яве, працэсу, якія сапраўды адбыліся ў мінулым.

Чым больш дакладна дакумент адлюстроўвае іх, тым больш мэтазгодным з'яўляецца яго ўключэнне ў дакументальную публікацыю. Калі ўжываецца гэты крытэрыі, трэба, аднак, мець на ўвазе, што аўтэнтычны дакумент можа змяшчаць недакладную інфармацыю і наадварот. Калі падобныя выпадкі адлюстроўваюць якія-небудзь тыповыя з'явы, працэсы мінулага, можа паўстаць неабходнасць ўключэння адпаведнага дакумента ў дакументальную публікацыю. Апошнія даты-

чыцца і падложных дакументаў, г. зн. дакументаў, сфальсіфікаваных свядома ў якіх-небудзь мэтах.

4.3. Крытэрыі паўнаты інфармацыі дакумента патрабуе вызначыць характар і ступень адлюстравання ў ім факта, падзеі, з’явы, працэсу мінулага.

Чым больш поўна і шматбакова адлюстроўвае іх дакумент, тым больш аддаецца перавага для яго ўключэння ў дакументальную публікацыю.

4.4. Крытэрыі звённасці дакумента ў дакументацыйным радзе патрабуе вызначыць яго месца ў адлюстраванні паслядоўнасці развіцця факта, падзеі, з’явы, працэсу мінулага.

Чым больш рэтраспектыўна і перспектыўна ён адлюстроўвае іх, тым вышэйшая ў яго верагоднасць быць уключаным у дакументальную публікацыю.

4.5. Крытэрыі тыповасці дакумента патрабуе вызначыць аднастайнасць, паўтаральнасць яго фармуляра і зместу з пункту погляду адлюстравання ў гэтым месце шмат разоў паўтораных аднастайных фактаў, падзей, зафіксаваўшых пэўныя з’явы і працэсы мінулага.

Гэта так званыя масавыя дакументы, з якіх на падставе крытэрыю тыповасці дакумента ў дакументальную публікацыю ўключаецца выбарка дакументаў, ці яны могуць быць апублікаваны ў асобнай форме-рэгесце.

4.6. Крытэрыі сістэмнасці дакумента патрабуе вызначыць яго месца сярод іншых дакументаў, каб атрымаць уяўленне аб разнастайнасці дэталю факта, падзеі, з’явы, працэсу, якія адбыліся ў мінулым.

Чым больш новая, арыгінальная, незвычайная інфармацыя дакумента ў адрозненне ад інфармацыі іншых дакументаў, тым больш пераважнай з’яўляецца яго публікацыя.

4.7. Названая крытэрыі адбору дакумента для дакументальнай публікацыі ўжываюцца выключна ў комплексе, забяспечваючы максімальную аб’ектыўнасць адбору.

Аднак і іх выкарыстанне не заўсёды бяспрэчнае. Напрыклад, на-конт аднаго і таго ж факта, падзеі, з’явы, працэсу мінулага ў розных дакументах можа змяшчацца супярэчлівая інфармацыя. Вызначэнне таго, які дакумент найбольш дакладна адлюстроўвае іх, — задача крыніцазнаўства. У археаграфіі ж у такім выпадку выкарыстоўваецца крытэрыі шматпалярнасці дакумента, у адпаведнасці з якім у дакумен-

тальную публікацыю ўключаюцца ўсе дакументы, якія прырачаць адзін аднаму сваёй інфармацыяй, калі кожны з іх з'яўляецца аўтэнтным.

4.8. Крытэрыі складання і раскладання дакументаў мае сваёй перадумовай агульную ацэнку інфармацыйнай значнасці ўсяго выяўленага і адабранага на падставе папярэдніх крытэрыяў для дакументальнай публікацыі масіву дакументаў з пункту погляду уласцівых ім магчымасцей для адлюстравання факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага, а потым размеркаванне гэтых дакументаў на дакументы першага, другога і трэцяга парадку.

Дакументы першага парадку безумоўна падлягаюць публікацыі. Дакументы другога парадку выкарыстоўваюцца ў канвоі, дакументы трэцяга парадку ўжываюцца ў якасці дапаможнага даведчна-інфармацыйнага масіву.

5. Сістэматызацыя дакументаў у дакументальнай публікацыі

Вышэй ўжо закраналася тое, што дакументальная публікацыя можа быць прадстаўлена як адным дакументам, так і нейкім мноствам. У апошнім выпадку неадкладна пачынае дзейнічаць заканамернасць стабілізацыі месца дакумента, г. зн. яго размяшчэння ў дакументальнай публікацыі. Згодна з гэтым кожны дакумент дакументальнай публікацыі падпарадкоўваецца ў ёй пэўнаму парадку. У метадычным плане гэта азначае неабходнасць упарадкавання дакумента сярод іншых дакументаў дакументальнай публікацыі, г. зн. іх сістэматызацыі ў яе межах. Такая сістэматызацыя забяспечвае пераход дакумента з першаснай структуры ўпарадкавання дакументаў, якая склалася натуральна ці стыхійна ў працэсе яго апэратыўнага існавання, у другасную структуру бытавання дакументаў ужо ў дакументальнай публікацыі. Сістэматызацыя дакументаў у дакументальнай публікацыі адбываецца на грунце аднаго ці некалькіх прынцыпаў.

5.1. Намінатыўна-храналагічны прынцып сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі мае на ўвазе іх групуванне па відах (разнавіднасцях), а ўнутры груп кожнага віду (разнавіднасці) — па храналогіі.

Гэты прынцып забяспечвае магчымасць канцэнтрацыі інфармацыйнага патэнцыялу пэўнага віду (разнавіднасці) дакумента аб канкрэтным факце, падзеі, з'яве, працэсе мінулага ці нейкай іх сукупнасці. Аднак ён непазбежна разрывае храналогію іх развіцця, пазбаўляе дакументальную публікацыю здольнасці панізіць дынаміку развіцця ў мінулым факта, падзеі, з'явы, працэсу. Намінатыўна-храналагічны

прынцып з'яўляецца па гэтай прычыне адзіна прымальным толькі ў павідавай дакументальнай публікацыі.

5.2. Прасторавая-храналагічны прынцып сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі мае на ўвазе іх групуванне па геаграфіі факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага, а ўнутры кожнай з груп — па храналогіі факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага.

Гэты прынцып забяспечвае магчымасць канцэнтрацыі інфармацыйнага патэнцыялу дакументаў аб факце, падзеі, з'яве, працэсе мінулага на пэўнай тэрыторыі ў дынаміцы развіцця кожнага з іх. Ён можа падысці як для тэматычнай, так і для павідавай дакументальнай публікацыі. Аднак пры пэўных сітуацыях яго выкарыстанне стварае складанасці, паколькі, па-першае, калі-нікалі бывае неабходна ўключыць у дакументальную публікацыю агульныя дакументы, якія маюць дачыненне да ўсіх геаграфічных аб'ектаў, і, па-другое, ён можа стварыць умовы для дубліравання асобных дакументаў у дакументальнай публікацыі. У першым выпадку гэты прынцып разбурае сам сябе, у другім — паніжае камунікатыўнасць дакументальнай публікацыі.

5.3. Прадметная-храналагічны прынцып сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі мае на ўвазе іх групуванне па пэўных тэмах, а ўнутры кожнай з такіх тэм — па храналогіі стварэння дакументаў.

Гэты прынцып забяспечвае магчымасць канцэнтрацыі інфармацыйнага патэнцыялу дакументаў па кожнай з тэм і ў неабходных выпадках у лагічнай паслядоўнасці падаць сутнасць факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага. Разам з тым, гэты прынцып можа, наадварот, разарваць храналагічную паслядоўнасць развіцця падзеі, з'явы, працэсу мінулага. Тэматыка-храналагічны прынцып сістэматызацыі дакументаў можа быць арганічным для некаторых тэматычных дакументальных публікацый і ў рэдкіх выпадках выкарыстоўвацца ў павідавых дакументальных публікацыях.

5.4. Прынцып несвабоды выбару сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі мае на ўвазе іх размеркаванне ў той паслядоўнасці, у якой яны былі арганізаваны (свядома ці стыхійна) у працэсе апэратыўнага бытавання — у справе (справах), комплексе і г. д.

Ён заснаваны на разуменні важнасці захавання для карыстальніка такой арганізацыі як нейкага знакавага ці дадатковага інфармацыйнага элемента. Прынцып несвабоды сістэматызацыі дакументаў можа

выкарыстоўвацца як у тэматычнай, так і павідавой дакументальнай публікацыі. Аднак трэба мець на ўвазе, што ён паніжае камунікатыўнасць дакументальнай публікацыі, сур'ёзна ўскладняючы карыстанне ёю.

5.5. Прынцып гарманічнасці сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі распаўсюджваецца толькі на пафндавыя дакументальныя публікацыі і мае на ўвазе захаванне ў ёй той сістэматызацыі дакументаў, якая існуе ў архіўным фондзе пасля яго апрацоўкі.

Гэты прынцып па сваёй сутнасці блізкі да прадметна-храналагічнага і мае ўсе яго добрыя якасці і недахопы. Аднак, калі ў першым выпадку прадметна-храналагічны прынцып сістэматызацыі ў большасці выпадкаў мае дачыненне да дакументаў рознай фондавай прыналежнасці, г. зн. аслабляе ці ўзмацняе дакументальныя разломы, то ў другім выпадку прынцып гарманічнасці заўсёды забяспечвае аслабленне такога разлому ў межах архіўнага фонду.

5.6. Як бачым, за выключэннем прынцыпу несвабоды сістэматызацыі, усе астатнія прынцыпы сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі нязменна маюць храналагічную састаўляючую.

Гэта сведчыць пра тое, што храналагічны прынцып сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі з'яўляецца універсальным і ўжываць яго можна ў любой дакументальнай публікацыі. Забяспечваючы ўяўленне аб дынаміцы развіцця факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага, ён з'яўляецца найбольш пажаданым, а для дакументальнай публікацыі акадэмічнага тыпу — наогул заўсёды абавязковым.

5.7. У сувязі з апошнім сцвярдженнем важна паспрабаваць разгледзець узаемасувязь таго ці інішага прынцыпу сістэматызацыі дакументаў у дакументальнай публікацыі з яе тыпам.

Лёгка заўважыць, што пераважная большасць разгледжаных прынцыпаў можа выкарыстоўвацца пры падрыхтоўцы дакументальнай публікацыі любога тыпу. Але ёсць некаторыя выключэнні. Пра адно з іх мы казалі вышэй, калі гаворка ішла наконт храналагічнага прынцыпу. Другое выключэнне звязана з немагчымасцю ўжываць прынцып гарманічнасці і прынцып несвабоды ў навукова-папулярнай і вучэбнай дакументальных публікацыях, таму што гэтыя прынцыпы істотна паніжаюць іх папулярызатарскую і дыдактычную накіраванасць. Наадварот, храналагічны, прасторава-храналагічны і асабліва прадметна-

храналагічны прынцыпы такую накіраванасць забяспечваюць най-больш эфектыўна.

6. Крытэрыі выбару тэксту (асноўнага тэксту) дакумента для дакументальнай публікацыі

Выбар тэксту дакумента для дакументальнай публікацыі — адзін з адказных этапаў яе падрыхтоўкі. Для старажытных дакументальных помнікаў ён важны перш за ўсё таму, што многія з іх захаваліся ў больш позніх спісах і розных рэдакцыях, якія казалі арыгінал. Ад абгрунтаванасці выбару ў якасці асноўнага таго ці іншага спісу залежыць крыніцазнаўчая каштоўнасць дакументальнай публікацыі. Для дакументаў новага і найноўшага часу характэрная наяўнасць шматварыянтнасці і тыражаванасці дакументаў. І ў тым, і ў другім выпадках стаіць задача аптымальнага, абгрунтаванага агульнапрынятымі нормамі і правіламі выбару тэксту дакумента. Такі выбар грунтуецца на шэрагу крытэрыяў.

6.1. Крытэрыі аўтэнтычнасці дакумента азначае абавязковасць уключэння ў дакументальную публікацыю арыгінала дакумента, які заўсёды мае большую за копіі ці дублікаты інфармацыйную значнасць, таму што змяшчае не толькі аўтэнтычны подпіс, што сведчыць арыгінальнасць дакумента, але і розныя рэзалюцыі і паметы, якія адлюстроўваюць аператыўнае бытаванне дакумента.

І толькі ў выключных выпадках, напрыклад, калі арыгінал страчаны ці яго не ўдалося знайсці, дапускаецца змяшчэнне дакумента ў дакументальную публікацыю з мас-медыйнага выдання, па копіі ці дублікату.

6.2. Адною з найважнейшых заканамернасцей існавання дакумента з'яўляецца яго варыяцыйнасць, г. зн. абавязковая зменлівасць на першым этапе яго бытавання — у момант стварэння, а таксама ў працэсе далейшага існавання ў выпадку, калі ён па розных прычынах не захаваўся ў выглядзе арыгінала.

Варыяцыйнасць дакумента — адна з фундаментальных заканамернасцей археаграфіі. Вынікам гэтай заканамернасці з'яўляюцца альбо канечныя рознасці тэксту дакумента, альбо разрыўныя рознасці тэксту дакумента. Пад *канечнымі рознасцямі* тэксту дакумента разумеюць такія яго варыянты, якія істотна не змяняюць яго канцэптuallyную накіраванасць і кумулятыўнасць, але даюць уяўленне аб працэсе выбару гэтых канцэптuallyнасці і кумулятыўнасці. Пад *разрыўнымі рознасцямі* тэксту дакумента разумеюць такія яго варыянты, якія кан-

цэптуальна і кумулятыўна істотна адрозніваюцца адзін ад аднаго, а часта рэзка супярэчаць адзін аднаму (рэдакцыі тэксту дакумента).

Таму пры выбары тэксту (асноўнага тэксту) дакумента ў дакументальнай публікацыі з улікам варыяцыйнай заканамернасці існавання дакумента выкарыстоўваецца крытэрыі ар'ергарднасці варыянта тэксту дакумента. Ён мае на ўвазе ўключэнне ў дакументальную публікацыю апошняга па часе стварэння варыянта тэксту дакумента, які найбольш поўна і канчаткова адлюстроўвае задуму яго аўтара. У большасці выпадкаў ужыванне гэтага крытэрыю па сваіх выніках супадае з вынікамі ўжывання крытэрыю аўтэнтычнасці дакумента, хоць у выпадках з публікацыяй старажытных помнікаў найбольш позні спісарыгінал якраз наадварот, як правіла, скажае тэкст недайшоўшага арыгінала. Пры ўжыванні гэтага крытэрыю трэба мець на ўвазе, што ў выпадку, калі іншыя варыянты тэксту дакумента маюць істотна важнае змястоўнае, філалагічнае ці іншае значэнне для разумення гісторыі стварэння дакумента і характарыстыкі яго аўтара, яны фіксуюцца ў дакументальнай публікацыі з дапамогай асаблівых прыёмаў, пра якія гаворка пойдзе ніжэй.

6.3. Крытэрыі размеркавальнасці тэксту дакумента азначае ўключэнне ў дакументальную публікацыю ў якасці асноўнага тэксту дакумента аднаго са спісаў, што захаваліся, пасля іх спецыяльнай класіфікацыі па пэўных прыметах.

Такая класіфікацыя, як правіла, з'яўляецца вынікам спецыяльнага крыніцазнаўчага даследавання, у ходзе якога дакладна ці гіпатэтычна можна прасачыць гісторыю тэксту дакумента, які не захаваўся ў арыгінале, ці гісторыю тэксту дакумента, які ў працэсе свайго стварэння атрымаў прынцыпова важныя для вывучэння факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага рэдакцыйныя змяненні. Пры гэтым у шэрагу выпадкаў з'яўляецца мэтазгоднай публікацыя ўсіх вядомых рэдакцый тэксту дакумента.

7. Прынцыпы перадруку тэксту дакумента ў дакументальнай публікацыі

Дакумент з'яўляецца матэрыяльным прадуктам разумовай і творчай дзейнасці канкрэтных людзей розных гістарычных эпох. З аднаго боку, па гэтых прычынах у дакуменце адлюстроўваюцца індывідуальныя рысы асобы яго аўтара (напрыклад, пісьменнасць), з другога боку, дакумент непазбежна адлюстроўвае агульныя, тыповыя для кожнай эпохі з'явы (напрыклад, фармуляр, арфаэпію). Гэтыя

абставіны ўлічваюць прынцыпы перадруку тэксту дакумента ў дакументальнай публікацыі.

7.1. Найважнейшым, вызначальным прынцыпам перадруку дакумента ў дакументальнай публікацыі з'яўляецца прынцып зададзенай дакладнасці перадачы яго тэксту.

Згодна з ім карыстальніку прапануецца такая сістэма перадачы тэксту дакумента, якая яму цалкам вядомая, зразумелая, доказная і якую можна праверыць у любы момант існавання дакумента і яго дакументальнай публікацыі. Адначасова гэты прынцып дазваляе вызначыць мяжу памылкі пры перадруку тэксту ў дакументальнай публікацыі.

7.2. Прынцып недачыкальнасці тэксту дакумента пры яго перадруку азначае выключэнне такога ўмяшальніцтва ў тэкст дакумента, якое парушала б яго структуру, сказала б арыгінальнасць арфаэпіі, знешніх асаблівасцей, змяніла б інфармацыйны патэнцыял, інакш кажучы, пазбавіла б дакумент істотна важных для разумення факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага элементаў.

Гэты прынцып патрабуе ўключачь дакумент у дакументальную публікацыю як адзінае цэлае, абумоўленую традыцыямі і логікай мыслення сістэму. Выконваць гэты прынцып — значыць захоўваць дакумент як помнік эпохі.

7.3. Прынцып недачыкальнасці тэксту дакумента не з'яўляецца універсальным. У выпадку, калі гаворка ідзе пра публікацыю пэўных відаў дакументаў ці дакументаў вялікага аб'ёму і рэзка разнапланавых па зместу, дапушчальная іх публікацыя з вытрымкамі. У гэтым выпадку неабходна прытрымлівацца прынцыпу дакладнасці перадруку тэксту дакумента.

Гэты прынцып з'яўляецца універсальным і мае на ўвазе выключэнне якіх бы там ні было паправак, што «паляпшаюць» арфаэпію, «удакладняюць» інфармацыю дакумента шляхам унясення змяненняў у яго тэкст. Адзіным абмежаваннем для яго ўжывання з'яўляецца магчымасць выпраўлення відавочных тэхнічных апісак, памылак друку, скажэнняў, якасці адлюстравання, гуку.

7.4. Прынцып дыферэнцыраванага падыходу да перадруку тэксту ў дакументальнай публікацыі ў залежнасці ад іх аўтараў і эпох стварэння мае на ўвазе забеспячэнне абгрунтаванай і зручнай для карыстальнікаў трансфармацыі дакумента з яго натуральнай ранейшай знакавай сістэмы ў сучасную.

Выкарыстанне гэтага прынцыпу ўзмацняе камунікатыўную ролю дакумента.

7.5. Прынцып дыферэнцыраванага падыходу да перадруку тэксту дакумента, які карэктруе ў пэўных сітуацыях прынцып недатыкальнасці тэксту дакумента і прынцып дакладнасці перадруку тэксту дакумента, у сваю чаргу карэктруецца прынцыпам уніфікаванасці перадруку тэксту дакумента ў дакументальнай публікацыі.

Гэты прынцып мае на ўвазе абавязковы адзіны падыход да перадачы тэксту (тэкстаў) дакумента (дакументаў) у канкрэтнай дакументальнай публікацыі.

7.6. Наяўнасць масавых дакументаў стварае магчымасць выкарыстання ў дакументальнай публікацыі прынцыпу рэгеставання тэкстаў дакументаў, г. зн. іх перадруку ў асаблівай фармалізаванай форме — тэбліцы, выключэння частак тэксту, якія паўтараюцца (клаўзулы).

Абавязковай умовай рэалізацыі прынцыпу рэгеставання тэкстаў дакументаў з'яўляецца дакладнае абгрунтаванне таго ці іншага спосабу яго ўжывання і яго здольнасць лёгка трансфармавацца ў зыходныя масавыя дакументы.

8. Прынцыпы канваіравання дакумента ў дакументальнай публікацыі

Вышэй ужо гаварылася пра тое, што дакументальная публікацыя — ёсць сістэма ўзаемазвязаных элементаў, у якой дакумент з'яўляецца хоць і галоўным, але толькі адным з такіх элементаў. Яе другім элементам выступае канвой, г. зн. інфармацыйнае суправаджэнне, закліканае ўзмацніць камунікатыўную ролю дакумента, зрабіць яго максімальна даступным, зразумелым для карыстальніка. Элементы такога канвою могуць выступаць у выглядзе прамога і непрамога дзеяння. У першым выпадку элементы канвою непасрэдна тлумачаць дакумент — яго тэкст і змест (заўвагі па тэксту, каментарыі, загаловак і інш.). У другім выпадку элементы канвою апасродкавана судносяць дакумент з іншымі дакументамі (прадмова, археаграфічныя ўводзіны і інш.).

Канвой надае дакументу актыўнасць, г. зн. узбуджае яго інфармацыю ў мэтах узмацнення камунікатыўнасці дакумента. Складанне канвою грунтуецца на некалькіх прынцыпах.

8.1. Прынцып непарыўнасці сувязі дакумента і канвою мае на ўвазе строгую адпаведнасць элементаў канвою і іх зместу неабходна-

му і поўнаму тлумачэнню дакумента, здольнаму ўзмацніць камунікатыўнасць дакументальнай публікацыі.

8.2. Прынцып ідэнтыфікацыі дакумента ў канвоі мае на ўвазе персаналізацыю яго віду, аўтара, часу (даты) стварэння, а таксама ўказанне на стратыграфію дакумента, яго копіі і дублікатаў.

Гэты прынцып забяспечвае характарыстыку намінатыўнай, часовай, прасторавай і аўтарскай адзнак дакумента ў асяроддзі яго існавання — па-за дакументальнай публікацыяй і ўнутры дакументальнай публікацыі.

8.3. Прынцып дакладнасці і дакументаванасці канвою ў дакументальнай публікацыі азначае яго дакладнасць і дакументальную абгрунтаванасць, г. зн. адпаведнасць звестак, што прыводзяцца, падзеям мінулага, якія вызначаюцца на падставе існуючых ведаў і дакументаў.

8.4. Прынцып паўнаты канвою ў дакументальнай публікацыі мае на ўвазе абавязковую прысутнасць у ёй усіх неабходных элементаў інфармацыйнага суправаджэння дакумента і іх збалансаванага нападўнення, якое забяспечвае максімальную даступнасць, зразумеласць дакумента, г. зн. яго камунікатыўнасць.

8.5. Прынцып непрадузятасці канвою мае на ўвазе яго максімальную фармалізацыю і прынцыповую адмову ад уздзеяння якой бы тым ні было адхіляючай сілы, за выключэннем крыніцзнаўчай характарыстыкі.

8.6. Прынцып узаемасувязі элементаў канвою ў дакументальнай публікацыі мае на ўвазе ўзаемадапаўняльнасць зместу элементаў інфармацыйнага суправаджэння дакумента і абгрунтаванасць выбару кожнага з такіх элементаў у залежнасці ад тыпу, віду, формы дакументальнай публікацыі, віду дакумента, што публікуецца, і інш.

8.7. Прынцып пераадолення фігуры замоўчвання ў канвоі мае на ўвазе абавязковае растлумачэнне ў канвоі ўсіх незвычайнасцей дакумента, а таксама наведанне аб усіх сітуацыях, пры якіх якое-небудзь тлумачэнне дакумента было немагчымым.

9. Тыпалогія дакументальных публікацый

Назапашаны масіў дакументальных публікацый, што складае археаграфічны фонд, які пастаянна папаўняецца, можна класіфікаваць па некалькіх прыкметах: ступень страты дакументам у дакументальнай публікацыі сваёй першапачатковай мэтавай функцыі, мэта ўключэння

дакумента ў дакументальную публікацыю, характар падбору дакумента ў дакументальную публікацыю, спосаб перадруку дакумента ў дакументальнай публікацыі.

9.1. Па ступені страты дакументам сваёй першапачатковай мэтавай функцыі вызначаюцца: аператыўная дакументальная публікацыя, дакументальная публікацыя гістарычнай крыніцы, камбінаваная дакументальная публікацыя.

Аператыўная дакументальная публікацыя ўключае дакумент, які не страціў сваіх першапачатковых мэтавых функцый і мае службовае значэнне.

Дакументальная публікацыя гістарычнай крыніцы ўключае дакумент, які страціў свае першапачатковыя мэтавыя функцыі, службовы характар.

Камбінаваная дакументальная публікацыя ўключае як дакумент, што не страціў сваіх першапачатковых мэтавых функцый, так і дакумент, які стаў гістарычнай крыніцай.

9.2. Па мэце ўключэння дакумента ў дакументальную публікацыю вызначаюцца: навуковая, навукова-папулярная і вучэбная дакументальныя публікацыі.

Навуковая дакументальная публікацыя разлічана на карыстальнікаў, якія прафесійна займаюцца вывучэннем мінулага. Яна рыхтуецца з выкананнем максімальна магчымага набору археаграфічных патрабаванняў.

Навукова-папулярная дакументальная публікацыя разлічана на шырокае кола карыстальнікаў, якія цікавяцца мінулым. Яна рыхтуецца па аблегчаных археаграфічных правілах, напрыклад, са спрошчанымі прынцыпамі перадруку тэксту дакумента.

Вучэбная дакументальная публікацыя разлічана на яе выкарыстанне ў адукацыйным працэсе. Яна рыхтуецца таксама па аблегчаных археаграфічных правілах з канвоям дыдактычнай накіраванасці.

Мэта дакументальнай публікацыі вызначае яе тып, які з'яўляецца першай сістэмаўтваральнай адзнакай тыпалогіі дакументальных публікацый.

9.3. Па характару падбору дакумента ў дакументальнай публікацыі вызначаюцца: пафондавая, тэматычная, навідавая дакументальныя публікацыі.

Пафондавая дакументальная публікацыя ўключае ў свой склад усе без выключэння дакументы ці іх пераважную частку, што захоўваюцца

ў канкрэтным архіўным фондзе, даючы, такім чынам, магчымаць карыстальнікам пазнаёміцца з усёй інфармацыйнай разнастайнасцю архіўнага фонду.

Тэматычная дакументальная публікацыя ўключае ў свой склад дакументы па пэўнай тэме, адлюстроўваючы канкрэтны факт, падзею, з’яву, працэс мінулага з максімальнай паўнатай і шматбаковасцю ў канкрэтным часавым і прасторавым вымярэннях.

Унутры тэматычных дакументальных публікацый па характару фільтрацыі дакументаў вылучаюцца тэматычныя ланцуговыя дакументальныя публікацыі, г. зн. такія, што змяшчаюць дакументы розных відаў і аднаго ўзроўню стварэння і паходжання, і тэматычныя каскадныя дакументальныя публікацыі, г. зн. такія, што змяшчаюць дакументы розных відаў і рознага ўзроўню стварэння і паходжання.

Павідавая дакументальная публікацыя ўключае ў свой склад дакументы аднаго віду (разнавіднасці) у пэўным часавым ці прасторавым вымярэнні. Унутры павідавых дакументальных публікацый па характару фільтрацыі дакументаў вылучаюцца павідавныя рэгулярныя дакументальныя публікацыі, г. зн. такія, што ўключаюць дакументы аднаго віду і аднаго ўзроўню стварэння і паходжання, і павідавныя каскадныя дакументальныя публікацыі, г. зн. такія, што змяшчаюць дакументы аднаго віду і розных узроўняў стварэння і паходжання.

Характар падбору дакумента ў дакументальных публікацыях вызначае іх від, які з’яўляецца другой сістэмаўтваральнай адзнакай тыпалогіі дакументальных публікацый.

9.4. Па спосабу перадруку дакумента ў дакументальнай публікацыі вылучаецца друкаваная, факсімільная і тэхнатронная дакументальныя публікацыі, якія з’яўляюцца іх абалонкай, г. зн. формай падачы дакументальнай публікацыі карыстальніку.

Друкаваная дакументальная публікацыя аднаўляе дакумент сродкамі традыцыйнай паліграфіі. Яна ў сваю чаргу можа мець кніжную, прыкніжную, унутрыкніжную, часопісную, газетную формы.

Факсімільная дакументальная публікацыя аднаўляе дакумент з максімальна магчымым захаваннем усіх яго знешніх адзнак, аж да колеру і матэрыялу носьбіта (муляжная дакументальная публікацыя).

Тэхнатронная дакументальная публікацыя аднаўляе дакумент спецыяльнымі тэхнічнымі сродкамі і спосабамі, вынайдзенымі ў ХХ ст., у тым ліку электронна-камунікатыўнымі (Інтэрнет). З іх дапамогай дакумент можа быць адноўлены ў выглядзе фотаальбома, на аўдыёкасеце, мікрафішы, мікрафільме, кампакт-дыску, сідыроме і інш.

Спосаб перадруку дакументаў у дакументальнай публікацыі вызначае форму апошняй, якая з'яўляецца трэцяй сістэмаўтваральнай адзнакай тыпалогіі дакументальных публікацый.

Дакументальная публікацыя можа грунтавацца на *неабмежаваным* і *абмежаваным* асяроддзі дакументаў, г. зн. базавых масівах, якія выкарыстоўваюцца пры яе падрыхтоўцы. У залежнасці ад гэтага вылучаюцца аўтаномная і сістэмная дакументальныя публікацыі.

Аўтаномная дакументальная публікацыя грунтуецца на *абмежаваным асяроддзі дакументаў*, г. зн. дакументах аднаго гістарычнага дакументальнага комплексу. Прыкладам павідавочнай дакументальнай публікацыі ў яе аўтаномнай канфігурацыі можа служыць выданне «Чему свидетелями мы были» (М., 1998), падрыхтаванае на адным з комплексаў дакументаў архіва СВР.

Сістэмная дакументальная публікацыя грунтуецца на *неабмежаваным асяроддзі дакументаў*, г. зн. дакументах двух ці максімальна вялікіх дакументальных комплексах. Прыкладам тэматычнай дакументальнай публікацыі ў яе сістэмнай канфігурацыі з'яўляецца шматтомнае выданне «Трагедия советской деревни», падрыхтаванае на дакументах Палітбюро ЦК ВКП(б), розных наркаматаў і ўваходных у іх склад арганізацый, у тым ліку і нізавога ўзроўню. Такія ж уласцівасці мае і публікацыя «Атомный проект СССР».

Асяроддзе дакументаў, на грунце якога рыхтуецца дакументальная публікацыя, з'яўляецца чацвёртай сістэмаўтваральнай адзнакай тыпалогіі дакументальных публікацый і вызначае яе канфігурацыю.

І аўтаномная, і сістэмная дакументальныя публікацыі могуць быць як высокадакументальнай, так і нізкадакументальнай публікацыямі. Пад *высокадакументальнай* публікацыяй разумеюць публікацыю, якая забяспечвае максімальна магчымую паўнату адлюстравання ў сваіх дакументах стану і развіцця факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага. Аднапаведна *нізкадакументальная* публікацыя сваімі дакументамі адлюстроўвае толькі асобныя бакі, моманты стану і развіцця факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага. У якасці прыкладу нізкадакументальнай публікацыі можа служыць зборнік «Лаврентий Берия. 1953», падрыхтаваны на падставе выпадковай падборкі архіўных дакументаў, якія сталі даступнымі для складальнікаў.

Тып, від, форма, канфігурацыя дакументальнай публікацыі знаходзяцца ў складаных узаемасувязях і ўзаемазалежнасцях. Напрыклад, навуковая дакументальная публікацыя магчымая ў любым відзе і ў любой форме, у той час як вучэбная дакументальная публікацыя выключна

чае яе пафондавы від. Аўтаномная канфігурацыя дакументальнай публікацыі не выкарыстоўваецца для акадэмічнага тыпу дакументальнай публікацыі і ў той самы час падыходзіць для павідавой ці вучэбнай дакументальнай публікацыі. Гэтыя ўзаемасувязь і ўзаемазалежнасць у яшчэ большай ступені праяўляюцца пры адборы дакумента для дакументальнай публікацыі рознага тыпу, віду, формы, канфігурацыі, перадруку ў ёй тэксту, фарміраванні канвою.

РАЗДЗЕЛ 3 УЗАЕМАДЗЕЯННЕ ДАКУМЕНТАЛЬнай ПУБЛІКАЦЫІ І ГРАМАДСКАЙ СВЯДОМАСЦІ

Найважнейшай заканамернасцю існавання дакументальнай публікацыі выступае заканамернасць узаемнасці, г. зн. абавязковыя ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне дакументальнай публікацыі і грамадскай свядомасці. Дакументальная публікацыя заўжды з'яўляецца адказам на канкрэтную грамадскую патрэбу, канкрэтны грамадскі запыт. Яна спалучаецца з грамадскай свядомасцю і ў той самы час здольная фарміраваць у ім зменлівасць поглядаў на мінулае і сучаснае свету і чалавека.

Кожная дакументальная публікацыя перажывае не менш трох момантаў свайго існавання.

Першы момант — *момант актуальнасці*. Ён вызначаны навуковай, палітычнай, ідэалагічнай, дыдактычнай, практычнай значнасцю дакументальнай публікацыі для часу яе стварэння і выдання. Як правіла, знешне гэта такі эпизод яе бытвання, які робіць найбольшае ўражанне.

Другі момант — *момант інерцыі*. У ім дакументальная публікацыя жыве ў сваіх разнастайных сувязях з мінулым, якое яна адлюстроўвае, з часам, калі яна створана, з будучыняй, якая абавязкова ацэніць яе як навуковую і грамадскую з'яву.

Трэці момант — *момант тармажэння*. Яго можна вызначыць як згасанне значэння канкрэтнай дакументальнай публікацыі па прычыне страты розных аспектаў яе актуальнасці. І ў момант інерцыі, і ў момант тармажэння існавання дакументальнай публікацыі ёй можа быць уласцівы хістальны рух, г. зн. рэзкія актуалізацыі ці згасанне ў сувязі з уздзеяннем той ці іншай адхіляючай сілы.

1. Дакументальная публікацыя ў сістэме крыніцазнаўчай базы гістарычнай навукі

1.1. Дакументальная публікацыя і Архіўны і Археаграфічны фонды краіны.

Любая дакументальная публікацыя, і навуковая пафондавая дакументальная публікацыя таксама, з'яўляецца арганізаванай па розных параметрах выбаркай дакументаў: з усёй іх сукупнасці, калі гаворка ідзе аб тэматычнай дакументальнай публікацыі; з усёй сукупнасці дакументаў аднаго віду, калі гаворка ідзе аб павідавой дакументальнай публікацыі; з усёй сукупнасці архіўных фондаў, напрыклад, аднатыпных, калі гаворка ідзе аб пафондавай дакументальнай публікацыі. Выбарачны характар дакументальнай публікацыі прадвызначаны і той умовай, што далёка не заўсёды ў яе ўключаюцца варыянты тэксту дакумента, арыгінал, копія ці дублікат. Выбарачны характар дакументальнай публікацыі паніжае яе інфармацыйны патэнцыял і часта выклікае неабходнасць звяртацца да дакументаў Архіўнага і Археаграфічнага фондаў. Аднак высокая ступень арганізацыі дакументальнай публікацыі ўзнімае яе інфармацыйную моц, дазваляючы з большай эфектыўнасцю вывучаць факт, падзею, з'яву, працэс мінулага. Дакументальная публікацыя, такім чынам, парываючы сувязі дакумента з Архіўным і Археаграфічным фондамі краіны, захоўвае з імі высокую ступень карэляцыі, узаемасувязі.

1.2. Дакументальная публікацыя і гістарычныя даследаванні.

Дакументальную публікацыю можна разумець як сукупнасць першаснай і другаснай інфармацыйных сістэм. З аднаго боку, яна заўсёды, нават у вучэбных дакументальных публікацыях, дае нейкія новыя веды пра факт, падзею, з'яву, працэс мінулага. Гэтыя веды «скручаны» ў дакументах і патрабуюць спецыяльнага гістарычнага аналізу. З другога боку, дзякуючы канвою дакументальна публікацыя адлюстроўвае, фіксуе ўжо назапашаныя гістарычныя веды. У гэтым сэнсе дакументальная публікацыя змяшчае элементы «раскручаных» ведаў пра мінулае. Інакш кажучы, калі ў першым выпадку дакументальная публікацыя выступае ў якасці крыніцазнаўчай базы гістарычных даследаванняў, то ў другім яна ўжо канцэнтруе ў сабе вынікі такіх даследаванняў. У гэтым праяўляецца не супярэчлівасць, а ўзаемадапаўняльнасць дакументальнай публікацыі і гістарычных даследаванняў, прынцыповая немагчымасць іх ізаляванага існавання.

Гэта першы, самы агульны ўзровень характарыстыкі ўзаемасувязі дакументальнай публікацыі і гістарычных даследаванняў. Аднак існуе і другі ўзровень, звязаны з няроўнай дынамікай развіцця гістарычных даследаванняў і падрыхтоўкі дакументальных публікацый. Таму дакументальная публікацыя можа старэць і, наадварот, уводзячы новыя пласты інфармацыі, напрыклад, раней сакрэтнай, рэзка абнаўляць фактычныя гістарычныя веды.

1.3. Дакументальная публікацыя і недакументаваныя формы мінулага.

Як вядома, недакументаваныя формы мінулага, так званая вусная гісторыя, паўстаюць у *стыхійнай* і ў *арганізаванай* формах. У першым выпадку мінулае выступае ў якасці зафіксаванага рознымі спосабамі свабоднага расказу чалавека пра факт, падзею, з’яву, працэс мінулага, сведкай, сучаснікам якіх ён быў. У другім выпадку такі расказ запраграмаваны інтэрв’юерам. І ў першым, і ў другім выпадках недакументаваныя формы мінулага выкарыстоўваюцца пры падрыхтоўцы дакументальнай публікацыі і ў якасці зафіксаванага рознымі спосабамі дакумента, і ў якасці адной з магчымых крыніц канвою. Пры гэтым форма запісу не мае прынцыповага значэння, хоць у пэўных сітуацыях якая-небудзь з іх можа стаць больш пераважнай. Напрыклад, арганізаваная форма недакументаванага мінулага дазваляе праверыць, ці адпавядае дакумент дакументальнай публікацыі, дапоўніць яго інфармацыю важнымі дэталямі, якіх не хапае. І, наадварот, стыхійная форма недакументаванага мінулага можа ў шэрагу выпадкаў выступіць у якасці самастойнага дакумента дакументальнай публікацыі, аднаўляючы звёны стану і развіцця факта, падзеі, з’явы, працэсу мінулага, якіх не стае.

2. Дакументальная публікацыя і мас-медыя

Мас-медыя з’яўляюцца перш за ўсё спосабам падачы для грамадскай свядомасці дакументальнай публікацыі, і ў гэтым сэнсе апошняя выступае ў якасці адной са сваіх формаў, дасягаючы праз мас-медыя навуковых, навукова-папулярных ці вучэбных мэтаў. Для мас-медыя дакументальная публікацыя — своеасаблівы прадукт, мэты выкарыстання якога далёка не заўсёды супадаюць з мэтамі падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі. Гэты аб’ектыўны, а таму непазбежны разрыў мэтаў тлумачыцца самой прыродай мас-медыя, якія маюць справу з рознымі па ўзроўню адукаванасці і рознымі па інтарэсах карыстальнікамі інфармацыі. Адраснасць дакументальнай публікацыі

заўсёды вышэй за адраснасць мас-медыя, а таму верагоднасць для першай трапіць у мас-медыя ў вялікай ступені вызначаецца рознымі кан'юнктурнымі меркаваннямі па злабадзённых аператыўных праблемах. Па гэтай самай прычыне мас-медыя могуць стаць адхіляючай сілай падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі па канкрэтным факце, падзеі, з'яве, працэсу мінулага, вызначаючы нярэдка яе тып, форму, канвой і г. д.

3. Адхіляючыя сілы дакументальнай публікацыі і іх уздзеянне на яе археаграфічны ўзровень

У аснове кожнай ідэі падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі ляжыць намер зрабіць дакумент вядомым, публічным, г. зн. максімальна даступным. Адхіляючыя сілы, г. зн. матывы, па якіх узнікае, фарміруецца і потым рэалізуецца гэты намер, з'яўляюцца бясконца разнастайнымі. Тым не менш гэтую разнастайнасць можна звесці да некалькіх агульных адхіляючых сіл: навукова-пазнавальныя, адукацыйныя, палітычныя, публіцыстычныя, прагматычныя, дыдактычныя.

3.1. Першая адхіляючая сіла — гэта навукова-пазнавальныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

Яны звязаны з уласцівым грамадскай свядомасці імкненнем пазнаць у гістарычнай рэтраспектыве асобу, грамадства, дзяржаву на падставе новай, раней невядомай ці недаступнай рэтраспектыўнай інфармацыі, якая ў мінулым не прыцягвала ўвагі, ці з усведамленнем неабходнасці больш дасканалай падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі ўжо апублікаванага дакумента. У першым выпадку мы маем справу часам з супярэчлівым з-за сваёй навізны ў археаграфічных адносінах асваеннем дакументальнага масіву, у другім — з усвядомленай спробай забяспечыць на падставе аналізу існавання папярэдніх дакументальных публікацый дакумента яго яшчэ больш эфектыўнае ўкараненне ў грамадскую свядомасць, перш за ўсё ў навуковае асяроддзе бытавання.

3.2. Другая адхіляючая сіла — гэта адукацыйныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

Адукацыйныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі тлумачацца пазнавальным патэнцыялам дакумента адносна факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага і яго здольнасцю ўздзейнічаць на розум і пачуцці чалавека непасрэдна, без правайдэра-гісторыка. Такое ўздзеянне можа быць у вышэйшай ступені выніковым, аднак яно тоіць у сабе небяспеку ізаляванага ўспрымання дакументальнай публікацыі,

што можа быць нейтралізавана толькі яе канвоём. У падрыхтоўцы дакументальнай публікацыі на падставе адукацыйных матываў канвой яе дакумента з'яўляецца вызначальным, галоўным элементам, які забяспечвае не толькі яе адраснасць, але і эфектыўнасць уздзеяння на розум і пачуцці чалавека.

3.3. Трэцяя адхіляючая сіла — гэта палітычныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

Людзі жывуць у свеце, які толькі ў бясконца аддаленай перспектыве абяцае ідэальнае ўпарадкаванае жыццё, справядлівасць і бесканфліктнасць. Таму кожнае імгненне сучаснасці прапануе альбо разбурэнне сучасных недасканалых упарадкаванасці, справядлівасці, бесканфліктнасці, альбо, наадварот, іх падтрыманне ў збалансаваным стане. Дакументальная публікацыя здольная забяспечыць дасягненне кожнай з гэтых мэтаў.

Яна здольная разбурыць кволы баланс усеагульнай бесканфліктнасці альбо ўнесці ў імгненне сусветнай гісторыі элементы заспакаення і прымірэння. Дакументальная публікацыя, у аснове якой ляжаць палітычныя намеры, як правіла, вострасюжэтная і не прэтэндуе не толькі на ўсебаковасць, але і на аб'ектыўнасць адлюстравання факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага.

3.4. Чацвёртая адхіляючая сіла — гэта публіцыстычныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

Па сваіх намерах публіцыстычныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі блізкія да палітычных. Яны таксама з'яўляюцца водгукам на злобу дня, адкрытай спробай актуалізацыі дакумента мінулага, яго падборам і своеасаблівым, нефармалізаваным, востра палемічным канвоём. Мэта такой дакументальнай публікацыі — не імкненне да сапраўднага пазнання факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага, а іх інтэрпрэтацыя ў пэўным кантэксце фактаў, падзей, з'яў, працэсаў сучаснасці.

3.5. Пятая адхіляючая сіла — гэта дыдактычныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

У аснове дыдактычных матываў падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі ляжыць намер навучыць з дапамогаю дакумента пэўным навыкам і ведам для дасягнення выхаваўчых мэтаў. У гэтым сэнсе дыдактычная дакументальная публікацыя па сваіх матывах блізкая да публікацый, заснаваных на адукацыйных, палітычных і

публіцыстычных матывах з больш прыглушаным элементам актуалізацыі дакумента.

3.6. Шостая адхіляючая сіла — гэта праграматычныя матывы падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

Асоба, грамадства, дзяржава ў вырашэнні паўстаўшых перад імі канкрэтных задач увесь час адчуваюць патрэбу ў рэтраспектыўнай дакументнай інфармацыі. Гэтая патрэба можа быць аднамомантная, г. зн. такая, што мае на ўвазе аднаразовы зварот да дакумента, а можа быць пастаяннай ці шматразовай. І ў тым, і ў другім выпадках гаворка ідзе аб патрэбах, якія маюць практычны характар. Шматразовы зварот да дакумента з'яўляецца вызначальным матывам яго дакументальнай публікацыі. Іншы раз непрыкметна для асобы, грамадства, дзяржавы дакумент, які адлюстравваў факт, падзею, з'яву, працэс мінулага, пачынае праз дакументальную публікацыю эфектыўна «працаваць» на вырашэнне практычных задач сучаснасці.

4. Дакументальная публікацыя як феномен новых ведаў аб мінулым

4.1. Дакументальная публікацыя як «умяшанне» ў мінулае.

Вышэй мы маглі пераканацца ў тым, што дакументальная публікацыя здольная даць ці новыя фактычныя веды аб факце, падзеі, з'яве, працэсе мінулага, ці падаць у больш арганізаваных выглядзе, форме, спосабе былыя дакументальныя фактычныя веды аб мінулым. У гэтым раздзеле нас цікавіць першы выпадак.

Дакумент у дакументальнай публікацыі ў любым выпадку быццам бы «ўмешваецца» ў мінулае. Факт яго публікацыі азначае ці паўтарэнне, ці прырошчванне раней атрыманых ведаў аб мінулым. Такое прырошчванне можа адбывацца паступова, па меры адкрыцця новага дакумента, фарміравання новых даследчых інтарэсаў, якія аналізуюць той ці іншы дакумент. Гэта можна назваць *эвалюцыйным, тэрапеўтычным* спосабам рэалізацыі прынцыпу «ўмяшання» ў мінулае дакументальнай публікацыяй. Аднак у некаторыя перыяды грамадскага развіцця ў грамадстве насцявае і рэалізуецца патрэба *рэвалюцыйнага, хірургічнага* спосабу рэалізацыі прынцыпу «ўмяшання» ў мінулае дакументальнай публікацыяй. Яго эфект можа быць надзвычай вялікім, паколькі звычайна хірургічны спосаб умяшання ў мінулае звязаны з публікацыяй раней старанна захаванага, недаступнага, засакрэчанага дакумента, які адлюстравваў непублічныя бакі факта, падзеі, з'явы, працэсу мінулага. Аднак хірургічны спосаб умяшання дакумен-

тальнай публікацыяй у мінулае далёка не заўсёды можна ахарактарызаваць пазітыўна, і наогул не заўсёды ён можа мець станоўчы навукова-пазнавальны ці іншы вынік. Па-першае, грамадства, адчуваючы патрэбу «ўмяшання» ў мінулае, на самой справе ў цэлым можа быць не падрыхтаваным да гэтага, што выклікае грамадскія і прыватныя канфлікты і канфліктныя сітуацыі. Па-другое, хірургічнае ўмяшанне ў мінулае, як правіла, звязана з публікацыяй дакумента, які нясе элементы кампрамату, негатыву, якія істотна змяняюць існуючыя стэрэатыпы ўяўленняў аб факце, падзеі, з’яве, працэсе мінулага. Такое змяненне, кожны раз апраўданае самой натурай чалавека, які заўсёды імкнецца да ведаў, тым не менш здольнае ў імгненне сучаснай гісторыі сказіць гістарычную рэтраспектыву, пазбавіць яе магчымасці аб’ёмна ацаніць мінулы факт, падзею, з’яву, працэс.

Хірургічны спосаб умяшання ў мінулае дакументальнай публікацыяй характэрны яшчэ і тым, што ён мае высокі ўзровень стыхійнасці, г. зн. суб’ектывізму, які выяўляецца ў выпадковасці выбару дакумента, сенсацыйнасці намераў падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі.

4.2. *Дакументальная публікацыя як «пазнанне» мінулага.*

Вышэй ужо гаварылася пра тое, што ўмяшанне ў мінулае дакументальнай публікацыяй, як правіла, дае аб ім новыя веды, г. зн. з’яўляецца адначасова і яго «пазнаннем». Аднак «пазнанне» мінулага на падставе дакументальнай публікацыі больш складаная з’ява і мае на ўвазе выкананне некалькіх асноватворных прынцыпаў.

Прынцып *праграмнасці* падрыхтоўкі дакументальнай публікацыі грунтуецца на прызнанні наяўнасці адзінага, даступнага, агульнапрынятага плана і правілаў яе падрыхтоўкі. Гэты прынцып забяспечвае найбольшую аб’ектыўнасць, г. зн. найбольшую навуковую дакладнасць дакументальнай публікацыі.

Прынцып сістэмнасці дакументальнай публікацыі мае на ўвазе падыход да яе як да аднаго з элементаў у сістэме іншых публікацый, якія адлюстроўваюць факты, падзеі, з’явы, працэсы, што адбываліся, супадалі, перасякаліся, сутыкаліся ў мінулым. Гэты прынцып забяспечвае відавочны, тэматычны, прасторавы і храналагічны сувязі канкрэтнай дакументальнай публікацыі з іншымі, ужо створанымі ці задуманымі.

Прынцып *фундаментальнасці* дакументальнай публікацыі патрабуе прытрымлівання пры яе падрыхтоўцы ўсіх асноўных нормаў і правілаў, якія забяспечваюць яе навуковы тып.

Прынцып *навізны* дакументальнай публікацыі, з аднаго боку, паказвае высокую ступень навізны яе дакумента і канвою, а з другога, — максімальна магчымую яе сугучнасць паўстаўшым навуковым патрэбам.

Прынцып *апалітычнасці* дакументальнай публікацыі мае на ўвазе выключэнне якога б там ні было ўздзеяння на яе ўзнікненне любой адхіляючай сілы, акрамя першай.

4.3. Дакументальная публікацыя як стэрэатып гістарычных ведаў і неабходны элемент яго пераадолення.

Любая дакументальная публікацыя, нават навуковага тыпу, з высокім узроўнем выканання прынцыпу навізны, адлюстроўвае стан гістарычных ведаў перыяду яе падрыхтоўкі. Іншы раз яна нават заклікана дакументальна іх пацвердзіць, альбо падтрымаць існуючыя ў грамадстве гістарычныя стэрэатыпы, напрыклад, у дыдактычных мэтах. Аднак у прынцыпе дакументальная публікацыя ў большай ступені накіравана калі не на разбурэнне, то ва ўсякім выпадку на пераадоленне ці ўдакладненне гістарычных стэрэатыпаў. У гэтым сэнсе дакументальная публікацыя менш міфалагічная ў параўнанні з гістарычнай працай.

4.4. Мадэль дакументальнай публікацыі і яе каліброўка.

Дакументальная публікацыя з'яўляецца вынікам не толькі адхіляючых сіл, але і пэўнай задумы, з дапамогай якой рэалізуецца ўздзеянне той ці іншай адхіляючай сілы. Яе каліброўка, г. зн. вызначэнне асноўных параметраў, звязаных з выбарам тыпу, віду, формы, крытэрыяў фільтрацыі дакументаў, прынцыпаў перадруку тэксту, канваіравання і г. д., з'яўляецца важнай задачай. Каліброўка дакументальнай публікацыі ёсць сувязнае звязно паміж тэарэтычнай і прыкладной археаграфіяй.

Вырашэнне гэтай задачы ўскладняецца тым, што распрацаваная і выбраная мадэль, г. зн. канчатковы вынік працы над дакументальнай публікацыяй, мае часта абстрактны характар, які не ўлічвае і не можа ўлічыць рэаліі дакументальных напластаванняў, а значыць, мадэль дакументальнай публікацыі павінна пастаянна карэкціравацца, пакуль не стане аптымальнай. Аднак аднак з мадэлі дакументальнай публікацыі ўсім тым магчымасцям, якія адкрываюцца пры яе падрыхтоўцы, — чарговая заканамернасць археаграфіі.

* * *

Дзейнасць на Беларусі адноўленай у 1999 годзе Археаграфічнай камісіі пры Дзяржкамархіве Рэспублікі Беларусь, будзем спадзявацца, прывядзе да пўнай каардынацыі выдавецкай дзейнасці розных устаноў, ужывання аднолькавых правілаў і прынцыпаў адбору і выдання дакументаў.

Лі т а р а т у р а:

Миловидов А. И. Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае // Журн. Мин-ва народного просвещения. 1904. № 9; Корнева И. И., Тальман Е. М., Эпштейн Д. М. История археографии в дореволюционной России. М., 1969; Валк С. Н. Советская археография. М.—Л., 1948; Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973; Копынский З. Ю. Сборники документов по истории Белоруссии, изданные в БССР (1921 — 1971) // Археогр. ежегодник на 1974 год. М., 1975; Шорахаў Я. Ф. Пры вытоках беларускай савецкай археаграфіі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1975. № 2; Яго ж. Археографические издания по истории Белоруссии // Из истории книги в Белоруссии. Сб. статей. Мн., 1976; Вопросы археографии в БССР. Мн., 1980; Документальные памятники: выявление, учет, использование. М., 1988.

М. Ф. Шумейко

СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ АРХЕОГРАФИИ В БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.

Во второй половине XIX в. в белорусских и литовских губерниях наряду с ранее существовавшими учреждениями, в определенной мере занимавшимися и археографической деятельностью (имеются в виду созданные в 1830-е годы губернские статистические комитеты), возникает ряд специализированных архивно-археографических центров, главной задачей которых являлось осуществление камеральной и эдиционной деятельности. К их числу относятся Виленский и Витебский центральные архивы древних актов, Виленская археографическая комиссия, неформальное объединение при управлении Виленско-

го учебного округа, Виленский музей древностей с археографической комиссией при нем и др. Активизируется так называемая частная и журнальная археография. Причины этого явления, на наш взгляд, следует связывать не только с событиями общественно-политического характера, которые имели место в России, Литве, Польше и Беларуси в тот период (Крымская война, крестьянская реформа 1861 г., восстание 1863 г. и др.), но и с бурным развитием исторической науки, настоятельно требовавшей новых документальных источников, археографически обработанных и введенных в научный оборот путем их опубликования. С другой стороны, создание на местах архивно-археографических учреждений знаменовало собой прекращение имевшей место при Екатерине II и ее последователях практики стягивания в центр с территории «губерний, от Польши отошедших» многочисленных документальных памятников. Новые учреждения и должны были организовать хранение и использование того, что не успели вывезти в российские столицы в конце XVIII — первой половине XIX в.

2 апреля 1852 г. Николай I подписал указ Правительствующему сенату «Об учреждении в Киеве, Витебске и Вильно центральных архивов для актовых книг западных губерний», в котором говорилось: «Обратив особенное внимание на имеющиеся в западном крае империи древние актовые книги, так называемые городские, земские и местские (бывшие в местечках магдебургий), важные в археологическом отношении и составляющие единственные в своем роде материалы для отечественной истории и дворянских родов, мы возложили на министров внутренних дел, юстиции и народного просвещения изыскание способов как к извлечению более существенной пользы из содержания означенных книг, так и к сохранению оных»¹.

Наивно было бы полагать, что царское правительство действительно заботилось о сохранении и изучении документальных материалов тех земель, которые в конце XVIII в. были им присоединены к Российской империи (на это российские власти будут вынуждены обратить внимание позже, особенно после восстания 1863 — 1964 гг.). Истинная причина состояла в другом и была связана с появлением огромного количества фальшивых актов (на дворянство, владение поместьями и т. п.), что причиняло значительный материальный ущерб как государственной казне, так и частным лицам.

После того как не дала результатов деятельность двух специальных комиссий, учрежденных в 1830 — 1840-х годах для проверки подлинности актовых книг, находившихся в судебных учреждениях, и бы-

ло принято решение изъять их оттуда и сконцентрировать в специально созданных для этого Виленском и Витебском архивах. Поставленные в неравные условия как по организации работы (Виленский архив находился в ведении Министерства народного просвещения и подчинялся непосредственно попечителю учебного округа, Витебский же был поставлен под контроль МВД), так и по составу включенных в них документов (в Виленский архив собирались материалы высших и местных судебных учреждений бывшего ВКЛ, в Витебский — только местных) архивы в неодинаковой степени могли заниматься и археографической деятельностью. В Вильно параллельно с архивом существовала специальная археографическая комиссия (о ней мы будем говорить ниже), главной задачей которой являлась публикация документов Виленского центрального архива; в Витебске, несмотря на попытки создания по аналогии с Вильно такой же комиссии, этого не было сделано и поэтому сотрудники архива вынуждены были сами заниматься публикацией хранимых ими документов.

За 30 лет, что архив просуществовал в Витебске, его сотрудниками было издано 32 тома сборника «Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской». Если учесть, что его штаты ограничивались двумя-тремя сотрудниками (в отдельные годы работу вел только один архивариус), его эдиционную деятельность следует признать достаточно интенсивной. Другое дело — качество археографической продукции, оставлявшее желать лучшего и, конечно же, уступавшее, особенно в первой своей части, виленским изданиям. Анализ содержания первых 16 томов ИЮМ, подготовленных витебским архивариусом А. М. Сазоновым (1818 — 1886), показывает, что порой составитель достаточно вольно подходил к археографической обработке документов, иногда даже заменяя передачу текстов на польском языке изложением их содержания без каких-либо комментариев. Заголовки составлялись не ко всем документам; предисловие имеется лишь к первому тому. Отсутствие примечаний, легенд и особенно указателей значительно снижало уровень сборника и затрудняло работу с ним исследователей.

Не особенно задумываясь о передаче текстов публикуемых документов, А. М. Сазонов действовал, очевидно, руководствуясь существовавшими правилами грамматики русского языка. Во всяком случае, он нигде не оговаривал, будет ли ставить вместо буквы «е» букву «ять» в соответствии с современными ему правилами; отсюда опубликован-

ные им на старобелорусском языке документы теряют свое значение как источники по истории языка.

Сменивший А. М. Сазонова на посту архивариуса М. Л. Веревкин (1818 — 1896) продолжил работу по подготовке и изданию документальной серии, следуя своему предшественнику во всем, что касалось методики издания. Характерной особенностью готовившихся им десяти томов ИЮМ являлось наличие в них большого количества ошибок, опечаток, как следствие отсутствия у редактора-составителя технических помощников. С другой стороны, начиная с 17 тома, в сборнике появляются географический и именной указатели.

С именем последнего архивариуса Витебского архива Д. И. Довгялло (1868 — 1942) связан заключительный и наиболее эффективный период в деятельности архива вообще, археографической в частности. С приходом Д. И. Довгялло, имевшего специальное архивно-археографическое образование (он закончил Петербургский археологический институт), существенным образом изменился характер публикаций. Он начал печатать более разнообразные материалы, давать к ним примечания, зачастую палеографического характера и, что особенно важно, публиковать тексты документов, придерживаясь оригинала. Ко всем редактируемым Довгялло томам (27 — 32) имелись предисловия, носившие историко-археографический характер, а также примечания и указатели.

Так, предисловие к 27 тому ИЮМ дает представление о принципах, которыми руководствовался составитель, отбирая документы для публикации. Помещая в томе книгу Ушачской магдебургии, Д. И. Довгялло, в частности, писал: «При выборе этих документов для печати мы руководствовались уже не одними интересами историческими. Означенная книга сильно подверглась тлению и многие документы еле могут быть разбираемы, а некоторые уже и безвозвратно утрачены. Чтобы сохранить что можно из тронутого тлением мы и решили напечатать предлагаемые документы из означенной книги»². Налицо, таким образом, учет архивоведческого принципа при решении вопроса, связанного с отбором документов для опубликования.

Историографический фактор лежал в основе выбора Д. И. Довгялло документов для следующего, 28 тома ИЮМ. Предполагая включить в него гербовник дворян и шляхты Оршанского уезда Могилевской губ. XVI — XVIII вв., а также «наиболее важные в историко-юридическом отношении отдельные записи и явки из актовых книг» Витебского, Оршанского земских судов и др. материалов,

Д. И. Довгялло подчеркивал: «Что же касается гербовника Оршанского дворянства, то он представляет выдающийся по редкости экземпляр, т. к. в нем сохранились рисунки гербов каждой фамилии. В настоящую пору, когда в геральдической науке особенное внимание обращено на гербы, издание имеющегося в Витебском центральном архиве гербовника будет несомненно иметь громадную важность и значение»³.

В целом же в данном серийном издании помимо приходо-расходных книг Могилевского магистрата, занявших около 10 томов, было опубликовано 1797 актов из книг того же магистрата, 408 актов из книг Витебского гродского суда, 180 актов Витебского магистрата, 145 — Витебского земского суда, 159 — Полоцкого земского суда и др., а всего — свыше 3 тыс. актов⁴.

В издания Витебского центрального архива включались документы, в большинстве своем публикуемые впервые. Здесь было помещено значительное количество привилеев городам Восточной Беларуси на магдебургское право, на организацию в них цехов, купеческих объединений и т. п. В ИЮМ публиковались инвентари, другие документы социально-экономического характера, материалы об иезуитах в Беларуси (т. 18 — 21), данные о метрологии Беларуси (т. 1, 4, 12, 13), топонимике, исторической географии, сведения об архивах (т. 27) и др.

Таким образом, несмотря на недостаточно высокий уровень археографической подготовки документов, отсутствие системности в публикации и др. недостатки, издания Витебского центрального архива представляли собой значительную источниковую базу для исследователей, занимавшихся изучением социально-политической и особенно экономической истории Восточной Беларуси XVI — XVIII вв.

В качестве другого археографического центра, имевшего отношение к изучению истории Беларуси (как по характеру публиковавшихся им документов, так и по персональному составу его сотрудников) может выступать деятельность Виленской археографической комиссии. Ее учреждение в значительной мере обусловлено теми общественно-политическими событиями, которые происходили в белорусских и литовских губерниях, а также в Польше в 1860-е годы. Подавив восстание 1863 — 1864 гг., одной из главных задач которого являлось восстановление Речи Посполитой в границах 1772 г., царская власть решила, что действенным доказательством необоснованности притязаний поляков на Беларусь, Литву, а также Правобережную Украину может стать публикация «нужных» исторических документов. Одновременно они должны были служить доказательством «законности» господства

царизма на этих землях. По тогдашнему представлению властью предержавших понятие «православный» идентифицировалось с понятием «русский». Поэтому следующей важнейшей задачей, которая ставилась перед архивно-археографическими учреждениями и организациями Беларуси и Литвы, являлось издание документов, показывающих наличие здесь в прошлом православных церквей и монастырей, а также гонений и притеснений, которые православным пришлось терпеть от католиков и униатов, особенно начиная с конца XVI в.

Для этой же цели требовалось издание материалов, свидетельствовавших, что многие аристократические или просто дворянские фамилии, ставшие в середине XIX в. католическими и польскими, в средние века были православными и, следовательно, русскими. В том, что публикации Виленской археографической комиссии оправдали возлагавшиеся на нее со стороны официальных органов надежды, нетрудно убедиться, обратившись к отзывам на них, появлявшимся в российских исторических журналах, а также к отдельным трудам российских историков. Так, познакомившись с документальными изданиями комиссии и Витебского центрального архива, заведующий Московским архивом Министерства юстиции проф. Д. Я. Самоквасов писал: «Изучение юридических актов, составляющих содержание древних актовых книг центральных архивов, выяснило факты, радикально изменяющие понятия историков первой половины XIX ст. о древнем Литовском государстве, составе его народонаселения, судебной-административных учреждениях, отношениях к Польше и России и т. д. Между прочим доказан факт чрезвычайно важного научного и практического значения, по которому на всем пространстве западных губерний России XIV — XVII ст. жил православный русский народ, говоривший языком Начальной Русской летописи и Русской Правды; а в среде этого народа литовское племя не составляло и десятой доли государственного народонаселения. До конца XII ст. все юридические акты в Литве были писаны на русском языке, а личные топографические имена в актовых книгах являются русскими именами: не было Радзивиллов, Бобржинских, Добржинских и т. д., а были Радивилы, Бобринские, Добринские и т. д. Только со времени политического соединения Западно-Русского края с Польшей полонизируется его исконное русское народонаселение, русское православие соединяется с католицизмом и русский юридический язык в актовых книгах заменяется языком польским»⁵.

Принимая во внимание вышеуказанные политические и идеологические мотивы, сопровождавшие создание Виленской археографиче-

ской комиссии, было бы в то же время некорректным, на наш взгляд, однозначно негативно оценивать ее лишь как учреждение, выполнявшее сугубо официально-охранительные задачи⁶. При всей тенденциозности отбора документов для издания, порой на недостаточно высоком уровне их археографической обработки, комиссия, по нашему глубокому убеждению, внесла позитивный вклад в формирование источниковой базы для изучения истории Беларуси периода средневековья. На оценку ее деятельности с полным основанием можно распространить мнение известного белорусского историка и археографа Н. Н. Улащика, высказанное им применительно к учреждениям, занимавшимся в XIX в. в Беларуси публикацией документов. Не отрицая определенной политической заданности, имевшей место в публикаторской деятельности, ученый вместе с тем писал: «При всей тенденциозности публикаторов результатом их деятельности было издание массы разнообразнейших источников, представляющих огромное культурное богатство. Изданные документы живут сами по себе, нередко утверждая совсем не то, что хотели доказать составители и редакторы, готовя том к печати»⁷. Памятуя об этом, и следует, на наш взгляд, рассматривать деятельность Виленской археографической комиссии.

С другой стороны, изучение истории создания и итогов полувековой деятельности комиссии должно рассматриваться в контексте исследования работы аналогичных учреждений, возникших примерно в это же время или несколько ранее в России, на Украине, на Кавказе.

Как известно, в 1864 г. была создана Кавказская археографическая комиссия для издания материалов по истории Кавказа; значительно расширила свою деятельность Киевская археографическая комиссия, существовавшая с 1843 г.; старейшая Петербургская археографическая комиссия приступает к изданию новой документальной серии под названием «Русская историческая библиотека». В 1866 г. наряду с Московским обществом истории и древностей российских возникает Русское историческое общество, развернувшее активную деятельность по публикации документов преимущественно послепетровского периода. В 1860 — 1870-е годы особенно заявляет о себе журнальная археография: с 1863 г. начинает выходить журнал «Русский архив», с 1870 — «Русская старина», в которых публикуются в основном повествовательные источники.

На фоне такой заметно усилившейся археографической работы в России во второй половине XIX в. вполне логичным выглядело и создание Виленской археографической комиссии, которому предшество-

вал длительный подготовительный период. Дело в том, что в 1850-е — первой половине 1860-х годов в Вильно при Музее древностей, созданном по инициативе и на средства Е. П. Тышкевича, действовала Археологическая комиссия, важнейшей задачей которой являлась публикация документов. Годы работы комиссии по времени совпали с подъемом революционного движения в России и национально-освободительного в Польше. Последнее получало широкую поддержку среди шляхты Беларуси, Литвы и Правобережной Украины. Эти обстоятельства не могли не оказать влияния на направление и характер деятельности комиссии.

Воспользовавшись правом собирать акты и рукописи упраздненных католических монастырей, возглавляемая Е. П. Тышкевичем комиссия, в состав которой входили историк Т. Нарбут, П. В. Кукольник, А. К. Киркор, К. П. Тышкевич и др., активно занялась комплектованием своих коллекций. Программа действий комиссии, написанная ее председателем, предусматривала, что «все предметы древности должны служить верным изображением... жизни других народов». Предполагалось, что комиссия после разысканий памятников древности займется затем обобщением всего собранного материала, а также будет выявлять и публиковать различный актовъ и другой материал.

Реализация намеченной программы действий началась незамедлительно. В 1858 г. под редакцией ученого секретаря комиссии М. Круповича было издано «Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 по 1710 г.)», а в 1860 — 1862 гг. — подготовленный И. Даниловичем в двух частях «Skarbiec diplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych...» (оба издания вышли в Вильно). Эти сборники сразу же обратили на себя власть предержавших ввиду того, что в них преобладали документы на латинском и польском языках и отсутствовали апологетически-православные материалы. В этом усматривалась явно полонофильская направленность публикаций Археологической комиссии⁸.

При таких обстоятельствах виленский генерал-губернатор В. И. Назимов решил поставить вопрос о создании в Вильно по примеру Петербурга и Киева археографической комиссии, состоявшей из «православных русских». Она должна была нейтрализовать «полонофильскую» Археологическую комиссию и своими публикациями доказывать, что Великое княжество Литовское было не польской провинцией, а «краем русским и православным».

Посылая в январе 1862 г. в Министерство внутренних дел «Записку о политическом состоянии генерал-губернаторства», В. И. Назимов одновременно ходатайствовал об открытии археографической комиссии, составленной из «русских ученых», а также о создании в Вильно русского университета. События начавшегося в 1863 г. восстания отсрочили решение вопроса о комиссии и только покончив с ним, преемник В. И. Назимова, М. Н. Муравьев вновь обратился к делам комиссии, дав указание своей «правой руке» — попечителю Виленского учебного округа И. П. Корнилову открыть комиссию, что и было последним сделано 17 апреля 1864 г.

На первом же заседании комиссии, состоявшемся 27 апреля 1864 г., был обсужден план ее работы и распределены обязанности между членами комиссии. Очевидны политическая и идеологическая заданность, которые придавались работе комиссии. Предполагалось все документы, готовившиеся к публикации, группировать по трем разделам: «акты, проясняющие элемент православия в Западном крае»; «акты, служащие к прояснению администрации Западного края в разных эпохах существования Великого княжества»; акты юридические и вместе этнографические, коих содержание большей частью относится к своеволию, грабёжам, насилиям, нападениям на дома и имения, разбоям на дорогах и разного рода истязаниям, произведенным буйною польскою шляхтою»⁹.

Главная мысль, которой должны были руководствоваться члены комиссии при отборе документов, состояла в том, чтобы с их помощью доказать, «что Западный край никогда не был счастлив под польским правительством... и что только под русским правительством Западный край забыл свои страдания, исцелил прежние раны и начал свое истинно политическое состояние»¹⁰. Следует заметить, что эта мысль достаточно последовательно проводилась в жизнь, особенно в первый период существования комиссии.

Более пяти лет комиссия работала как временное учреждение. В качестве постоянной она оформилась лишь 17 ноября 1869 г., когда было принято «мнение» Государственного совета, утвержденное императором¹¹. В 1870 г. были утверждены и правила, определявшие деятельность комиссии¹². Анализ их содержания показывает, что правила не являлись нормативно-методическим документом в сфере эдиционной археографии, скорее они регламентировали техническую и организационную стороны подготовки публикаций, но не более того. В соответствии с правилами председатель и члены комиссии обязаны были

разбирать старинные акты и документы, находившиеся в Виленском центральном и других архивах «Северо-Западных губерний», и печатать наиболее важные из них. Для определения, какие документы являются «наиболее важными», комиссия должна была собираться не менее одного раза в неделю. И конечно же, последнее слово в решении вопроса о «важности» документов было за попечителем учебного округа, являвшимся по существу политическим цензором документального издания комиссии.

Правила определяли порядок подготовки материалов к изданию, но совершенно не затрагивали вопросы передачи текста документов, очередности их публикации. Последнее приводило к хаотичности издания источников, на что неоднократно обращали внимание рецензенты «Актов Виленской археографической комиссии».

Сами члены комиссии также не поднимали вопроса о том, как следует передавать тексты документов, и таким образом за полвека существования этого учреждения документы публиковались по-разному. Разным был и подход к их археографической обработке, в чем нетрудно убедиться, обратившись к анализу различных томов «Актов». Единственное правило, которому старались следовать члены комиссии, состояло в том, что документы должны были публиковаться на языке оригинала.

Вторжение правил грамматики русского языка в передачу текстов на старобелорусском языке приводило порой к замене многих характерных только для белорусского языка терминов на казавшиеся составителям адекватными русские слова. Несовершенными в ряде случаев являлись и редакционные заголовки к документам, предлагаемые составителями; порой требовали уточнения и конкретизации легенды, указатели и пр.

Тем не менее, несмотря на массу недостатков, имевших место в серийном издании Виленской археографической комиссии, внеученное влияние, проявлявшееся при отборе документов и их подготовке к изданию, оно должно быть признано объективно полезным для исторической науки. 39 томов «Актов», десяток отдельных сборников — таков общий итог полувековой деятельности комиссии. Анализ основного серийного издания показывает, что большинство его томов формировалось с учетом принципа происхождения документов, а также видового признака, которые хоть в какой-то степени позволяли избегать субъективизма составителей при решении вопроса о выборе объекта публикации (акты Гродненского земского суда — т. 1, 17, 21; Гроднен-

ского гродского суда — т. 7; Брестского гродского суда — т. 3 — 6; Слонимского земского суда — т. 22; Минского гродского суда — т. 36; Могилевского магистрата — т. 39; Главного Литовского трибунала — т. 11 — 13, 15; инвентари — т. 14, 25, 35, 38). Менее защищенными от проявлений внаучного влияния оказывались тома, построенные по тематическому признаку (церковная история — т. 16, 19, 33; о событиях войны 1654 — 1667 гг. — т. 34; о войне 1812 г. — т. 37).

Помимо значительного вклада в практическую археографию, комиссия сыграла определенную роль в становлении и развитии ее методики (хотя, как выше отмечалось, ей, как впрочем и аналогичным учреждениям в Петербурге, Киеве, Тифлисе, так и не удалось выработать общих принципов передачи текста документов, их археографической обработки, составления научно-справочного аппарата и т. п.). Это стало возможным благодаря участию в ее работе таких высокопрофессиональных историков-архивистов и историков-археографов, как Н. И. Горбачевский, И. Я. Спрогис, А. О. Турцевич, Д. И. Довгялло и др., которые в процессе своей практической деятельности формировали эдиционную культуру, передававшуюся затем из поколения в поколение и в конце концов составившую основу «культуры правил», закрепленную позже в различных Правилах издания исторических документов, Методических рекомендациях, Инструкциях по передаче текста документов и т. п.

Неоценимое значение для белорусской археографии (как в прошлом, так и в настоящем) имеют работы Н. И. Горбачевского, без которых крайне затруднительна работа по научному изданию исторических источников вообще, Великого княжества Литовского в частности. Мы имеем в виду его «Каталог к древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне» (Вильна, 1872), «Краткие таблицы, необходимые для истории, хронологии, вообще для всякого рода археографических исследований и в частности для разбора древних актовых книг и грамот Западного края России и Царства Польского» (Вильна, 1867), «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» (Вильна, 1874). Достойным продолжателем дела Н. И. Горбачевского на ниве археографии по праву может считаться И. Я. Спрогис, каталогом которого (к сожалению, не завершенным составителем) до сих пор пользуются как исследователи, работающие с

актовыми книгами, так и сотрудники Национального исторического архива Беларуси, где хранится часть этих книг¹³.

Большое научное и практическое значение имел подготовленный членом комиссии С. В. Шалковичем и изданный в 1884 г. «Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке». Он не только знаменовал собой продолжение традиций факсимильных публикаций актов и грамот, заложенных выдающимся французским медиевистом и палеографом Ж. Мабильоном еще в XVII в., но и по примеру «Образцов древней письменности» И. П. Сахарова (1841), «Сборника палеографических снимков с почерков древнего и нового письма, изданного для воспитанников Межевого ведомства» П. И. Иванова (1844) и др. давал возможность готовить специалистов-палеографов и археографов для работы с документами белорусско-литовского происхождения периода Великого княжества Литовского.

Наряду с Витебским и Виленским центральными архивами древних актов, Виленской археографической комиссией в 1860-е годы в белорусских и литовских губерниях возникает и ряд других объединений, в деятельности которых археография также занимает значительное место.

15 февраля 1867 г. попечитель учебного округа И. П. Корнилов обратился к начальнику края Э. Т. Баранову с докладом, в котором указал на наличие в созданной на базе фактически разгромленного Музея древностей Виленской публичной библиотеке, а также в архивах церковей и монастырей края множества «весьма замечательных и объясняющих историю северо-западных губерний» древних рукописей и актов, не ставших объектом публикации местной археографической комиссии. С учетом этого обстоятельства попечитель просил разрешения истратить на издание подобных документов 25 тыс. руб., выделенных предшественником Э. Т. Баранова на «полезные издания и ученые командировки».

Согласие генерал-губернатора было получено, и тогда же при управлении учебного округа образовался частным образом кружок любителей местной старины для подготовки и издания «Археографического сборника документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси». В него вошли учитель местной гимназии В. Л. Миротворцев, проф. Литовской духовной семинарии Ф. Г. Елеонский и прикомандированный к округу помощник архивариуса Виленского центрального архива П. А. Гильтебрандт. Впослед-

ствии кружок пополнился еще рядом лиц, в том числе преподавателями духовной семинарии Ф. Н. Добрянским, Ф. Смирновым, О. В. Щербицким и др.

Началу работы над «Археографическим сборником» предшествовала подготовительная деятельность. В 1864 — 1866 гг. управлением учебного округа был организован ряд своего рода археографических экспедиций, целью которых являлось обследование архивов церквей, монастырей, библиотек, частных собраний и пр. В результате учителями Н. И. Соколовым и В. И. Грязновым в Турове был обнаружен один из древнейших памятников письменности — Евангелие XI в. Командированный в Витебскую и Могилевскую губ. А. В. Рачинский обнаружил там и доставил в Вильно так называемую «летопись Авраамки». В Гродненской губ. он обнаружил считавшуюся утерянной Супрасльскую летопись и ряд других источников¹⁴. Летом 1867 г. П. А. Гильтебрандту и В. Л. Миротворцеву наконец-то удалось получить доступ к документам фамильного архива кн. Радзивиллов в Несвиже¹⁵.

Все это дало возможность уже в год создания кружка издать четыре тома «Археографического сборника», обошедшиеся казне всего в пять с небольшим тыс. руб. (для сравнения: на содержание Виленской археографической комиссии, издававшей в год по одному тому «Актов», в 1867 г. было истрчено свыше 9 тыс. руб.).

Отмечая оперативность подготовки первых томов «Археографического сборника», Петербургская академия наук констатировала: «Едва ли подобное учреждение, где бы то ни было может похвалиться большей деятельностью, а это даже не учреждение, а просто редакция, состоящая под надзором г. попечителя Виленского учебного округа, редакция, ожидающая не окладов жалованья и преимуществ, а теплого сочувствия к делу и содействия того, кто стоит во главе ее»¹⁶.

В течение 1867 — 1904 гг. было издано 14 томов «Археографического сборника», включавшие документы рукописного отделения Виленской публичной библиотеки, материалы Литовской духовной семинарии в Вильно, Несвижского архива кн. Радзивиллов, Жировицкого монастыря, политического отдела канцелярии Виленского генерал-губернаторства и др. Что касается содержания «Археографического сборника», то оно в основном сводилось к освещению социально-экономической истории, событий политического характера, культуры Беларуси, положения православной и униатской церквей и др. В отличие от «Актов Виленской археографической комиссии» в нем наряду с

документами актового характера были широко представлены повествовательные источники. Так, во втором томе публиковались «Записки игумена Ореста», созданные в конце 1820 — начале 1830-х годов, в седьмом — письма кн. Радзивиллов, Б. Хмельницкого, Ивана Грозного, в десятом — дневник Полоцкого Софийского монастыря и др. Привлекая более широкий, чем в «Актах», круг источников, составители и редакторы «Археографического сборника» в то же время нередко позволяли себе достаточно вольное обращение с текстами публикуемых документов, что не могло не снижать их научного уровня. При этом они руководствовались изложенными в предисловии к первому тому издания правилами, обусловленными отнюдь не научными соображениями. «Относительно русского правописания, — говорилось в них, — было взято за правило — возможная близость к современному правописанию со стороны, так сказать, буквенной, не касаясь звуковой..., введено повсюду «ять», прописные буквы, знаки препинания, словосокращения раскрыты, предлоги отделены»¹⁷. Таким образом, из процитированного фрагмента правил следовало, что редакторы «Археографического сборника», как и «Актов», считая белорусский язык лишь наречием русского, стремились передавать белорусские тексты XVI—XVIII вв. по правилам русской грамматики, ликвидируя особенности, характерные для старобелорусского языка.

Камеральная археография находилась в центре внимания сотрудников рукописного отделения Виленской публичной библиотеки, созданной, как выше уже отмечалось, на базе Виленского музея древностей. Описанием документов, переданных в отделение архивов закрытых церквей, костелов, монастырей, учебных заведений, фамильных собраний, занимался его заведующий П. А. Гильтебрандт. В 1871 г. был издан подготовленный им первый выпуск «Перечневой описи рукописей Виленской публичной библиотеки», который включал описание 82 книг и рукописей на церковно-славянском языке.

Неполнота и недостатки описания П. А. Гильтебрандта побудили Ф. Н. Добрянского вернуться к этой работе. В итоге в 1882 г. увидело свет подготовленное им «Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских», в которое составитель включил уже 329 предметов, сгруппированных по хронологическо-тематическому принципу. Открывал «Описание» раздел наиболее ценной части библиотеки — «Рукописи на пергамене», в котором П. А. Гильтебрандт описал уже упоминавшееся Туровское евангелие

XI в., Мстижское евангелие XIV в., Триодь цветную XV в., сборник пергаменных отрывков разного времени и др. Во втором разделе были учтены тексты Священного Писания, в третьем — творения святых отцов, в четвертом — исторические сочинения, в пятом — богослужебные книги, в шестом — смесь и в заключительном седьмом были описаны рукописи на русском языке.

Работа Ф. Н. Добрянского представляла исключительно важное значение не только в плане камеральной археографии (составитель в отличие от своего предшественника приводил начальные слова отдельных статей описываемых документов, что давало возможность проводить сравнительный анализ этих документов с другими их списками и редакциями), но также и в плане изучения истории архивного дела в Беларуси (он проследил пути поступления книг и рукописей в Виленскую публичную библиотеку, отметив при этом основные центры средоточия документальных памятников — Супрасльский, Жировицкий, Витебский Марков, Слуцкий монастыри, Литовская духовная семинария, в которую, в свою очередь, передавалось очень много богослужебных и светских книг из «белорусских мест»).

Работа по описанию рукописного отделения библиотеки была продолжена и в конце XIX — начале XX в. В 1895 — 1906 гг. на средства Виленского учебного округа было издано «Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки» в пяти выпусках. В первых трех, изданных под редакцией соответственно Ю. Ф. Крачковского, Ф. Н. Добрянского, К. И. Снитко, были описаны документы Виленского капитульного архива (в основном — визиты и инвентари костелов) и все находившиеся в отделении грамоты на пергамене; в двух последующих (ред. А. И. Миловидов, Ф. Н. Добрянский) — позже поступившие грамоты на пергамене, а также рукописные сборники на старобелорусском, латинском, польском, немецком, итальянском, шведском языках. Всего в «Описании» зафиксировано 3 тыс. отдельных грамот (из них — 805 на пергамене) и 939 рукописных сборников.

Наиболее важные, по мнению составителей, документы были полностью или в извлечениях напечатаны в «Приложениях», составлявших вторую часть каждого из пяти выпусков. Особый интерес среди этих документов (а их было около 200) представляли помещенные в первом выпуске визиты «Об архиве Виленского капитула», «Об епархиальном архиве», которые были составлены в 1828 г. проф. Виленской духовной семинарии кс. И. Бовкевичем, а также «Дневник каноника Брестского капитула М. Бобровского, веденный им во время путешествия за

границу в 1817 — 1820 гг.» (вып. 5), ревизии г. Бельска 1779 г., документы, касавшиеся г. Белостока за 1745 — 1777 гг. (вып. 4) и др.

Некоторый след в белорусской археографии второй половины XIX — начала XX в. оставили и такие учреждения, как Северо-Западный отдел Русского географического общества (открыт в Вильно в 1867 г.), церковные историко-археологические комитеты с музеями и древлехранилищами (начали создаваться в центрах епархий с 1890-х годов), губернские статистические комитеты, продолжившие свою деятельность и в рассматриваемый период, Витебская ученая архивная комиссия (создана в 1909 г.) и др. В виду ограниченности объема настоящей статьи мы не сможем далее подробно остановиться на анализе их вклада в развитие белорусской археографии, в ряде случаев лишь тезисно обозначив основные направления и итоги их деятельности.

В соответствии с Положением о Северо-Западном отделе РГО, утвержденным 26 февраля 1867 г., последний должен был заниматься изучением местного края и особенно исследованиями в области археографии, археологии, статистики, этнографии. С этой целью на отдел возлагались обязанности по разысканию и приведению в известность уже собранных и хранившихся в местных архивах и у частных лиц сведений о крае для последующего их научного исследования, собиранию через местных жителей этнографических и исторических материалов, организации «ученых экспедиций» и т. п.¹⁸

По мысли инициатора создания отдела И. П. Корнилова, отдел должен был заменить «существовавшую в крае временную археологическую комиссию, работавшую в полонизаторском направлении»¹⁹. С отъездом в 1868 г. И. П. Корнилова из Вильно его на посту председателя отдела сменил новый попечитель учебного округа — П. Н. Батюшков, претендовавший на роль историографа «Северо-Западного края». Правителем дел стал виленский цензор А. М. Энгель, членом отдела — председатель местной археографической комиссии Я. Ф. Головацкий, возглавивший в отделе секцию археологии и археографии.

Главным направлением работы указанной секции, в которую, помимо председателя, вошли А. М. Энгель и архивариус Виленского центрального архива Н. И. Горбачевский, стала подготовка и издание совместно с членами археографической комиссии, сотрудниками Центрального архива инвентарей белорусских и литовских городов, составление указателей древних топонимов, описаний дел местных архивов и т. п. Так, А. М. Энгель занялся описанием дел архива Виленского

генерал-губернаторства. Подготовленная им вместе с К. Н. Гомолицким первая часть первого тома «Описания» вышла из печати в 1869 г. и получила высокую оценку Петербургской археографической комиссии. Вместе с тем ее председатель П. А. Муханов писал: «...для пользы истории не следует ограничиваться только сохранением и описанием архивов, необходимо приступить к напечатанию описей... Судя по вышедшей в свет первой части первого тома этого описания можно надеяться, что и в следующих частях этого издания занимающиеся историей Северо-Западного края приобретут богатый материал для своих исследований»²⁰.

В следующем году работа по описанию архива была завершена изданием второй части первого тома и первой части второго под названием «Архив Виленского генерал-губернаторства».

Деятельность отдела «проявлялась» до начала 1880-х годов. Она велась, как уже отмечалось, в кооперации с другими учреждениями. Не имея в этот период собственного печатного органа, отдел публиковал некоторые протоколы своих заседаний в центральных «Известиях» Русского географического общества²¹.

В 1880-е годы работа отдела фактически прекратилась, хотя решение о его закрытии не принималось. С января 1910 г. начинается новый этап в истории отдела, связанный с участием в нем в качестве правителя дел Д. И. Довгялло и председателя секции археографии Ф. Н. Добрянского. Существенный вклад в расширение археографической базы, совершенствование методики публикации документов внесли начавшие издаваться с 1910 г. «Записки» отдела. Редактором всех четырех книг «Записок» был Д. И. Довгялло. На страницах этого издания регулярно помещались небольшие документальные подборки, рецензии на документальные издания, появившиеся в Вильно, Витебске, Минске, Могилеве, печатались протоколы заседаний отдела и его общих собраний, отчеты о работе и т. д. Заслуга правителя дел состояла и в том, что, несмотря на официально-охранительный характер отдела, ему удалось привлечь к участию в «Записках» представителей литовских и польских научных организаций и учреждений.

Наряду с государственными учреждениями и организациями археографическую деятельность вели и церковные историко-археологические комитеты (с музеями и древлехранилищами), возникшие в конце XIX — начале XX в. во всех епархиальных городах. Нетрудно предположить, что она отличалась еще большей идеологической заданностью и еще более ограниченным кругом источников, со-

ставлявшим объект публикации или описания. Однако участие в работе церковных комитетов известных историков-архивистов, краеведов, археографов способствовало собиранию, сохранению и введению в научный оборот многих уникальных памятников письменности.

Старейшим среди подобных учреждений являлось созданное в октябре 1895 г. при Свято-Владимирском епархиальном братстве (г. Витебск) епархиальное церковно-археологическое древлехранилище с комиссией и комитетом по историко-статистическому описанию церквей и приходов епархии. До 1903 г. его возглавлял Д. И. Довгялло, который вместе с учителем местной гимназии Н. Я. Никифоровским подготовил и опубликовал в нескольких номерах «Полоцких епархиальных ведомостей» за 1897 — 1899 гг. «Описание предметов древности, поступивших в Витебское епархиальное церковно-археологическое древлехранилище». Тогда же А. П. Сапуновым был описан архив Полоцкой духовной консистории.

В Могилевском епархиальном церковно-археологическом комитете с музеем, существовавшим с апреля 1897 г., хранились документы XV — XVII вв., а также редкие издания начала XVII в. Архив музея насчитывал более 4 тыс. документов, преимущественно XVII в., включая и переписку Г. Конисского с И. Волчанским. Многие из них регулярно публиковались на страницах местных епархиальных ведомостей.

Некоторую археографическую деятельность вел и созданный в ноябре 1904 г. Гродненский церковный историко-археологический комитет, открыв летом 1905 г. свое древлехранилище в Борисоглебском монастыре.

Наиболее заметной являлась деятельность Минского церковного историко-археологического комитета, открытого позже других — в феврале 1908 г. Идея его создания принадлежала редактору «Минских епархиальных ведомостей» Д. В. Скрынченко, одновременно являвшемуся и преподавателем местной духовной семинарии. Целью данного комитета, по мысли инициатора его создания, являлось историческое обследование внешнего и внутреннего развития местной церковно-религиозной и общественной жизни, исследование вещественных памятников живой старины в виде местных народных обычаев, изданий и песен, приведение в известность и описание всякого рода памятников древности и архивов церквей, монастырей, епархиальных управлений и пр.

К сожалению, занятая руководством комитета ярко выраженная антипольская, антикатолическая позиция во многом вредила его дея-

тельности. Инициаторы создания комитета не скрывали истинных задач возглавляемой ими организации, особенно актуализировавшихся в связи с принятием 17 апреля 1905 г. известного указа о свободе вероисповеданий. «Многие стали еще больше сознавать, — отмечалось в годичном отчете комитета, — необходимость при таком положении вещей не только непосредственного участия словом и делом в защите православной веры, но и обладанием тем оружием для этой борьбы — памятниками археологии, которые наглядно показывают всем сомневающимся, что Минская губ. — русский край, а не польский»²².

Решению этой задачи в достаточной степени и была подчинена деятельность комитета с музеем; в этом нетрудно убедиться, обратившись к анализу содержания его трудов — четырех выпусков (в пяти книгах) «Минской старины» (1909 — 1913).

Критикуя руководство Виленского музея древностей за тенденциозный, по их мнению, подбор экспонатов, отмечая богатство Беларуси документальными памятниками, уплывавшими в Виленский и Московский музеи древностей, авторы публикаций в «Минской старине» вместе с тем не желали видеть даже зачатков нарождавшейся «белорусскости». В этом отношении показательна статья Д. В. Скрынченко «Белорусы, их разговорный и книжный язык при свете истории», автор которой однозначно утверждал: «У белорусов нет своего особого языка..., у них общерусский язык»²³.

Однако не эти и им подобные публикации (вроде биографии кс. Ф. Сенчиковского, подготовленной А. В. Жиркевичем и занявшей два фолианта третьего выпуска «Минской старины») определяли значение трудов Минского церковного комитета как источника по истории белорусской археографии. Гораздо больший научный интерес и практическое значение имели помещенные здесь описания документов и публикации некоторых из них. Так, в первом выпуске был опубликован инвентарь одного из древнейших белорусских монастырей — Пинского Лещинского, составленный 26 декабря 1588 г. и выявленный Д. И. Довгялло среди актов Пинского земского суда. Текст этого интереснейшего документа сопровождался предисловием историко-археографического и примечаниями филологического характера.

Весь четвертый выпуск заняло описание документов древнейшей части архива Слуцкого Свято-Троицкого (Тройчанского) монастыря за 1517 — 1747 гг. Этот архив в 1870 г. был передан в Минский Свято-Духов монастырь, где его в начале 1900-х годов обследовал и частично описал А. П. Сапунов²⁴. С созданием же комитета и музея архив по

распоряжению Минской духовной консистории был передан сюда, где его полностью описал священник А. К. Снитко.

В обширном археографическом предисловии, предварявшем описание архива Слуцкого монастыря, составитель отмечал: «Издавая настоящее описание архива, я имел в виду исполнить черную работу: дать сырой материал, сделать доступным для лиц, изучающих западно-русскую старину, имеющееся в архиве Минского комитета собрание документов. С этой целью я старался передать по возможности подробное содержание актов, подчеркнуть характерные обороты речи и юридические термины. Некоторые документы приведены мною полностью и не только дословно, но и буквально, с сохранением своеобразной, порой заведомо ошибочной, даже для этого времени, орфографии, и лишь по техническим соображениям я позволил себе вынести в строку буквы из-под титлов»²⁵.

Благодаря данной публикации становится известным о составе архивов этого и других слущких монастырей в XVII — XVIII вв., а также об архивах Слуцкой архимандрии, Слуцкого Спасского братства и др.

Таким образом, можно утверждать, что несмотря на все недостатки в деятельности данного комитета, равно как и его издания, о которых выше уже говорилось, он вольно или невольно вносил свой позитивный вклад в дело пропаганды идеи о необходимости собирания, упорядочения, охраны и использования исторических источников И в этом состоит главная заслуга минского и других аналогичных комитетов, существовавших в белорусских губерниях в данный период.

Подобные же цели преследовали и продолжавшие выходить под эгидой губернских статистических комитетов губернские ведомости, памятные книжки губерний, обзоры губерний и др. Кроме того, в этих изданиях было опубликовано значительное количество исторических источников, а также основанных на документах историко-географических и историко-статистических очерков, этнографических обзоров и др., представлявших в ряде случаев уникальную источниковую базу для изучения различных аспектов белорусской истории.

Важную роль в истории белорусской археографии в конце XIX — начале XX в. играла так называемая «частная археография», т. е. публикация документов отдельными лицами, в большинстве своем не связанными с деятельностью государственных или общественных учреждений и организаций архивно-археографического профиля. Чаще всего ее вели историки, занимавшиеся исследованием истории Великого княжества Литовского, а также краеведы. Укажем лишь на некоторые

подобные публикации, появившиеся в это время в Беларуси, Литве, России, Украине, Польше. Это — документальные издания С. А. Бершадского, Ф. И. Леонтовича, М. В. Довнар-Запольского, А. П. Сапунова и др.²⁶.

Примером ярко выраженной политической археографии могут служить издания документов, предпринятые управлением Виленского генерал-губернаторства, а также музеем М. Н. Муравьева в начале XX в. Речь идет о 5 и 6 книгах «Виленского временника» (обе — в двух частях), представлявших собой публикации документов о войне 1812 г. и восстании 1863 г.²⁷.

И в завершение настоящей статьи следует отметить археографическую деятельность Витебской ученой архивной комиссии, внесшей свой посильный вклад как в создание опубликованной документальной базы по отечественной истории, так и особенно в подготовку кадров историков-архивистов и историков-археографов²⁸.

Подводя итоги археографической деятельности учреждений и организаций, частных лиц во второй половине XIX — начале XX в. отметим следующее. Ее расширение и активизация в значительной мере были обусловлены потребностями бурно развивавшейся исторической науки, требовавшей введения в научный оборот новых комплексов документальных источников. Существенное воздействие на развитие практической археографии в этот период оказывала деятельность местных историков-краеведов, а также профессиональных ученых-историков, которые параллельно с научными исследованиями вели и широкую публикаторскую работу. Решая сугубо политические, идеологические задачи, царская администрация в белорусских и литовских губерниях вольно или невольно стимулировала археографическую работу. С приходом в историческую науку и археографию М. В. Довнар-Запольского, Д. И. Довгялло, Б. А. Тарашкевича и др. можно связывать начало формирования в рамках общероссийской исторической науки элементов национальной белорусской археографии, которые получают свое развитие в деятельности Историко-археологической (впоследствии Археографической) комиссии Инбелкульта (позже — Белорусской Академии наук).

¹ Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. Пг., 1916. Т. 1. С. 120 — 121.

² Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1898. Т. 27. С. XXVIII.

³ Национальный исторический архив Беларуси (далее: НИАБ). Ф. 2790. Оп. 1. Д. 103. Л. 2 — 2об.

⁴ См.: Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 172.

⁵ Самоквасов Д. Я. Архивное дело в России. Кн. 1. Современное русское архивное нестроение. М., 1902. С. 6 — 7. Отметим, что аналогичные самоквасовским выводы встречаются и у других авторов, которых вряд ли можно причислить к «правоверным монархистам». Так, в воспоминаниях помещика Э. Войниловича (владел имением Савичи возле Слуцка) упоминается, что его предки в XVII в. перешли в католицизм. При этом мемуарист подчеркивает, что через такие же фазы переходили «все старинные русские роды, исключений не было». Войнилович отмечает, что раньше фамилия его предков писалась с одним «л», а с переходом их в католицизм — с двумя «л» — на польский манер. То же, считает автор, происходило и с другими фамилиями: в XVI в. писали «Радивил», позже стали писать «Радзивилл» (См.: Woyniłowicz Edward. Wspomnienia. Część pierwsza. Wilno, 1931. S. 5).

⁶ Именно такие оценки дореволюционной деятельности архивно-археографических учреждений России, Украины, Литвы, Беларуси встречаются в работах некоторых российских и украинских историков 1930-х годов, находившихся под влиянием так наз. «школы Покровского» (Подробнее об этом см.: Валк С. Н. Советская археография. М.—Л., 1948. С. 55, 59). Оценки деятельности археографических комиссий, даваемые марксистскими историками в 1920 — 1930-е годы, по существу смыкались с оценками, которые давались комиссиям правоверными монархистами в начале XX в.

⁷ Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 15.

⁸ Небезызвестный М. О. Коялович характеризовал их как «сборники памятников, представляющие тенденциозный подбор документов с целью доказать единение Литвы с Польшей» (Журнал Министерства народного просвещения. 1872. № 1 — 2. С. 250).

Развивая мысли М. О. Кояловича, другой историограф, также внимательно следивший за археографическими изданиями, А. И. Миловидов, писал: «Эти издания преследовали цели не столько научные, сколько политические; под влиянием усилив-

шегося за это время националистического движения польские ученые стремились искусно замаскированной подтасовкой и подбором документов доказать политические, национальные и религиозные права Польши на Литву, почему и выбирали для своих сборников официальные и дипломатические документы, писанные на латинском и польском языках, но игнорировали документы, относящиеся к внутренней (гражданской и церковной) жизни края и писанные в большинстве на языке западнорусском» (Архивные материалы Муравьевского музея. Вильна, 1913. Ч. 1. С. XXIV).

⁹ Акты, издаваемые комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне (далее: АВАК). Вильна, 1865. Т. 1. С. 23.

¹⁰ Там же. С. 24.

¹¹ К этому времени она уже издала два тома «Актов».

¹² Более подробно об этом см.: Турцевич А. О. Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов: 1864 — 1906 г. Вильна, 1906.

¹³ См.: Бутенас Д. П. Вопросы фондирования документов Великого княжества Литовского в каталоге И. Я. Спрогиса // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. Вильнюс, 1978. С. 41 — 46.

¹⁴ Корнилов И. Русское дело в Северо-Западном крае: Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху. СПб., 1901. С. 192 — 193.

¹⁵ См.: Ульяновский Василь. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивілів у ХІХ ст. Київ, 1998. С. 94 — 97.

¹⁶ Миловидов А. И. Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае // Журнал МНП. 1904. № 9. С. 12 — 13.

¹⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867. Т. 1.

¹⁸ Довгялло Д. И. К истории Северо-Западного отдела (Материалы и заметки) // Записки Северо-Западного отдела императорского Русского географического общества. Вильна, 1910. Кн. 1. С. 11.

¹⁹ Там же. С. 15.

²⁰ Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к

истории 1812 — 1813 гг. Ч. 1: Переписка по военной части. Вильна, 1912. С. III — IV.

²¹ См., напр., Известия императорского Русского географического общества. 1871. № 8.

²² Минская старина. 1909. Вып. 1. С. 151.

²³ Там же. С. 78.

²⁴ Сапунов А. П. Архивы в городах Могилеве губернском и Минске. М., 1902.

²⁵ Минская старина. 1913. Вып. 4. С. 11.

²⁶ Русско-еврейский архив: Документы и материалы по истории евреев в России. СПб., 1882. Т. 1 — 2; Акты Литовской метрики. Варшава, 1896. Т. 1. Вып. 1; То же. Варшава, 1897. Т. 1. Вып. 2; Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897; Литовские упоминки татарским ордам. Симферополь, 1898; Акты Литовско-Русского государства. М., 1899. Вып. 1; Баркулабовская летопись. Киев, 1908; Витебская старина. Витебск, 1883. Т. 1; То же. Витебск, 1885. Т. 4; То же. Витебск, 1888. Т. 5.

²⁷ Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812 — 1813 гг. Ч. 1: Переписка по военной части. Вильна, 1912; То же. Ч. 2: Переписка по части гражданского управления. Вильна, 1913; Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863 — 1864 гг. в пределах Северо-Западного края. Ч. 1: Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г. Сост. А. И. Миловидов. Вильна, 1913; Ч. 2: Переписка о военных действиях с 10 января 1863 по 7 января 1864 г. Вильна, 1915.

²⁸ Подробнее об археографической деятельности комиссии см.: Шумейко М. Ф. Полевая, камеральная и эдиционная археография в деятельности Витебской ученой архивной комиссии // 90 гадоў Віцебскай вучонай архіўнай камісіі: Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі. 24 лістапада 1999 г., г. Віцебск. Мн. — Віцебск, 2000. С. 25 — 31.

С. М. Асіноўскі

АРХЕАГРАФІЧНЫЯ І АРХІВАЗНАЎЧЫЯ ПУБЛІКАЦЫІ Ё ЧАСОПІСЕ «АРХІВЫ І СПРАВАВОДСТВА»

У красавіку 1998 г. кіраўніцтвам Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы і Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі было прынята рашэнне аб заснаванні навукова-практычнага ілюстраванага часопіса «Архівы і справаводства». Праз дзесяць месяцаў напружанай арганізацыйнай працы, у лютым 1999 г. пабачыў свет яго першы нумар. І вось ужо трэці год з перыядычнасцю раз у два месяцы гэта выданне прыходзіць да чытачоў, якіх сёння ў маладога часопіса каля 1800.

На гэты момант можна дастаткова ўпэўнена канстатаваць, што часопіс паступова становіцца на ногі, знаходзіць свайго чытача, вызначае тэматычныя накірункі. Сярод іх і асвятленне праблем архівазнаўства, крыніцазнаўства, археаграфіі, іканаграфіі. Даostatкова ў пацвярджэнне гэтага прывесці такую лічбу: у першых дванаццаці нумарах часопіса было надрукавана каля васьмідзесяці матэрыялаў пад рубрыкамі «Архівы», «Архівазнаўства», «Дакументы», «Летапісы», «Пісьмы», «Дзённікі», «Беларусіка», «Фонды», «Іканаграфія», «Геральдыка», «Генеалогія», «Археатэка», «Кнігарня», «Навука», «Археаграфія». Такім чынам, часопіс робіць значны ўклад у развіццё навуковых дысцыплін, звязаных з беларускім архівазнаўствам.

Дарэчы, якраз з часопісам «Архівы і справаводства» пэўным чынам звязана і такое пытанне, як аднаўленне дзейнасці ў Беларусі Археаграфічнай камісіі. У № 3 часопіса за 1999 г. быў надрукаваны артыкул доктара гістарычных навук Расціслава Платонава «Да пытання аб адраджэнні Археаграфічнай камісіі», у якім вядомы беларускі гісторык і адзін з вопытнейшых архівістаў краіны чарговы раз засяродзіў увагу навуковай грамадскасці на неабходнасці самага актыўнага развіцця археаграфічнай навукі. Аўтар публікацыі зазначыў, што ў Беларусі ўжо досыць доўгі час застаецца на высокім узроўні інтарэс грамадства да свайго мінулага, да гістарычнай спадчыны, зафіксаванай у дакумен-тальных крыніцах. Адкрытасць доступу да

архіваў прывяла да з'яўлення шматлікіх архіўных публікацый у навуковых, літаратурных, грамадска-палітычных часопісах, у газетах, перадач на радыё і тэлебачанні. Тым не менш, заўважыў Р. Платонаў, «укідванне» ў грамадскую свядомасць новых архіўных дакументаў не прывяло да раскрыцця цэласнай і аб'ектыўнай панарамы развіцця грамадства ў мінулым.

Сярод недахопаў гэтай працы Р. Платонаў адзначае ілюстрацыйна-хрэстаматыйны характар адбору дакументаў, недакладнасці, а ў некаторых выпадках і прамыя скажэнні ў перадачы крыніц, спробы «прасейваць» гістарычныя факты праз «сіта сучаснасці», павярхоўнае, аднабаковае інтэрпрэтатарства, беспрынцыповую замену знакаў «плюс» на «мінус» і наадварот падчас ацэнкі тых ці іншых фактаў, падзей, паводзін гістарычных дзеячаў.

На думку аўтара, такі стан пры адсутнасці ў краіне дастаткова глыбокіх традыцый у развіцці археаграфічнай, крыніцазнаўчай ды і архівазнаўчай думкі нельга прызнаць нармальным. Адною з прычын гэтага Р. Платонаў называе нераспрацаванасць археаграфічнай палітыкі на дзяржаўным узроўні.

Сярод найбольш вострых праблем арганізацыйнага кшталту ён адзначае адсутнасць спецыяльнага цэнтра, які каардынаваў бы працу па публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду, недастатковую колькасць кваліфікаваных спецыялістаў, якія прафесійна займаліся б распрацоўкай усяго комплексу пытанняў археаграфічнай тэорыі і практыкі, амаль поўную адсутнасць на дзяржаўным узроўні фінансавага забеспячэння выдання гісторыка-дакументальнай спадчыны. У пераліку гэтых недахопаў і адсутнасць бачнага практычнага руху наперад у вырашэнні дакладна пазначаных пытанняў нават у тых выпадках, калі па іх прыняты адпаведныя пастановы і канкрэтныя ўказанні.

У заключэнне Р. Платонаў называе канкрэтныя крокі, якія, на яго думку, трэба зрабіць для стварэння Беларускай археаграфічнай камісіі.

У развіццё выказаных Р. Платонавым прапаноў у № 4 часопіса за 1999 г. быў надрукаваны праект Нацыянальнай праграмы выдання гістарычных крыніц, падрыхтаваны загадчыкам аддзела археаграфіі БелНДІДАС кандыдатам філалагічных навук Язэпам Янушкевічам. Падтрымліваючы свайго калегу ў прызнанні неабходнасці аднаўлення Археаграфічнай камісіі, Я. Янушкевіч акрэслівае канцэпцыю (прынцып выканання), прапанаванай ім для абмеркавання праграмы: выяўленне, вывучэнне і выданне (або перавыданне) усіх каштоўных гістарычных

крыніц, якія датычацца Беларусі. Асноўнымі накірункамі гэтай справы аўтар праекта бачыць выданне наступных пісьмовых крыніц: Метрыка Вялікага княства Літоўскага; Статуты ВКЛ, юрыдычна-прававыя дакументы па гісторыі дзяржавы; акты судава-адміністрацыйных устаноў XV — XIX стагоддзяў; наратыўныя крыніцы (хронікі, летапісы, дыярышы); эпістальная спадчына.

На заканчэнне публікацыі Я. Янушкевіч выказвае ўпэўненасць, што беларускія даследчыкі да гэтай аб'ёмнай археаграфічнай працы гатовыя.

На карысць таго, што Я. Янушкевіч і Р. Платонаў (кожны па-свойму) маюць рацыю, сведчыць тое, што ў № 1 часопіса «Архівы і справаводства» за 2000 г. была надрукавана Пастанова калегіі Дзяржкамархіва ад 28 кастрычніка 1999 г. «Аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь». Прымаючы рашэнне аб стварэнні камісіі, калегія ўскладвала на гэту ўстанову распрацоўку сумесна з дзяржаўнымі архівамі і навучальнымі ўстановамі праграмы выдання дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь, каардынацыю публікатарскай дзейнасці дзяржаўных архіваў і зацікаўленых устаноў, навуковую распрацоўку праблем гісторыі і тэорыі беларускай археаграфіі.

Базавай установай Археаграфічнай камісіі быў вызначаны Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы, а старшынёй камісіі зацверджаны намеснік дырэктара БелНДДАС доктар гістарычных навук, прафесар Расціслаў Пятровіч Платонаў.

Ужо ў наступным, другім нумары часопіса за 2000 г. было змешчана Палажэнне аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, зацверджанае пастановай калегіі Дзяржкамархіва № 113 ад 27 студзеня 2000 г. У гэтым дакуменце, акрамя агульных палажэнняў, былі выкладзены асноўныя накірункі дзейнасці камісіі, вызначаны яе навуковыя сувязі, а таксама правы.

Сярод асноўных накірункаў дзейнасці камісіі былі названыя наступныя: распрацоўка і зацвярджэнне перспектывных і бягучых планаў выданняў Нацыянальнага архіўнага фонду; навуковае рэцэнзаванне падрыхтаваных да друку рукапісаў зборнікаў дакументаў; арганізацыя навукова-метадычных кансультацый па падрыхтоўцы археаграфічных публікацый; правядзенне семінараў, нарад па павышэнні кваліфікацыі спецыялістаў-археаграфістаў; правядзенне канферэнцый па праблемах

археаграфіі; удзел у археаграфічных экспедыцыях; распрацоўка правіл і рэкамендацый па выданні гістарычных дакументаў.

У № 3 часопіса за 2000 г. чытачы пазнаёміліся з персанальным складам Археаграфічнай камісіі, у якую ўвайшлі вядомыя беларускія гісторыкі, архівісты, археографы, філолагі, палеографы, музеязнаўцы, журналісты, этнографы, філосафы, выдаўцы (сярод іх 10 дактароў і 21 кандыдат навук).

Адным з першых часопіс паведаміў (№ 1 за 2000 г.) і аб канкрэтным выніку працы Археаграфічнай камісіі — выхадзе ў свет першага выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка». У гэтым адметным выданні пад рубрыкамі «Археаграфія», «Архівазнаўства і архіўная справа», «Крыніцзнаўства», «Тэксталогія», «З гісторыі дзяржаўных устаноў», «Аўтаматызаваныя архіўныя тэхналогіі», «Дакументы», «Бібліяграфія. Рэцэнзіі. Інфармацыя», «Хроніка» змешчана каля 30 публікацый па самых розных праблемах, акрэсленых пералічанымі вышэй рубрыкамі.

Такім чынам, часопіс «Архівы і справаводства» стаў той своеасаблівай трыбунай, якую ініцыятары адраджэння Археаграфічнай камісіі ў Беларусі ў поўнай меры выкарысталі як для пастаноўкі самой праблемы, так і для асвятлення першых крокаў па (хочацца верыць) доўгім і плённым шляху.

Аздаўшы належнае ролі часопіса ў адраджэнні Археаграфічнай камісіі, трэба адзначыць, што маладое выданне не абмежавалася гэтай тэмай. Ужо з самага пачатку існавання на яго старонках сталі з'яўляцца матэрыялы, у якіх узнімаліся праблемы архівазнаўства і археаграфіі. Сімвалічна, што ўжо ў № 1 часопіса за 1999 г. быў надрукаваны артыкул Міхаіла Шумейкі і Сяргея Жумара «Архівіст і археограф Дзмітрый Даўгяла», прысвечаны жыццю і навуковай дзейнасці аднаго з пачынальнікаў гэтай справы ў Беларусі.

Калі названы вышэй матэрыял выглядае досыць традыцыйным па пабудове, фактычна асвятляючы асноўныя вехі навуковай дзейнасці вядомага беларускага даследчыка, то ўжо ў № 2 за гэты ж год той жа Міхаіл Шумейка ў публікацыі «У пошуках гістарычнай ісціны» спрабуе праз асвятленне створанай 17 красавіка 1864 г. Віленскай археаграфічнай камісіі паказаць ролю, якую археаграфія адыгрывае ў гістарычнай навуцы, а таксама прааналізаваць уздзеянне, што яна аказвае на грамадскае жыццё шляхам распаўсюджвання ў грамадстве як рознага кшталту інфармацыі, так і навуковых ведаў. Робячы гэты аналіз, аўтар слухна заўважае, што «міфы ў гістарычнай (дакладней,

калягістарычнай) навуцы, якія нараджаюцца дылетантамі-гісторыкамі, літаратарамі і не абвергнутыя дакументальнымі сведчаннямі, дэструктыўна ўздзейнічаюць на найбольш уражлівую частку грамадства — моладзь, што схільная да максіmalізму, лёгкаверная ва ўспрыняцці ўсяго неардынарнага, арыгінальнага...»

Не адмаўляючы пэўнай палітычнай і ідэалагічнай зададзенасці, якая мела месца ў публікацыйнай дзейнасці камісіі, М. Шумейка згаджаецца з М. Улашчыкам, які лічыў, што ў цэлым яна насіла станоўчы характар, бо надрукаваныя камісіяй дакументы пачыналі як бы самастойнае жыццё, часта сцвярджаючы зусім не тое, што хацелі даказаць публікатары.

У гэтым жа нумары змешчаны артыкул Андрэя Рыбакова «Арганізацыя дзяржаўнага архіва Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.», які ўяўляе сабой урывак з дысертацыйнага даследавання (пасля паспяхова абароненага), дзе ўпершыню ў айчынной гістарыяграфіі разгледжана гэта цікавая тэма.

У № 3 часопіса за 1999 г. звяртаюць на сябе ўвагу дзве публікацыі Міхаіла Шумейкі. У першай з іх («Папярэдніца Дзяржкамархіва»), прысвечанай 90-годдзю ўсталявання Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, аўтар сцвярджае, што гэта ўстанова, па сутнасці сваёй, з'яўлялася грамадскай архіўнай службай, якая дзейнічала адначасова з Галоўнай архіўнай камісіяй пры Міністэрстве народнай асветы. Прааналізаваўшы дзейнасць Віцебскай вучонай архіўнай камісіі і яе ролю ў станаўленні архіўнай справы ў Беларусі, М. Шумейка робіць выснову, што гэта ўстанова з'яўляецца папярэдняй Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству Рэспублікі Беларусь.

У другім артыкуле («Аб архіўных фальсіфікацыях») М. Шумейка расказвае аб полацкім пажары 1837 г., падчас якога моцна пацярпелі архіўныя дакументы, што захоўваліся ў прысутных месцах. Але даследаванні прычын і ўрону, нанесенага пажарам, нечакана выявіла зусім іншую праблему: было выяўлена досыць многа падложных актаў на дваранства. Скандал атрымаўся вельмі гучны: царскі ўрад быў вымушаны ствараць спецыяльную камісію.

Аўтар артыкула папярэджвае сучасных даследчыкаў, што падчас працы ў архівах трэба вельмі асцярожна падыходзіць да ўсялякіх радаслоўных актаў, актаў на маёмасць і г. д.

У № 4 часопіса за 1999 г. друкуецца артыкул Міхаіла Шумейкі «Архівы Заходняй Беларусі ў 1939 — 1944 гг.» У ім аўтар канстатуе, што гісторыя заходнебеларускіх і віленскіх архіваў паміж вераснем

1939 г. і чэрвенем 1941 г. належыць да найменш вывучанай у айчынным архівазнаўстве. М. Шумейка робіць спробу выправіць гэты недахоп, адлюстроўваючы ў сваім даследаванні некаторыя мерапрыемствы новай улады ў архіўным будаўніцтве на далучаных тэрыторыях. Ён адзначае адну характэрную асаблівасць гэтай працы: тамтэйшыя архівы найперш зацікавілі супрацоўнікаў НКВС, якія імкнуліся выявіць па архіўных матэрыялах сакрэтную агентуру польскіх спецслужбаў, паліцэйскіх, членаў палітычных партый і аб'яднанняў. Менавіта па архіўных матэрыялах у заходніх абласцях Беларусі было выяўлена каля 50 тысяч чалавек «контррэвалюцыйнага элементу».

Відавочна, што навуковая апрацоўка новых архіўных набыткаў была па тым часе справай другараднай.

У № 5 часопіса за 1999 г. былі ўпершыню ў Беларусі надрукаваны два цікавыя дакументы, падрыхтаваныя Міхаілам Шумейкам, які маюць дачыненне да гісторыі айчынай археаграфіі: першы — гэта недатаваная рукапісная запіска Дз. Даўгялы «Археаграфічная камісія», якая, верагодна, рыхтавалася ў сувязі са складаннем пяцігадовага плана працы Інбелкульту, другі — план працы Археаграфічнай камісіі Інбелкульту, складзены ім жа.

У гэтым жа нумары публікуецца артыкул дырэктара БелНДДАС Уладзіміра Фядосава «Архівазнаўства на рубяжы стагоддзяў», які разважае аб правамоцнасці існавання тэрміна «архіўная навука» і даводзіць, што яно апраўдана, як і існаванне інфарматыкі, музейзнаўства, бібліятэказнаўства. Аўтар сцвярджае, што архівазнаўства як навука мае на мэце вывучаць гісторыю, арганізацыю, тэорыю і методыку працы архіваў у галіне ўліку, апісання, выкарыстання, забеспячэння захаванасці дакументаў, навуковую арганізацыю працы, эканоміку архіўнай справы.

У змешчаным у № 1 за 2000 г. артыкуле Міхаіла Шумейкі «Аб месцы і ролі архіваў і архівістаў у сучасных грамадстве і дзяржаве» засяроджана ўвага на двух пытаннях: удзел архівістаў у распрацоўцы навукі аб архівах і кадравае забеспячэнне архіўнай галіны. Свае разважанні М. Шумейка падсумоўвае заклікам вярнуцца, нарэшце, да аблаянага некалі бальшавікамі прынцыпу «архівы па-за палітыкай», што, на яго думку, будзе садзейнічаць не толькі дэклараванню, але і сапраўднаму ператварэнню беларускіх архіваў у XXI ст. у навуковыя і культурныя цэнтры.

У № 4 і 5 за 2000 г. змешчаны артыкул Міхаіла Шумейкі «Гісторыка-правовыя і маральна-этычныя аспекты рэстытуцыі ў дачыненні да беларускіх архіваў». У гэтым досыць грунтоўным даследаванні аўтар зрабіў спробу рэтраспектыўнага аналізу вырашэння праблем рэстытуцыі, якія закранаюць беларускія інтарэсы ў дадзенай сферы. З публікацыі вынікае, што створаная за многія стагоддзі на беларускай зямлі дакументальная спадчына неаднаразова падвяргалася бесцерымоннаму рабаванню ў выніку войнаў, далучэнняў і аб'яднанняў, і сёння ў поўны рост устае праблема рэстытуцыі — вяртання культурных (у тым ліку архіўных) каштоўнасцей іх законнаму ўладальніку — беларускай дзяржаве.

У чацвёртым нумары змешчаны яшчэ два артыкулы па разглядаемай тэматыцы. У першым з іх — «Архівы шляхты Беларусі ў XVI стагоддзі» — Міхаіл Спірыдонаў аналізуе склад і змест актаў, якія захоўваліся ў архівах двух вядомых шляхціцаў ВКЛ: гаспадарскага двараніна, кіеўскага гараднічага пана Івана Рыгоровіча Служкі і менскага кашталяна, уцэнскага, радашковіцкага і сігулдскага дзяржаўцы Яна Янавіча Глябовіча на Дуброўне.

У другім артыкуле — «Да пытання аб стварэнні Археаграфічнай камісіі Інбелкульта» — Юры Несцяровіч разглядае некалькі версій узнікнення гэтай установы і робіць выснову, што пытанне аб яе стварэнні сёння вырашана канчаткова: у асобнае падраздзяленне Інбелкульта Археаграфічная камісія была выдзелена ў другой палове 1927 г.

У № 6 часопіса за 2000 г. змешчаны артыкул Наталлі Казлоўскай «Дакументы па гісторыі шляхты Вялікага княства Літоўскага ў серыйных археаграфічных выданнях Расіі XIX — XX стагоддзяў». З праведзенага крыніцзнаўчага аналізу аўтар робіць выснову, што найбольшую цікавасць у плане інфармацыйных магчымасцей уяўляюць наступныя групы дакументаў: заканадаўчыя акты (найперш Статуты), каралеўскія і вялікакняжацкія граматы, прывілеі на зямельныя ўладанні, сеймавыя інструкцыі і пастановы, «попісы» войска, інвентары, вопісы замкаў, маёнткаў, фальваркаў, акты судова-адміністрацыйных органаў.

Падсумоўваючы вынікі гэтага кароткага агляду, трэба зазначыць наступнае: усе пералічаныя вышэй (і не названыя ў аглядзе) публікацыі ўяўляюць пэўны інтарэс для тых, хто цікавіцца айчыннымі архівазнаўствам і археаграфіяй. Безумоўна, яны не даюць поўнага ўяўлення аб стане навукі. Тым не менш, яны пазначаюць шэраг існуючых тут праблем, некаторыя шляхі іх вырашэння. Адводзячы свае старонкі

сучасным беларускім даследчыкам (на жаль, іх кола досыць вузкае — большая частка публікацый належыць пяру Міхаіла Шумейкі), часопіс «Архівы і справаводства» робіць важную і патрэбную справу.

Бібліяграфія

1999 год

Галерея. Міхаіл Шумейко, Сергей Жумарь. Архивист и археограф Дмитрий Довгялло. № 1. С. 43 — 51.

Археаграфія. Міхаіл Шумейко. В поисках исторической истины. № 2. С. 53 — 60.

Архівазнаўства. Андрэй Рыбакоў. Арганізацыя Дзяржаўнага архіва Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. № 2. С. 70 — 76.

Архивоведение. Міхаіл Шумейко. Предшественница Госкомархива. № 3. С. 4 — 11.

Архівазнаўства. Міхаіл Шумейка. Аб архіўных фальсіфікацыях. № 3. С. 12 — 18.

Мнение. Ростислав Платонов. К вопросу о возрождении Археографической комиссии. № 3. С. 19 — 24.

Археаграфія. Язэп Янушкевіч. Нацыянальная праграма выдання гістарычных крыніц. № 4. С. 4 — 9.

Архівазнаўства. Міхаіл Шумейка. Архівы Заходняй Беларусі ў 1939 — 1941 гг. № 4. С. 10 — 16.

Дакументы. Міхаіл Шумейка. 3 гісторыі беларускай археаграфіі. № 5. С. 39 — 43.

Наука. Владимир Федосов. Архивоведение на рубеже веков. № 5. С. 58 — 61.

Археотека. Міхаіл Шумейко. Юбилей журнала «Archeion». № 6. С. 45 — 48.

2000 год

Архівазнаўства. Міхаіл Шумейка. Аб месцы і ролі архіваў і архівістаў у сучасных грамадстве і дзяржаве. № 1. С. 4 — 8.

Археаграфія. Создана Археографическая комиссия Госкомархива Республики Беларусь. № 1. С. 31 — 32.

Археотека. Міхаіл Шумейко. Российские архивно-археографические периодические издания в 1999 году. № 1. С. 44 — 48.

Археаграфія. Палажэнне аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь. № 2. С. 37 — 38.

Археатэка. Міхаіл Шумейка. Агляд сучаснай архівазнаўчай перыёдыкі Украіны. № 2. С. 42 — 47.

- Археаграфія.* Персанальны склад Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству Рэспублікі Беларусь. № 3. С. 116 — 118.
- Археотека.* Міхаіл Шумейко. Новинки российской архивной периодики. № 3. С. 138 — 141.
- Архівазнаўства.* Міхаіл Шумейка. Гісторыка-прававыя і маральна-этычныя аспекты рэстытуцыі ў адносінах да беларускіх архіваў. Ч. I. № 4. С. 91 — 100.
- Архивоведение.* Міхаіл Спиридонов. Архивы шляхты Беларуси в XVI веке. № 4. С. 101 — 104.
- Археаграфія.* Юрый Несцяровіч. Да пытання аб стварэнні Археаграфічнай камісіі Інбелкульту. № 4. С. 127 — 130.
- Археотека.* Міхаіл Шумейко. «Архівіст: Вісник Спілкі архівістаў Украіны.» № 1 (4), 1999 год. № 4. С. 136 — 137.
- Архівазнаўства.* Міхаіл Шумейка. Гісторыка-прававыя і маральна-этычныя аспекты рэстытуцыі ў дачыненні да беларускіх архіваў. Ч. II. № 5. С. 121 — 129.
- Археатэка.* Міхаіл Шумейка. Агляд часопіса «Архівы Украіны» за 1998 год. № 5. С. 135 — 137.
- Археаграфія.* Наталья Козловская. Документы по истории шляхты Великого княжества Литовского в серийных археографических изданиях России XIX — начала XX века. № 6. С. 102 — 109.
- Археотека.* Міхаіл Шумейко. «Отечественные архивы». № 2 — 4, 2000 год. № 6. С. 123 — 127.

АРХІВАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЯ СПРАВА

С. В. Жумарь

АРХИВ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

Институт истории, как и все академические институты, документы, временно хранившиеся в собственном текущем архиве, периодически передавал на ведомственное хранение в Архив Президиума Академии наук (ныне — ее Центральный научный архив). Однако отнюдь не институтский фонд составил феномен, именуемый Архивом Института истории (АИИ). Создание этого феномена связано как с особенностями исследовательской работы сотрудников института над проблематикой истории Великой Отечественной войны, так и со становлением и развитием военной мемуаристики в Белоруссии. Видовой состав документов архива достаточно однороден, так как АИИ — это, по сути, коллекция воспоминаний бывших партизан, военнослужащих, подпольщиков. В коллекции представлены оригинальные воспоминания, написанные их авторами, записи этих воспоминаний краткие, во многом формализованные, изложения ответов на вопросы анкет, копии воспоминаний из ряда музеев и архивов Белоруссии и других государств (Белорусского музея истории Великой Отечественной войны, областных и районных краеведческих музеев, партархивов, отдела рукописей Института истории АН СССР и др.).

Согласно учетным документам в АИИ имеется 1349 единиц хранения, которые распределены по двадцать одному фонду. С учетом того, что документы (дела) поступали на протяжении ряда лет поединочно, был создан довольно своеобразный научно-справочный аппарат. Описи, близкие по форме к описям книжного типа, представляли собой разделы журналов, которые условно назовем «журналами фондов». Эти журналы велись по каждому фонду и их разделы (описи) заполнялись по мере поступления материалов. Кроме того, велась и

общая книга учета поступлений, в графах которой указывались порядковый номер, дата поступления, «должность или общественное положение лица, приславшего материалы», адрес (обычно не писался), «годы о которых идет речь в материалах», «краткая характеристика поступивших материалов», «№ фонда, присвоенный материалу», а также опись и единица хранения. Акты приема-передачи составлялись лишь на незначительное количество поступлений и образуют отдельный фонд (фонд 2). Ни один из фондов не имеет дела фонда. Имеющийся научно-справочный аппарат начал составляться с 1971 г. По крайней мере, в феврале именно этого года была заведена первая книга поступлений.

Принадлежность документов к тому или иному фонду определялась на основе анализа их тематики и пространственно-географической локализации описываемых событий (т. е. по тематическому принципу и географическому признаку). Иногда отдельные фонды составляли группы мемуаров, собранные теми или иными сотрудниками института. Так, фонд 1 был собран А. П. Купреевой и В. И. Кузьменко во второй половине 1970 — 1980-х годов, фонд 24 — А. П. Купреевой (этот фонд, содержащий 16 единиц хранения, так и был назван — фонд Анны Павловны Купреевой). Тем не менее большинство фондов сформировано по тематике, а их нумерация осуществлялась согласно хронологической последовательности тех или иных глобальных событий Великой Отечественной войны.

Соответственно фонд 3 назван «Белоруссия во время оборонительных боев в 1941 году». Имеется опись 1 дел фонда — «Боевые действия Красной Армии» (22 ед. хр.) и опись 2 — «Боевые действия ополченцев и истребительных батальонов» (16 ед. хр.). Фонд 4 «Эвакуация населения и предприятий Белоруссии и их работа в советском тылу» включает 29 дел. Как видно, каждая опись имеет свое название, соответствующее тем или иным историческим событиям.

Следующая группа фондов содержит воспоминания о Белоруссии в годы нацистской оккупации, систематизированные по областям в соответствии с административно-территориальным делением, существовавшим накануне войны. Так, фонд 5 — мемуары о событиях на территории Барановичской области в 1941 — 1944 гг., фонд 6 — Белостокской, фонд 7 — Брестской, фонд 8 — Вилейской, фонд 9 — Витебской, фонд 10 — Гомельской, фонд 11 — Могилевской, фонд 12 — Минской, фонд 13 — Пинской, фонд 14 — Полесской области. Каждый из них имеет по две описи с одинаковыми названиями — «Парти-

заны» и «Подпольщики» (в некоторых фондах есть опись 3 — «Участники сопротивления невооруженного населения»). В них по принадлежности учтены соответствующие мемуары. Всего в фондах 5 — 14 хранится 841 дело, т. е. без малого две трети собрания.

С тематикой этих «основных» фондов соотносятся в той или иной степени документы прочих фондов, например, фонда без названия под номером 15. По-видимому, изначально в нем планировалось концентрировать воспоминания военнослужащих-белорусов, принимавших участие в боях в составе действующей армии, но позднее в отдельную опись именно этого фонда была внесена исключительно ценная группа мемуаров, отражающая роль авиации в помощи партизанским формированиям. Значительный интерес представляет также фонд 20, в котором собраны воспоминания «работников центральных руководящих органов».

В процессе сбора мемуаров в руках сотрудников, осуществлявших комплектование собрания, порой оказывались подлинные документы времен войны. Часть их составила небольшой фонд, называвшийся «Различные документы и материалы, поступившие от участников Великой Отечественной войны в дополнение к их воспоминаниям» (фонд 19). В нем оказались протоколы заседаний Быховского подпольного райкома КП(б)Б за 1943 г., отчет Борисовского подпольного райкома и горкома КП(б)Б за 1943 — 1944 гг., партизанские листовки, рукописные экземпляры газеты «Звезда» за 1943 — 1944 гг.

В хронологическом плане логическим завершением комплекса документов служат материалы фонда 16 «Боевая деятельность Красной Армии и помощь населения наступающим войскам в 1943 — 1944 гг.» (84 ед. хр.).

Тематически из фондов архива выделяются воспоминания о деятельности КПЗБ и ее структур, борьбе трудящихся Западной Белоруссии в 1920 — 1930-х годах (фонд 21, 11 ед. хр.) и разнородные воспоминания ветеранов КПСС (фонд 22, 32 ед. хр.). Некоторые документы, хранящиеся в АИИ, не фондированы. В частности, отдельно хранится один из нескольких известных экземпляров стенограммы совещания 136 бывших минских подпольщиков, состоявшегося в декабре 1954 — январе 1955 гг.

Какова же истоия этой коллекции? Что предопределило ее тематическую направленность, особенности комплектования? В основе была прежде всего инициатива отдельных исследователей, сотрудников Института истории. Еще с начала 1950-х годов, благодаря активной пози-

ции члена-корреспондента, а позднее академика АН БССР И. С. Кравченко, в институте постепенно начала формироваться коллекция воспоминаний участников войны, главным образом бывших партизан. В мае 1957 г. был создан сектор истории партизанского движения, преобразованный год спустя в сектор истории Великой Отечественной войны и партизанского движения¹. В новом секторе и сосредоточилась работа над формированием коллекции воспоминаний, которые собирались параллельно с выполнением плановых тем. Большую работу в этом направлении провел сотрудник, а позднее заведующий сектором В. Ф. Романовский. Собранные материалы стали основой первого в Белоруссии сборника воспоминаний бывших партизан под наименованием «Из истории партизанского движения в Белоруссии», опубликованного в 1961 г.² Годом позже вышел сборник «Огни партизанской дружбы», изданный в Минске и Братиславе³. Тогда же совместно с Музеем Брестской крепости подготовлен сборник воспоминаний ее защитников «Героическая оборона», который выдержал три издания, и реализованы некоторые другие проекты.

Позднее работа по сбору воспоминаний велась в институте не столь активно. Ее возрождение на более мощной основе связано с постановлением ЦК КПБ от 20 июня 1969 г. «О дополнительных мерах по улучшению научной разработки истории всенародной борьбы в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны». В соответствии с ним при обкомах и райкомах партии создавались комиссии по сбору и обработке воспоминаний участников войны. Координационным же центром этой деятельности согласно постановлению должен был стать Институт истории.

Принятию этого постановления во многом способствовала энергичная деятельность доктора исторических наук А. И. Залесского, который зарекомендовал себя энтузиастом в деле собирания и издания воспоминаний бывших партизан, подпольщиков, военнослужащих, а также людей, не совершивших каких-либо подвигов, но на себе познавших нацистский «новый порядок». А. И. Залесский на протяжении 1950 — 1960-х гг., работая в Институте искусствоведения, этнографии и фольклора, совершил ряд этнографических экспедиций, в ходе которых собрал массу свидетельств и воспоминаний по интересующей его тематике. Итогом этой деятельности стали несколько монографий, основная ценность которых заключается в том, что в них впервые была показана жизнь простых людей в условиях оккупации, их быт и повседневность⁴.

В марте 1970 г. А. И. Залесский возглавил в Институте истории группу по сбору и публикации исторических документов и мемуаров по борьбе с фашизмом (с конца 1971 г. — сектор сбора и публикации исторических документов и мемуаров). К сожалению, новый сектор начал работу почти с нуля, так как воспоминания, собранные в конце 1950-х — первой половине 1960-х годов сектором истории Великой Отечественной войны и партизанского движения не сохранились в полном комплексе. Так, если к 1960 г. было собрано около 500 воспоминаний⁵, то в 1971 г. всего их насчитывалось 184 единицы хранения⁶. Материалы фактически не рассматривались как цельная коллекция, принадлежащая институту, а как собрание наработок отдельных исследователей, причем наработок, утрачивавших свою ценность после публикации тех или иных из них. По мере углубления разрабатываемой научной тематики, сужения специализации сотрудников большинство воспоминаний оказалось просто разобрано в условиях отсутствия элементарного учета. Ни один учетный документ 1950 — 1960-х годов не сохранился.

Между тем группа, а затем сектор сбора и публикации исторических документов и мемуаров взялись за работу по выполнению возложенных на них задач, каковыми значились «выявление исторических документов, сбор мемуаров по важнейшим периодам истории Советской Белоруссии, подготовка их к печати»⁷. Была оказана помощь в сборе воспоминаний для подготавливаемого по инициативе Белорусского республиканского совета ветеранов и Военно-научного общества сборника «В боях за Белоруссию»⁸. 2 июня 1971 г. состоялось собрание сотрудников Академии наук — ветеранов Великой Отечественной войны, на котором А. И. Залесский выступил с докладом «О подготовке сборника воспоминаний участников Великой Отечественной войны, работающих в учреждениях АН БССР»⁹. На собрании было принято положительное решение по докладу, но, к сожалению, сборник так и не вышел в свет, а собранные воспоминания позднее составили фонд 31 АИИ и были использованы при подготовке публикаций по истории Академии наук.

Сотрудники сектора, на протяжении всех лет его существования тесно сотрудничавшие со своими коллегами из сектора истории Великой Отечественной войны, достаточно быстро подготовили свой первый сборник военных мемуаров, посвященный событиям 1941 — 1944 гг. на территории Гомельской и Полесской областей¹⁰. Параллельно с работой над конкретными изданиями сектор сбора и публика-

ции исторических документов и мемуаров в течение нескольких лет выступал в роли координирующего центра, который контролировал работу комиссий по сбору воспоминаний, сосредотачивал собранный материал, вел учет рукописей мемуарного характера, хранящихся в архивах, музеях и документальных собраниях библиотек Белоруссии и России, осуществлял копирование как наиболее интересных из них, так и соответствующих тематике подготавливаемых сборников, рассылал ветеранам методические письма, анкеты, вопросники. Порой воспоминания стенографировались или записывались со слов опрашиваемых людей, подвергались литературной обработке по согласованию с авторами.

Уже в отчете сектора о работе за 1971 г. упоминается «архив сектора» (странное название Архив Института истории коллекция получила позднее)¹¹. Согласно этому отчету только в указанном году в архиве было сосредоточено около 700 воспоминаний, а их общее количество стало равным почти 900 единицам хранения, включая 24 рукописи воспоминаний секретарей и членов подпольных обкомов и секретарей райкомов КП(б)Б, составлена картотека учета более чем 1400 воспоминаний, хранящихся в музеях и архивах¹². Наряду со сбором воспоминаний велась работа по «установлению их достоверности» (в основном по документам госархивов и партархивов). Сотрудники сектора неоднократно выступали в средствах массовой информации, рассказывая о своей деятельности, и десятки участников войны присылали в Институт истории свои воспоминания, которые пополняли архив сектора (в основном фонды 3 — 16)¹³. В 1971 г. была разработана и схема систематизации, в соответствии с которой оформлялись учетные документы вплоть до начала 1990-х годов.

На основе собранных материалов сектором было подготовлено немало публикаций, из которых, на наш взгляд, лучшими являются следующие два издания: сборники воспоминаний «Люди Нарочанского края» и «За край родной»¹⁴. Однако центральной, стержневой темой работы сектора, основанной прежде всего на материалах АИИ, который, в известной степени, под нее комплектовался, был сборник «Партийное подполье в Белоруссии. Страницы воспоминаний» в трех томах, вышедших в 1984 — 1986 гг. Материал для сборника собирался с 1972 г. Первоначально издание, содержащее воспоминания более двух сотен партийных региональных руководителей предполагалось осуществить в семи, а затем в пяти томах. Неоднократно менялись названия проекта и его составных частей — «Во главе всенародной борьбы»,

«Цементирующая сила» и т. д.¹⁵ В 1979 г. по вопросу подготовки сборника было принято постановление секретариата ЦК КПБ. К работе был подключен Институт истории партии при ЦК КПБ. Судьба издания складывалась довольно драматично — ряд инстанций предъявили множество замечаний относительно структуры и содержания рукописи. Наиболее толковые из них были сделаны издательством «Беларусь», отметившим, что материалы написаны по шаблону. Некоторые воспоминания были переработаны авторами, изъяты документы «немемуарного характера». Нужно отметить, что авторы руководствовались не вполне удачно составленным вопросником. Кроме того, воспоминания подверглись не вполне корректной редакции. В результате, по справедливому замечанию М. Ф. Шумейко, они «утратили свою оригинальность и стали похожи на опросные листы»¹⁶.

После критических замечаний относительно сосредоточенности сектора исключительно на подготовке воспоминаний партизан была запланирована работа по сбору воспоминаний ветеранов 283-й Гомельской стрелковой дивизии. Соответствующий сборник вышел из печати уже после ликвидации сектора¹⁷. По инициативе бывшего командира 19-й авиаэскадрильи БШПД С. Ф. Сараева в архив сектора стали поступать воспоминания летчиков, осуществлявших связь партизанских формирований с Большой землей. К сожалению, интереснейшие материалы, собранные в фонде 15, в ходе подготовки сборника «Авиация — партизанам», так и не были опубликованы. Их незавидную долю разделили и воспоминания о боевом пути 1-й и 2-й бригад им. К. С. Заслонова, собранные для сборника «Заслоновцы».

К сожалению, после всплеска собирательской активности 1970-х годов активность сектора в деле комплектования архива существенно снизилась. Сбор воспоминаний осуществлялся, как правило, под конкретные плановые темы, исчезла былая массовость, всеобщая заинтересованность, практически прекратили работу комиссии по сбору воспоминаний при партийных структурах в регионах.

В то же время организация учета и обеспечение сохранности документов в АИИ были ниже всякой критики. Ныне даже трудно назвать точное количество единиц хранения. В 1974 г. согласно отчету сектора в архиве было примерно 2500 дел¹⁸. Названное число повторялось в отчетах в течение нескольких последующих лет. Даже если предположить, что 2500 — это не только количество дел архива, но и учтенных материалов, хранящихся вне его пределов (автор данной статьи склоняется именно к такому предположению), итог не согласовы-

вается с книгой учета поступлений и сведениями об объеме картотеки материалов, собранных и учтенных сотрудниками сектора. Масса документов была попросту растащена, что-то, возможно, утеряно при неоднократных перемещениях архива. В отчете сектора за 1982 г. указано, что в архиве имеется лишь 1120 дел¹⁹. В 1983 г. заведующей сектором стала Г. Д. Кнатько, которая в годовом отчете указала наличие лишь 1005 дел²⁰. По самым скромным подсчетам из архива исчезло минимум 200 дел, максимум — 1500 (в зависимости от достоверности тех или иных учетных документов и сведений об учете). Путаницу в этот вопрос вносит и книга регистрации поступлений, согласно которой в АИИ с 1980 по 1994 г. поступило 164 ед. хр. Если исходить из точности этих данных и достоверности отчета сектора за 1983 г., в архиве никак не может храниться количество дел, указанное в начале этой статьи (это количество также зафиксировано в учетных документах и формально считается наиболее достоверным).

В последующие годы отмечено определенное пополнение собрания, но преодолеть недостатки в учете и обеспечении сохранности документов так и не удалось. Например, в фонде 13 Пинская область в условиях немецко-фашистской оккупации в описи 2 «Подпольщики» из 23 дел к 1990 г. осталось 7 и т. д. В условиях практиковавшейся выдачи дел на дом и свободного доступа к материалам лиц, не ответственных за их хранение, отношения к опубликованным документам как к в значительной степени утратившим свою ценность такой результат закономерен. Тем не менее можно полагать, что коллекция насчитывает ныне более 1000 воспоминаний участников Великой Отечественной войны. Значительная часть их опубликована (как правило, с купюрами) в различных сборниках. Примерно 30% дел — копии материалов из иных собраний. Коллекция хранится на пяти стеллажах типа «Компакт» в отделе военной истории (именно в нем были завершены последние проекты сектора сбора и публикации исторических документов и материалов, ликвидированного в 1987 г.). Температурно-влажностный режим в помещении не контролируется. Многие дела не прошиты и хранятся на скобах в скоросшивателях. В нынешних условиях оптимальный вариант сохранения коллекции и организации ее использования — передача всего собрания в Белорусский государственный музей истории Великой Отечественной войны или Национальный архив Республики Беларусь. Последнее — предпочтительнее. Остается надеяться, что сотрудники Института истории не слишком поздно признают рациональность этого варианта.

¹ Істытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Да 70-годдзя ўтварэння). Мн., 1999. С. 36.

² Из истории партизанской борьбы в Белоруссии (сборник воспоминаний). Мн., 1961. Фотоматериалы для сборника были предоставлены Белорусским государственным музеем истории Великой Отечественной войны.

³ Огни партизанской дружбы. Сборник воспоминаний о совместной борьбе советских и чехословацких патриотов. Минск — Братислава, 1962.

⁴ Наиболее удачными являются работы А. И. Залесского по рассматриваемой тематике: «Быт беларускіх сялян у партызанскім краі» (Мн., 1960) и «В партизанских краях и зонах» (М., 1962).

⁵ Шумейка М. Ф. Арганізацыя навуковых даследаванняў па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны ў 40 — 90-я гады // Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны. Праблемы гістарыяграфіі і крыніцазнаўства. Мн., 1999. С. 18.

⁶ Центральный научный архив Национальной академии наук Беларуси (ЦНАНАНБ). Ф. 3. Д. 650. Л. 38.

⁷ Там же. Л. 82. Здесь уместно отметить, что одно время предпринимались попытки расширить хронологические рамки тематики, над которой работал сектор. Так, З. Ю. Копыцкий, будучи его сотрудником в начале 1970-х гг., выполнял плановую тему «Архив Радзивиллов как источник по истории Белоруссии XVI — первой половины XVII в. (по материалам фонда 694 ЦГИА БССР)». Им были подготовлены разделы «Документы фонда Радзивиллов как источниковедческая база опубликованных исследований по истории Белоруссии XVI — первой половины XVII в.», «Структурные черты документов XVI — первой половины XVII в. в фонде Радзивиллов», «Источниковедческая характеристика документов о городах и местечках», «Источниковедческая характеристика судебных документов», «Источниковедческая характеристика генеологических материалов», «Источниковедческая характеристика грамот и инструкций». К сожалению, эта работа не была опубликована, судьба же рукописи неизвестна. В то же время, работая в секторе, именно З. Ю. Копыцкий был ответственным редактором путеводителя по ЦГИА БССР, изданном в 1974 г.

⁸ Шумейка М. Ф. Назв. твор. С. 24.

⁹ ЦНАНАНБ. Ф. 3. Д. 650. С. 36.

¹⁰ В грозные годы. Воспоминания участников борьбы против немецко-фашистских оккупантов на территории Гомельской и Полесской областей. Мн., 1973.

¹¹ ЦНАНАНБ. Ф. 3. Д. 650. Л. 73.

¹² Там же. Л. 37 — 38.

¹³ См.: А. Залесский. Готовим исторические мемуары // «За передовую науку». 1979. 31 октября.

¹⁴ Люди Нарочанского края. Воспоминания участников революционной борьбы и Великой Отечественной войны. Мн., 1975; За край родной. Воспоминания участников партизанского движения на территории Барановичской области в годы Великой Отечественной войны. Мн., 1978.

¹⁵ ЦНАНАНБ. Ф. 3. Д. 666. Л. 32; Д. 685. Л. 106; Д. 724. Л. 160 — 161.

¹⁶ Шумейка М. Ф. Назв. твор. С. 25.

¹⁷ Гомельская стрелковая. Воспоминания ветеранов 283-й Гомельской Краснознаменной ордена Суворова 2-й степени стрелковой дивизии. Мн., 1989.

¹⁸ ЦНАНАНБ. Ф. 3. Д. 684. Л. 40.

¹⁹ Там же. Д. 815. С. 222.

²⁰ Там же. Д. 836. С. 74.

А. В. Воробьев

НАУЧНО-СПРАВОЧНЫЙ АППАРАТ К ДОКУМЕНТАМ ПЕРИОДА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

(На примере Национального архива Республики Беларусь)

В целях создания максимально благоприятных условий для расширения доступа к информации, хранящейся в государственных архивах, удовлетворения современных потребностей граждан и общественности в ретроспективной информации необходимо не только научно обосновать организацию документальных материалов, обеспечить их сохранность, но и создать высококачественную систему информационного обеспечения. Уровень информационного обеспечения во многом зависит от состава и качества научно-справочного аппарата к документам, возможностей создания автоматизированных информационно-поисковых систем и, в целом, организации единой системы научно-справочного аппарата (НСА).

В современных условиях под единой системой НСА понимается комплекс учетных документов и архивных справочников, связанных единой методологической, организационной и методической основой,

которая обеспечивает учет и научную классификацию документов, раскрывает их состав, содержание и местонахождение в пределах отдельных фондов. Цель создания единой системы НСА — обеспечить поиск ретроспективной информации для всестороннего ее использования.

В этой связи понятно то внимание, которое Национальный архив Республики Беларусь уделяет вопросам совершенствования НСА, оно особенно усилилось в последние годы.

В 1995 г. на базе Белорусского государственного архива создается Национальный архив Республики Беларусь, в хранилищах которого были сконцентрированы комплексы документов, ранее хранившихся в Белорусском Государственном архиве и Центральном партийном архиве КПБ (до сентября 1990 г. Партийный архив Института истории партии при ЦК КПБ). Образование Национального архива Республики Беларусь позволило сосредоточить значительный массив документов, содержащих информацию по истории нашего государства в период Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг., в одном месте.

Образовался комплекс документов численностью свыше 100 тыс. единиц хранения (104 120 ед. хр.), который можно разделить на две группы.

К первой группе относятся документы, хранящиеся в фондах организаций и формирований движения Сопротивления. В ее составе находятся фонды высших партийных, комсомольских и военных органов, руководивших партизанским движением и подпольной борьбой, их политические и вспомогательные структуры. Сюда включены документы подпольных партийных и комсомольских органов, антифашистских организаций, партизанских формирований. Группа насчитывает более 90 тыс. единиц хранения. Вторая группа документов, свыше 12 тыс. единиц хранения, содержит документы организаций, учреждений, предприятий и формирований, осуществлявших оккупационный режим или выполнявших свои функции под контролем оккупационных властей. К ним относятся высшие органы управления оккупированной территорией и местные органы оккупационной администрации, воинские формирования, выполнявшие полицейские функции, органы судебной власти, прокуратуры, наказаний, экономического освоения оккупированных территорий, финансирования, налогообложения и т. п., административные и общественные организации, созданные под эгидой оккупационных властей на временно оккупированной территории Белорусской ССР.

В результате практической работы сотрудников ранее существовавших архивов по созданию и совершенствованию НСА и в Белорусском госархиве и Партархиве сложилась определенная его система, связанная единством методологической основы в подходе к изучению документов. Эта система, в целом, базировалась на централизованном учете и единых приемах раскрытия содержания документальных материалов. Однако она имела в своей структуре и определенное различие. В силу этого их НСА по своему составу и качеству неравнозначен. Общим недостатком для системы НСА к документам периода Великой Отечественной войны является в значительной степени низкое качество описания содержания документов в описях фондов. Немалое количество описей исполнено рукописно. Отсутствуют исторические справки, другой НСА (систематический каталог, обзоры, указатели и др.).

Отрицательно сказалось на разработке НСА отсутствие теоретических исследований в этой области. Все разработки касались лишь отдельных справочников, не затрагивая всей системы в целом. Большой вред созданию НСА к документам по истории Беларуси периода Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг. нанесло необоснованное засекречивание фондов как организаций Сопротивления, так и оккупационного режима. В практике работы по созданию НСА не всегда правильно определялись ведущие направления, на которых следовало в первую очередь сосредоточить усилия. Наконец, определенный вред развитию НСА причинил и ранее существующий директивный порядок при решении отдельных проблем, который существовал в системе Государственной архивной службы СССР.

Аналогичные недостатки еще в более концентрированном виде присущи и НСА к документам военного времени, хранящимся в областных государственных архивах. Достаточно сказать, что по имеющимся сведениям (см.: Справочник НСА госархивов Республики Беларусь. Мн., 1999) только Брестский, Минский и Могилевский облгосархивы имеют тематические картотеки, в которых насчитывается около 8 тыс. карточек.

Отсутствие в архивах работников, знающих немецкий язык, не позволяет в полной мере проводить работы по усовершенствованию и созданию в них качественного НСА, препятствует введению в научный оборот документов оккупационного режима.

До образования Национального архива Республики Беларусь НСА комплекса документов по истории Великой Отечественной войны

1941 — 1945 гг., хранящийся в Центральном партархиве КПБ, состоял из описей на фонды подпольных партийных и комсомольских органов, партийно-комсомольских организаций, партизанских формирований, значительное количество которых создавалось в конце 1940-х — начале 1950-х гг. Научно-техническая обработка документов фондов проводилась на недостаточно квалифицированном уровне. Описи, зачастую, составлялись от руки, не в полном комплекте, без справочного аппарата. По отдельным фондам создавалось большое количество описей. Так, фонд Белорусского штаба партизанского движения (№ 3500) имеет 24 описи. Значительное количество фондов учреждений, однородных по целевому назначению, в своем составе имели от 1 — 5 до 10 единиц хранения. Описи этих фондов в рукописном исполнении. Такое состояние их не отвечает современным требованиям к единой системе НСА.

Кроме описей, в архиве существовали именной каталог участников подпольного и партизанского движения в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг. и ряд вспомогательных картотек.

Среди основных справочно-информационных изданий следует отметить:

1. Подпольные партийные органы Компартии Белоруссии в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1944 гг. Мн., 1975;

2. Подпольные комсомольские органы Белоруссии в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1944 гг. Мн., 1976;

3. Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1944 гг. Мн., 1983.

Основной недостаток указанных изданий — отсутствие в них информации о местонахождении документов, которые использовались при их подготовке.

В 1994 г. создаются автоматизированные базы данных на:

- погибших и пропавших без вести партизан и подпольщиков Витебской и Минской обл.;

- зарубежных антифашистов — участников партизанского движения;

- конспиративные квартиры Минского антифашистского подполья;

- рукописные журналы белорусских партизан;

- участников Минского антифашистского подполья.

До 1995 г. НСА комплекса документов по истории ВОВ 1941 — 1945 гг., хранящийся в Белорусском государственном архиве, состоял из описей на фонды учреждений и организаций оккупационной адми-

нистрации и военно-полицейского аппарата, действовавших на территории Белоруссии в 1941 — 1944 гг.

Документы фондов (Генеральный комиссариат Белоруссии, Борисовский и Минский окружные комиссариаты и некоторые другие) прошли усовершенствование научно-технической обработкой. Описи по другим фондам, составленные в конце 1940-х — начале 1950-х годов, перепечатаны. Часть описей представлены в рукописи. Документы учреждений и организаций немецких оккупационных властей частично подвергались каталогизации. Среди них документы фондов № 393 (Минский окружной комиссариат), № 370 (Генеральный комиссариат Белоруссии) и другие. Всего 10 фондов. Эта работа проводилась с 1976 по 1981 г. в плановом порядке. По данной группе документов в составе НСА имелись предметно-тематический каталог, а также именной каталог лиц, выявленных по немецким трофейным документам.

В 1989 г. сектор информатизации поисковых систем Всесоюзного научно-исследовательского института документоведения и архивного дела разработал программу АИПС «Германская неволя». Ее использование архивом позволило обеспечить оперативный поиск информации на более чем 65 тыс. лиц.

С образованием в 1995 г. Национального архива Республики Беларусь работа по ряду направлений в организации и совершенствовании НСА активизируется.

В соответствии с «Программой информатизации Республики Беларусь на 1991 — 1995 гг. и на период до 2000 г.», утвержденной Постановлением Совета Министров РБ от 27 ноября 1992 г., НПО «Центрсистем» в 1996 г. завершило разработку на базе фондов, документы которых содержат научно-ценную информацию, «ИПС — Архив». В составе «ИПС — Архив» разработана автоматизированная архивная технология (ААТ).

В 1997 г. наряду с организационными мероприятиями в архиве проводится отбор и подготовка документов для ввода в ПЭВМ содержащейся в них информации, определены состав и содержание экспериментальной базы данных, проведена работа по созданию баз данных на архивную информацию, разработан и введен рубрикатор (только партизанские формирования). Между тем для такой системы необходим более широкий рубрикатор, нежели рубрикатор партизанских формирований. В этой связи в 1998 г. в Национальном архиве РБ рассмотрен вопрос о создании Схемы классификации документной информации периода Великой Отечественной войны 1941 — 1944 гг.

Такая схема была разработана, обсуждена и в 2000 г. одобрена Научным советом архива. Она подготовлена на базе информации, полученной в результате изучения состава и содержания комплексов документов партийно-комсомольских органов и организаций, партизанских формирований, а также документов учреждений и организаций оккупационного режима, действовавшего на территории Беларуси в 1941 — 1944 гг. Схема позволяет объективно и всесторонне отразить во вторичной информации исторические события, происходившие в период Великой Отечественной войны в Белоруссии.

Создание в архиве АИПС по документам 1941 — 1944 г. позволяет перейти в решении вопросов использования ретроспективной информации в научных и практических целях на качественно новый уровень. В то же время архив не отказывается от проведения каталогизации документов и расширения систематического и именованного каталогов.

Одновременно подготавливается и издается аннотированный справочник «Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь» (Мн., 1998), в котором значительное место отведено документам, хранящимся в НАРБ. Осуществляется ряд справочно-информационных изданий, среди них: «Минское антифашистское подполье» (Мн., 1995), «Места принудительного содержания гражданского населения на временно оккупированной территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны» (Мн., 1996).

Большое внимание уделяется вопросам ликвидации малообъемных фондов и созданию ОАФ подпольных партийных и комсомольских органов. В 1998 — 2000 гг. в архиве подготавливается методическое пособие по созданию объединенных фондов, и на базе 231 малообъемных фонда образуются 22 объединенных фонда, описи которых обеспечены необходимым справочным аппаратом. Одновременно ведется работа по усовершенствованию научно-технической обработки документов фондов учреждений оккупационного режима. Завершается обработка фонда «Главная железнодорожная дирекция гор. Минск». Планируется проведение усовершенствования научно-технической обработки документов фондов «Инспекториат белорусских школ при ГКБ», «Центральное статистическое бюро при ГКБ», «Небен — бюро» и другие.

В Законе Республики Беларусь «О Национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь» закреплены положения о свободном доступе любого физического и юридического лица к открытым доку-

ментам, хранящимся в архиве, что означает возможность получения доступа и к имеющейся открытой системе НСА. В этой связи понятны и те высокие требования, которые предъявляются к единой системе научно-справочного аппарата в настоящее время. Эти требования обусловлены и включением в научный оборот новых комплексов архивных документов, особенно бывших партийных архивов.

Перед архивом стоит задача по совершенствованию системы НСА к документам по истории Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг., внедрению современных архивных технологий. Это обязывает архив продолжить выполнение мероприятий по интеграции НСА бывшего партархива в систему НСА Национального архива Республики Беларусь. Актуальна проблема усовершенствования описей фондов, а в ряде случаев их переработка, создание из малообъемных фондов объединенных архивных фондов.

Большое значение имеет работа по созданию систематического каталога на документы по истории Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг. Пополнение каталога будет осуществляться только путем тематической разработки документов фондов. Проведение попутной тематической разработки фондов мы полагаем нецелесообразным ввиду ее фрагментарности. Создание в дальнейшем автоматизированного каталога, который значительно удобнее в пользовании, позволит перевести карточный массив систематического каталога в режим механизированного поиска информации.

Положительную роль в развитии системы НСА должна сыграть дальнейшая работа по подготовке справочно-информационных изданий: фондовых и межфондовых. Изданные в последние годы «Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь» (Мн., 1998) не дают достаточно полного представления о составе и содержании документов архива.

При осуществлении мероприятий по созданию и усовершенствованию НСА перед работниками архива встает вопрос, как сделать его доступным широкому кругу пользователей. Наиболее перспективным методом в этом случае является планомерное и целенаправленное создание автоматизированного НСА архива, обеспечение архива и его читального зала ПЭВМ.

Острой остается проблема подготовки высококвалифицированных кадров, способных научно-методически и практически обеспечить развитие системы НСА как одного из направлений деятельности Нацио-

нального архива Республики Беларусь и одного из средств расширения доступа к архивным документам.

В. В. Куширов

ТЕМАТИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ К ФОНДУ ПЕРЕВОДОВ

Содержание документов архивных фондов разнообразно по тематике, научной и практической направленности, качеству. Рациональное использование документальной информации этих фондов возможно только с помощью специального аппарата, называемого системой каталогов. Создание каталогов необходимо для обеспечения пользователям информации максимальной возможности выбора и разыскания нужных им сведений. В архивах существует взаимосвязанная система каталогов, которая представляет собой централизованную информационно-поисковую систему (ИПС). ИПС позволяет осуществить многоаспектный поиск фактографических данных, содержащихся в архивных документах.

Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ) приступил к созданию тематического указателя к фонду переводов документальных материалов с иностранного языка на русский. Предметом разработки является фонд № 510 «Переводы документов периода Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг.», а также части фондов № 4 «ЦК КПБ», опись 33а и № 4683 «Институт истории партии при ЦК КПБ», опись 3, которые включают переводные документы немецких оккупационных властей. Основной массив переводных документов содержит фонд № 510. В настоящее время количество единиц хранения этого фонда систематически увеличивается в результате проведения работ по переводу документов с немецкого языка.

Хронологические рамки вышеуказанных фондов охватывают период второй мировой войны 1939 — 1945 гг. Одну часть переводов составляют трофейные документы оккупационных властей, другую — переводы копий документов, полученных архивом из Германии, США и других государств. Первоначально документы оккупационного режима переводились сотрудниками органов государственной безопасности после освобождения территории Белоруссии от немецко-фашистских захватчиков, с октября 1944 г., и поступления их на хра-

нение

В

ЦГАОР БССР и бывший Партархив. В то время работа над переводами носила заданную направленность. Документная информация использовалась непосредственно в оперативных целях. Динамика развития событий привела к техническим погрешностям, которые выразились в отсутствии справочного аппарата и систематизации переводов. Затем информация переводимых документов приобрела иное целевое назначение. Она использовалась при подготовке сборников документов и монографий, посвященных борьбе советского народа против немецко-фашистских захватчиков, а также в справочно-информационной работе архива. Поисковый аппарат на переводы документов в ЦГАОРе БССР приобрел форму потетрадного учета, который имел многочисленные неточности, повторы и неудобство в обращении.

Основной причиной создания указателя явилась необходимость предметно-тематической классификации переводных материалов с целью удобства и упрощения поисковой и справочно-информационной работы для исследователей и сотрудников архива. Он создается с учетом имеющегося в архиве систематического каталога на документальные материалы периода второй мировой войны. Выявление и описание переводных документов проводится на тематических карточках с учетом специфики переведенных документов.

В процессе работы над указателем сотрудниками отдела документов Великой Отечественной войны НАРБ были составлены методические пособия: «Памятка по созданию тематического указателя к фонду переводов», которая отражает основные этапы работы по выявлению и описанию переводных документов вышеуказанных фондов, и «Тематический классификатор документной информации материалов о Великой Отечественной войне (1941 — 1945 г.), хранящихся в НАРБ» (2000 г.). Создание нового «Тематического классификатора...» было вызвано необходимостью замены устаревшей «Примерной схемы классификации документов периода Великой Отечественной войны», составленной в 1977 г., как не соответствующей современным требованиям методологии истории и археографии. В основу настоящего классификатора положена историко-предметная систематизация документов указанного периода. Универсальная структура классификатора рассчитана на возможность создания машиночитаемого варианта указателя переводов.

Компьютерный вариант позволит повысить эффективность использования указателя за счет постоянного пополнения базы данных, а

также возможности быстрого поиска и создания новых структурных делений. При этом предполагается использование наиболее перспективного метода, применяемого в исторических исследованиях, — контент-анализа. Его основу составляет содержательный аспект поиска информации. Метод контент-анализа позволяет выявить легко подсчитываемые признаки, черты, свойства изучаемого документа (источника), что необходимо для раскрытия сторон его содержания. Результат поиска достигается путем определения наиболее часто встречающихся терминов (ключевых слов). Применение данного способа подчеркивает необходимость использования типовых заголовков при описании документов (источников)*, а также универсализации заголовков как таковых.

Ниже приведены образцы заполнения тематических карточек на переводные документы. На первой карточке указан порядок заполнения соответствующих граф на документ, относящийся к теме «Операции вермахта против партизан». Примеры 2 — 5 отмечают схему описания сложных документов (протоколы, отчеты, журналы боевых действий и т. п.), которые содержат информацию по разным вопросам. В этом случае составляется карточка на всю информацию документа в целом и на отдельные аспекты (темы), отраженные в нем. Среди материалов фондов имеются документы, заголовки которых полностью или частично совпадают с наименованием структурных делений классификатора. Здесь целесообразно применение типового заголовка (пример 6).

Примеры:

№ 1.

Индекс	Рубрика <i>Борьба с партизанами</i>
Дата документа <i>12.06.1943</i>	Подрубрика <i>Карательные операции</i>
Дата события	Место события <i>Белоруссия</i>
Содержание <i>О конфискации у населения скота и сельскохозяйственной продукции силами полиции и СД во время проведения карательной операции «Коттбус» против партизан</i>	
<i>Отчет сельскохозяйственного руководителя в г. Вилейке</i>	
Осн.: <i>ф. 370, оп. 1, д. 1880, л. 59 — 59об.</i>	

* См. пример 6.

Название архива <i>НАРБ</i>			
Название фонда <i>Генеральный комиссариат Белоруссии</i>			
Название структурной части			
Ф. № 510	Оп. № 1	Д. № 18	Лл. 6 — 7
		Д. № 41	Лл. 122 — 124

№ 2.

Индекс	Рубрика <i>Борьба с партизанами</i>		
Дата документа <i>12.06.1943</i>	Подрубрика <i>Карательные операции</i>		
Дата события	Место события <i>Белоруссия</i>		
Содержание <i>О проведении операции «Коттбус» против партизан</i> <i>Донесение оперативного отдела боевой группы фон Готтберга</i>			
Осн.: <i>ф. 370, оп. 1, д. 1880, л. 42 — 58</i>			
Название архива <i>НАРБ</i>			
Название фонда <i>Генеральный комиссариат Белоруссии</i>			
Название структурной части			
Ф. № 510	Оп. № 1	Д. № 42	Лл. 126 — 146
Составитель:		Дата:	

№ 3.

Индекс	Рубрика <i>Борьба с партизанами</i>		
Дата документа <i>12.06.1943</i>	Подрубрика <i>Карательные операции</i>		
Дата события	Место события <i>Белоруссия</i>		
Содержание <i>О дислокации партизанских отрядов в районе оз. Палик</i> <i>Донесение оперативного отдела боевой группы фон Готтберга</i>			
Осн.: <i>ф. 370, оп. 1, д. 1880, л. 42 — 58</i>			
Название архива <i>НАРБ</i>			
Название фонда <i>Генеральный комиссариат Белоруссии</i>			
Название структурной части			
Ф. № 510	Оп. № 1	Д. № 42	Лл. 127
Составитель:		Дата:	

№ 4.

Индекс	Рубрика <i>Борьба с партизанами</i>		
Дата документа <i>12.06.1943</i>	Подрубрика <i>Карательные операции</i>		
Дата события	Место события <i>Белоруссия</i>		
Содержание <i>О боевых действиях оперативной группы Клунша против партизан при проведении операции «Коттбус»</i>			
<i>Донесение оперативного отдела боевой группы фон Готтберга</i>			
Осн.: <i>ф. 370, оп. 1, д. 1880, л. 42 — 58</i>			
Название архива <i>НАРБ</i>			
Название фонда <i>Генеральный комиссариат Белоруссии</i>			
Название структурной части			
Ф. № 510	Оп. № 1	Д. № 42	Лл. 128
Составитель:		Дата:	

№ 5.

Индекс	Рубрика <i>Борьба с партизанами</i>		
Дата документа <i>12.06.1943</i>	Подрубрика <i>Карательные операции</i>		
Дата события	Место события <i>Белоруссия</i>		
Содержание <i>Об итогах проведения операции «Коттбус»</i>			
<i>Донесение оперативного отдела боевой группы фон Готтберга</i>			
Осн.: <i>ф. 370, оп. 1, д. 1880, л. 42 — 58</i>			
Название архива <i>НАРБ</i>			
Название фонда <i>Генеральный комиссариат Белоруссии</i>			
Название структурной части			
Ф. № 510	Оп. № 1	Д. № 42	Лл. 145 — 146
Составитель:		Дата:	

№ 6.

Индекс	Рубрика <i>Действия против мирного населения</i>		
Дата документа <i>ноябрь 1943</i>	Подрубрика <i>Аресты и казни</i>		
Дата события	Место события <i>Крупский район</i>		
Содержание <i>О направлении на принудительные работы жителя Крупского района Плискачева Владимира за связь с партизанами. Обвинительное заключение начальника СД Крупского района.</i>			
Осн.: ГАМО*, ф. СД Крупского района, д. 3, л. 188.			
Название архива <i>НАРБ</i>			
Название фонда <i>СД Крупского района</i>			
Название структурной части			
Ф. № 510	Оп. № 1	Д. № 18	Лл. 33 — 34
Составитель:		Дата:	

Таким образом, создание тематического указателя к фонду переводов имеет научно-практическое и теоретическое значение. Учет, систематизация и дальнейшее использование информации, содержащейся в переведенных документах, позволит расширить базу данных по изучению истории Белоруссии в период временной немецко-фашистской оккупации ее территории, ввести в научный оборот ранее не использованные материалы. Дифференцированный подход при классификации фактографических данных указателя (ссылки, дублирование) дает возможность многоаспектного рассмотрения тех или иных событий, критического подхода в их оценке и анализе.

* ГАМО — Госархив Минской области.

Т. В. Кекелева

ПАДРЫХТОЎКА ВЫСТАВАК У БЕЛАРУСКІМ ДЗЯРЖАЎНЫМ АРХІВЕ-МУЗЕІ ЛІТАРАТУРЫ І МАСТАЦТВА

У студзені 1976 г., калі Цэнтральнаму дзяржаўнаму архіву літаратуры і мастацтва быў нададзены статус архіва-музея (з 1993 г. — Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва), да асноўных задач архівістаў — збору, захавання і выкарыстання дакументаў, дадалася яшчэ адна — стварэнне пастаяннай музейнай экспазіцыі на аснове тых дакументаў, экспанатаў, бібліятэчных калекцый, якія захоўваюцца ў архіве-музеі. Сёння выставачная дзейнасць займае ў практыцы архіва-музея важнае месца, а выстаўкі сталі неад'емнай часткай архіўнага жыцця, дзейным сродкам папулярызацыі дакументаў архіва-музея.

Перш чым казаць пра асаблівасці апошніх экспазіцый, трэба ўспомніць той складаны шлях, які прайшлі супрацоўнікі архіва-музея ў гэтым напрамку, і тыя дасягненні, што былі на гэтым шляху.

На працягу 25 гадоў БДАМЛіМ рыхтаваў выстаўкі, у асноўным часовыя, якія праводзіліся ў залах Дома літаратара, Дома мастацтваў, у тэатрах імя М. Горкага і Янкі Купалы, філармоніі, кансерваторыі, творчых саюзах. Часта арганізаваліся сумесныя выстаўкі разам з беларускімі музеямі: тэатральнай і музычнай культуры, гісторыі беларускай літаратуры, Нацыянальным музеем гісторыі і культуры, Літаратурным музеем Янкі Купалы і інш. На жаль, многія выстаўкі, якія прысвячаліся юбілейным датам акцёраў, кампазітараў, пісьменнікаў, працавалі толькі ў час творчых вечароў ці вечароў памяці гэтых дзеячаў. Рабілася гэта таму, што дэманстраваліся арыгіналы, а ўмовы арганізацыі выстаўкі не дазвалялі іх надзейна захаваць. Страчваліся сэнс вялікай працы па выяўленні, адборы, анатаванні, мантажы выставак, хоць з экспазіцыяй знаёміліся шматлікія ўдзельнікі і госці гэтых вечарын.

Сумесныя выстаўкі з беларускімі музеямі надавалі больш значны плён гэтай працы. Акрамя шырокай папулярызацыі дакументаў архіва-музея, ствараліся ўмовы для ўзаемадзеянняў з навуковымі

супрацоўнікамі профільных інстытутаў Акадэміі навук Беларусі, музейнымі і бібліятэчнымі работнікамі, журналістамі, якія ўдзельнічалі ў распрацоўцы тэматычных і экспазіцыйных планаў, дапамагалі ў адборы дакументаў і ідэнтыфікаванні некаторых з іх. Праводзіліся «круглыя сталы» і семінары па праблемах, якія закраналі дакументы выставак, шырока інфармавалася грамадскасць пра час адкрыцця і змест іх экспазіцый. У канцы 1980-х пачатку 1990-х гадоў з развіццём галоснасці і новым падыходам да гістарычных падзей пачалося рассакрэчванне архіўных дакументаў. Узнікла магчымасць на больш высокім, якасным узроўні займацца выкарыстаннем дакументаў. У навуковы ўжытак пачалі вяртацца імёны, выкрэсленыя ў мінулым з гісторыі беларускай культуры.

Вялікі рэзананс у грамадскім і навуковым асяродку набылі сумесныя выстаўкі: «Першыя крокі» (1988 — 1989) (адраджэнне і станаўленне нацыянальнай культуры ў 1919 — 1929 гг.) і «Без грыфа «сакрэтна» (1989) (дзеясць палітычных партый і грамадскіх суполак і ўстаноў у 1910 — 1920-я гады) — з Аб'яднаннем літаратурных музеяў Рэспублікі Беларусь; «Да 75-годдзя Беларускай Народнай Рэспублікі» (1993), «Нямецка-беларускія культурныя сувязі ў 1910 — 1920-я гады» (1995), «Дзеячы беларускай культуры ў гады Вялікай Айчыннай вайны» (1995) (да 50-годдзя Перамогі), «Спадчына, якая належыць Беларусі» (1996) (да 115-годдзя І. Луцкевіча і 75-годдзя з часу адкрыцця Беларускага музея імя І. Луцкевіча) — з Нацыянальным музеем гісторыі і культуры Беларусі. Апошняя выстаўка зрабіла вялікае ўражанне на наведвальнікаў, аб чым яскрава сведчаць запісы ў кнізе водгукаў музея. Валянціна Коўтун, пісьменніца, прэзідэнт Фонду Святой Еўфрасініі Полацкай, адзначала: «Той гістарычны дух — бунтарскі дух нашых слыхных асветнікаў — глыбока пануе ў гэтай зале Нацыянальнага музея гісторыі і культуры! І аздабляе гісторыю нашу яшчэ адной добрай ідэяй! Зроблена высокая прафесійна, дасведчана, па-еўрапейску культурна!».

Адметнай з'явай сталі і тэматычныя выстаўкі, падрыхтаваныя супрацоўнікамі архіва-музея, якія экспанаваліся ў Беларускім таварыстве аховы помнікаў і ДOME літаратара ў 1990, 1992, 1994, 1995 гадах — «Вярнутыя імёны» і «30-ыя гады ў абліччах і дакументах» (лёсы рэпрэсіраваных пісьменнікаў), у ДOME дружбы і культурных сувязяў з замежжам — «Ян Райніс і Беларусь» (1995). Жыццю і дзейнасці выдатных дзеячаў беларускага адраджэння «нашаніўскага перыяду» і 1920 — 1930-х гадоў, сярод якіх Сяргей Рак-Міхайлоўскі, браты Антон

і Іван Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі, Адам Станкевіч, Ігнат Дварчанін, Язэп Лёсік, Браніслаў Тарашкевіч і іншыя, былі прысвечаны выстаўкі, якія экспанаваліся ў час вечарын у ДOME літаратара.

У 1993 г. у Празе ў будынку Расійскага пасольства дэманстравалася наша тэматычная выстаўка «Беларуска-чэшскія сувязі», якая ахоплівала перыяд з XV па XX стагоддзе (аўтары навуковай канцэпцыі В. Данекіна, Г. Запартыка, Г. Сурмач). Яна ўключала наступныя раздзелы: «Беларускі асветнік Францыск Скарына ў Празе»; «Чэхі на Беларусі»; «Мілай Беларусі...» (чэхі пра культурную спадчыну беларусаў); «У Празе чэшскай» (нацыянальна-палітычная дзейнасць беларусаў і беларускае студэнцтва ў Празе ў 1920-я гады); «Прага стала іх домам» (творчасць спевака М. Забэйдзі-Суміцкага, паэткі Л. Геніюш, мастака А. Салаўёва); «Аб беларусах у чэшскім друку» (водгукі З. Неедлы, Ю. Фучыка, Ф. Ціхага, М. Шыманкі пра беларускую літаратуру); «В. Жыдліцкі і М. Зіма — чэшскія сябры беларусаў». Мастацкае афармленне выстаўкі было зроблена выключна прафесійна: ксеракопіі дакументаў, каляровыя ілюстрацыі манціраваліся на сямі высокіх, з белага кардону, кубах.

На працягу 5 гадоў (1994 — 1999) у час святкавання Дзён беларускай пісьменнасці і друку дзейнічалі выстаўкі «Пісьменнасць і друк Беларусі — крыніцы культуры і духоўнасці народа» і «3 гісторыі правядзення свята беларускай пісьменнасці і друку». Гэта былі перасоўныя выстаўкі, якія вандравалі разам з навукова-творчай экспедыцыяй «Шлях да святыняў» па Беларускай зямлі і пабывалі ў старажытных гарадах Полацку, Тураве, Навагрудку, Нясвіжы, Віцебску, Магілёве, Пінску, Міры, многіх сельскіх школах і клубах. Выстаўкі былі ў суладзі з усімі мерапрыемствамі свята, якое адпавядала памкненням беларусаў асэнсаваць сваю мінуўшчыну, адрадыць духоўнасць і сваю вартасць у свеце.

У канцы 1990-х гадоў, калі інфармацыйнае поле стала больш насычана новымі імёнамі, праблемамі, адкрыццямі, хваля масавай цікавасці да гэтых тэм пайшла на спад. Надышоў час больш глыбокага, удумлівага вывучэння лёсаў асобных дзеячаў навукі і культуры, тых, чыя спадчына яшчэ па-сапраўднаму не вывучана і не асэнсавана. Архівы адыгралі ў гэтым значную ролю. На працягу двух апошніх гадоў у архіве-музеі былі створаны ўмовы для правядзення стацыянарных выставак у межах самога архіва-музея: усталяваны шклянныя вітрыны ў калідоры і ў адным з працоўных пакояў, забяспечана капіравальная і фотатэхніка. У выстаўках, прысвечаных

Міхасю Мясешку і Мікалаю Каспяровічу, прынялі ўдзел усе рэспубліканскія архівы, Дзяржаўны камітэт па архівах і справаходству, БелНДДАС. Агульнымі намаганнямі было выяўлена шмат дакументаў, кніг, перыядычных выданняў і складзены іх пералікі. Работа па выяўленні набыла вялікі размах і маштабнасць. У выніку працы ўсіх архіваў сфарміраваўся комплекс дакументаў па гэтых тэмах, якія можна было б потым выдаць асобнымі зборнікамі аб жыцці і дзейнасці гэтых таленавітых асоб.

Адным з першых крокаў у напрамку стварэння дакументальнага вобраза людзей, чые імёны і жыцці былі вынішчаны ў час палітычных рэпрэсій, стала выстаўка, прысвечаная жыццёваму і творчаму шляху гісторыка, архівіста, публіцыста Міхася Вінцэнтавіча Мясешкі (1892 — 1941) (аўтары навуковай канцэпцыі Г. Запартыка, Т. Кекелева, В. Скалабан). Справа па вяртанні на Беларусь імя аднаго з яе таленавітых сыноў была распачата намеснікам старшыні Дзяржжкамархіва У. Адамушкам і намеснікам дырэктара Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны В. Скалабанам яшчэ раней, калі пачаліся пошукі слядоў вучонага, якія згубіліся пасля высылкі М. Мясешкі ў 1931 г. у Самару. Была адшукана яго дачка, Людміла Міхайлаўна Сакалова, былы музычны работнік, якая жыве ў Санкт-Пецярбургу, унукі. Зроблены запыты ў архіў Упраўлення ФСБ Расіі па Самарскай вобласці, дзяржаўныя архіўныя ўстановы Самары і Самарскай вобласці і атрыманы неабходныя звесткі. У выніку пошукаў высветлілася шмат невядомых біяграфічных фактаў, якія тычацца апошніх дзесяці гадоў жыцця М. Мясешкі, падрабязнасці службовай дзейнасці, новага арышту і смерці, выяўлены яго шматлікія публікацыі і артыкулы самарскага перыяду. Каштоўныя фатаграфіі 1920 — 1930-х гадоў былі падараваны яго дачкой Людмілай Міхайлаўнай ў БДАКФФД, фотакопіі якіх ўвайшлі потым у экспазіцыю выстаўкі. Шмат ксеракопій дакументаў былі перададзены з фондаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, Дзяржархіваў Мінскай і Віцебскай абласцей. На дзесяці вітрынах кампактна была размешчана інфармацыя пра літаратурную і навукова-арганізацыйную дзейнасць М. Мясешкі, яго лёс, складаныя пошукі архівістамі абставін яго жыцця.

Першая вітрына — гэта заўсёды першы погляд на выстаўку ў цэлым, гэта галоўны вобраз творцы, якому прысвечана экспазіцыя. У ёй, як у фокусе, сканцэнтравана тэма, ідэя, сюжэт усёй экспазіцыі. Таму на першай вітрыне выстаўкі «Доўгае вяртанне на Беларусь» былі размеш-

чаны як вокладкі прац самога Мялешкі, так і кніг з яго багатай асабістай бібліятэкі з дароўнымі надпісамі А. Цвікевіча, В. Дружчыца, С. Баркоўскага, Т. Забэлы — аўтарытэтных асобаў-гісторыкаў, з якімі Мялешку звязвалі як прафесійныя, так і сяброўскія адносіны. Гэтая вітрына акрэсліла як кола яго навуковых і асабістых інтарэсаў, так і тое асяроддзе высокаадукаваных людзей, у якіх ён карыстаўся заслужанай пвагай.

У кожнай асобы, якая дасягнула пэўных вышынь у якой-небудзь галіне, ёсць настаўнікі ці куміры, якія мелі вялікі ўплыў на станаўленне яе характару, інтарэсаў, прафесійных здольнасцяў. У М. Мялешкі — гэта дзядзька Гаўрыла Антонавіч, садоўнік у Летнім садзе ў Санкт-Пецярбургу, і кіраўнік гуртка студэнтаў-беларусаў, філолаг-эрудыт, мовазнаўца і выдавец Б. Эпімах-Шыпіла. Іх вобразы таксама адзначаны на выстаўцы. Наогул, пры стварэнні экспазіцыйнага плана мы прытрымліваліся храналагічна-тэрытарыяльнага прынцыпу, размяшчаючы дакументы па перыядах жыцця М. Мялешкі: 1892 — 1914 — в. Скары Віленскага павета Віленскай губерні і Санкт-Пецярбург (пачатак творчай дзейнасці, «Наша Ніва», «Маладая Беларусь»); 1914 — 1921 — Віцебск (служба ў арміі, вучоба ў Віцебску, праца ў губваенкамаце і губернскім архіве і інш.); 1921 — 1930 — Мінск (архіварыус Цэнтрархіва Беларусі, намеснік загадчыка Цэнтрархіва, супрацоўнік Інбелкульту — навукова-арганізацыйная і творчая дзейнасць; арышт па справе СВБ); 1931 — 1941 — Самара (праца эканамістам, кряззнаўчыя доследы і артыкулы, другі арышт, смерць). Цікава было ў экспануемым матэрыяле паказаць і сувязі М. Мялешкі з яго сучаснікамі, і нечаканыя аспекты яго біяграфіі. Напрыклад, фотаздымак з Я. Купалам (быў хросным бацькам яго дачкі Людмілы і даў ёй гэта імя) і У. Ф. Луцэвіч, Ц. Гартным, У. Дубоўкам, А. Вольным, А. Александровічам ў Ялце на адпачынку (1929); фатаграфіі этнаграфічныя і бытавыя, выкананыя самім М. Мялешкам на высокім прафесійным узроўні. Вядомая фатаграфія Б. І. Эпімах-Шыпілы ў гамаку (каля сядзібы Хадакова) належыць таксама Міхасю Мялешку і зроблена ім у 1929 годзе.

Упершыню ў архіўнай практыцы па выстаўцы «Доўгае вяртанне на Беларусь» быў падрыхтаваны каталог, які зафіксаваў усіх удзельнікаў і арганізатараў яе, а таксама ўсе дакументы і матэрыялы, уключаныя ў экспазіцыю (са спасылкай на месца захоўвання). Каталог, выдадзены накладам 40 экзэмпляраў, адразу стаў бібліяграфічнай рэдкасцю.

Такім чынам, выстаўка стала значным крокам на шляху вяртання на Беларусь імя аднаго з таленавітых яе сыноў — архівіста і навукоўца Міхася Мялешкі, які самаадана служыў адраджэнню роднага краю. Сімвалічна тое, што выстаўка адбылася менавіта ў тым будынку, дзе пачынаў асвойваць архіўную справу Міхась Мялешка і адкуль потым кіраваў, арганізоўваў, натхняў на гэты шлях іншых. Разам з адкрыццём выстаўкі «Доўгае вяртанне на Беларусь» адбылася навукова-практычная канферэнцыя, прысвечаная жыццёваму і творчаму шляху Міхася Мялешкі.

14 кастрычніка 1999 г. святкавалася 100-годдзе з дня нараджэння яшчэ адной неардынарнай асобы ў гісторыі беларускай культуры — Адама Антонавіча Бабарэкі (1899 — 1938). Беларускаму крытыку і літаратуразнаўцу, асабісты архіў якога сёння захоўваецца ў БДАМЛіМ, была прысвечана выстаўка «У душы гарэў святы агонь» (аўтары навуковай канцэпцыі Г. Запартыка, Т. Лапкоўская). У час працы над экспазіцыяй меліся пэўныя цяжкасці: фонд пісьменніка яшчэ не прайшоў навуковае апісанне, а творчая спадчына і да сённяшняга часу цалкам не вывучана і не выдадзена асобнай кнігай. Таму выстаўка ўпершыню разгарнула перад наведвальнікамі асобныя старонкі будучага зборніка. Упершыню дэманстраваліся творы А. Бабарэкі ў аўтографі: артыкулы «Літаратура за дзесяць год» [1928], «Творы як мова загадак» [1927], «Думкі ўголос пра беларускую літаратуру» [1927]; рэцэнзіі на творы Я. Пушчы, С. Фаміна, З. Бядулі, Т. Кляшторнага, літаратуразнаўчыя і філасофскія нататкі; лісты А. Бабарэкі да Язэпа Пушчы з высылкі і лагераў за 1934 — 1938 гг.; фотаздымкі асабістыя, з паэтамі-маладнякоўцамі і ўзвышаўцамі, сямейныя. Усе дакументы дэманстраваліся ў кантэксце бурнага літаратурнага працэсу 1920 — 1930-х гадоў.

Як заўсёды, адкрыццё выстаўкі было адным з мерапрыемстваў па ўшанаванні памяці А. Бабарэкі. Адбылася таксама і навуковая канферэнцыя, прысвечаная 100-годдзю з дня яго нараджэння, якая падкрэсліла заслугі першага крытыка-прафесіянала ў барацьбе за высокі мастацкі ўзровень беларускай літаратуры, у стварэнні якасна новай літаратурнай суполкі «Узвышша». Постаць А. Бабарэкі, актыўнага адраджэнца 1920-х гадоў, набыла выразныя рысы ў выступленнях народных пісьменнікаў Н. Гілевіча і Я. Брыля, навукоўцаў У. Конана, М. Мушынскага, В. Скалабана, А. Гесь. Вобраз мяккага, абаяльнага, прыгожага чалавека, любячага бацькі і мужа данесла да слухачоў Алеся Адамаўна Бабарэка, дачка пісьменніка.

На наступны дзень свята працягвалася ў Капыльскім раёне на радзіме Адама Бабарэкі, дзе ў вёсцы Слабада-Кучынка захавалася хата пісьменніка. Светлыя ўражанні засталіся ў архівістаў, навукоўцаў, дачкі пісьменніка ад сустрэчы з яго землякамі.

Двухтысячны год быў багаты на стогадовыя юбілеі выдатных дзеячаў беларускай культуры: Гаўрылы Гарэцкага, Уладзіміра Дубоўкі, Уладзіміра Жылкі, Міхася Забэйды-Суміцкага, Міколы Каспяровіча, Кузьмы Чорнага. Сузор'е імёнаў, сузор'е творцаў...

Зорка аднаго з іх, Міколы Каспяровіча (1900 — 1937), засвяцілася цёплым жывым агеньчыкам на дакументальнай выстаўцы «Усім вядомы Вам Мікола Каспяровіч...» (аўтары навуковай канцэпцыі Г. Запартыка, Т. Кекелева, В. Скалабан). Як заўсёды, падрыхтоўка да выстаўкі набыла рэспубліканскі маштаб. Дзяржаўнымі і абласнымі архівамі, а таксама Цэнтральным навуковым архівам Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі было выяўлена каля трохсот дакументаў, звязаных з жыццём і дзейнасцю вядомага беларускага краязнаўца, мовазнаўца, мастацтвазнаўца, асветніка. На жаль, знайшоўся толькі адзін літаратурны рукапіс — аўтограф артыкула «На Ігуменшчыне» 1920 г., падпісаны псеўданімам Някемны Ігуменец. Астатнія аўтографы тычацца службова-грамадскай дзейнасці Каспяровіча ў галіне адукацыі і краязнаўства.

Выстаўка ставіла сваёй мэтай адлюстраваць найбольш важкія моманты жыцця і творчай дзейнасці вядомага навукоўца і асветніка: удзел у партыі беларускіх эсэраў, працу настаўнікам на Ігуменшчыне і інспектарам сацыяльнага выхавання ў Слуцкім павеце, вучобу на курсах беларусазнаўства і Інстытуце народнай асветы, арганізацыю краязнаўчага руху ў Віцебску, стварэнне Віцебскай філіі паэтаў і пісьменнікаў «Маладняк», шматгранную працу на пасадзе навуковага сакратара Цэнтральнага бюро краязнаўства Інстытута беларускай культуры і сакратаром часопіса «Наш край». Гэтыя факты былі зафіксаваны на выстаўцы не толькі з дапамогай крыніц з дзяржаўных архіваў, але і рэдкіх фотаздымкаў і біяграфічных матэрыялаў, перададзеных у дар архіву-музею сынам Міколы Каспяровіча Аляксандрам Мікалаевічам Каспяровічам, доктарам тэхнічных навук, які жыве і працуе ў Новасібірску. Экспанаваліся і частка кніг, артыкулаў, дакладаў вучонага, пяру якога належаць каля 230 навуковых прац па пытаннях літаратуры, гісторыі, этнаграфіі, мастацтвазнаўства, тэатра, асветы. Сёння яго кнігі «Віцебскі краёвы слоў-

нік», «Краязнаўства», «Беларуская архітэктура», «Віцебшчына» (1925, укладальнік і аўтар) складаюць залаты фонд беларусазнаўства.

Як бачым, выстаўкі апошніх гадоў спрыялі больш шырокай папулярызацыі дакументаў беларускіх архіваў, яны рыхтавалі базу для правядзення навуковых даследаванняў і канферэнцый. У выніку такіх мерапрыемстваў падымаўся рэйтынг архіва-музея як навукова-даследчай установы. Але архівісты не забывалі і аб супрацоўніцтве з іншымі музеямі, разам з якімі ствараліся цікавыя экспазіцыі, прысвечаныя 100-гадовым юбілеям зорак купалаўскай сцэны — народнай артысткі СССР Л. М. Ржэцкай, народным артыстам БССР В. У. Галіне і В. М. Пола, 95-годдзю народнай артысткі СССР, легендарнай С. М. Станюты, 140-годдзю народнага мастака БССР А. П. Марыкса і іншым дзеячам тэатральнага мастацтва — у Дзяржаўным музеі гісторыі тэатральнай і музычнай культуры Рэспублікі Беларусь. У Доме літаратара працавалі выстаўкі да 160-годдзя з дня нараджэння паэта, заступніка і духоўнага бацькі беларусаў — Францішка Багушэвіча, да 100-годдзя паэта-змагара Уладзіміра Жылкі. На высокім прафесійным узроўні была створана выстаўка, прысвечаная 100-годдзю беларускага спевака Міхася Забэйды-Суміцкага ў Доме дружбы і культурных сувязяў з замежжам.

Работа па стварэнні новых экспазіцый працягваецца... На чарзе ў БДАМЛіМ — выстаўкі «Ад родных крыніц», прысвечаная творчасці народнага пісьменніка Беларусі Івана Мележа, і «Я не адзін», якая абядае незвычайную сустрэчу з работамі і творчай лабараторыяй мастака-авангардыста і педагога Віталія Чарнабрысава. Пакуль ёсць дакументы, падзеі, новыя даты і цікавыя людзі — выстаўкам у архіве-музеі наканавана доўгае жыццё...

Г. М. Брэгер, Л. А. Лінская

ДАКУМЕНТАЛЬНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ XVI — XVIII стст. У ФОНДАХ НАЦЫЯНАЛЬНАГА МУЗЕЯ ГІСТОРЫІ І КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ

Гэтым артыкулам пачынаецца праца па публікацыі археаграфічнага апісання дакументаў XVI — XVIII стст., якія захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі. Большая частка іх знаходзіцца ў асноўным фондзе (кп), а

астатнія — у навукова-дапаможным (нд). Усе дакументы ўносяцца ў кнігі паступленняў, дзе ім прысвойваецца парадкавая нумарацыя. Для ўнутранага карыстання ёсць асобныя інвентарныя кнігі для ўліку дакументальных матэрыялаў. Дадаткова на дакументальныя помнікі складзена тэматычна-храналагічная картатэка. У 1960 — 1970-я гады апісаннем дакументаў займаліся старшы навуковы супрацоўнік музея Лявонці Дзмітрыевіч Клок, а таксама супрацоўнікі Інстытута гісторыі НАНБ доктар гістарычных навук Павел Рыгоравіч Казлоўскі, кандыдат гістарычных навук Уладзімір Сяргеевіч Пасэ і іншыя. Але частка дакументаў яшчэ не атрыбутована, некаторыя з іх не маюць навуковых загаловаў. У раней складзеных апісаннях дакументаў маюцца недакладнасці ў заглаўках і датаванні. Дакументальныя помнікі музея фактычна не вядомы шырокаму колу гісторыкаў, недастаткова выкарыстоўваюцца даследчыкамі.

У дадзенай публікацыі апісаны 46 дакументаў XVI — XVIII стст. пад інвентарнымі нумарамі кп 44195/1-46. Усяго пад шыфрам кп 44195 налічваецца 72 дакументы XVI — XIX стст. Гэтыя дакументы паступілі ў музей у 1960 г. з Кобрынскага музея імя Суворова. Паходжанне дакументаў прасачыць цяжка, але дакладна можна сказаць, што большасць з іх паходзяць з родавых архіваў Слізняў і Быхаўцаў. Дакументы з архіваў Слізняў былі прыняты на захоўванне ў Слоніўскі краязнаўчы музей у 30-я гады XX ст. заснавальнікам гэтага музея вядомым археолагам і краязнаўцам Восіпам Восіпавічам Стаброўскім*. Цяпер гэтыя архіўныя комплексы захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродне (ф. 1663 «Архіў Слізняў» і ф. 1664 «Архіў Быхаўцаў»)*.

Такім чынам, можна дакладна сказаць, што да архіва Слізняў з маёнтка Нова-Дзвяткавічы былога Слоніўскага павета належаць з нашага спіса дакументы № 10, 12 (аб землях сяла Валасковічы, далучаных пазней да маёнтка Кастыкі), 18 (аб сяле Дамашкавічы, далучанага да маёнтка Дзядзілавічы), 19, 22 (аб маёнтках Акунінава і Жыровічы), 38, 46 (Крэўскае староства), 44; да архіва Быхаўцаў з

* Дакументы архіва Быхаўцаў, хутчэй за ўсё, паступілі ў 1940 г. у новаствораны Ваўкавыскі ваенна-гістарычны музей, дырэктарам якога з часу заснавання і да 1966 г. быў сябра В. В. Стаброўскага археолаг і краязнаўца Георгій Восіпавіч Пех.

* Дакументы пад шыфрам кп 44195 у 50-я гады XX ст. былі перададзены Г. В. Пехам у Кобрынскі музей.

маёнтка Магілёўцы былога Ваўкавыскага павета належаць дакументы № 3 (маёнтak Марскелева), 4, 8, 11, 13, 14, 16, 21, 24, 27, 37 (дакументы Адамовічаў па маёнтку Манцякі і Истока), 9, 15, 17, 31, 39 (маёнтak Лыскава), 5, 6 (дакументы Войнаў і Няміраў), 20, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 34 (дакументы Быхаўцаў па маёнтках Шацк і Таўкацэвічы). Да гэтага ж архіва, верагодна, належаць дакументы Аўсяных (маёнтak Сачэўка) № 32, 35, 40. Акрамя таго, дакументы № 36, 43 належаць да архіва нейкага шляхціца з Пінскага павета (аколіца Плотніца), № 7 — да архіва Слуцкага Трайчанскага базыльянскага кляштара. Паходжанне дакументаў № 1, 2, 33, 41, 42, 45 высветліць не ўдалося.

У нашым артыкуле ўсе дакументы пададзены ў храналагічным парадку (акрамя № 1, 2, якія знаходзяцца ў пастаяннай экспазіцыі і раней атрымалі нумарацыю). Кожнаму дакументу дадзены падрабязны загаловак, які раскрывае сутнасць яго зместу. Калі вядома, асобна пазначана месца і дата стварэння дакумента. Калі дакумент з'яўляецца выпісам з актавых кніг або копіяй, гэтая акалічнасць, а таксама дата выпіса або копіі, пазначаны ў загалоўку. Далей падаецца мова дакумента, колькасць аркушаў; пры наяўнасці пазначаецца прыналежнасць і тып пячатак, прыналежнасць подпісаў. Калі маюцца іншыя запісы на лісце пасля асноўнага дакумента, ім даюцца асобныя загалоўкі, а таксама падаюцца тэксты кароткіх надпісаў. Старыя загалоўкі, якія ёсць на некаторых дакументах, надпісы аб архіўным паходжанні, старая нумарацыя фасцыкулаў і дакументаў у нашым апісанні не пазначаюцца.

Аўтары спадзяюцца, што дадзеная публікацыя паспрыяе ўвядзенню дакументальных помнікаў НМГіКБ у навуковы ўжытак і дапаможа даследчыкам у карыстанні фондамі музея.

1. Ахоўны прывілей караля Аўгуста II міністру правінцыі ордэна францішканаў Вялікай Польшчы кс. Людвіку Баржэўскаму ў сувязі з пілігрымкай манахаў-францішканаў у Рым. Варшава, 19.08.1699.

Лацінская мова, 1 арк. Вялікая пячатка Кароннай Канцылярыі, кустадынная.

Подпісы: 1. Аўгуст, кароль; 2. Вінцэнт Францішак Тржцінскі, раўскі чашнік, сакратар вялікай пячаткі Кароннай Канцылярыі.

2. Прывілей караля Уладыслава IV Матыяшу Булгаку на трыманне леным правам трох валок зямлі ў маёнтку ЯКМ Бязвусаўскі Слонімскага павета за былыя ваенныя заслугі. Вільня, 11.07.1636.

Польская мова, 2 арк. Вялікая пячатка Канцылярыі ВКЛ, кустандзійная.

Подпісы: 1. Уладыслаў, кароль; 2. Марціян Трызна, рэферэндар і пісар ВКЛ.

Надпіс у левым ніжнім кутку: Гэты прывілей дэкрэтамі ЯКМ скасаваны і валокі прысуджаны п. Расткоўскаму, а Булгак ад валок аддалены.

3. Дароўны ліст ваўкавыскага гасп. зямліна Андрэя Адынца сыну Барысу Адынку на землі ў маёнтку Марскелева Ваўкавыскага пав. Марскелева, 14.09.1575.

Старабеларуская мова, 1 арк. (захавана толькі апошні аркуш).

Чатыры пячаткі на кустандзіі: 1. Андрэй Адынец (і подпіс); 2. Крыштаф Іванавіч Харашэўскі; 3. Томка Андрушковіч; 4. Мацей Янавіч Стрыга.

На адвароце: чарнавы запіс позвы ад імя караля Яна Казіміра ваўкавыскаму зямлініну і двараніну ЯКМ Яну Андрэевічу [Адамо]вічу (?).

Без месца, сяр. 17 ст. Старабеларуская мова.

4. Ліст ваўкавыскага гасп. зямліна Мацея Янавіча Вайніковіча заставы ваўкавыскаму гасп. зямлініну Фёдару Адамовічу і яго жонцы Ганне Стэфанаўне Ванькевіч сваёй часткі маёнтка ў Манцяках Ваўкавыскага пав. за пазычаныя 25 коп грошаў на пяць гадоў. Истока, 16.01.1585.

Старабеларуская мова, 2 арк.

Чатыры пячаткі на кустандзіі: 1. М. Я. Вайніковіч; 2. Ян Вайцешкавіч Зелянеўскі; 3. Лукаш Адамовіч (і подпіс); 4. Эразмус Мікалаевіч Зелянеўскі (і подпіс).

На адвароце 2-га арк.: надпіс аб прызнанні ліста ў Ваўкавыскім гродскім судзе 4.02.1585. Подпіс: Сямён Воўк, ваўкавыскі гродскі пісар.

5. Выпіс з кніг Наўгародскага гродскага суда дэкрэта ў справе наўгародскага гасп. зямліна Юрыя Гурскага і яго жонкі Марыны Грыгор'еўны Скулдзянкі са слонімскага гасп. зямлінам Ярашам Станіслававічам Нямірай-Астрамечынскім, падляшскім лоўчым, і яго жонкай Кацярынай Лаўрынаўнай Вайнянкай аб невяртанні пазычаных 700 коп грошаў, забяспечаных заставай на сёлах Чалеевічы і Чыжэвічы Наўгародскага пав., якія сёлы былі прысуджаны Галоўным Трыбуналам ВКЛ іх уласнікам Войцехавай Рудзенскай і яе сыну Станіславу Рудзенскаму.

Наўгародак, 7.05.1596. Старабеларуская мова, 7 арк. Пячатка няма.

Подпісы: 1. Крыштаф Узлоўскі, наўгародскі гродскі пісар; 2. 3 кнігамі скарыгаваў Яраш Брынза.

6. Дароўны ліст падляшскай лоўчынай Ярашавай Нямірынай Кацярыны Лаўрынаўны Вайнянкі свайму брату крайчаму ВКЛ Андрэю Лаўрынавічу Войне на 5600 коп грошаў, забяспечаных заставай на маёнтках Шыдлавічы і Якімовічы Слонімскага пав. яе мужа падляскага лоўчага Яраша Няміры з Астрэмечына.

Расна, 7.06.1596. Старабеларуская мова, 2 арк.

Пячатка на кустодыі і подпіс: Ярашавая Нямірыная Кацярына Вайнянка.

7. Выпіс з кніг Наўгародскага гродскага суда ад 30.07.1599 фондушавага ліста княгіні Ганны Міхайлавай Аляксандравічавай [Слуцкай] і яе сына князя Сямёна Міхайлавіча [Слуцкага] Слуцкаму манастыру св. Тройцы на стаў на рацэ Локня і навакольную зямлю. Слуцк, 14.09.6797 (1289) (памылкова, трэба 14.09.6997 (1489)).

Старабеларуская мова, 1,5 арк.

Пячатка на кустодыі Фёдара Скуміна-Тышкевіча, наўгародскага ваяводы, гарадзенскага, алітскага, юрбарскага і навалольскага старасты.

Подпісы: 1. Крыштаф Узлоўскі, наўгародскі гродскі пісар; 2. Карыгаваў Якімовіч.

Штамп: Камсарыят асветы Беларускай Рэспублікі. Абласны музей.

8. Выпіс з кніг Ваўкавыскага гродскага суда ад 18.05.1601 рэляцыйнага квіта вознага Ваўкавыскага пав. Себестыяна Дуброўскага асведчання нез'яўлення на месца і нежадання ваўкавыскага гасп. зямліна Дамініка Вацлававіча Эйсымонта выконваць вырак Ваўкавыскага земскага суда ў справе ваўкавыскіх гасп. зямлян Фёдара, Рамана і Аляксандра Адамовічаў, уласнікаў маёнтка Манцякі Ваўкавыскага пав., аб узнаўленні знішчаных межаў Баглаеўскай зямлі ў Сядзельніках. Сядзельнікі, 6.05.1601.

Старабеларуская мова, 2 арк. Пячатка няма.

Подпіс: Станіслаў Петрашэўскі, ваўкавыскі гродскі пісар.

9. Позва ваўкавыскага падкаморыя, навадворскага старасты Мікалая Карпа ў Ваўкавыскі падкаморскі суд берасцейскаму кашталюну Грыгорыю Барысавічу Войне-Грычыновічу і яго дзецям, маршалку ЯКМ Васілю Іванавічу Лянковічу-Ціхінскаму і яго жонцы Зофіі Мацеёўне Ключкаўне, сакратаровай ЯКМ Янавай Аўсянай Гальшцы Мацеёўне Ключкаўне, князю Пракопу Раманавічу Дольскаму і яго жонцы Марыне Мацеёўне Ключкаўне, уласнікам маёнтка Лыскава Ваўкавыскага пав., а таксама крайчаму ВКЛ Андрэю Лаўрынавічу Войне, застаўніку гэтага ж маёнтка, у скарзе князя Януша Міхайлавіча Масальскага аб захопе сенажацця яго падданных сяла Лідзянскага маёнтка Алтупаўскага падданымі сяла Мініцкага маёнтка Лыскава.

Ваўкавыск, 27.05.1602. Старабеларуская мова, 1 арк.

Пячатка на кустоды і подпіс ваўкавыскага падкаморыя Мікалая Карпа.

10. Выпіс з кніг Ашмянскага земскага суда ў Мядзелі ад 16.07.1604 выпіса з кніг Ашмянскага гродскага суда ад 4.03.1604 ліста менскага гасп. зямліна Станіслава Іванавіча Рагозы продажу ашмянскаму гасп. зямліну Яну Андрэевічу Дзітрыку валокі зямлі з падданым у сяле Валасковічы на Сервечы за 28 коп грошаў.

Хажовая на Выгары, 10.07.1602. Старабеларуская мова, 4 арк.

Дзве пячаткі на кустоды: 1. Андрэй Беліковіч, ашмянскі земскі суддзя (?); 2. Станіслаў Аляксандравіч князь Свірскі, ашмянскі земскі падсудак.

Подпісы: 1. Ян Корсак, сакратар ЯКМ, ашмянскі земскі пісар (амаль не бачны); 2. Подпіс падпіска неразборлівы.

11. Выпіс з кніг Ваўкавыскага земскага суда дэкрэта ў справе ваўкавыскага земскага каморніка Фёдара Адамовіча з ваўкавыскім возным Войцехам Марцінавічам Шкодзічам і яго жонкай Ядвігай Андрэйковіч, а таксама ваўкавыскім возным Паўлам Станіслававічам Стрыгай і яго жонкай Ганнай Марцінаўнай Шкадзянкай аб збіцці сваёй павіннай Фядоры Дроздаўны і падданага Юхна Жуковіча і крадзеж хмеля.

Ваўкавыск, 31.05.1603. Старабеларуская мова, 2 арк.

Дзве пячаткі на кустоды: 1. Ян Багданавіч Углік, ваўкавыскі земскі суддзя (?); 2. Багдан Міхайлавіч Масальскі, ваўкавыскі земскі падсудак.

Подпіс: Лаўрын Жукоўскі, ваўкавыскі земскі пісар.

12. Выпіс з кніг Ашмянскага гродскага суда ад 5.08.1604 ліста ашмянскай харужынай Гальшкі Ясенскай Васілевай Астравухавай і яе сына Мікалая Васілевіча Астравуха продажу ашмянскаму гродскаму суддзі Яну Палікоўскаму сваёй часткі з падданым у сяле Валасковічы паміж рэкамі Вілія і Сервеч за 100 коп грошаў.

Хажовая, 4.10.1603. Старабеларуская мова, 2 арк.

Дзве пячаткі на кустоды: 1. Іван Козел, ашмянскі падстараста; 2. Валентын Коцел.

Подпісы: 1. І. Козел, падстараста; 2. Фёдар Ластоўскі, ашмянскі гродскі пісар; 3. Валентын Коцел, засажоны на месца ашмянскага гродскага суддзі; 4. Карыгаваў з кнігамі Станіслаў (без прозвішча).

13. Выпіс з кніг Ваўкавыскага земскага суда ад 14.01.1608 ліста ваўкавыскай гасп. зямлі Масі Андрэеўны Серафіноўны зрачэння на карысьць пёчечных (дваюрадных) братоў Пятра і Паўла Масюкевічаў права ўласнасці на маёнтак Манцякі Ваўкавыскага пав. і права

адсудзіць маёнтак з-пад трымання ваўкавыскага войскага Шымана Янавіча Цівінскага.

Ваўкавыск, 13.01.1608. Старабеларуская мова, 1 арк.

Дзве пячаткі на кустодыі: 1. Пракоп Раманавіч Дольскі, ваўкавыскі земскі суддзя (?); 2. Багдан Міхайлавіч Масальскі, ваўкавыскі земскі падсудак.

Подпісы: 1. Лаўрын Жукоўскі, ваўкавыскі земскі пісар; 2. З кнігамі карыгаваў (не разборліва).

14. Квітацыйны ліст ваўкавыскага гасп. зямліна Фёдара Адамовіча ваўкавыскаму гасп. зямліну Якубу Табартоўскаму аб атрыманні 23 коп грошаў за доўг ваўкавыскага гасп. зямліна Войцеха Марцінавіча Шкодзіча і падачы яму застаўных земляў маёнтка В. М. Шкодзіча Манцякі Ваўкавыскага пав. Манцякі, 20.11.1609.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатак і подпісаў няма.

15. Позва ад імя караля Жыгімонта III крайчаму ВКЛ, гарадзенскаму старасце Андрэю Лаўрынавічу Войне ў Ваўкавыскі земскі суд па скарзе ваўкавыскіх зямлян Юрыя Масальскага і яго жонкі Гальшкі Мацеёўны Клочкаўны-Падароскай аб непрыняцці грошаў і непаступленні ім ва ўласнасць з яго заставы чацвертай часткі маёнтка Лыскава Ваўкавыскага пав. Ваўкавыск, 10.08.1612 (1620 — памылкова).

Старабеларуская мова, 1 арк.

Пячатка на кустодыі Ваўкавыскага земскага суда (кепскі адбітак).

Подпіс: Лаўрын Жукоўскі, ваўкавыскі земскі пісар.

16. Выпіс з кніг Ваўкавыскага земскага суда ад 15.01.1613 рэляцыйнага квіта ваўкавыскага вознага Марціна Жабкі аб падачы ва ўласнасць Фёдару Адамовічу пятай часткі маёнтка на Істоцы Ваўкавыскага пав. паводле ліста-продажу ад Яна Багушэвіча і яго жонкі Палоніі Адамовічаўны, дачкі і спадчынніцы нябожчыка Аляксандра Адамовіча. Истока, 13.01.1613.

Старабеларуская мова, 1 арк.

Дзве пячаткі на кустодыі: 1. Пракоп Раманавіч Дольскі, ваўкавыскі земскі суддзя; 2. Багдан Міхайлавіч Масальскі, ваўкавыскі земскі падсудак.

Подпісы: 1. Лаўрын Жукоўскі, ваўкавыскі земскі пісар; 2. Карыгаваў з кнігамі Петруш... (?).

17. Позва ад імя караля Жыгімонта III крайчаму ВКЛ, гарадзенскаму старасце Андрэю Лаўрынавічу Войне ў Ваўкавыскі земскі суд па скарзе ваўкавыскіх зямлян Юрыя Масальскага і яго жонкі

Гальшкі Мацееўны Ключаўны-Падароскай аб непрыняцці грошаў і непаступленні ім ва ўласнасць з яго заставы чацвертай часткі маёнтка Лыскава Ваўкавыскага пав. Ваўкавыск, 12.04.1613.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатка на мастыцы амаль не захавалася.

Подпіс: Лаўрын Жукоўскі, ваўкавыскі земскі пісар.

18. Выпіс з кніг Менскага земскага суда аповеда Яна Узлоўскага, служэбніка Аляксандра і Адама Трызнаў, а таксама рэляцыйнага квіта менскага гасп. вознага Яна Рамейковіча аб пільнасці, аб нез'яўленні ў суд віленскага схаластыка, сакратара ЯКМ кс. Станіслава Кішкі для прызнання ў актах свайго ліста продажу сяла Дамашкавічы ад маёнтка Зебін (Зембін) Менскага ваяводства згаданым Аляксандру і Адаму Трызнам за 4000 коп гр. Менск, 9.01.1614.

Старабеларуская мова, 2 арк. Пячатак няма.

Подпісы: 1. Стэфан Гладкі, менскі земскі пісар; 2. Пётр Рыбскі (?) скарыгаваў.

19. Прыватны ліст брэсцкага (?) кашталіяна Яна Мялешкі да гасп. двараніна і гасп. вознага [Слонімскага пав.] (без прозвішчаў), каб не здзяйснялі падачы ў трыманне паводле дэкрэта ЯКМ ад 1606 г. слонімскаму старасце Яну Станіславу Сапезе Жыровіцкай пушчы і сяла Акунінава ад маёнтка Жыровічы [Слонімскага пав.] Давыда, Яраслава і Івана Солтанаў у сувязі з тым, што ён уласнік часткі маёнтка Жыровічы паводле куплі ад Івана Солтана. Акунін (Акунінава), 8.05.1614.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячаткі няма.

Подпіс: Ян Мялешка, кашталян брэсцкі (?).

20. Ліст мсціслаўскай ваяводзінай Гальшкі Валовічаўны Аляксандравай Галаўчынскай Базылю Быхаўцу аб вырашэнні справы па яго скарге на яе аб недатрыманні яго братам нябожчыкам Янушам Быхаўцам арэнды яе маёнтка Шацк [Мінскага ваяводства] палюбоўна праз прыяцеля ў наступным 1623 годзе ў Вільні.

Дубраўляны, 19.11.1622. Польская мова, 1 арк.

Дзве пячаткі на кустоды і подпісы: 1. Гальшка Валовічаўна Галаўчынская; 2. Ян Кемеш.

Подпіс: Станіслаў Нямера.

21. Выпіс з кніг Ваўкавыскага земскага суда ад 5.06.1627 ліста ваўкавыскіх гасп. зямлян Марціна Грыгоравіча Чыка-Тулоўскага і яго жонкі Гальшкі Адамаўны Ленартоўны продажу ваўкавыскаму гасп. зямлянину Андрэю Фёдаравічу Адамовічу сваёй часткі маёнтка Ленартоўшчына ў Манцяках Ваўкавыскага пав. за 165 коп грошаў.

Манцякі, 3.06.1627. Старабеларуская мова, 3 і 1/4 арк.

Сляды дзвюх пячаткаў: 1. Багдан Масальскі, ваўкавыскі земскі судзя; 2. Ян Кандраўскі, ваўкавыскі земскі падсудак.

Подпісы: 1. Пётр Залескі, ваўкавыскі земскі пісар; 2. Скарывагаў Калусоўскі.

22. Ліст караля Жыгімонта III да камісараў ЯКМ Мікалая Трызны, кухмістра ВКЛ, слонімскага падкаморыя, Стэфана Яцыніча, слонімскага маршалка, і Юрыя Мялешкі, слонімскага харужага, з загадам разгледзец на месцы справу па скарзе Андрэя Прэцлаўскага на земскага маршалка ВКЛ, слонімскага старасту Яна Станіслава Сапегу і падданных ЯКМ Любішыцкай воласці Слонімскага староства аб захопе імі земляў і пушчы яго маёнтка Жыровічы Слонімскага пав. Варшава, 9.02.1629.

Старабеларуская мова, 2 арк. Вялікая пячатка Канцылярыі ВКЛ, кустадынная, амаль не захавалася. Подпісы: 1. Жыгімонт, кароль; 2. Марцыян Трызна, пісар ВКЛ.

23. Выпіс з кнігі Галоўнага Трыбунала ВКЛ у Мінску дэкрэта ў скарзе Андрэя Вінка і яго жонкі Зофіі Прашыцкай, уласнікаў маёнтка Шацк, на Мінскі земскі ўрад аб быццам бы няслушным дэкрэце ў скарзе віленскага гродскага пісара [Базыля] Быхаўца аб іх нападзе, збіцці і абрабаванні падданных яго маёнтка Таўкачэвічы [Мінскага ваяводства]. Мінск, 28.12.1629.

Старабеларуская мова, 2 арк. Пячатка на кустодыі Мінскага земскага суда.

Подпісы: 1. Мікалай Вяжэвіч, мінскі земскі пісар; 2. Скарывагаў Адам Хадасовіч.

24. Позва ад імя караля Жыгімонта III зямлянам ЯКМ Ваўкавыскага пав. Андрэю Фёдаравічу Адамовічу і яго жонцы Гальшыцы Янаўне Краеўскай у Ваўкавыскі земскі суд па скарзе зямлян ЯКМ Ваўкавыскага павета Мікалая і Лукаша Адамовічаў на іх аб нявыдзеле часткі ў маёнтку Манцякі Ваўкавыскага пав. і грашовых сумаў паводле тэстамента ўласніцы нябожчыцы Марыны Лукашаўны Адамовічаўны.

Ваўкавыск, 24.04.1631.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатка на кустодыі Ваўкавыскага земскага суда.

Подпіс: Пётр Залескі, ваўкавыскі земскі пісар.

25. Позва ад імя караля Жыгімонта III зямлянам ЯКМ Андрэю Езафавічу Вінку і яго жонцы Зофіі Якубаўне Прашыцкай на Галоўны Трыбунал ВКЛ у Вільні па скарзе віленскага гродскага пісара Базыля

Быхаўца аб іх супраціўленні ўрадавай падачы яму часткі іх маёнтка Шацк [Мінскага ваяводства] паводле дэкрэта Мінскага земскага суда ад 1630 г. Мінск, 1.06.1631.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатка на кустодыі Мінскага земскага суда.

Подпіс: Мікалай Вяжэвіч, мінскі земскі пісар.

На адвароце: Рэляцыйны квіт енерала ЯKM Ашмянскага пав. Яна Грэгаровіча аб падачы згаданай пазвы Андрэю Вінку і яго жонцы Зофіі Прашыцкай у маёнтку Шацк Мінскага ваяводства ў скарзе віленскага гродскага пісара Базыля Быхаўца. Без месца, 4.06.1631.

Польская мова. Пячаткі няма. Подпіс: Ян Грэгаровіч, енерал.

26. Позва ад імя караля Уладыслава IV віленскаму харужаму і менскаму зям'яніну ЯKM Станіславу Еранімавічу Крышкоўскаму і яго жонцы Крыстыне Марцыянаўне Гурскай у Менскі земскі суд па скарзе менскага войскага Тэадора Валадкевіча і яго жонкі Дарты Калантаеўны аб захопе трох сем'яў баяраў з маёмасцю з іх маёнтка Волма Менскага ваяводства і пасяленні іх у сваім маёнтку Шацк Менскага ваяводства. Менск, 20.03.1637.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатка на кустодыі Менскага земскага суда.

Подпіс: Крыштаф Валадковіч, [менскі земскі] пісар.

27. Выпіс з кніг Слонімскага гродскага суда ад 1.08.1639 рэляцыйнага квіта енерала ЯKM Слонімскага пав. Яна Мізгіра аб падачы пазвы на Слоніmsкі гродскі суд Яну Бражыне ў маёнтку Дзеравянчычы Слонімскага пав. у скарзе Андрэя Адамовіча аб захопе яго падданага. Слонім, 1.08.1639.

Старабеларуская мова, 1 арк.

Пячатка на кустодыі слонімскага падстарасты Марціна Аляксандра [Мак]авецкага (?).

Подпіс: Юрый (?) Садоўскі, [слоніmsкі гродскі] пісар.

28. Выпіс з кніг Мінскага земскага суда скаргі мінскай зям'яні ЯKM, уліцкай падкамаранкі Зофіі Белазораўны Аляксандравай Пракопавай Быхаўцавай аб крадзяжы яе коней, якія стаялі каля касцёла дамініканаў у Мінску, чаляднікамі мінскага гасп. зям'яніна Яна Быхаўца. Мінск, 10.01.1647.

Старабеларуская мова, 2 арк.

Дзве пячаткі на кустодыі: 1. Філон Тышкевіч на Лагойску, мінскі земскі судзя; 2. Езаф Аўлучымскі, мінскі земскі падсудак.

Подпісы: 1. Крыштаф Валадковіч, [мінскі земскі] пісар; 2. Скарыгаваў Гуляніцкі.

29. Обліг Базыля Быхаўца лідскаму мечнаму Гераніму Дзежыцу на пазычаныя ў яго 1100 злотых. Без месца, 1.01.1649.

Польская мова, 2 арк. Без пячатак (толькі месцы для іх на кустодыі).

Подпісы: 1. Базыль Быхавец; 2. Мікалай Казімір Лімант; 3. Яраслаў Вінцэнт Шпелінскі; 4. Марцін Тышэцкі (?).

На адвароце 2-га арк.:

Кароткі змест обліга, пісаны Б. Быхаўцам; 2. Запіс Г. Дзежыца аб атрыманні ад Б. Быхаўца пазычаных грошаў і скасаванні обліга.

[Вільня], 1649 г. Подпіс: Геранім Дзежыц.

30. Позва ад імя караля Яна Казіміра мінскім зямлянам ЯKM Яну Быхаўцу і яго жонцы Крыстыне Вайнянцы ў Галоўны Трыбунал ВКЛ у Мінску па скарзе мешчаніна і бурмістра места ЯKM Мінска Грыгорыя Сафрановіча аб невяртанні яму ў тэрмін пазычаных імі 630 злотых. Мінск, 24.10.1649.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатка на кустодыі Мінскага земскага суда.

Подпіс: Крыштаф Валадковіч, [мінскі земскі] пісар.

На адвароце: Рэляцыйны квіт енерала ЯKM Мінскага ваяводства Мікалая Грэгарковіча аб падачы згаданай позвы Яну Быхаўцу і яго жонцы Крыстыне Вайнянцы ў маёнтку Таўкачэвічы Мінскага ваяводства. Без месца, 26.10.1649.

Польская мова; пячаткі няма. Подпіс: Мікалай Грыгаркевіч, енерал ваяводства мінскага.

31. Позва ад імя караля Яна Казіміра зямлянину ЯKM Ваўкавыскага пав. ВКЛ і Кароны Польскай Уладыславу з Казанова Казаноўскаму і яго жонцы Ізабэлі Андрэеўне Масальскай, берасцейскай ваевадзянцы, былой ваўкавыскай харужынай Лукашавай Войнінай, у Ваўкавыскі земскі суд па скарзе ваўкавыскага дэкана і плябана кс. Паўла Аляксандра Завістоўскага аб нявыдачы імі Ваўкавыскаму касцёлу паводле фондуша караля Аляксандра двух каменяў воску і кадзі мёду з борцяў іх маёнтка і замка Лыскава Ваўкавыскага пав. Ваўкавыск, 23.03.1652.

Старабеларуская мова, 1 арк.

Пячатка на кустодыі Ваўкавыскага земскага суда не захавалася.

Подпіс: ...Уладыслаў Грызна, [ваўкавыскі земскі] пісар.

На адвароце: Надпіс кс. П. А. Завістоўскага аб прыпыненні тэрміна позвы Казаноўскім у сувязі з прапановай вырашэння справы папрыяцельску.

Без месца і даты; польская мова. Подпіс: П. Алекс. Завістоўскі, плеб[ан] дэк[ан] ваўк[авыскі].

32. Влеўковы ліст упіцкага маршалка Казіміра Белазора аб перадачы ў лік свайго доўгу смалянскаму схалястыку і пралату кс. Яну Міхалу Аўсянаму абліга ваўкавыскага зямяніна ЯKM Альбрэхта Аўсянага на пазычаныя ў К. Белазора 160 злотых.

Ятойні, 13.09.1661. Польская мова, 2 арк. Пячатка няма.

Подпісы: 1. Казімір Белазор, маршалак упіцкі; 2. Крыштаф Райскі; 3. Дамінік Ян Шкленнік.

На адвароце 2-га арк. чарнавыя запісы кс. Я. М. Аўсянага (?) на лацінскай і польскай мовах.

33. Копія выпіса з кніг Берасцейскага гродскага суда ад 9.01.1678, выдадзеная ў м. Гродна 13.05.1780 у Канцылярыі Гродзенскага земскага суда шамбелянам ЯKM Валовічам, влеўковага ліста брэсцкай гродскай судзінай Зузаны Чэрскай (Чарнеўскай; Чэрнскай) Фёдаравай Косцінай і яе сына Паўла Косці заставы Зыгмунту Храноўскаму маёнтка Баршчэў Брэсцкага ваяводства ў лік грашовай пазыкі 1750 злотых нябожчыка брэсцкага гродскага суддзі Фёдара Косці. Збірокі, 18.12.1677.

Старабеларуская мова лацінкай і польская мова, 2 арк.

Пячатка кустадыйна Гродзенскага земскага суда.

Подпіс: В. Шумкоўскі, гродзенскі земскі і гродскі рэгент.

34. Выпіс з кніг Мінскага гродскага суда ад 8.11.1678 рэляцыйнага квіта енерала ЯKM Мікалая Туровіча аб падачы позы на Галоўны Трыбунал ВКЛ у Навагрудку мінскаму падчашаму, люцінскаму старасце Самуэлю Быхаўцу ў маёнтку Таўкацэвічы Мінскага ваяводства па скарзе Ганны Грычынянкі Крыштафавай Віцкай.

Без месца, 3.11.1678. Старабеларуская і польская мовы, 1 арк.

Пячатка на кустодыі і подпіс Марціна Казіміра Валадковіча, мінскага гараднічага і падстарасты. Подпіс: скарыгаваў Казімір (?) Будзька.

35. Адпраўчы ліст суддзяў Галоўнага Трыбунала ВКЛ да рэчыцкай маршалкавай Леаноры Вайніловічаўны Філонавай Юдыцкай, падстоля Наўгародка Северскага Стэфана Вайніловіча і наўгародскіх падкамо-рычаў Яна і Паўла Вайніловічаў аб прызначэнні тэрміна выканання дэкрэта ГЛТ у справе ваўкавыскага падстоля Яна Аўсянага, апекуна патомства нябожчыкаў Дамініка і Станіслава Аўсяных, з вышэй згаданымі асобамі аб непрыняцці імі 5000 злотых і невяртанні з заставы маёнтка Сачаўка Наўгародскага ваяводства. Вільня, 11.05.1685.

Старабеларуская мова, 1 арк. Пячатка на кустодыі Віленскага земскага суда.

Подпісы: 1. Міхал Косьцыч (?), пісар трыбунальскі; 2. Дамінік Мікалай князь Радзівіл, падканцлер і маршалак Трыбунала ВКЛ; 3. Стэфан Ян Барэйка (?), гараднічы ковенскі, дэпутат ваяводства Віленскага; 4. Стэфан Казімір Сулістроўскі, дэпутат павета Ашмянскага; 5. Андрэй Тэадор (?) Гольмант, дэпутат павета Лідскага; 6. Тавянскі Міхал, чашнік і дэпутат павета Вількамірскага; 7. Стэфан Антоні Косаў, гараднічы і дэпутат ваяводства Віцебскага; 8. Тэадор Антоні Ваньковіч, стольнік і дэпутат ваяводства Мінскага; 9. Аляксандр Базылі Хелхоўскі, чашнік і дэпутат ваяводства Полацкага.

36. Квітацыйны ліст зьямянаў ЯКМ Пінскага пав. Стахоўскіх — Мікалая Андрэвіча Гацэвіча, Астафія Крыштафавіча і Аляксандра Грыгоравіча Зялёвічаў-Вярэнічаў, Даніэля Андрэвіча Вярэніча, Аляксандра Фёдаравіча Комара, Лявона Васільевіча, Фёдара Мікалаевіча, Аляксандра Паўлавіча і Багдана Кірдзевіча Некрашэвічаў, з аднаго боку, і Філона Міхайлавіча Вабішчэвіча-Плотніцкага, з другога боку, аб пагадненні ў справе захопу Стахоўскімі ў сваёй Стахоўскай пушчы на ўрочышчу ў Забароўскай купе ў дворышчу Некрашэвіч вулляў з пчоламі і без пчолаў, якія належалі Плотніцкаму. Стахава, 28.02.1696.

Польская мова, 2 арк. Пячатка няма.

Подпісы: 1. Андрэй Юнкевіч-Плотніцкі; 2. Ян Комар; 3. Аляксандр Комар-Стахоўскі.

37. Тэстамент ваўкавыскага зьямяніна ЯКМ Андрэя Фёдаравіча Адамовіча, якім загадвае пахаваць сябе ў царкве Чэснага Крыжа ў Зельдзіне, пацвярджае жонцы Гальшцы Краеўскай ранейшыя запісы на пажыццёвае і застаўнае валоданне маёнткамі Манцякі і Ялава Ваўкавыскага пав., якія па яе смерці маюць аддзедзічыць іх сыны Ян, Казімір, Андрэй і Павел Адамовічы, а сваю частку маёнтка Падракішкі Вількамірскага пав. раіць прадаць, і інш. Сярэдзіна 17 ст. (дата і месца не захаваліся).

Польская мова, 2 арк., дакумент без канца. Пячатка і подпісаў няма (не захаваліся).

38. Прывілей-консэнс (дазвол) караля Аўгуста II віленскаму лоўчаму Андрэю Закрэўскаму на цэсію (уступку) права пажыццёвага валодання сям'ю пустымі валокамі ў Крэўскім старостве ЯКМ і пяццю пляцамі ў месце ЯКМ Крэва Ашмянскага пав. ашмянскаму земскаму пісаравічу Валерыяну Закрэўскаму і яго жонцы Ганне Обрыцкай.

Варшава, 3.07.1701.

Польская мова, 2 арк. Вялікая пячатка Канцьялярый ВКЛ, кустадыйна.

Подпіс: Аўгуст, кароль.

Надпіс аб актыкацыі згаданага прывілея Аляксандрам Загаронкам у Ашмянскім гродскім судзе. [Ашмяна] 15.03.1702.

Подпісы: 1. Геранім Комар, ашмянскі судовы падстараста; 2. В. К. Ламінскі, гараднічы і суддзя гродскі ашмянскі; 3. Аляксандр Міхал Струміла-Згерскі, ваўкавыскі падчасы, ашмянскі гродскі пісар.

39. Выпіс з кніг Віленскага гродскага суда скаргі лідскага харужага Францішка Масевіча і яго жонкі Кацярыны Кунцэвічаўны, мечнага ВКЛ, вешвянскага цівуна Зыгмунта Білевіча і яго жонкі Барбары Кунцэвічаўны, уласнікаў паловы маёнтка Лыскава, на волпенскага пробашча кс. Яна і яго братоў Уладыслава, Міхала, Казіміра і Людвіка Быхаўцаў, люцінскіх старасцічаў, аб нападзе і абрабаванні другой паловы маёнтка Лыскава Ваўкавыскага пав., якую скаргнікі трымалі заставай паводле ліста бацькі адказчыкаў нябожчыка люцінскага старасты Самуэля Дабрагоста Быхаўца.

Вільня, 20.10.1709. Польская мова, 2 арк.

Пячатка на кустоды і подпіс (у адсутнасці пісара) Міхала Рафала Шумскага, віленскага подстоля і падваяводы. Подпіс: звяраў Тарашкевіч.

40. Выпіс з кніг Навагрудскага гродскага суда скаргі ваўкавыскай падкаморынай Агнешкі з Алэндскіх Янавай Аўсянай, пажыццёвай і застаўнай уладальніцы маёнтка Сачэўкі Навагрудскага ваяводства, на полацкага падчасага Казіміра Есьмана і яго жонку Канстанцыю з Уняхоўскіх, былою Станіслававу Аўсяную, аб няслушных прэтэнзіях на маёнтка Сачэўкі паводле няпраўных запісаў апошняй ад яе першага мужа, а сына скаргніцы, нябожчыка Станіслава Аўсянага. Навагрудак, 26.05.1716.

Польская мова, 4 арк.

Пячатка на кустоды навагрудскага войскага і падваяводы Казіміра Францішка Маляўскага.

Подпісы: 1. Крыштаф Міхал Кандратовіч, навагрудскі мечнік і гродскі пісар; 2. Звяраў Бронц.

41. Асігнацыя ад ашмянскага харужага, маршалка Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ Крыштафа Францішка Сулістроўскага і стражніка ВКЛ, маршалка войск Канфедэрацыі, рабяшэўскага старасты Станіслава Патоцкага, выдадзена таварышу петыгорскай харугвы Яну Лазарэвічу на кампенсацыю страт пад час выканання ім пэўных абавязкаў у памеры 500 золотых, якія меліся выплаціць брэсцкі езуіты.

Месца не зразумела, 16.11.1716. Польская мова, 1 арк.

Дзве пячаткі кустадынныя і подпісы К. Ф. Сулістроўскага і С. Патоцкага.

42. Выпіс з судовых рээстраў Ваўкавыскага гродскага суда майскіх рочкаў за 1721 г., выдадзены 6.04.1745 ваўкавыскаму стражніку Ігнацію Сароку, актарата (пераліка спрэчных бакоў) і дэцызіі (сутнасці справы) у справе Юзафа Грыднева-Харашэўскага з ваўкавыскім абозным Станіславам Каралем Сарокай, яго сынамі Юзафам і Ігнаціем і пляменнікам Антоніем Сарокамі аб збіцці і зраненні яго пасля вынясення судом дэкрэта на яго карысць. Без месца, 14.03.1721.

Польская мова, 2 арк. Пячатка на кустодыі ваўкавыскага судовага падстарасты.

Подпіс: Францішак Бялы, ваўкавыскі гродскі рэгент.

43. Выпіс з кніг Пінскага земскага суда ад 9.06.1760 апісання межаў зямельнага ўчастка паноў Комараў ля мяжы Плотніцкай, прадстаўленага зямлямі ЯKM Пінскага пав. панамі Стахоўскімі. Без месца і даты (не захаваліся).

Польская мова, 1 арк. (толькі пачатак дакумента). Пячатакі і подпісы не захаваліся.

44. Патэнт караля Аўгуста III слонімскаму падкаморыю, генерал-маёру войск ВКЛ Стэфану Слізню на вайсковую пасаду палкоўніка ў рэгіменце пешым Булавы польнай ВКЛ па рэзігнацыі (вызваленні) з гэтай пасады вялікага пісара ВКЛ Міхала Бжастоўскага. Варшава, 25.10.1762.

Польская мова, 2 арк. Вялікая пячатка Канцылярыі ВКЛ, кустадынная.

Подпісы: 1. Аўгуст, кароль; 2. Юзаф Дулемба, сакратар ЯKM вялікай пячаткі ВКЛ; 3. Міхал князь на Клявані і Жукаве Чартарыскі, канцлер ВКЛ, гомельскі, юрбарскі, ўсвяцкі, пад'ўсвяцкі стараста (на адвароце).

45. Прамова скарбніка і пасла зямлі Ломжынскай Тадэуша Шымана Бонча-Скаржынскага на сесіі Вальнага сойма Рэчы Паспалітай. Гродна, 26.06.1793.

Польская мова, друк, 2 арк. Пячатак і подпісаў няма.

46. Білет Рэкруцкай камісіі Ашмянскага павета, выдадзены [крэўскаму старасце Рафалу] Слізню, каб ён з свайго Крэўскага староства Ашмянскага павета падрыхтаваў і накіраваў у места Ашмяну чатырох рэкрутаў з усёй рэквізіцыяй. [Ашмяна], 7.11.1797.

Польская мова, друк, 1 арк. Пячатак няма.

Подпісы: 1. Францішак Позняк, маршалак Ашмянскага пав.; 2. Антоні Важынскі, ашмянскі падкаморы; 3. Адам Ігнаці Корсак, ашмянскі земскі суддзя; 4. Феліцыян Бенькунскі, ашмянскі земскі пісар, шамбелян Двара Польскага, гараднічы (?) Завейлеяскага павета.

В. С. Пазднякоў

«БЕЛАРУСКАЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ» І АРХІВЫ: ЗДАБЫТКІ І ПРАБЛЕМЫ СУПРАЦОЎНІЦТВА

Для выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» архіўныя матэрыялы — адзін з асноўных падмуркаў яго дзейнасці, без якога не маглі б адбыцца такія выданні, як «Беларуская савецкая энцыклапедыя» ў 12 тамах (1969 — 1975), «Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя» ў 5 тамах (1978 — 1981), «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» ў 5 тамах (1984 — 1987), галіновыя энцыклапедычныя даведнікі. Цяпер, калі ідзе выданне «Беларускай энцыклапедыі» ў 18 тамах і «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» (ЭГБ) ў 6 тамах значэнне архіўных матэрыялаў у нашай дзейнасці ўзрастае яшчэ больш.

Асабліва гэта датычыць гістарычнай энцыклапедыі. Яна ўздымае такія тэмы, цэлыя пласты нашай гісторыі, якія дагэтуль не толькі не прыцягвалі ўвагу даследчыкаў, а пра некаторыя з іх увогуле мала хто чуў. Іншыя тэмы лічыліся «неперспектыўнымі», яшчэ — «непажаданымі», а то і забароненымі. Зразумела, што на старонках друку гэтыя тэмы не асвятляліся, і цяпер, каб іх распрацаваць і данесці чытачу, трэба звярнуцца непасрэдна да саміх першакрыніц, у архівы. Якая вялікая роля першакрыніц, наглядна дэманструе цікавы выпадак на старонках 2-га тома ЭГБ. На падставе ўжо апублікаваных матэрыялаў быў падрыхтаваны энцыклапедычны артыкул пра дзяячку рэвалюцыйнага руху ў Польшчы і Расіі, ураджэнку Беларусі Барбару Буткевіч (Будкевіч). Розначытанні ў падачы прозвішча адыгралі злы жарт: побач з артыкулам «Буткевіч» з'явіўся артыкул «Будкевіч». Але гэта пайшло на карысць выданню, бо аўтарам апошняга выступіў вядомы даследчык і знаўца архіваў У. М. Міхнюк. Праца з дакументамі дазволіла ўдакладніць даты нараджэння і смерці рэвалюцыянеркі, абставіны яе трагічнай смерці.

Але на шляху да архіўных дакументаў чакаюць выдавецкіх супрацоўнікаў шматлікія перашкоды, галоўная з якіх — план. Так, выдавецтвы, у тым ліку «Беларуская энцыклапедыя», — гэта вытворчыя прадпрыемствы, якія выпускаюць прадукцыю ў адпаведнасці з вышэйзацверджанымі планами. Патрабаванні вытворчасці часта прыходзяць у сутыкненне з жаданнем удакладніць сякія-такія звесткі, больш падрабязна асвятліць якія-небудзь падзеі. Да таго ж заўважым, што выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» не мае статуса навукова-даследчай установы, у адрозненне ад энцыклапедычнага выдавецтва ў Маскве, якое цяпер і афіцыйна называецца «навуковае выдавецтва «Вялікая Расійская энцыклапедыя». Не маючы часу і магчымасцей самім адпраўляцца за ўдакладненнямі і росшукамі матэрыялаў у архівы, беларускія энцыклапедысты ў большасці спадзяюцца на аўтараў. Сапраўды, вакол «Беларускай энцыклапедыі» склалася вялікае кола дасведчаных аўтараў, кандыдатаў і дактароў навук, знаўцаў архіўных багаццяў Беларусі. Але спадзяванні выдавецкіх супрацоўнікаў на архіўныя росшукі аўтараў не заўсёды спраўджваюцца. Адзін чалавек не ў стане прагледзець усе архіўныя матэрыялы, якія маюць дачыненне да тэмы. Прычым не на кожны энцыклапедычны артыкул, што мае быць напісаны, знаходзіцца аўтар. У такім выпадку рэдактарам «Беларускай энцыклапедыі» даводзіцца выступаць у якасці аўтара і самім (або «праз трэція рукі») весці пошукі неабходных звестак, у тым ліку ў архівах.

Тут чакаюць сапраўдныя адкрыцці. Яскравы прыклад — падрыхтоўка артыкула пра знакамітага палітычнага дзеяча XVIII ст., нацыянальнага героя Беларусі і Польшчы Тадэвуша Рэйтана, самага актыўнага барацьбіта з узаконьваннем першага падзелу Рэчы Паспалітай на сойме 1773 г. Здавалася, яго біяграфія распрацавана дасканала, асабліва польскімі даследчыкамі. У старых даведніках падаецца дата нараджэння нашага земляка — 20 жніўня 1742 г. Але знаўца генеалогіі беларускай шляхты У. Вяроўкін-Шэлюта адшукаў у метрычнай кнізе аднаго з прыходаў Новагародскага ваяводства запіс пра хрышчэнне Т. Рэйтана. Атрымліваецца, 20 жніўня 1742 г. Рэйтан не нарадзіўся, гэта дата яго хрышчэння, да таго другога па ліку абраду. Першае хрышчэнне і нараджэнне адбыліся раней гэтай даты. Каштоўнае ўдакладненне адразу трапіла ў ЭГБ.

Вядомы юрыст, палітычны дзеяч, публіцыст Уладзімір Спасовіч, таксама ўрадженец Беларусі, ва ўсіх ранейшых даведчаных выданнях праходзіў з датай нараджэння 16 студзеня 1829 г. Яна сустракаецца ў

энцыклапедыях, якія выходзілі і ў часы СССР, і ў сучасных польскіх выданнях. Лагічна было б дапусціць, што гэта дата прыводзіцца паводле новага стылю. Аднак для ўдакладнення гэтага (пэўнай перастрахоўкі, якая ніколі не шкодзіць энцыклапедыям) быў зроблены запыт у архіў. Супрацоўніку Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі вядомаму генеалогу З. Яцкевічу ўдалося адшукаць метрычную кнігу з адпаведным запісам. Сапраўды, У. Спасовіч нарадзіўся 16 студзеня, але гэта паводле старога стылю. Так, на старонках ЭГБ упершыню з'явіцца яшчэ адзін каштоўны факт.

Гэтыя два прыклады пастаўлены перад астатнімі, бо яны датычаць вельмі вядомых людзей. Аднак удакладненняў фактаў жыцця, розных датаў патрабуюць артыкулы і пра менш знакамітых дзеячаў. Героі Саветскага Саюза, камандзіры буйных вайсковых злучэнняў, якія раней знаходзіліся ў цэнтры ўвагі грамадскасці, апынуліся ў цені. Калі ў мінулыя гады з імі падтрымлівалі сувязь пошукавыя групы школьнікаў, раённыя музеі, іх жыццё вывучалі краязнаўцы і журналісты, то цяпер часцяком нават невядома, жывы чалавек ці ўжо не. Супрацоўнікі «Беларускай энцыклапедыі» вымушаны звяртацца ў адрасныя сталы, ваенкаматы, музеі, нарэшце, у архівы, у тым ліку расійскія, бо асабовыя справы вайсковых дзеячаў сканцэнтраваны там. На запыт пра ўдакладненне біяграфічных звестак пра камдыва М. У. Салагуба адгукнуліся супрацоўнікі Федэральнай архіўнай службы Расіі, але больш хуткі шлях вырашэння «біяграфічных» пытанняў — зварот непасрэдна ў архівы. Сталы карэспандэнт «Беларускай энцыклапедыі» — Цэнтральны архіў Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі ў Падольску. Дзякуючы яго матэрыялам былі ўдакладнены даты смерці генерал-маёраў М. У. Рабіновіча, І. Н. Рухлі, З. З. Рагозіна і інш. Цэнтральны ваенна-марскі архіў Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі ў Гатчыне дапамог удакладніць даты смерці камандзіра Дняпроўскай флатыліі контр-адмірала Дз. Дз. Рагачова, Героя Саветскага Саюза А. П. Сабалеўскага і інш. Гэта толькі асобныя прыклады, матэрыял, які рыхтуецца да публікацыі ў апошніх тамах ЭГБ.

Найбольш плённыя сувязі ў «Беларускай энцыклапедыі», вядома, з беларускімі архіўнымі ўстановамі. Старшыня Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводства А. М. Міхальчанка з'яўляецца членам рэдакцыйнай калегіі ЭГБ і «Беларускай энцыклапедыі» ў 18 тамах, выступае як аўтар артыкулаў для гэтых выданняў. Вялізную карысць прынесла для «Беларускай энцыклапедыі» імянная картатэка на асоб, рэпрэсіраваных па палітычных матывах у 1920 — 1950-х гадах, якая

створана ў Дзяржаўным камітэце па архівах і справаводству пад кіраўніцтвам У. І. Адамушкі. Вядзецца праца па ўвядзенні яе ў камп'ютэр, што, між іншым, значна аблягчае працу выдавецкіх супрацоўнікаў. У. І. Адамушка выступае і як аўтар энцыклапедычных артыкулаў, прысвечаных дзеячам беларускага нацыянальнага руху. Часта прыходзіцца звяртацца па даведкі аб рэпрэсіраваных асобах да В. У. Біруковай. Сталы аўтар энцыклапедычных артыкулаў — дырэктар Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь В. Дз. Селяменеў. Шмат артыкулаў для ЭГБ напісалі супрацоўнікі гэтага архіва Я. І. Бараноўскі (грамадзянская вайна, Вялікая Айчынная вайна, мінскае падполле), А. М. Гесь (дзеячы культуры і навукі), І. М. Куркоў (перыядычныя выданні і арганізацыі 1920-х гадоў), навуковы супрацоўнік БелНДІДАС Я. С. Фалей (дзяржаўныя і партыйныя дзеячы) і інш.

Вельмі плённыя адносіны мае «Беларуская энцыклапедыя» з Беларускім дзяржаўным архівам-музеям літаратуры і мастацтва. Матэрыялы гэтага архіва вельмі шырока выкарыстоўваюцца пры выданні ЭГБ, і не дзіва: шмат якія палітычныя і дзяржаўныя дзеячы Беларусі былі і вядомымі дзеячамі культуры, да таго, праграма ЭГБ прадугледжвае змяшчэнне ў гэтым выданні артыкулаў пра найбольш значных пісьменнікаў, мастакоў, тэатральных дзеячаў, бо іх творчасць — важны чынік беларускай гісторыі. Заўсёды гатовыя дапамагчы «Беларускай энцыклапедыі» дырэктар архіва Г. В. Запартыка, супрацоўнікі Т. В. Кекелева (яна выступае і як аўтар артыкулаў), І. І. Мірановіч.

Валізна аб'ём гістарычнага матэрыялу, яшчэ недастаткова ўведзенага ў навуковы зварот, зберагаецца ў архіве КДБ. Дзякуючы дапамозе кандыдата гістарычных навук І. А. Валахановіча «Беларуская энцыклапедыя» атрымлівае раней невядомыя факты з біяграфій рэпрэсіраваных беларускіх дзеячаў, дадзеныя пра вядомыя палітычныя працэсы, справы, палітычныя арганізацыі, пра такую складаную з'яву, як калабарыя ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

«Беларуская энцыклапедыя» пры ўдакладненні фактаў біяграфій звяртаецца і ў архівы органаў ЗАГС, дзяржаўныя абласныя архівы, часам — у ведамасныя архівы (напрыклад, Савета Міністраў).

Гэта што датычыць артыкулаў энцыклапедычных выданняў, тэкставага матэрыялу. Але сучасная кніга — гэта і ілюстрацыйны матэрыял. Тым больш ён патрэбны пры выданні энцыклапедыі. Для ЭГБ патрэбныя не толькі партрэты вядомых дзеячаў, выявы гістарычных мяс-

цін, рэчаў даўніх часоў, але і здымкі гістарычных дакументаў. Вялікую, у тым ліку інфармацыйную, каштоўнасць маюць раней не апублікаваныя здымкі гістарычных падзей. Пры іх першай публікацыі ў ЭГБ даецца назва архіва, адкуль яны ўзятыя. Перагартаўшы першыя тамы ЭГБ можна ўпэўніцца, які вялізны пласт нашай гісторыі стаў набыткам шырокіх колаў чытачоў. У многім гэта стала магчымым дзякуючы дапамозе бы-лога дырэктара Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва Г. І. Сурмач.

Вось здымкі 1920-х гадоў — дэпутаты Беларускага пасольскага клуба ў польскім сейме. На іншых тагачасных фотаздымках — гурток Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры ў в. Жодзішкі, 3-ці з'езд Беларускай хрысціянскай дэмакратыі ў Вільні (1928), члены Беларускай калегіі ў Латвіі і Вайскова-дыпламатычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі (1920), удзельнікі Беларускай канфедэрацыі ў Вільні (1918), дэлегаты Беларускага з'езда Віленшчыны і Гродзеншчыны (1919), выпускнікі Віленскай беларускай гімназіі (1936). Па гэтых прыкладах бачна, што справа датычыць перш за ўсё падзей, якія адбываліся ў Заходняй Беларусі. Падобныя здымкі раней з цяжкасцю прабівалі сабе шлях на старонкі выданняў, бо мелі выявы шмат якіх «непажаданых» па ідэалагічных меркаваннях і рэпрэсаваных асоб.

Для гістарычнай энцыклапедыі вельмі дарэчы здымкі дакументаў, першакрыніц. У гэтым разе энцыклапедыя выступае і як археаграфічнае выданне. Зноў жа з Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва на старонкі ЭГБ трапілі выявы адозваў Беларускай вайсковай камісіі (1919, 1920), афіша беларускай вечарынікі ў Пецярбургу (1913), пасведчанне выпускніка Беларускіх вучыцельскіх курсаў у Вільні (1919), першая старонка працы А. Луцкевіча «Да гісторыі «Беларускай рэвалюцыйнай (пасля Сацыялістычнай) грамады» (1930-я гады), паштоўка Г. Леўчыка да А. Луцкевіча з вершам (1938), Статут Беларускага навуковага таварыства ў Вільні і інш.

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь перадаў для першай публікацыі ў ЭГБ выявы важных і цікавых гістарычных дакументаў: дыпламатычны пашпарт генеральнага консула БНР пры ўрадзе РСФСР А. Бурбіса (1918), білет члена Беларускай Сацыялістычнай Грамады Я. Варонкі (1917), паведамленне Вялікай Беларускай рады пра скліканне Усебеларускага з'езда (1917), грамата БНР аб прызначэнні К. Душэўскага надзвычайным паўнамоцным прадстаўніком пры ўрадах прыбалтыйскіх дзяржаў (1919), заява Часовага Беларускага нацыянальнага камітэта Случчыны (1920), адозва Цэнтральнай

Беларускай вайсковай рады (1917). Зразумела, раней і гэтыя дакументы не маглі пабачыць свет, таму іх публікацыя ў ЭГБ стала першай.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі былі зроблены каляровыя здымкі шляхецкіх гербаў і радаводаў XIX ст., якія значна ўпрыгожвалі ЭГБ. Сярод іх радаводныя дрэвы Лазарэвічаў, Лазоўскіх і Лукашэвічаў, гербы «Дуброва», «Лук», «Кораб», «Габданк», «Адравонж», «Сыракомля» і інш. Гэта па-майстэрску выкананыя малюнкi, некаторыя з іх сапраўдныя творы мастацтва. З матэрыялаў іншага роду ў ЭГБ змешчаны каляровыя фота рукапіснага рэстра архіва Радзівілаў, інвентары Заблудава, Беліцы, Усельюба (XVIII ст.), малюнак 1809 г., які паказвае землямерныя працы ў маёнтку.

А вось багацейшыя зборы Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў выкарыстоўваюцца ў выданнях «Беларускай энцыклапедыі» вельмі сціпла. Трэба думаць, з-за знаходжання архіва ў Дзяржынску. Такая аддаленасць не заўсёды стасуецца з асаблівасцямі выдавецкай справы. У ЭГБ трапілі адзінкавыя матэрыялы з архіва, напрыклад, фота вячэры ў сялянскай сям'і ў Заходняй Беларусі (1937). Архіў даў кадры з кінафільмаў для ілюстравання артыкулаў «Кіно» і «Кінадакументы» (аўтарам апошняга з'яўляецца намеснік дырэктара архіва А. М. Грыневіч). Сярод іх: цар Мікалай II абыходзіць строй салдат, старшыня ЦВК і СНК БССР А. Чарвякоў, нямецка-фашысцкія войскі ў Мінску (апублікаваны ўпершыню). Таксама ўпершыню пабачыць чытач фота розных падзей першай паловы XX ст. — ілюстрацыі да энцыклапедычнага артыкула «Фотадакументы».

Агульнавядома, што каштоўнейшыя матэрыялы па беларускай гісторыі захоўваюцца ў віленскіх архівах. Цяпер яны цяжкадаступныя для беларускіх даследчыкаў, але кантакты не парываюцца. Для першай публікацыі ў ЭГБ нашымі навукоўцамі былі перададзены фота рукапіснага вопісу архіва Сапегаў (XVIII ст.), аўтографа артыкула І. Луцкевіча «Жменя слоў пра Белу Русь» з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі АН Літвы, дыпламатычнага пашпарта В. Ластоўскага (1919) з Дзяржаўнага архіва Літвы.

З пецярбургскіх збораў на старонкі ЭГБ трапіла пасведчанне Ю. У. Памецкі, прадстаўніка Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі ў Пецяргрофскім раённым Савеце рабочых і салдацкіх дэпутатаў Петраграда (1918) (Цэнтральны дзяржаўны архіў Санкт-Пецярбурга); з Дзяржаўнага архіва Іркуцкай вобласці — фотаздымкі А. Гаруна са следчай справы (1908). Але гэта адзінкавыя выпадкі. Такі ж характар мае і публікацыя дакументаў з маскоўскіх архіваў (за

адзіным выключэннем, пра якое ніжэй): апублікаваны фрагмент каляровай карты генеральнага плана Копыскага павета (1786) і некаторыя іншыя матэрыялы.

На гэтым фоне робіць уражанне публікацыя ў ЭГБ фотаздымкаў дакументаў Метрыкі Вялікага княства Літоўскага. Сам энцыклапедычны артыкул пра Метрыку вылучаецца вялікімі памерамі і багаццем матэрыялу, у тым ліку ўпрэшню апублікаванага (аўтар — Г. Я. Галенчанка). Артыкул праілюстраваны 18-ю фота (апублікаваны ўпершыню), якія падаюць выгляд і знаёмяць са зместам дакументаў Метрыкі з канца XV да канца XVIII ст. Публікацыя стала магчымай дзякуючы дапамозе вядомага даследчыка феадальнай Беларусі М. Ф. Спірыдонава, які ў свой час парупіўся пра набыццё вялікай колькасці адпаведных мікрафільмаў у Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў.

Выданне ЭГБ не магло абысціся без падачы звестак пра важнейшыя архівы як беларускія, так і замежныя, дзе захоўваюцца дакументы пра нашу гісторыю. У энцыклапедыі змешчаны артыкулы пра Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Нацыянальныя гістарычныя архівы Беларусі ў Мінску і Гродне, архіў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, дзяржаўныя абласныя архівы. На жаль, выданне прэшых тамоў ЭГБ прыйшлося на час зменаў назваў архіваў, таму туды не трапілі артыкулы пра Беларускі дзяржаўны архіў кінафотафанадакументаў, Беларускі дзяржаўны архіў навукова-тэхнічнай дакументацыі. Звесткі пра гэтыя архівы плануецца даць у дадатку да ЭГБ.

З замежных архіваў у ЭГБ даецца інфармацыя пра Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве, асноўныя архівы Расіі: Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі, Расійскі дзяржаўны архіў Ваенна-Марскога флоту, Расійскі дзяржаўны архіў кінафотадакументаў, Расійскі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва, Расійскі дзяржаўны архіў навукова-тэхнічнай дакументацыі, Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў, Расійскі дзяржаўны архіў фонадакументаў, Расійскі дзяржаўны архіў эканомікі, Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў, Расійскі дзяржаўны ваенны архіў, Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў, Архіў Расійскай акадэміі навук, архіў Санкт-Пецярбургскага філіяла Інстытута расійскай гісторыі Расійскай АН. Пры падрыхтоўцы артыкулаў пра гэтыя архівы вялізную дапамогу аказалі іх супрацоўнікі, дырэктары. Былі выкарыстаны і архіўныя

даведнікі, каб паказаць асноўныя матэрыялы па Беларусі, што ў іх захоўваюцца.

Але спіс замежных архіваў, дзе маюцца беларускія матэрыялы, значна шырэйшы. Па розных прычынах у ЭГБ не трапілі звесткі, напрыклад, пра Галоўны архіў новых актаў у Варшаве, архівы Украіны, Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі, Расійскі дзяржаўны архіў навейшай гісторыі. Плануецца змясціць артыкулы пра гэтыя архівы ў дадатку да ЭГБ.

І апошняе, пра што варта ўзгадаць пры асвятленні тэмы «Беларуская энцыклапедыя» і архівы». Быў час, калі выдавецтва ў супрацоўніцтве з архівістамі і гісторыкамі выдала даведнікі па пэўных архіўных матэрыялах, што захоўваюцца ў архівах Беларусі і за яе межамі. Гэта «Дакументы па гісторыі Беларусі, якія зберагаюцца ў цэнтральных дзяржаўных архівах СССР» (1990), «Бібліяграфічны паказальнік газет, што зберагаюцца ў дзяржаўных архівах БССР (1917 — 1941)» (1990), «Дакументы па архітэктуры і картаграфіі Беларусі ў архівах Санкт-Пецярбурга і Вільні» (1994). Нягледзячы на шматлікія недахопы, гэтыя выданні аказаліся карыснымі для даследчыкаў (меркаванне заснавана і на ўласным досведзе), а таксама пры падрыхтоўцы артыкулаў для ЭГБ.

Як бачна, дзякуючы архівам чытачы энцыклапедычных выданняў атрымалі ў карыстанне вялізную і каштоўную інфармацыю па нашай гісторыі. «Беларуская энцыклапедыя» спадзяецца на далейшае плённае супрацоўніцтва з архіўнымі ўстановамі ў Беларусі і па-за яе межамі.

КРЫНЦА ЗНАЎСТВА

В. Л. Носевич

КОМПЛЕКС ДОКУМЕНТОВ ПО ИСТОРИИ ОДНОЙ БЕЛОРУССКОЙ МИКРОПОПУЛЯЦИИ

Мало кто из жителей Беларуси подозревает, как много документальных свидетельств оставила после себя жизнь наших предков. Представление об их количестве дает обзор источников, относящихся к истории всего одного микрорегиона в центральной Беларуси (примерно в 50 км севернее Минска), в котором на протяжении XVIII — XX вв. существовали от 8 до 26 поселений, а число жителей колебалось от 600–700 до 3–4 тысяч. Используемое в тексте название этой местности — *Кореньщина* — происходит от старинного села Корень, долгое время являвшегося центром местного католического прихода и феодального имения. Все документы по истории этой местности были выявлены в ходе исследования¹, результаты которого уже частично опубликованы² и будут публиковаться в дальнейшем. Предлагая вниманию читателей этот обзор, автор хочет подчеркнуть, что исследуемая им территория не является чем-то исключительным. Для многих других местностей можно воссоздать не менее впечатляющую документальную летопись. Автор надеется, что его опыт будет способствовать выявлению документов по другим микрорегионам, позволяя воссоздать прошлое не только на уровне близких исторических процессов, но и на уровне отдельных человеческих судеб³.

Документы периода ВКЛ

Первое упоминание Кореньщины содержится в акте, написанном на латинском языке и датированном **2 февраля 1395 г.** В нем великий князь Витовт жалует кафедральному костелу в Вильне и его *капитулу* (духовному совету) ряд новых владений, среди которых названы три села с людьми (*villas cum hominibus*) на территории современного Логойского района: Корень (*Corzen*), Ганевичи и Волча. Оригинал этого акта до наших дней не сохранился, он известен лишь по нескольким

рукописным копиям, на основании которых был опубликован в 1948 г.⁴, а впоследствии переиздан в 1986 г.⁵

В дальнейшем именование многократно упоминается в многотомном собрании документов, известном как «Акты Виленского капитула» (*Acta Venerabilis Capituli Vilensis*). В книги этого собрания вписывались все наиболее важные документы (на латинском и польском языках), относившиеся к деятельности капитула с XVI в. до 1797 г. Все 34 актовые книги сохранились до наших дней и ныне хранятся в отделе рукописей Библиотеки Академии наук Литвы в г. Вильнюсе (бывшей Виленской публичной библиотеки) в фонде Виленского капитула⁶.

В первом томе этого собрания имеется копия акта великого князя Александра на латинском языке, датированного **1500 г.**, в котором подтверждается право капитула владеть различными имениями, включая Корень (*Korzen*), Ганевичи и Волчу⁷. Хронологически это второе упоминание Кореня в дошедших до нас документах. Следующее упоминание, столь же отрывочное, датируется **4 октября 1518 г.** В нем зафиксировано распределение капитульных имений среди каноников, которым надлежало получать с них доход⁸.

Среди записей XVI в. особый интерес представляет документ, содержащий сведения о новой системе повинностей, введенной в имении в **1576 г.** в процессе так называемой *волочной померы*⁹, а также материалы об основании Кореньского костела в 1575 г. и обеспечении его настоятеля в последующие годы. Кроме этих записей, в архиве капитула в 1780-е годы была составлена отдельная сводка сведений о материальном обеспечении (*фундации*) костела, написанная на польском языке и озаглавленная «*Ведомость о фундациях Кореньского костела, из актов виленского капитула изъятая*»¹⁰. Копии части этих документов (фундушевые записи за 1605 и 1787 гг.) были вписаны также в актовую книгу Минского гродского суда за 1791 г.¹¹

Самым ранним из фискальных документов является реестр раскладки внеочередного налога (*серебщизны*) с духовных имений Виленского епископства, составленный в **1553 г.** на *русском* (старобелорусском в современной терминологии) языке. Этот документ дошел до нас в копии 1645 г.¹² Он содержит только общие сведения о количестве *сох* — податных единиц, с которых исчислялся налог.

Во второй половине XVI в. Корень упоминается (на старобелорусском языке) в актах так называемой *Литовской метрики*¹³ и Минского гродского или земского суда (последние документы сохранились в виде более поздних копий). В них речь идет в основном о границах этого

имения, что позволяет очертить их достаточно точно. Один из актов размежевания, описывающий восточную границу Кореньщины с соседними селами Славогоща (Слаговище), Хатынь и Добринено (Добрено) в **1566 г.**, дошел до нас даже в нескольких экземплярах. Одна из копий (переписанная со старобелорусского оригинала латинскими буквами) сохранилась в архиве Виленского епископства¹⁴. Другая копия хранилась в архиве имения Логойск (в состав которого входили упомянутые села) и была представлена суду во время разбирательства о границах почти через три столетия — в 1848 г.¹⁵ Кроме того, имеется несколько фальсификатов, составленных не позднее XVII в. на основе этого же документа, но описывающих границу между Коренем и Логойском несколько иначе (в более выгодном для владельцев Логойска варианте).

В архиве Виленского епископства сохранилась еще одна выписка из актовой книги Минского гродского суда. Она содержит копию документа, датированного **27 марта 1593 г.**, освидетельствования ущерба, причиненного имению Корень подданными соседнего имения *Ойнаровичи* (совр. Эйнаровичи)¹⁶.

Интерес представляет также выписка из тарифа *подымного* за **1653 г.** Она содержит сведения о *дымах* (дворах) во владениях Виленского епископства, включая и имение Корень¹⁷. В дальнейшем на протяжении конца XVII — начала XVIII в. это имение неоднократно упоминается в тарифах подымного и актовых книгах Виленского капитула, причем в некоторых из них — по десятку и более раз. Среди записей начала XVII в. наибольший интерес представляют постановление, которым капитул установил доплату за счет доходов с имения Корень тем викариям и студентам, которые не покинули город Вильно во время эпидемии в 1603 г., и поручение от 11 мая 1611 г. канонику Станиславу Шидловскому начать судебный процесс с магнатом Янушем Кишкой, наемный полк которого по дороге на войну с Россией разграбил капитульные имения Корень, Ганевичи, Бакшты и Трусовичи¹⁸.

Первый из сохранившихся *инвентарь* престимония Великий Корень (на польском языке, как и последующие) не датирован, но довольно надежно относится ко времени **около 1680 г.**¹⁹ Он содержит первые упоминания имен 6 обитателей Кореньщины — крестьян деревень Михалковичи и Чернево. В **1740 г.** было составлено инвентарное описание костела в Корени²⁰. В нем перечислено (с указанием имен и фамилий) все население 7 деревень, составлявших владения капитула (70 дворов, 240 человек мужского пола и 204 — женского), а также

принадлежащего костелу села Корень (13 хозяйств, 48 представителей мужского пола). Следующий по времени инвентарь Кореньского костела был составлен в **1742 г.** Он дошел до нас (единственный из инвентарей, хранившихся в самом костеле) благодаря тому, что оказался подшитым в судебное дело о границах имения Красный Бор, которое рассматривалось в середине XIX в.²¹ Документ, в отличие от предыдущего, содержит информацию только о плебании и ее подданных. Близок по времени инвентарь престимония Прудки, не имеющий даты, но по ряду признаков датируемый **около 1744 г.**²² В нем перечислены 23 владельца хозяйств в деревнях Прудки и Лищицы и указано количество их сыновей (всего 56 представителей мужского пола). В **1747 г.** был составлен инвентарь престимония Великий Корень²³, включавшего 25 хозяйств в деревнях Михалковичи и Чернево. Количество сыновей в нем не указано.

Единственный инвентарь престимония Малый Корень датируется **1761 г.**²⁴ В нем фигурируют 34 двора (131 человек мужского пола, включая сыновей) в деревнях Громница, Жирблевичи и Черехи. 1770-е годы представлены серией из трех инвентарей престимония Прудки, датированных **1774, 1775 и 1778 гг.**²⁵ Они содержат только имена дворохозяев, число которых в Прудках достигло 22, в Лищицах — 13. Кроме того, появились застенки Городец и Млын, имевшие по 1 двору. Инвентарное описание подданных Кореньской плебании за **1783 г.**²⁶ упоминает 9 дворов и 3 семьи *кутников* в Корени, 4 двора в Нарбутове, а также по 1 двору в Громнице, Черехах и Жирблевичах и семью кузнеца, проживавшего в Черневе (очевидно, без собственного двора и земельного надела). Два близких по времени инвентаря относятся к престимонию Великий Корень. Один из них датирован **1781 г.**²⁷, второй — **1786 г.**²⁸ Эти инвентари являются наиболее подробными. В них перечислены все жители мужского и женского пола (с указанием возраста детей) деревень Михалковичи и Чернево, а также вновь возникших — деревни Загорье (впоследствии слившейся с Михалковичами) и застенка Юрши. Завершают список сохранившихся инвентарей XVIII в. два инвентаря престимония Прудки, датированных **1787 и 1789 гг.**²⁹ В них поименно перечислены только главы хозяйств, но в инвентаре 1789 г. указано также количество членов семьи с разбивкой по возрастам.

Помимо инвентарей от 1730 — 1740-х годов до нас дошли несколько документов, отражающих повседневную жизнь Кореньщины. В архиве капитула сохранилась целая серия документов по поводу вы-

дачи одного беглого крестьянина, нашедшего приют в деревне Прудки, а затем его сыновей. Тяжба по поводу этой семьи тянулась на протяжении более 40 лет — с 1680-х по 1720-е или даже 1730-е годы (завершающая дата не вполне точна)³⁰. Еще один документ касается спора о сенокосных угодьях, который возник между жителями деревень Прудки и Черехи. Этот конфликт разбирал 18 августа 1730 (возможно, 1736) г. от имени капитула каноник Тышкевич, а затем с резолюцией от **5 октября 1736 г.** его решение было вписано в актовую книгу капитула³¹. **13 мая 1737 г.** капитулу пришлось вновь разбирать жалобу жителей Черехов и Жирблян (Жирблевич) из престимония Малый Корень на *войта* престимония Прудки и жителей одноименной деревни, захвативших 12 волок сенокоса в урочищах Селище и Лавница³². Той же датой — **13 мая 1737 г.** — датировано решение капитула по поводу имущественной тяжбы жителей Прудков, которая проливает свет на некоторые стороны их жизни³³. Другой документ, вписанный в актовую книгу капитула **11 мая 1744 г.**, содержит решение по поводу многочисленных жалоб, поступавших на *войта* Прудков Юрия Лиса и его сыновей³⁴.

Стоит упомянуть еще два документа-свидетельства, в какой-то мере проливающих свет на картину повседневности конца XVIII в. Один из них — датированная **12 сентября 1780 г.** жалоба плебана Кореньского костела Яна Бобровича на держателя престимония Михалковичи каноника Игнатия Климантовича по поводу конфликта между ними, связанного с доходами от аренды корчмы в застенке Копцы и приведшего к ее разгрому³⁵. Второй документ представляет собой записку без подписи, адресата и даты, но на ее обороте находится другой документ, датированный 9 октября **1789 г.**, что, видимо, близко к дате составления самой записки³⁶. Ее автор (очевидно, один из членов капитула) сообщает о низкой осведомленности в вопросах веры *в престимониях наших Кореньских*.

Одним из важнейших источников второй половины XVIII — первой половины XIX в. являются *метрические книги*. Регистрация рождений, браков и смертей в католических костелах Великого княжества Литовского началось во второй половине XVII в. Самой ранней из сохранившихся является копия трех метрических книг Кореньского костела — о рождениях и смертях за **1762 — 1797 гг.** и о браках за **1773 — 1797 гг.** Все три указанные книги были переписаны в 1798 г. в одну общую книгу, которая попала в фонд созданного в том же году Минского католического епископства³⁷. Тексты всех книг на латинском

языке. Во всех трех оригинальных книгах были утрачены некоторые листы, что видно по воспроизводимой в копии нумерации страниц оригинала. В книге о рождениях имеется одна небольшая лакуна — отсутствуют записи за февраль — май 1791 г. В книге о браках совсем нет записей за 1787 г., а также за август—декабрь 1796 г. Книга о смертях хотя и начинается с 1762 г., но до 1766 г. в ней имеются только единичные записи, и лишь с 1767 г. они становятся регулярными (без лакун).

Документы Российской империи (до отмены крепостного права)

После присоединения к Российской империи в 1793 г. и вплоть до отмены крепостного права в 1861 г. наиболее ценным источником наряду с метрическими книгами являются *ревизские сказки*. Проведение подушных переписей (*ревизий*) осуществлялось в России с 1718 г. Ревизия 1795 г. была пятой по счету в Российской империи и первой, охватившей всю территорию присоединенной Беларуси. Материалы ее в целом сохранились неплохо, но среди немногих утраченных книг оказалась именно та, в которой содержались сведения о бывшем капитульном имении Корень, пожалованном в 1794 г. русскому генералу И. Н. Неплюеву (с этого времени имение называлось Красный Бор). Общие итоги ревизии **1795 г.** были отражены в *Экономических примечаниях к Генеральному межеванию Минской губернии*, составленных в 1798 — 1800 гг. В них перечислены все имения и населенные пункты Минской губернии с указанием количества дворов и душ мужского и женского пола в каждом селении согласно недавней ревизии³⁸. Во владениях Неплюева и плебании Кореньского костела указаны 136 крестьянских дворов, в них — 1089 человек. Утраченные первичные материалы ревизии 1795 г. можно в значительной степени реконструировать, т. к. следующие по времени ревизские сказки имения Красный Бор³⁹ и Кореньской плебании⁴⁰ за **1811 г.** содержат имена всех лиц мужского пола, проживавших в нем в 1795 г., с отметками о том, кто из них умер, был отдан в рекруты, переведен в другую деревню и т. п.

Между ревизиями 1795 и 1811 гг. были составлены 2 инвентарных описания Кореньского костела и его плебании (оба на польском языке), датированных соответственно **1804**⁴¹ и **1807 гг.**⁴² Оба эти документа содержат поименные списки подданных плебании, проживавших в селе Корень и застенке Нарбутово. Ревизия **1811 г.** фиксировала только лиц мужского пола. Во владениях Кореньской плебании таковых было 39 в 10 дворах, в имении Красный Бор — 607 в 177 дворах. С момента

предыдущей ревизии появились 4 новых мелких поселения (Гани, Гряды, Козыри и Селище), зато исчезли деревня Копцы и застенки Юрши. При следующей ревизии в **1816 г.** и во всех последующих фиксировалось население как мужского, так и женского пола. Согласно ревизской сказке имения Красный Бор⁴³, в нем насчитывалось 159 дворов, 1041 чел. Ревизская сказка Кореньской плембани⁴⁴ фиксирует в 9 дворах 66 чел. Очередное инвентарное описание Кореньского костела составлено в **1822 г.**⁴⁵ Оно зафиксировало 8 крестьянских дворов в Корени и в Нарбутове — всего 63 человека обоего пола. Согласно ревизской сказке имения Красный Бор за **1834 г.**⁴⁶, в его составе насчитывался 141 двор и 1188 человек обоего пола. В ревизской сказке Кореньской плембани⁴⁷ указаны 11 дворов и 89 подданных.

Сохранился также инвентарь имения Красный Бор, составленный губернским инвентарным комитетом⁴⁸. Дата его не указана, но в заголовке владелец имения Казимир Чудовский назван покойным (он умер 12 июня 1846 г.⁴⁹, а 21 августа того же года во владение имением был введен его брат Алексей⁵⁰). Формально инвентарь следует датировать июнем — августом 1846 г., однако сопоставление указанного в нем возраста крестьян с данными метрических книг и ревизских сказок указывает на то, что при его составлении были механически использованы сведения из какого-то хозяйственного инвентаря за 1841 г., хранившегося в архиве имения. Всего в имении значилось 142 хозяйства, имевших полный надел, 3 семьи огородников, 6 семей халупщиков и 13 кутников. Численность населения составляла 1326 чел. В этом же инвентаре содержится много ценных сведений о хозяйственной жизни имения.

В ходе *люстрации* государственных имений летом **1850 г.** были составлены два дела, относящиеся к люстрации казенного имения Гайна, к которому были присоединены секуляризованные владения Кореньского костела. Среди них есть посемейный список крестьян, включающий 12 дворов в Корени и Нарбутове⁵¹, а также данные о структуре земельных угодий⁵². Близки по времени материалы очередной ревизии, проводившейся в имении Гайна **15 сентября** того же года⁵³. Ревизская сказка имения Красный Бор датирована **10 августа 1850 г.**⁵⁴ В ней значатся 159 крестьянских дворов (1209 чел.) в 9 населенных пунктах Кореньщины.

Завершают серию подворных списков, составленных до аграрной реформы 1861 г., материалы последней (десятой по общероссийскому счету) ревизии, проводившейся уже в преддверии реформы. Ревизская

сказка имения Красный Бор датирована **15 декабря 1857 г.**⁵⁵, однако сопоставление ее с метрической книгой рождений за 1858 г. показывает, что в сказку были включены дети, родившиеся в январе — феврале этого года, т. е. она отражает население имения примерно на начало марта **1858 г.** В ней перечислены 153 двора, в которых имелось в наличии 1203 души. Ревизская сказка казенного имения Гайна составлялась в **январе 1858 г.**⁵⁶ В деревнях Корень и Нарбутово было в сумме 15 дворов, в них 105 душ.

Среди *метрических книг* российского периода имеется копия сводной книги Борисовского деканата за **1798 — 1799 гг.**, которая включает и записи о рождениях, браках и смертях Кореньского костела⁵⁷. Характер этих записей аналогичен предыдущим — они велись на латинском языке с указанием тех же сведений. В дальнейшем такие сводные копии по деканату составлялись, видимо, ежегодно, но до нас они не дошли. Зато сохранились копии метрических книг Кореньского костела за **1800 — 1826 гг.** в виде трех отдельных книг — о рождениях⁵⁸, браках⁵⁹ и смертях⁶⁰. Все они также написаны на латинском языке. Книга записей о рождениях имеет лауну с мая по декабрь 1801 г. включительно. Книга записей о браках также прерывается в 1801 г. (нет записей с марта по декабрь). Книга регистрации смертей явных пропусков не имеет. Следующая по времени метрическая книга Кореньского прихода объединяет записи о рождениях, браках и смертях за **1827 — 1848 гг.** Она написана на польском языке. В записях о смертях полностью отсутствуют сведения за 1838 г.

После 1848 г. большинство метрических записей Кореньского костела утрачены. Уцелели лишь их случайные фрагменты. Так, в фонде Могилевского архиепископства сохранились копии метрик по Борисовскому деканату (включая и Кореньский приход) о рождениях⁶¹, браках⁶² и смертях за **1850 г.**⁶³, а в фонде самого Борисовского деканата — о браках за **1851 г.**⁶⁴, о рождениях за **1858 г.**⁶⁵ и о смертях за **1861 г.**⁶⁶ Эти книги составлены уже на русском языке.

Из других документов первой половины XIX в. особый интерес представляют опись убытков, которые понес Борисовский уезд во время российско-французской войны 1812 г., включая сводные данные по владениям И. Неплюева (имениям Мурованый Двор, Красный Бор и Ганевичи)⁶⁷ и плебании Кореньского костела⁶⁸; решение Борисовского уездного межевого суда по поводу тяжбы о границах имений Красный Бор и Логойск от **4 мая 1829 г.**⁶⁹; подробное описание границ имения Красный Бор, составленное **19 октября 1834 г.**⁷⁰; а также данные о

структуре землепользования, отраженные в деле о переводе на Алексея Чудовского долгов его покойного брата. Это дело велось с сентября 1846 по февраль 1853 г. В нем указана суммарная величина крестьянских наделов по каждой деревне (эти сведения датируются примерно **1851 г.**), а также статистическое описание имения Красный Бор (от **4 ноября 1855 г.**)⁷¹, составленное по случаю отдачи его в залог.

Документы пореформенного времени

События, связанные с отменой крепостного права, отражают дело, сохранившееся в фонде Минского губернского по крестьянским делам присутствия⁷². Среди прочих документов в нем содержатся: *уставная грамота* имения Красный Бор от **8 марта 1862 г.**; именной список дворохозяев, получивших тогда же наделы, и список батраков, наделов не получивших; протокол Борисовской уездной поверочной комиссии, пересмотревший условия освобождения крестьян в этом имении, датированный **27 августа 1864 г.**; окончательный выкупной акт на имение Красный Бор от **8 декабря 1865 г.** с перечислением всех дворохозяев. К этому же времени относятся несколько упоминаний о перераспределении земельных участков, принадлежавших государственным крестьянам имения Гайна — бывшим подданным Кореньской плебании⁷³.

Весьма любопытен рапорт борисовского декана минскому губернатору от **16 апреля 1876 г.**, посвященный состоянию дел в Кореньском приходе⁷⁴.

Сохранились многочисленные материалы о земельных конфликтах и уголовных преступлениях жителей Кореньщины — главным образом те из них, которые становились предметом разбирательства на губернском уровне. Они отложились в фондах канцелярии минского губернатора, губернского правления, казенной палаты, губернского по крестьянским делам присутствия, земской управы, Минского окружного суда и некоторых других фондах, ныне хранящихся в Национальном историческом архиве Беларуси в Минске. Ввиду рассеянности этих материалов трудно рассчитывать на их стопроцентное выявление. Тем не менее объем документов, в которых упоминаются отдельные жители Кореньщины, впечатляет: их удалось обнаружить более сотни, в том числе в фонде губернского правления — 3 документа⁷⁵, в фондах судебных учреждений — 46⁷⁶, в фондах крестьянского присутствия — 28⁷⁷, в фонде казенной палаты — 2⁷⁸. Кроме того, около 10 различных документов за 1880-е годы включены в дело о выкупе земли крестьянами имения Красный Бор, а около 25 документов за период 1878 —

1914 г. — в дело о разграничении крестьянских наделов с этим же именем⁷⁹. Среди них — 7 приговоров сельских сходов и расписок в получении решений по указанным делам, в которых перечислены имена большинства дворохозяев за период с 1881 по 1887 г.

В феврале 1897 г. состоялась первая *перепись населения Российской империи*, проведенная по международным стандартам. Ее первичные данные (опросные листы) были почти полностью уничтожены в 1920-е годы для освобождения архивных площадей. Сохранились лишь данные на уровне населенных пунктов — о числе дворов, душ мужского и женского пола в каждом селении. Они хранятся в Российском государственном историческом архиве в Санкт-Петербурге, но Институтом истории Национальной академии наук Беларуси были приобретены копии этих материалов (ныне они переданы в Национальный архив Беларуси). Среди населенных мест Гайно-Слободской волости в материалах переписи упоминаются по состоянию на **9 февраля 1897 г.** 31 селение на территории Кореньщины⁸⁰.

Ряд документов освещает дальнейшую судьбу имения Красный Бор, в конце XIX в. неоднократно переходившего из рук в руки. Особый интерес представляют документы о серии распродаж земель из состава имения, осуществленных в 1901 — 1903 г. его владельцами. Эти документы образуют отдельное дело в фонде Минской казенной палаты⁸¹. Есть также сведения о всех частных владельцах, имевших земли из состава бывшего имения Красный Бор. Они представлены в *Окладных листах денежного сбора*, которые сохранились за период с 1904 по 1912 г. Эти листы содержат имя владельца и сведения о размере участка с разбивкой по угодьям (усадебная земля, пашня, сенокосы, пастбища). Листы делились на несколько разрядов в зависимости от категорий лиц, облагаемых денежным сбором, и сгруппированы в книги: оклады с помещичьих имений и крупных владельцев (включая крестьянские товарищества, приобретавшие землю в складчину) за **1904 — 1907 гг.**⁸² и **1908 — 1912 гг.**⁸³, а также с мелкопоместных владельцев за те же годы⁸⁴ (в эту категорию входят и крестьяне, купившие индивидуальные участки). Отдельно велись окладные листы на надельные земли бывших помещичьих и государственных крестьян, в которых указаны лишь суммарные цифры по деревням⁸⁵. Схожая информация содержится в списках землевладельцев Минской губернии, опубликованных в качестве приложения к «Минским губернским ведомостям» за **22 июня 1911 г.**⁸⁶ В них указаны все лица, владевшие

индивидуальными участками в размере 20 и более десятин, причем члены крестьянских товариществ на сей раз упоминаются порознь.

Богатую информацию содержат материалы *Всероссийской аграрной переписи*. Она проводилась в два этапа — **летом 1916 и 1917 гг.** (второй этап проводился уже после Февральской революции Временным правительством). При этой переписи применялись несколько учетных форм. Не все из них имеются по Гайно-Слободской волости. За 1916 г. сохранились материалы 2-процентного выборочного обследования крестьянских хозяйств (форма № 2), в которых содержатся описания 23 хозяйств на территории Кореньщины: по одному в Ганях, Идалине, Козырях и Новом Черневе, по 2 — в Громнице, Корени, Лищицах и Черневе, 3 — в Прудках, по 4 — в Михалковичах и Терехах⁸⁷. К сожалению, по всему Борисовскому уезду отсутствует такой ценный источник, как списки дворохозяев (форма № 6).

Форма № 3 переписи за 1917 г. содержит суммарные данные о площади земли сельских обществ и индивидуальных владельцев⁸⁸. В фонде казенной палаты сохранились также ведомости раскладки поземельного налога по Борисовскому уезду за 1916 г.⁸⁹, в которых информация близка к аналогичным сведениям переписи. В обоих документах указаны участки, купленные в 1901 — 1912 гг. В материалах переписи за 1917 г. имеются результаты сплошного обследования хозяйств, имевших 50 и более десятин земли (форма № 1), причем в эту категорию попали два хозяйства Кореньщины — имение Красный Бор и хутор Остров крестьянина Франца Ивановича Окулича⁹⁰. Но особенно подробную информацию содержат бланки состояния крестьянских хозяйств (форма № 2)⁹¹. Хотя персональные данные по большинству хозяйств отсутствуют (за исключением вышеупомянутой выборки за 1916 г.), общая информация достаточно богата и разнообразна. Приводятся суммарные сводки по деревням и сельским обществам о числе хозяйств, количестве и структуре населения, домашнего скота, посевов и других сельхозугодий. К сожалению, материалы формы № 2 за 1917 г. не совсем полны — нет данных по некоторым малодворным и однодворным поселениям, основанным на купчих землях (Затишье, Идалино, Равы и еще ряд хуторов), а по хуторам Лисовичи, Коренево, Осетище, Селище и Ставок данные приведены суммарно.

Примерно в это же время уроженец деревни Михалковичи Язеп Гладкий (Адам Варлыга) начал фиксировать исторические предания, живую устную память своих земляков. После второй мировой войны он эмигрировал в США, где издал на белорусском языке ряд этногра-

фических материалов. Его воспоминания о родных местах и записи преданий остались неопубликованными и после его смерти перешли в распоряжение историка Витовта Кипеля, а недавно были переданы в Библиотеку конгресса США. Другой уроженец Михалкович, белорусский дипломат Владимир Полупанов, в 1994 г. опубликовал их фрагменты⁹². Эти сведения крайне интересны, хотя на их подборе, вероятно, отразились политические убеждения самого Адама Варлыги — его явно привлекали в первую очередь факты и предания, имевшие антироссийскую окраску.

Документы первых лет Советской власти

Самые ранние документы, отражающие жизнь Кореньщины в условиях Советской власти, сохранились в фонде Борисовского уездного отдела социального обеспечения, или сокращенно *собеса*. Это были ведомости по Гайно-Слободской волости на выдачу пособия семьям солдат, находящихся в плену, пропавших без вести или потерявших трудоспособность во время первой мировой войны. Они датируются **январем 1919 г.**⁹³ В них перечислены семьи 46 солдат — уроженцев Кореньщины, хотя список, скорее всего, неполон. Там же есть сведения о мобилизации в Красную Армию в первой половине **1919 г.**, отраженные в ведомостях на выдачу пособия семьям мобилизованных красноармейцев. В них фигурируют 24 такие семьи⁹⁴. В списках мобилизованных в Красную Армию за август — сентябрь 1920 г. фигурируют еще 23 фамилии⁹⁵. Имеется также список дезертиров по Гайно-Слободской волости, бежавших от призыва в период с 22 августа по 2 сентября 1920 г. Среди них — 7 жителей Козырей и 1 — Лищиц⁹⁶. В этом же фонде хранится несколько дел о назначении пенсий отдельным жителям Кореньщины в начале 1920-х годов.

Второй крупный комплекс документов за первые годы Советской власти представляют дела Гайно-Слободского волостного исполнительного комитета (*волисполкома*). В отличие от утраченных документов волостного правления за дореволюционный период, документы за 1921 — 1923 гг. сохранились сравнительно неплохо. Ранее они образовывали отдельный фонд 53 в Государственном архиве Минской области, а в самом конце XX в. были переданы в объединенный фонд Борисовского уездного исполнительного комитета (фонд 1715, опись 1). Особую ценность для восстановления состава популяции в условиях отсутствия посемейных списков представляют списки лиц, нуждающихся в лесоматериалах, дровах и семенных ссудах на **1921 г.**⁹⁷, а так-

же списки хозяйств, нуждающихся в дополнительном наделении земель, составленные в *апреле 1922 г.* По Михалковичскому сельсовету в них фигурируют все 77 хозяйств деревни Михалковичи и еще 18 — из Кореня и Жирблевич. По Прудковскому сельсовету список содержит 10 хозяйств в Козырях, 39 в Прудках и 19 в Лищицах, по Черневскому — 32 хозяйства в Терехах⁹⁸. Список по этому сельсовету, очевидно, неполон.

Сведения по отдельным хозяйствам содержатся в заявлениях о наделении земель, протоколах общих собраний по поводу перераспределения земельного фонда и индивидуальных исках по земельным вопросам. Из них можно увидеть, что многие крестьяне продолжали столь же упорные, как и до революции, тяжбы по поводу разделов земли и имущества. В фонде волисполкома имеется 14 таких дел, разбиравшихся волостным земельным судом в период *с начала 1921 по середину 1924 г.*⁹⁹, а в фонде Борисовской уездной земельной комиссии — 10 дел, поданных туда на апелляцию¹⁰⁰.

Некоторые сведения о состоянии крестьянских хозяйств содержатся в фонде уездного продовольственного комитета (*упродкома*), в том числе в деле о раскладке налогов за *1922 г.*¹⁰¹ В его сводках содержатся суммарные данные по деревням Кореньщины. В другом деле того же фонда имеются налоговые ведомости за 1922/23 сельскохозяйственный год, которые содержат данные по каждому хозяйству в отдельности (с указанием имен дворохозяев). Они не имеют точной даты, но составлены, видимо, *весной 1922 г.*¹⁰² Ценность этому источнику придает то, что он является первым полным списком домохозяйств после долгого перерыва (с 1858 г.).

В фондах Борисовского уездного суда (ГАМО, ф. 434) сохранилось большое число *уголовных и гражданских дел* за период *с 1919 по 1924 г.* К сожалению, их архивные описи не содержат указаний на место жительства обвиняемых, а только их фамилии. Поэтому выявление материалов, относящихся к истории микрорегиона, превращается в весьма трудоемкую задачу по просмотру десятков дел, в заголовках которых фигурируют фамилии, присущие популяции Кореньщины. К сожалению, большинство из них имели широкое распространение по всему уезду. С другой стороны, остается риск пропустить фамилию, искаженную при составлении заголовка дела, да и перечень выявленных фамилий Кореньщины 1920-х годов нельзя считать исчерпывающе полным.

В более позднем фонде Логойского районного народного суда, созданного в 1924 г. (ГАМО, ф. 422) имеется около 25 уголовных и 25 гражданских дел за **1924 — 1928 гг.**, участниками которых были жители исследуемой территории. Точное их количество установить сложно по тем же причинам.

Другие документы периода 1924 — 1929 гг. весьма немногочисленны. Они составлены на родном языке жителей Кореньщины — белорусском, что связано с проводившейся в эти годы политикой *белорусизации* органов государственного управления. Часть из них находится в материалах двух сельсоветов, между которыми в 1924 г. была разделена исследуемая территория — Кореньского и Кузевичского, которые в основном сосредоточены в фондах вышестоящих органов — Логойского районного исполнительного комитета (*райисполкома*, РИК — ГАМО, ф. 25) и районного финансового отдела (*райфинотдела*, РайФО —

ГАМО, ф. 314). По Кузевичскому сельсовету часть этих материалов была собрана в отдельный фонд (ф. 122).

Среди этих материалов практически отсутствуют налоговые ведомости и другие массовые источники. Сохранились списки избирателей, явившихся на выборы Кореньского сельсовета **27 — 30 января 1926 г.** (в выборах приняли участие около 38 % имевших право голоса)¹⁰³. В деле по выборам Кузевичского сельсовета списки проголосовавших отсутствуют, но имеются разнообразные материалы об этих выборах, включая списки лишенных избирательных прав и избранных в члены сельсовета, а также сведения об общем количестве жителей в селениях¹⁰⁴. Помимо избирательных материалов, сохранились документы о деятельности сельсоветов в 1920-е годы — протоколы заседаний, резолюции о наложении административных взысканий и т. п. По Кореньскому сельсовету такие материалы охватывают 1925 — 1929 гг.¹⁰⁵, по Кузевичскому — 1927 и 1928 гг.¹⁰⁶ По этому сельсовету сохранился также единственный полный список дворохозяев с раскладкой так называемого *самообложения* — денежного налога, поступавшего в бюджет сельсовета, — на **1928/29** финансовый год¹⁰⁷. В фонде РайФО выявлен список наиболее зажиточных хозяйств, обложенных налогом на **1929 г.** в так называемом *индивидуальном порядке* — по гораздо более высокой ставке, чем для остальных хозяйств. В эту категорию попали 14 хозяйств Кореньщины — 11 в Кузевичском сельсовете и 3 в Кореньском¹⁰⁸.

Документальные свидетельства сталинского «великого перелома»

Начало кампании по массовой коллективизации отражают протоколы собраний жителей деревень, состоявшихся в начале **1930 г.** В Кореньском сельсовете протокол собрания жителей Терехов (совместно с застенком Гряда и хутором Солдатское) датирован 16 февраля, жителей Михалкович и Антоновки — 19 февраля, Громницы — 22 февраля¹⁰⁹. Вероятно, аналогичные собрания проводились и в Кузевичском сельсовете, но их протоколы обнаружить не удалось.

О судьбе жертв этой первой волны *раскулачивания*, как и последующих политических репрессий 1930-х годов, свидетельствует база данных Государственного комитета по архивам и делопроизводству Республики Беларусь (Госкомархива), в которую внесены сведения о лицах, подвергшихся репрессиям в 1920 — 1950-е годы и впоследствии реабилитированных. К сожалению, заполнение этой базы данных на момент написания этих строк не закончено, она не содержит исчерпывающей информации по высланным в административном порядке. Зато в ней есть сведения о лицах, высланных или осужденных по приговорам судов и внесудебных карательных органов — так называемых *троек* в составе секретаря райкома, председателя райисполкома и руководителя районного управления ГПУ. Сами дела, на основании которых проводилась реабилитация, доньше хранятся в архивах Комитета государственной безопасности Республики Беларусь и его областных управлений.

Административная высылка некоторых *кулацких* семей упоминается в связи с составлением отчета о выборах по Кореньскому сельсовету на **1930/31 г.** (к сожалению, избирательные списки по этим выборам отсутствуют)¹¹⁰. Одно из дел в фонде райисполкома отражает ход коллективизации по всему Логойскому району за 1930 г., в том числе и ряд сведений по изучаемой территории. Так, **весной 1930 г.** был составлен список земель, оставшихся после раскулаченных хозяйств. По Кузевичскому сельсовету в нем упомянуты 11 пострадавших семей на территории Кореньщины, по Кореньскому сельсовету — 6 таких хозяйств¹¹¹. В том же деле имеется коллективная жалоба, поданная в **апреле 1930 г.** 37 единоличными хозяйствами деревни Корень по поводу того, что при новом землеустройстве им достались неудобные земли вдали от деревни, тогда как под колхоз отошли лучшие земли¹¹², а также любопытное заявление уроженца Терехов Антона Ивановича Балцевича, полученное земельным отделом **28 июня 1930 г.**¹¹³ К этому же

делу приобщен акт описи имущества Сергея Иосифовича Тимофеева, раскулаченного в Ганях **8 ноября 1930 г.**¹¹⁴

Среди фрагментарно сохранившихся *карточек обложения налогом* по Кузевичскому сельсовету на **1930/31** хозяйственный год имеются данные по 23 семьям, входившим в колхоз «Красные Козыри» (деревня Козыри)¹¹⁵. По колхозу «Красный Бор» карточка налогообложения не сохранилась, но в том же деле имеются такие карточки на 11 единоличных хозяйств этого поселка. Кроме того, имеется 9 разрозненных карточек на единоличные хозяйства деревни Прудки, по 2 — на хозяйства хуторов Осетище и Табун, по 1 — на хутора Падары и Лисовичи. За **1931 г.** сохранились только карточки по налогообложению на 5 единоличных хозяйств деревни Громница¹¹⁶ и дело об обложении в индивидуальном порядке Ивана Андреевича Равины, жившего на хуторе Равы. Оно датировано **3 марта 1931 г.**¹¹⁷

В документах Логойского районного суда удалось обнаружить 3 случая, когда жители микрорегиона привлекались к суду по уголовным делам в 1931 г.¹¹⁸ В 1932 г. количество таких дел резко возрастает — их было 13¹¹⁹, причем во многих случаях за уголовными формулировками скрывались коллизии, порожденные коллективизацией — неуплата повышенных налогов, насилие в адрес активистов и т. п.

Представление о темпах коллективизации дает недатированный список населенных пунктов Логойского района, сохранившийся в деле райисполкома среди разных материалов за 1932 — 1933 гг. В нем указано количество дворов по Кореньскому и Кузевичскому сельсоветам, отдельно для колхозов и единоличников. Судя по составу колхозов, этот список был составлен в первой половине 1932 г.¹²⁰ План хлебозаготовок на 1932 г. содержит аналогичные цифры по состоянию на конец лета или осень этого года (в момент временного оттока крестьян из колхозов)¹²¹, а сводка в документах РайФО — по состоянию на 1 июля 1933 г.¹²²

В протоколах президиума Кореньского сельсовета за **1932 г.** сохранились многочисленные материалы по обложению зажиточных хозяйств *твердым заданием* — дополнительным налогом на поставку определенного количества продуктов сельского хозяйства¹²³. Такой же список, датированный **24 августа 1932 г.**, имеется в материалах Кузевичского сельсовета¹²⁴. В *августе 1933 г.* был составлен новый список кулацких хозяйств Кореньского сельсовета, обложенных индивидуальным налогом¹²⁵. В фонде районного финансового отдела сохранились

дела по апелляциям многих из этих крестьян, не согласных с таким решением¹²⁶.

В тех же протоколах президиума Кореньского сельсовета сохранилась датированная **3 октября 1933 г.** резолюция, утверждающая решение жителей Жирблевич от 29 сентября об основании колхоза имени Покровского в количестве 6 хозяйств¹²⁷. Такое же решение о создании колхоза имени Луначарского в Лищинах (в составе 9 хозяйств и 4 *одиночников*) было принято **28 октября**¹²⁸. В других делах, составляющих ныне фонд Логойского райисполкома, также эпизодически упоминаются события, имевшие место на территории Кореньщины в начале 1930-х годов.

Очень много ценных подробностей о жизни исследуемого микро-региона содержат *подшивки районной газеты «Чырвоная Лагойшчына»*, издававшейся на белорусском языке с середины 1931 г. В Национальной библиотеке Беларуси сохранились почти все номера этой газеты за период *с начала 1932 по июнь 1935 г.*, а также *за вторую половину 1936, вторую половину 1938 — первую четверть 1939 г.* Особенно интересны подшивки за 1932 — 1934 гг., содержащие массу бытовых подробностей местной жизни — заметки крестьянских активистов (сельских корреспондентов — *селькоров*, как их называли), информацию о ходе сельскохозяйственных работ, заготовительных кампаний и т. п. По мере упрочения идеологического диктата информативная ценность районной газеты неуклонно падает, и номера за вторую половину 1930-х годов содержат в основном политические и агитационные материалы, фотографии советских летчиц — участниц рекордных авиаперелетов, крайне упрощенные статьи на международные темы, речи партийных вождей и прочий официоз. Узнать что-либо о реальной жизни из газет этого времени практически невозможно.

Документы военного и послевоенного времени

Все документы предвоенных лет, находившиеся к июню 1941 г. в сельсоветах и районных учреждениях, безвозвратно утрачены. Такая же судьба постигла документы военного времени, за исключением небольшого фонда партизанской бригады *дяди Коли*, деятельность которой охватывала исследуемый микрорегион. Эти документы сейчас находятся в Национальном архиве Беларуси (ф. 4081). В Государственном архиве Минской области хранится микрофильм материалов комиссии по расследованию преступлений оккупантов, которая работала в Логойском районе вскоре после его освобождения, летом или осенью

1944 г. Он скопирован с оригинала, находившегося в Центральном государственном архиве Октябрьской революции в Москве (ныне Государственный архив Российской Федерации): ф. 7021, оп. 87, ед. хр. 8. Основная информация по событиям военного времени хранится в памяти людей — живых очевидцев этих событий.

Среди послевоенных материалов ценнейшим источником являются *похозяйские книги* — основная форма учета населения на местах, осуществляемая сельсоветами. Эти документы составлялись на период в 3 — 4 года, в них вносились имена и возраст всех проживающих в каждом дворе, а также некоторая справочная информация — размер приусадебного участка, количество крупного домашнего скота, дата постройки дома и др. (эти сведения далеко не всегда точны). Наибольшую ценность похозяйским книгам как историческим источникам придает то, что в них, как некогда в ревизских сказках, фиксировались все изменения в составе населения двора — кто родился, умер, выбыл на новое место жительства. По мере заполнения книги оставались на хранении в сельсовете, а вместо них заводились новые — с информацией на момент создания. Таким образом накопилась серия книг, покрывающих в большинстве случаев отрезки за 1944 — 1946, 1946 — 1948, 1949 — 1951, 1952 — 1954, 1955 — 1957, 1958 — 1960, 1961 — 1963, 1964 — 1966, 1967 — 1970, 1971 — 1973, 1973 — 1975, 1976 — 1979, 1980 — 1982, 1983 — 1986, 1986 — 1990, 1991 — 1996 гг. и с 1997 г. по настоящее время. На момент написания этих строк все книги по исследуемой территории находятся в здании Гайненского сельсовета в деревне Гайна. Первые книги, заведенные в 1944 г., часто (но не всегда) упоминают погибших, а также тех, кто еще находился в армии или был угнан в Германию. По мере возвращения демобилизованных солдат делались соответствующие отметки, как и в случае убития кого-либо из жителей на учебу, работу в город и т. п. Эти первые книги сохранились только по территории бывшего Кореньского сельсовета, в Кузевичском самые ранние книги — за 1946 — 1948 гг.

Выводы

Таким образом, всего удалось выявить около 500 свидетельств по истории Кореньщины. Характер источников в разные исторические периоды существенно различается. За конец XIV в. сохранилось единственное упоминание, за весь XV в. — ни одного. Сведения XVI — первой трети XVIII в. освещают только некоторые моменты истории поселений, и лишь к концу этого времени появляются первые имена их

обитателей. Инвентарь 1740 г. отражает полный состав популяции, а затем на протяжении примерно столетия (с 1762 по 1858 г.) источники позволяют проследить судьбу всех крестьянских домохозяйств, в том числе почти все изменения в их персональном составе. За этот же период можно проследить общие тенденции в изменении феодальных повинностей, величины земельных наделов и обеспеченности домашним скотом. Зато другие аспекты жизни общества (в том числе интересы, ценности, отношение к происходящим событиям) почти не нашли отражения в документах. Некоторые исторические предания, зафиксированные А. Варлыгой, лишь частично восполняют этот пробел.

После 1858 г. характер сохранившихся источников существенно меняется. Персональный состав популяции прослеживается гораздо хуже, зато появляется большое число документов, отражающих характерные конфликты и, в меньшей степени, повседневную жизнь. Ко второй половине XIX — началу XX в. относится и основная часть этнографических наблюдений. Впрочем, многие из них могут быть ретроспективно использованы и для предшествующих десятилетий. Иногда некоторые уточнения тех или иных событий можно получить при устном опросе старожилов. В документах начала XX в. много сведений о землевладении и другой статистической информации, хотя персональные данные сравнительно редки. Лишь наличие полных списков домохозяйств за 1922 г. служит опорной вехой, которая в совокупности с другими данными отражает судьбы большинства семей в пореформенный период.

Такой же характер источников остается вплоть до середины 1930-х годов, с той разницей, что события предвоенных лет достаточно полно сохраняются в памяти местных жителей. Путем устного опроса можно, как правило, восстановить состав каждого двора и каждой семьи, а также установить миграции, не отраженные в документах. База данных Госкомархива позволяет установить судьбы большинства жертв политических репрессий, происходивших в эти годы, а устные воспоминания иногда проясняют подоплеку некоторых арестов.

Период Великой Отечественной войны отражен в документах очень фрагментарно. В то же время он был столь богат драматическими событиями и столь глубоко запечатлелся в памяти людей, что детальное его изучение (главным образом, путем устных опросов) могло бы стать предметом самостоятельного исследования. Пока же, к сожалению, даже перечень жертв этой войны остается неполным, несмотря

на наличие в сельсовете соответствующих списков и их недавнюю доработку для предстоящего издания книги «Память» Логойского района.

История послевоенных лет плавно смыкается с современностью, поскольку большинство родившихся в эти годы продолжают жить и поныне. Наличие похозяйских списков, документально подтверждающих полный персональный состав популяции и все миграции, а также почти неограниченные возможности для устного опроса допускают поистине «тотальную» реконструкцию событий и образа жизни второй половины XX века. Однако для ныне живущих такая реконструкция не представляет ценности, поскольку мало что добавляет к их собственному жизненному опыту. Она могла бы иметь значение для последующих поколений, но сегодня трудно сказать, какая часть имеющейся информации сохранится к тому времени, когда она может оказаться востребованной.

¹ Исследование «Белорусская сельская микропопуляция: демографические и социальные процессы», поддержанное грантом Research Support Scheme 1003/1997.

² Носевич В. Л. Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII — первой половине XIX в. // Компьютер и историческая демография. Сб. научн. трудов. Барнаул, 2000. С. 173 — 198; Насевич В. Карэньшчына: тры стагоддзі з жыцця аднаго маёнтка // Беларускі гістарычны агляд. Т. 7. Сш. 1 (12). Чэрвень 2000. С. 3 — 28.

³ Насевич В. Мікрагісторыя: мінулае ў чалавечым вымярэнні // Беларускі гістарычны агляд. Т. 6. Сш. 1 — 2 (10 — 11). Снежань 1999. С. 133 — 151.

⁴ Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. Kraków, 1948. № 25. S. 40 — 42.

⁵ Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386 — 1430 / Wyd. J. Ochmański. Warszawa — Poznań, 1986. № 13. S. 18 — 19.

⁶ Отдел рукописей Библиотеки АН Литвы (далее: ОРБАНЛ). Ф. 43. Ед. хр. 210 — 244.

⁷ ОРБАНЛ. Ф. 43. Ед. хр. 210. Л. 11.

⁸ Там же. Л. 31.

⁹ Там же. Ед. хр. 213. Л. 202об. — 204.

¹⁰ Там же. Ед. хр. 10749.

¹¹ Национальный исторический архив Беларуси (далее: НИАБ). Ф. 1769. Оп. 1. Ед. хр. 22. Л. 431 — 434.

¹² ОРБАНЛ. Ф. 43. Ед. хр. 435.

- ¹³ НИАБ. Ф. КМФ-18. Ед. хр. 34. Л. 360; Ед. хр. 229. Л. 51 — 52об.
- ¹⁴ Государственный исторический архив Литвы (далее: ГИАЛ). Ф. 694. Оп. 1. Ед. хр. 4149.
- ¹⁵ НИАБ. Ф. 147. Оп. 2. Ед. хр. 121. Л. 136.
- ¹⁶ ГИАЛ. Ф. 694. Оп. 1. Ед. хр. 4150.
- ¹⁷ ОРБАНЛ. Ф. 43. Ед. хр. 609.
- ¹⁸ Там же. Ед. хр. 216. Л. 31, 195. Упоминания этих документов см. также: Przyalgowski W. *Zywoty biskupow wilenskich*. Petersburg, 1860. Т. 2. S. 49, 62.
- ¹⁹ ОРБАНЛ. Ф. 43. Оп. 1. Ед. хр. 10750.
- ²⁰ ГИАЛ. Ф. 694. Оп. 1. Ед. хр. 4481.
- ²¹ НИАБ. Ф. 147. Оп. 2. Ед. хр. 121. Л. 82, 89 — 90.
- ²² ОРБАНЛ. Ф. 43. Ед. хр. 10771.
- ²³ Там же. Оп. 1. Ед. хр. 10758.
- ²⁴ Там же. Ед. хр. 10760.
- ²⁵ Там же. Ед. хр. 10761, 10762.
- ²⁶ НИАБ. Ф. 1781. Оп. 27. Ед. хр. 219. Л. 125 — 168.
- ²⁷ ГИАЛ. Ф. 694. Оп. 1. Ед. хр. 3397. Л. 50 — 53.
- ²⁸ Там же. Л. 55 — 56об.; ОРБАНЛ. Ф. 43. Ед. хр. 10763, 10764.
- ²⁹ ОРБАНЛ. Ф. 43. Ед. хр. 10765, 10766.
- ³⁰ Там же. Оп. 1. Ед. хр. 10751 — 10755, 10757, 10772.
- ³¹ Там же. Ед. хр. 233. Л. 292 — 294.
- ³² Там же. Л. 352 — 354.
- ³³ Там же. Ед. хр. 10756.
- ³⁴ Там же. Ед. хр. 234. Л. 412 — 414.
- ³⁵ Там же. Ед. хр. 10743.
- ³⁶ Там же. Ед. хр. 10746.
- ³⁷ НИАБ. Ф. 937. Оп. 4. Ед. хр. 42.
- ³⁸ Российский государственный исторический архив (далее: РГИА). Ф. 1350. Оп. 312. Ед. хр. 89. Л. 582 — 582об.
- ³⁹ НИАБ. Ф. 333. Оп. 9. Ед. хр. 204. Л. 563 — 591.
- ⁴⁰ Там же. Л. 758 — 760.
- ⁴¹ Там же. Ф. 1781. Оп. 27. Ед. хр. 276. Л. 25 — 34об.
- ⁴² Там же. Ед. хр. 309. Л. 33 — 43.
- ⁴³ Там же. Ф. 333. Оп. 9. Ед. хр. 87. Л. 543 — 637.
- ⁴⁴ Там же. Л. 1460 — 1465.
- ⁴⁵ Там же. Ф. 1781. Оп. 27. Ед. хр. 377. Л. 28 — 41.
- ⁴⁶ Там же. Ф. 333. Оп. 9. Ед. хр. 544 Л. 782 — 832.
- ⁴⁷ Там же. Ед. хр. 1163. Л. 272 — 277.
- ⁴⁸ Там же. Ф. 142. Оп. 1. Ед. хр. 305.
- ⁴⁹ Там же. Ф. 146. Оп. 2. Ед. хр. 1778. Л. 6об.
- ⁵⁰ Там же. Ед. хр. 1004.

- ⁵¹ Там же. Ф. 27. Оп. 1. Ед. хр. 68. Л. 52об. — 53об.
⁵² Там же. Ед. хр. 67. Л. 16об.
⁵³ Там же. Ф. 333. Оп. 9. Ед. хр. 408. Л. 687 — 695, 698об. Второ-
рой экзэмпляр см. там же. Ед. хр. 395. Л. 218 — 227, 253.
⁵⁴ Там же. Ед. хр. 419. Л. 295 — 459.
⁵⁵ Там же. Ед. хр. 1096. Л. 931 — 1057.
⁵⁶ Там же. Ед. хр. 1090. Л. 831об. — 838.
⁵⁷ Там же. Ф. 1781. Оп. 27. Ед. хр. 199. Л. 191 — 223.
⁵⁸ Там же. Ф. 937. Оп. 4. Ед. хр. 43.
⁵⁹ Там же. Ед. хр. 44.
⁶⁰ Там же. Ед. хр. 45.
⁶¹ Там же. Ф. 1781. Оп. 30. Ед. хр. 52. Л. 68 — 81.
⁶² Там же. Ед. хр. 53. Л. 38 — 42.
⁶³ Там же. Ед. хр. 54. Л. 33 — 35.
⁶⁴ Там же. Ф. 131. Оп. 2. Ед. хр. 2. Л. 28 — 31.
⁶⁵ Там же. Оп. 3. Ед. хр. 2. Л. 64 — 76об.
⁶⁶ Там же. Ед. хр. 1. Л. 27 — 32об.
⁶⁷ Там же. Ф. 319. Оп. 1. Ед. хр. 50. Л. 1342об. — 1343.
⁶⁸ Там же. Л. 1358об. — 1359.
⁶⁹ Там же. Ф. 299. Оп. 2. Ед. хр. 2786.
⁷⁰ Там же. Ф. 147. Оп. 2. Ед. хр. 121. Л. 138об. — 140.
⁷¹ Там же. Ф. 146. Оп. 2. Ед. хр. 1004. Л. 37 — 38, 46 — 47,
56 — 59об.
⁷² Там же. Ф. 242. Оп. 2. Ед. хр. 392.
⁷³ Там же. Ф. 27. Оп. 5. Ед. хр. 735. Л. 94, 132, 146, 178, 207об.
⁷⁴ Там же. Ф. 295. Оп. 1. Ед. хр. 3092.
⁷⁵ Там же. Ф. 299. Оп. 2. Ед. хр. 14208, 15205, 16532.
⁷⁶ Там же. Ф. 145. Оп. 2. Ед. хр. 868, 1214; Ф. 147. Оп. 3. Ед. хр.
11899, 12981, 14343, 14499, 15951, 16415, 16425, 18702, 20028,
22355, 22405, 24648, 28443 — 28446, 32716, 32761, 35328; Ф.
183. Оп. 2. Ед. хр. 63, 1321, 1340, 5291, 6165, 7117, 7118, 8121,
8122, 9075, 10591, 12127, 12134, 13682, 13695, 21229, 22524,
22557, 23500, 23501, 24559, 26186, 26360. Оп. 3. Ед. хр. 215,
7289.
⁷⁷ Там же. Ф. 242. Оп. 1. Ед. хр. 232, 4504, 4505, 4512, 4515,
4516, 4518, 4528, 11393 — 11397, 12385, 12386, 13797 — 13799,
15677. Оп. 2. Ед. хр. 137, 138. Оп. 3. Ед. хр. 424; Ф. 1595. Оп. 1.
Ед. хр. 1918, 4373, 5145. Оп. 2. Ед. хр. 4055. Оп. 8. Ед. хр. 7263,
7453, 7493.
⁷⁸ Там же. Ф. 333. Оп. 4. Ед. хр. 10367, 10841.
⁷⁹ Там же. Ф. 242. Оп. 2. Ед. хр. 392; Ф. 1595. Оп. 2. Ед. хр. 147.
⁸⁰ РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Ед. хр. 1299. Л. 605 — 635, 761, 762.
⁸¹ НИАБ. Ф. 333. Оп. 4. Ед. хр. 10841.

- ⁸² Там же. Оп. 2. Ед. хр. 1237. Л. 47об. — 48.
- ⁸³ Там же. Л. 163об. — 164, 187об., 189об.
- ⁸⁴ Там же. Ед. хр. 1239. Л. 149об., 152об. — 154об., 230об., 241об. — 242, 243об. — 244; Ед. хр. 1246. Л. 22об., 24об., 26об., 27об., 30, 64об., 66об., 67об.
- ⁸⁵ Там же. Ед. хр. 1238. Л. 38об. — 40, 41об. — 44; Ед. хр. 1240. Л. 27об. — 29; Ед. хр. 1241. Л. 37об. — 42; Ед. хр. 1242. Л. 26об. — 27.
- ⁸⁶ Библиотека НИАБ. № 16760.
- ⁸⁷ НИАБ. Ф. 325. Оп. 2. Ед. хр. 129. Л. 12, 13, 15, 21, 22, 26, 31, 32, 35, 37, 44, 46, 48, 54, 55, 59, 87, 96, 97, 98, 103, 104, 109, 124.
- ⁸⁸ Там же. Ед. хр. 605. Л. 35, 39, 74, 75, 99 — 101, 116, 160, 161, 169 — 185, 197 — 200, 204, 205, 220 — 222.
- ⁸⁹ Там же. Ф. 333. Оп. 1. Ед. хр. 3587-с. Л. 18об. — 20, 67, 90, 95; Ед. хр. 3587-д. Л. 17 — 25, 38 — 43.
- ⁹⁰ Там же. Ф. 325. Оп. 2. Ед. хр. 603. Л. 12, 2.
- ⁹¹ Там же. Ед. хр. 604. Л. 3 — 5, 8, 11, 23, 25, 30, 31, 35, 40, 80 — 83, 92, 95, 98, 99, 101, 102.
- ⁹² Варлыга А. Карэншчына. Успамін-нарыс з канца XIX — пачатку XX ст. // Літаратура і мастацтва. № 14 (8 красавіка 1994); № 15 (15 красавіка 1994 г.).
- ⁹³ Государственный архив Минской области (далее: ГАМО). Ф. 475. Оп. 1. Ед. хр. 106.
- ⁹⁴ ГАМО. Ф. 475. Оп. 1. Ед. хр. 108, 470.
- ⁹⁵ Там же. Ед. хр. 470, 574.
- ⁹⁶ Там же. Оп. 1. Ед. хр. 356.
- ⁹⁷ Там же. Ф. 1715. Оп. 1. Ед. хр. 8 — 10.
- ⁹⁸ Там же. Ед. хр. 10. Л. 4, 15, 17, 25 — 26.
- ⁹⁹ Там же. Ед. хр. 2. Л. 15; Ед. хр. 3. Л. 13, 36 — 37, 39; Ед. хр. 4. Л. 114; Ед. хр. 11. Л. 158 — 161, 164; Ед. хр. 22, 45, 48, 66, 69, 76, 79, 80.
- ¹⁰⁰ Там же. Ф. 1495. Оп. 1. Ед. хр. 103, 118, 206, 207, 233, 302, 342, 343, 350, 450.
- ¹⁰¹ Там же. Ф. 369. Оп. 1. Ед. хр. 260.
- ¹⁰² Там же. Ед. хр. 437. Л. 18 — 21, 28 — 30, 35 — 38.
- ¹⁰³ Там же. Ф. 25. Оп. 1. Ед. хр. 28. Л. 61 — 86.
- ¹⁰⁴ Там же. Оп. 2. Ед. хр. 105. Л. 6, 12об., 15, 40 — 45, 50, 64 — 66, 80.
- ¹⁰⁵ Там же. Оп. 1. Ед. хр. 39, 40, 67, 120, 127, 128, 348.
- ¹⁰⁶ Там же. Ед. хр. 129, 130.
- ¹⁰⁷ Там же. Ед. хр. 222.
- ¹⁰⁸ Там же. Ф. 314. Оп. 2. Ед. хр. 11. Л. 5.
- ¹⁰⁹ Там же. Ф. 25. Оп. 1. Ед. хр. 431. Л. 7, 9, 13.

- ¹¹⁰ Там же. Оп. 2. Ед. хр. 116. Л. 5.
¹¹¹ Там же. Оп. 1. Ед. хр. 440. Л. 89, 231, 486 — 487.
¹¹² Там же. Л. 232 — 233.
¹¹³ Там же. Л. 76, 78.
¹¹⁴ Там же. Л. 481.
¹¹⁵ Там же. Ф. 314. Оп. 1. Ед. хр. 17.
¹¹⁶ Там же. Ед. хр. 16.
¹¹⁷ Там же. Ф. 25. Оп. 2. Ед. хр. 116. Л. 47 — 49.
¹¹⁸ Там же. Ф. 422. Оп. 1. Ед. хр. 526, 558, 626.
¹¹⁹ Там же. Ед. хр. 730, 840, 863, 879, 890, 911, 935, 941, 953, 954, 1044, 1052, 1064.
¹²⁰ Там же. Ф. 25. Оп. 1 Ед. хр. 480. Л. 70, 71об.
¹²¹ Там же. Ед. хр. 497. Л. 59об., 60об.
¹²² Там же. Ф. 206. Оп. 1. Ед. хр. 192. Л. 16.
¹²³ Там же. Ф. 25. Оп. 1. Ед. хр. 485. Л. 19, 28, 30, 56.
¹²⁴ Там же. Ед. хр. 485. Л. 11.
¹²⁵ Там же. Ф. 314. Оп. 2. Ед. хр. 11. Л. 4, 30.
¹²⁶ Там же. Ед. хр. 168, 169, 172, 178.
¹²⁷ Там же. Ф. 25. Оп. 1. Ед. хр. 526. Л. 67.
¹²⁸ Там же. Ед. хр. 526. Л. 72.

Е. И. Барановский

ЧЕРТЫ И ЛИЦА МИНСКОГО АНТИФАШИСТСКОГО ПОДПОЛЬЯ ПЕРИОДА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

*(По документам военного времени
Национального архива Республики Беларусь)*

В истории Белоруссии периода Великой Отечественной войны особое место принадлежит Минскому антифашистскому подполью, действовавшему с июля 1941 по июль 1944 г.

Патриотическое движение зародилось в городе, имевшем важное военно-стратегическое значение. Минск находился на развилке шоссейных и железных дорог, соединявших запад с востоком, север с югом. В годы войны по многим из них направлялись на восток войска фашистской Германии. По ним же под ударами Красной Армии откатывались назад, в направлении на Берлин. С военными проблемами

была тесно связана экономика Минска, где насчитывалось 30 крупных промышленных предприятий, товарная и пассажирская станции, пропускавших за сутки в среднем до 100 эшелонов. Учитывая это, части вермахта в ходе наступательных действий в определенном смысле «оберегали» экономику города от крупных военных разрушений с воздуха, подвергая удару в основном административные учреждения.

Оккупация Минска осуществлялась в два этапа. 26 июня 1941 г. с северо-запада на юго-восток через город прошли танки 3-ей танковой группы под командованием генерала Готта. Но они, не останавливаясь в белорусской столице, двигались дальше, в направлении на Борисов, имея своей задачей завершить окружение почти одиннадцати дивизий отступавшей Красной Армии. Полнокровный захват Минска произошел 28 июня 1941 г. 2-ой танковой группой под командованием генерала Гудериана. В город следом за танкистами вошли моторизованный полк пехоты, команды ГФП, что и положило начало жестокого немецкого оккупационного режима в г. Минске.

По данным историков в Минском антифашистском движении, именовавшемся в советское время коммунистическим подпольем, участвовало более 6 тыс. человек. К настоящему времени юридическое оформление соответствующих документов осуществлено лишь по отношению к 2 тыс. человек.

В данной статье речь пойдет не вообще о документах Минского антифашистского подполья, ибо их сотни и тысячи, а о материалах 1941 — 1944 гг., ставших известными центрам партизанского и подпольного движения в Москве еще до освобождения города от немецко-фашистских захватчиков. Их можно условно разделить на следующие группы: документы Минского подпольного ГК КП(б)Б; делопроизводство партизанских отрядов и бригад, связанных с Минском; данные военно-оперативной и организаторской деятельности Центрального и Белорусского штабов партизанского движения; постановления, информации, отчеты Центрального Комитета Компартии Белоруссии, Минского подпольного обкома КП(б)Б; трофейные архивы немецкого оккупационного режима, считавшего осуществление всевозможных карательных и контрпропагандистских мероприятий против партизан и подпольщиков одной из своих главнейших обязанностей и функций.

Научно-практическое значение этой группы источников определяется, кроме всего, их близостью к событиям, что позволяет использовать данный момент при восстановлении правды о тех или иных исто-

рических событиях в деятельности подполья, при оценке роли и участия в нем отдельных лиц.

На взаимоотношения подпольщиков с Большой Землей оказала влияние поспешность, с которой республиканские, областные и городские органы власти оставили Минск в ночь с 24 на 25 июня, не предприняв каких-либо попыток к созданию в белорусской столице хотя бы примитивной агентурной сети.

В результате Центральный и Белорусский штабы партизанского движения, ЦК КП(б)Б, Минский подпольный обком КП(б)Б, органы НКВД некоторое время находились в плену недоверия по отношению к тому патристическому подполью, что стало создаваться в городе с первых дней его оккупации. Пагубную роль в этом сыграла и существовавшая в довоенный период концепция о ведении боев только на территории чужого государства, посмевшего напасть на СССР. При такой обстановке сами предложения о создании партизанских отрядов, подпольных групп могли расцениваться как проявление капитулянтских настроений. Официальные действия по созданию нелегальных патристических групп в белорусских городах были осуществлены лишь после издания 29 июня 1941 г. Совнаркомом Союза ССР и ЦК ВКП(б) директивы «О мобилизации сил на борьбу с гитлеровской Германией», в которой впервые говорилось о необходимости заблаговременной организации под ответственность первых секретарей подпольных ячеек и явочных квартир.

Некоторые авторы обвиняют Большую Землю в пассивности в вопросе установления связи с минскими подпольщиками. Но создание для этой работы с партизанами и подпольщиками Центрального штаба партизанского движения относится к апрелю 1942 г. Большой Земле принадлежит тем не менее заслуга в появлении первых контактов между подпольщиками и Москвою. Связано это со следующим. В начале 1942 г. Верховное командование СССР потребовало от НКВД и Главного разведуправления при Генштабе Красной Армии добычи свежих сведений о противнике на протяжении почти всей линии фронта от Архангельска до Николаева. Для быстрого и эффективного выполнения непростой задачи на оккупированную территорию, в ее крупные города были направлены группы разведчиков. Две из них, от НКВД и ГРУ, оказались в Минске. Важное значение имеют радиogramмы группы ГРУ С. К. Вишневого из Минска следующего содержания: «23.5. — Минская парторганизация просит связи.», «26.5. — После того, как немцы повесили и расстреляли советских людей, там появи-

лась листовка с подписью горкома. Горком партии в Минске передает через нашего источника просьбы о помощи, о присылке листовок и оружия»¹. Сведения, как видим, несмотря на краткость, свидетельствовали о существовании в Минске коммунистического подполья, имевшего центр, сформированный в соответствии с логикой советского подпольного партийного строительства. Однако данные, попавшие через некоторое время в ЦК КП(б)Б, к сожалению, не получили должного оперативного развития, так как посланные в Минск для их проверки в июне 1942 г. связники О. Б. Гайдук, Н. И. Бахарь, Н. М. Бортник, М. В. Проявкин вернулись ни с чем.

Разнообразные документы военного времени свидетельствуют о вызревании летом—осенью 1942 г. более прочной объективной основы для повышения роли Большой Земли, ее центров в развитии подпольного и партизанского движений. Эту объективную основу, безусловно, создавали для Белоруссии Центральный и Белорусский штабы партизанского движения. Их материальное и кадровое укрепление позволило им уже в июле—декабре 1942 г. установить тесные контакты с командирами партизанских отрядов и бригад, обеспечить их необходимыми радиотехническими средствами, создать на оккупированной территории партизанские аэродромы, установить регулярный обмен кадрами и военно-оперативной информацией между Москвой и развертывавшимся на оккупированной территории мощным антифашистским сопротивлением.

На фоне этих качественных изменений и следует рассматривать важный документ военного времени — докладную члена Минского городского подпольного комитета КП(б)Б А. Л. Котикова от 23 августа 1942 г. секретарю ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко. Приводим в полном объеме ее текст:

«Минский городской подпольный комитет КП(б)Б работает второй год. За этот период горкомом по г. Минску и Минской области проделана большая работа; в г. Минске созданы и работают пять районных комитетов партии; на большинстве предприятий и железнодорожном узле работают подпольные партийные организации, в Минской и других областях Белоруссии организованы партизанские отряды, производится их пополнение. Издается подпольная газета «Звезда» на белорусском языке, которую распространяем, кроме Минска, и в других городах Белоруссии. В настоящее время часть членов ГК послана в партизанские отряды для организации бригад, в частности, мною уже организовано три бригады: бригада «Дяди Коли», «Старика» и «Дяди Васи».

Отчет подробнее о всей проделанной работе ГК вышлем по Вашему требованию.

Просим ускорить присылку областной «тройки» в бригаду «Старика» или «Дяди Коли». Вышлите в бригаду «Старика» или «Дяди Коли» радиопередатчики со специалистом, есть возможность установить его в Минске для связи ГК с Вами. Вышлите денег (марок), а также газет и литературы.

20 сентября я с секретарем ГК т. Ковалевым Иваном Кирилловичем (бывший секретарь Заславльского РК КП(б)Б, партийная кличка — Невский) будем в бригаде «Старика» или «Дяди Коли», желательно, чтобы к этому времени явилась в эти бригады областная тройка.

Разрешите заверить Вас, т. Пономаренко, от имени ГК КП(б)Б, что Минский горком партии, несмотря на тяжелую работу в подполье, несмотря на то, что половина членов ГК повешена и расстреляна, ГК не прекращал работу ни на один день, а сейчас, установив связь с Вами, мы еще больше усилим работу для быстрого разгрома фашизма»².

Вместе с докладной в Москву ушло и письмо командира партизанской бригады «Старик» В. С. Пыжикова, в котором подтверждается подлинность документа и содержится просьба поддержать минских подпольщиков в нелегкое для них время. С текстом обоих документов были ознакомлены секретари ЦК КП(б)Б: Г. Б. Эйдинов, Н. Е. Авхимович, Т. С. Горбунов, зав. оргинструкторским отделом ЦК В. И. Закурдаев.

Казалось бы связь вот-вот станет двусторонней. Тем более, что параллельно с Москвою начали появляться контакты во взаимоотношениях Минского ГК с Минским подпольным ОК КП(б)Б. Сюда в августе 1942 г. в качестве представителей Минского ГК КП(б)Б пришли вместе с письмом И. К. Ковалева А. А. Еззубчик и Х. М. Пруслина. Однако этого не произошло по причине, о которой трудно говорить из-за отсутствия ряда документов ЦШПД, Минского подпольного ОК КП(б)Б, некоторых партизанских бригад, дислоцировавшихся вокруг Минска.

Историю Минского антифашистского подполья справедливо характеризуют словами «героическое и трагическое». Мужественная и жертвенная борьба минских подпольщиков в 1941 — 1942 гг. — это листовки, саботаж, террористические акты, собирание разведывательных сведений для партизанских отрядов и бригад, оказание помощи партизанам оружием, кадрами, медикаментами, это и постепенное, но неуклонное повышение роли Минска как центра в развертывании всенародной борьбы против незванных пришельцев и т. д.

Анализируя документы военного времени, можно с полной ответственностью сказать об отсутствии в них каких-либо заслуживающих внимания объяснений причин провалов, произошедших в 1942 и 1943 гг. В них содержится лишь констатация драмы, называются фамилии людей, якобы повинных в трагедии. Все это полностью относится и к провалу подполья в сентябре—октябре 1942 г. Тогда было арестовано почти все руководство Минского ГК КП(б)Б, кроме К. Д. Григорьева. (По некоторым данным, самоустраился от дел подполья.) По одним сведениям было схвачено и брошено в фашистские застенки 80 человек, по другим — 100. Из немецких документов известно, что разработка Минского подполья начиналась с помощью агентуры абвера, а аресты его участников проводила местная полиция безопасности и СД. Агенты этого уровня готовились за пределами города из числа военнопленных, находившихся в концлагерях. По этому вопросу имеются лишь отрывочные сведения в так называемой Александрийской пленке. В совокупности с воспоминаниями они воссоздают в целом картину тайной войны контрразведывательных служб оккупационного режима против подпольщиков.

Вопрос о зарождении трагического в истории Минского антифашистского подполья — один из центральных. Особое место в этой драме принадлежит телеграмме И. П. Ганенко (секретарь ЦК КП(б)Б), Р. Н. Мачульского (секретарь Минского подпольного обкома КП(б)Б) от 27 — 28.10.1942 г. на имя П. К. Пономаренко. Приводим ее текст полностью:

«По данным Варвашени и наших осведомителей в Минске на 15.10. арестован комитет и коммунисты, общим числом 272 человека. Член комитета — редактор «Звезды» — пришла к Варвашеню. Комитет работу прекратил. Арестован секретарь Сталинского ПК Герасименко — Ватик, его помощник по агитации — Отсейк (правильно: Орси́к. — Е. Б.) и многие другие. Предатель Невский — Ковалев.

В процессе провала он скрывал от коммунистов факт ареста товарищей. Член партии, работающий в жандармском управлении, видел Невского на приеме у начальника жандармского управления. В настоящее время Невский — Ковалев находится на свободе. Невский рассылал партизанским отрядам задание ЦК ВКП(б) и КП(б)Б для партизанских отрядов, первый пункт которого гласит: «Производить мобилизацию местного населения, способного носить оружие — мужчин, женщин и подростков, держать их в резерве у себя в партизанских лагерях даже без оружия. Экземпляр задания находится у меня».

Резолюция Пономаренко на этом документе гласит:

«Тов. Малину и ЦК КП(б)Б — 1. Необходимо строго проверить, не доверяясь только заявлениям. 2. Организация неправильно была построена, многие провалились потому, что многие знали друг друга, не было соблюдения необходимых в таких условиях конспирации и соответствующей организации. 3. Необходимо возобновить организацию параллельную, но не больше как по тройкам, у руководства один человек с помощником. 4. Дать указание отрядам вокруг Минска о том, что есть такие сведения о провале и предательстве Невского с требованием проверить и сейчас же директивы не исполнять, рассылающиеся Невским, а людей его, где они есть, взять в проверку»³.

Во-первых, следует отметить, что под выражением «редактор «Звезды» надо понимать Савицкую Ядвигу Михайловну. Однако она ни в своей фундаментальной книге «Бойцы подпольного фронта» (1982), ни в других печатных и устных выступлениях ни разу не упомянула о передаче сведений о Ковалеве, подобно изложенным. Далее. Ковалев был арестован в числе первых, приблизительно 5 — 6 октября 1942 г., а не 15.10. Он, исходя из немецких документов, содержался в фашистских застенках до начала 1943 г., до казни вместе с другими членами подпольного горкома. Что касается рассылки инструкций по вопросам мобилизации населения в летне-осенний период, то это имело место, но такая работа проводилась не лично Ковалевым, а всеми членами Минского ГК КП(б)Б. Другими словами, перед нами скорее отражение слухов, появившихся в трудное для подпольщиков время, а не достоверный источник. С этой точки зрения резолюция Пономаренко в целом правильно ставит вопрос об осторожности в выводах. К сожалению, выполнение ее четвертого пункта о взятии членов Минского подполья в проверку в конечном счете привело в ряде мест к необоснованным арестам партизанскими командирами ряда подпольщиков. Незаконно были расстреляны по горячим следам не простых событий активные участники антифашистского сопротивления в Минске Н. Одинцова, Л. Вышинская, члены разведгруппы С. К. Вишневого и сам командир.

Одновременно ценным и драматическим источником военного времени представляется «Отчет о работе Минского подпольного комитета со дня его организации» в адрес Центрального Комитета КП(б)Б, его секретаря П. К. Пономаренко, подписанный А. Л. Котиковым, В. С. Казаченком, В. И. Сайчиком 24 ноября 1942 г. Спасшиеся от провала подпольщики сообщили в своем пространном документе дату об-

разования Минского горкома КП(б)Б (октябрь 1941 г.), назвали имена членов ГК (Зайцев, Григорьев, Славка, Ковалев, Жорж (кличка военный), Котиков, Никифоров, Рогов, Жудро, Володя (Омельянюк), Короткевич), известили о делении города на шесть зон (Кагановичская, Ворошиловская, Сталинская, Минская, Сельская и гетто) и о создании шести городских районных подпольных комитетов (Ворошиловский, Кагановичский, Сталинский, Железнодорожный, Сельский и гетто). Отчет (12 страниц) состоит из разделов: «Первые партийные организации в г. Минске и их работа», «Создание подпольного комитета КП(б)Б», «Организация партизанских отрядов», «Пропаганда», «Организация саботажа и диверсий», «Разведка», «Причины разгрома» и др. По воспоминаниям А. Л. Котикова, документ переписывался 3 — 4 раза. На наш взгляд, в нем впервые содержится попытка сфальсифицировать подлинную картину зарождения подполья. Свидетельством этого является отсутствие здесь имени И. К. Ковалева как секретаря Минского подпольного горкома КП(б)Б. Ведь об этом человеке как о партийном руководителе А. Л. Котиков сообщал П. К. Пономаренко еще 23 августа 1942 г. в известном специальном донесении.

В Национальном архиве РБ хранится заключение П. К. Пономаренко на Отчет. Перед нами не простой документ, а факт зарождения в высших эшелонах власти обвинительного уклона по отношению к подполью и его центру — Минскому ГК КП(б)Б. Заключение адресовано 04.12.1942 г. на имя В. С. Абакумова — заместителя наркома внутренних дел СССР:

«Направляю Вам отчет о работе Минского подпольного комитета, а также телеграмму тов. Сацункевича — секретаря Минского обкома КП(б) Белоруссии, находящегося в тылу.

Из этих материалов видно, что член Минского подпольного горкома Котиков является агентом гестапо. Полагаю целесообразным его арест и ведение следствия. Котиков в настоящее время находится в пути из Торопца в Москву.

Для сведения сообщаю, что указываемый Котиковым подпольный горком, членом которого он состоял, не является оставленным нами для подпольной работы и не включал в себе ни одного человека, известного нам и оставленного для работы в тылу. Весьма возможно, что этот подпольный горком был подставным для выявления и арестов оставленного для работы партийного актива.

Нам известно, что этот подпольный горком выделил военный совет для руководства партизанским движением Минской области, состав которого был целиком провокационным. Этот состав военного совета

был разоблачен нашими товарищами, оставленными в тылу для работы. Один из членов его — Белов⁴ — был расстрелян, а второй — Рогов⁵ — бывший командир РККА, якобы, гестапо направлен в советский тыл.

Имеющиеся у нас материалы по этому вопросу в ходе следствия могут быть представлены»⁶.

(Телеграмма И. Л. Сацункевича от 26 ноября 1942 г. на имя начальника Центрального штаба партизанского движения гласила: «Член Минского штаба партизанского движения под кличкой «Глебов — Котик» 28 октября привел на нелегальную квартиру гестаповцев. Теперь Глебов находится под наблюдением, передал связной в Минске, назвавший себя «Жаном», подлинность связного проверяется».)⁷

Как видим, острие компрометирующих сведений было направлено против ключевых фигур минского антифашистского движения — И. К. Ковалева и А. Л. Котикова. Оба были брошены в фашистские застенки, оба до ареста характеризовались подпольщиками только с положительной стороны. Это означало, что обвинения выходили за рамки персональных подозрений, становились отрицательной оценкой всего подполья.

Совокупное изучение материалов показывает, что негативное мнение о И. К. Ковалева и А. Л. Котикове распространяли, в основном, два участника невидимой войны: В. И. Сайчик и К. И. Кабушкин. Первый, по его собственным словам, считался в подполье «начальником паспортного стола», второй был командиром оперативной разведгруппы. Так это или не так относительно К. И. Кабушкина — документально это полностью не подтверждается. Не один раз критические замечания по этому поводу делали В. И. Сайчику не только рядовые участники подполья (В. Х. Третьяков, Г. П. Сапун и другие), но и бывшие ответственные работники ЦК КП(б)Б военного времени, БШПД (П. З. Калинин). Известно, что В. И. Сайчик после выхода из партизанской зоны в Москву арестовывался органами НКВД. Через несколько дней был отпущен, оставив подробное описание поведения в тылу врага А. Л. Котикова и И. К. Ковалева. Зная его отношение к этим людям, можно догадываться о его тенденциозном характере. А. Л. Котиков в Москве арестован и осужден на 15 лет ИТЛ, а И. К. Ковалев объявлен в розыск.

К сожалению, мимо правоохранительных органов СССР и БССР, занимавшихся вопросами восстановления чести и достоинства И. К. Ковалева, прошло сообщение от 23 декабря 1942 г. в профашист-

ской «Беларускай газэце» под названием «Минск очищается от скрытых тайных врагов белорусского народа. Немецкая тайная полиция СД стоит на защите народных интересов». В нем говорится следующее:

«В Минске раскрыто руководство подпольщиков, так званый Центральный Комитет КП(б)Б. Арестованы его члены: Иван Ковалев, Вячеслав Никифоров, Дмитрий Короткевич, Константин Хмелевский. Схвачены также члены секретариата комитета и многие другие его сочувствующие. По делу арестовано более 100 человек. Захвачены две типографии, пропагандистский материал, большое количество взрывчатых веществ, отыскан и конфискован богатейший секретный материал, его документация, которая раскрывает все враждебные цели и негодные образы этих людей. О существовании этого комитета тайная полиция знала давно. Но она искала подходящий момент для нанесения по комитету и его членам мощного смертельного удара. На допросах удалось установить сущность их деятельности, бессмысленность намерений этих большевистских деятелей в отношении белорусского народа и, в особенности, белорусского крестьянства. Поэтому они и понесли найстрожайшую меру наказания в соответствии с законами военного времени»⁸.

Суть документа состоит в том, что перед нами пересказ приговора, вынесенного правоохранительными органами немцев вышеназванным подпольщикам. В соответствии с законами военного времени их приговорили к смертной казни. Но исполнение приговора из-за рождественских праздников (25.12.1942 г.) было перенесено на более позднее время.

Не отыскано в документах отечественных и немецких архивов ни одной листовки антисоветского содержания, якобы написанной собственноручно И. К. Ковалевым. Дискредитирующие его имя статьи с призывами прекратить войну с Германией в фашистских газетах «Минскерцайтунг», «Беларуская газета», «Голас вёскі», «Антикоминтерн», по мнению подпольщиков, опубликованы от его имени немецкими спецслужбами. Впоследствии это доказано экспертизой текста.

Отсутствие среди документов военного времени доказательств вины И. К. Ковалева перед подпольем подтвердила справка органов госбезопасности Германской Демократической Республики, присланная в Минск в 1980 г. в Институт истории партии при ЦК КПБ в связи с подготовкой к изданию трехтомника «Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны». В ней документированным образом отметились обвинения

в пребывании И. К. Ковалева в Берлине, других немецких городах, в его работе в качестве сотрудника гитлеровского восточного министерства, в написании им антисоветской книги о колхозном строительстве в СССР, участии в съемках фильма «Европа своими глазами»⁹. К сожалению, эти сведения не были использованы при разработке многих актуальных вопросов военной истории.

Осенью 1943 г. начался второй этап в истории Минского подпольного ГК КП(б)Б. В сентябре 1943 г. секретари Минского подпольного обкома КП(б)Б В. И. Козлов и И. А. Бельский обратились к секретарю ЦК КП(б)Б Н. Е. Авхимовичу, находившемуся на оккупированной территории Белоруссии, с просьбой разрешить создать за пределами Минска горком КП(б)Б. Рассмотрение обращения закончилось тем, что 28 сентября 1943 г. В. И. Козлов и Н. Е. Авхимович послали в Центральный Комитет КП(б)Б на имя П. К. Пономаренко радиограмму: «Считаем крайне назрел вопрос организации Минского горкома КП(б)Б. Для руководства горкомом просим утвердить: а) вторым секретарем¹⁰ тов. Лещеню Савелия Константиновича, член ВКП(б) с 1928 г., белорус, с первых дней войны в тылу Минской области, работник подпольного обкома; б) третьим секретарем горкома тов. Паромчика [Ивана Павловича. — *Е. Б.*], член ВКП(б) с 1917 г., белорус, работающего до этого в Минском межрайкоме; в) учитывая обстановку в тылу врага и необходимость проведения временной работы в области устной и печатной пропаганды, просим утвердить единицу секретаря горкома по пропаганде. На эту работу рекомендуем тов. Машкова Григория (правильно: Георгия. — *Е. Б.*) Николаевича, член ВКП(б) с 1932 г., русский, образование высшее»¹¹.

В ответ П. К. Пономаренко радировал 4 октября 1943 г.: «С вашими предложениями о руководстве Минского горкома согласен»¹². В октябре 1943 г. группа Минского подпольного ГК КП(б)Б во главе с секретарями горкома С. К. Лещеней и Г. Н. Машковым прибыла в лагерь партизанского отряда С. А. Ваупшасова (Руденский район). Здесь и разместилась основная база этого подпольного центра г. Минска.

Естественно, этому горкому Большая Земля доверяла. Он был создан в соответствии с правилами подпольной работы. Эти правила говорят о единственно верном пути создания подпольных центров — пути сверху. В исторической литературе обходится молчанием образование И. К. Ковалевым Минского подполья идентичным образом как представителем ЦК КПБ. Центральный и Белорусский штабы партизанского движения хорошо знали И. К. Ковалева. В номенклатуре ра-

ботников ЦК КП(б)Б за 1942 г. значится фамилия И. К. Ковалева как их посланника и подпольного работника на оккупированной немцами территории.

Судьба И. К. Ковалева, а вместе с ним и подлинная правда о Минском подполье нашли свое объективное и достойное выражение в постановлении Бюро ЦК КПБ от 20 апреля 1990 г. «О письмах в ЦК КПБ по вопросам истории Минского партийного подполья в годы Великой Отечественной войны и о роли в нем Ковалева И. К.», в котором он полностью реабилитирован как человек, подпольщик, организатор и руководитель подполья, секретарь Минского подпольного горкома КП(б)Б с осени 1941 г. по осень 1942 г. Имя И. К. Ковалева увековечено в названии одной из улиц г. Минска.

Более 10 ходатайственных писем в высшие органы власти СССР отправил с просьбой о реабилитации А. Л. Котиков. Но все безрезультатно. Упоминание в одной из работ о существовании его расписки о сотрудничестве с оккупантами не подтверждается архивами военного времени.

Автор этих строк с 1987 по 1990 г. занимался изучением документов военного времени по истории Минского подполья, хранящихся в архиве КГБ БССР. Из представленных там по этому вопросу материалов усматривается, что 06.07.1944 г. оперативный работник 5-ой гвардейской танковой армии ст. лейтенант Гребнев получил от жителя Минска Лапецкого Н. П. документы подпольного комитета: паспорта, бланки пропусков с печатями, списки провокаторов, схему и записи подпольного комитета на 4-х листах.

В НКГБ БССР 23.08.1944 г. поступили только схема и записи о работе подпольного комитета. На запрос в отдел контрразведки «СМЕРШ» 5-ой гвардейской танковой армии о направлении недостающих документов, касающихся подпольного комитета, НКГБ БССР получен ответ о невозможности исполнить запрос, так как отдел контрразведки «СМЕРШ» 5-ой гвардейской танковой армии убыл из подчинения фронта. Имевшиеся у них документы в отношении подпольного комитета направлены в НКГБ полностью.

Подлинники вышеуказанных документов переданы в партархив Института истории партии при ЦК КПБ 08.01.1960 г.

Прекращение КГБ БССР в октябре 1963 г. всесоюзного розыска И. К. Ковалева в связи с его нецелесообразностью исключает наличие его фамилии в вышеназванном списке провокаторов.

Анализ имеющихся документов и материалов о деятельности Минского антифашистского подполья 1941 — 1944 гг. дает основание утверждать, что причинами провала подполья являлись нарушения правил конспирации, а также отсутствие продуманной организационной структуры формирования нелегального движения, что позволило немецким контрразведывательным органам внедрить в подполье агентуру, с помощью которой удалось осуществить арест определенной части подпольщиков.

¹ Национальный архив Республики Беларусь (далее: НАРБ). Ф. 4. Оп. 33а. Д. 313. Л. 1.

² Там же. Д. 657. Л. 213 — 214.

³ Там же. Д. 194. Л. 327.

⁴ Иван Иванович Рогов, председатель Военного Совета партизанского движения, созданного в сентябре 1941 г. в Минске. Расстрелян фашистами за подпольную деятельность в марте 1942 г.

⁵ Иван Николаевич Белов, начальник штаба ВСПД. Расстрелян за ссору в п. о. «Мститель» 13.04.1942 г.

⁶ НАРБ. Д. 660. Л. 259.

⁷ Там же. Ф. 4. Оп. 33а. Д. 660. Л. 259.

⁸ «Беларуская газета». 1942. 23 снежня.

⁹ НАРБ. Ф. 4683. Оп. 3. Д. 783. Л. 3.

¹⁰ Имя первого секретаря ГК в документах отсутствует. Его роль, по всей вероятности, выполнял Минский подпольный ОК КП(б)Б в лице первого секретаря.

¹¹ НАРБ. Ф. 3500. Оп. 23. Д. 15. Л. 190.

¹² Там же. Д. 35. Л. 293.

Э. Г. Иоффе

ХОЛОКОСТ НА БЕЛОРУССКОЙ ЗЕМЛЕ

(По источникам, изданным в Беларуси)

В годы второй мировой войны нацисты истребили на территории Европы 6 миллионов евреев. Это был самый трагический период в истории еврейского народа. Гитлеровская Германия проводила по отношению к евреям политику тотального уничтожения, получившую условное название «окончательное решение еврейского вопроса». Для обозначения этой политики геноцида исследователи применяют три

термина: Холокост, Катастрофа и Шоа. В соответствии с нею все без исключения евреи — мужчины и женщины, дети и старики были обречены на ликвидацию. Сам факт принадлежности к еврейскому народу предопределял гибель человека. Убивали, разумеется, не только евреев. Жертвами кровавого фашистского террора были представители многих других народов — белорусского, русского, украинского, польского. Однако тотальное уничтожение неевреев не осуществлялось.

Одна из наиболее мрачных страниц Холокоста — уничтожение евреев Советского Союза, в том числе белорусских. В 1941 — 1945-х годах погибло 763 тысячи евреев Беларуси и 85 тысяч иностранных евреев, нашедших свою смерть на белорусской земле. К сожалению, в СССР, в том числе и в БССР, этой теме долгое время не уделялось серьезного внимания, а в ряде случаев она вообще замалчивалась. Сплошь и рядом акции по ликвидации евреев в литературе и печати описывались как истребление «мирных жителей» или «советских граждан». Тем самым нивелировался весь ужас еврейской трагедии.

С 1990-х годов тема Холокоста на белорусской земле становится темой специального изучения. Исключительно важное значение для ее всестороннего раскрытия имеет создание источниковой базы, точнее документальной базы исследования.

Еще в годы Великой Отечественной войны были изданы небольшие сборники документов и материалов, в которых нашла отражение проблема Холокоста¹. Ряд документальных материалов, опубликованных в военные годы, целиком посвящался Беларуси. Так, в 1943 г. издательство ЦК КП(б)Б «Савецкая Беларусь» выпустило сброшюрованную подборку материалов «Нічога не забудзем, нічога не даруем! Дакументы аб зверствах нямецкіх акупантаў на Беларусі». Она содержала выдержки из нот советского правительства о зверствах нацистов в оккупированных городах и селах Беларуси, акты, записанные рассказы очевидцев, письма, другие документы и материалы. В них нашли отражение и события Холокоста в Витебском, Борисовском, Суражском, Березинском, Освейском, Меховском, Россонском и Лепельском районах республики.

Некоторые данные по истории Холокоста на белорусской земле собраны в периодическом сборнике документов «Зверства немецко-фашистских захватчиков». Так, в его 8-м выпуске опубликованы захваченные у нацистов документы 3-го батальона 15-го полицейского полка, проводившего карательные операции против партизан и мирного населения в Западной Беларуси. 14-й выпуск (М., 1945) открывается

сообщением Чрезвычайной государственной комиссии по выявлению и расследованию преступлений немецко-фашистских захватчиков и их пособников о преступлениях гитлеровцев в г. Минске. Именно тогда эта комиссия назвала определенное следствием общее количество уничтоженного нацистами населения в г. Минске и его окрестностях — около 300 тысяч человек². Основную часть сборника составили акты, показания свидетелей о зверствах гитлеровцев во многих районах Беларуси, задокументированные в 1943 — 1944-х годах, т. е. в первые месяцы после освобождения республики от оккупантов.

В связи с подготовкой к Нюрнбергскому процессу и судебному процессу над плененными высшими чинами СС, СД и вермахта на территории Беларуси возникла необходимость детализации преступлений против всего мирного населения БССР, в том числе и против белорусских и иностранных евреев.

Важным документом по этой проблеме стала стенограмма судебного процесса над нацистами в Минске в январе 1946 года, изданная через год отдельной книгой³. В ходе судебных заседаний заслушивались показания обвиняемых и свидетелей, выступления участников судебного процесса. В результате вырисовывалась страшная картина Холокоста на белорусской земле. На суде выявилось огромное количество подробностей, характеризовавших практическое проведение нацистской политики геноцида в Беларуси, многие особенности и детали тотального уничтожения белорусских евреев.

На протяжении 1950-х — начала 1960-х годов вышли в свет документы Нюрнбергского процесса⁴. Интересно, что в 4-й том их семитомного издания полностью был включен сборник документов о преступлениях нацистов в Беларуси под названием «Лагерь смерти» (М., 1944).

Документы и материалы о Холокосте на белорусской земле фрагментарно представлены в сборниках документов и материалов, вышедших как в Минске, так и в Москве⁵. Однако их составители избегали употреблять термины «Холокост» или «Катастрофа».

Перелом в источниковедении истории нацистской политики геноцида против белорусских евреев в 1941 — 1944 гг. наступил только в 1990-х годах. Немалую роль в этом сыграло издание историко-документальных хроник «Память» (они не анализируются в данном обзоре).

Публикации документов с комментариями появляются также в ряде журналов и газет⁶. В указанные годы в Беларуси выходят отдельные издания по исследуемой нами проблеме. Первым из них была книга

Б. П. Шермана «...И ужаснулась земля» (Барановичи, 1990). Она представляет факты, документы, свидетельства о зверствах фашистов на территории г. Барановичи и в его окрестностях. К сожалению, документы, которые использовал Б. П. Шерман, это уже известные исследователям материалы ЧГК, схема Барановичского гетто и воспоминания некоторых чудом спасшихся узников этого гетто, хранящиеся в Барановичском краеведческом музее. Через семь лет появилось второе, дополненное издание этой книги под названием «Барановичское гетто. Колдычевский лагерь смерти» (Барановичи, 1997).

В 1993 г. в Бресте издана небольшая книга Е. Розенבלата «Жизнь и судьба Брестской еврейской общины XIV — XX вв.». В приложении к ней были опубликованы документы, распоряжения, приказы, объявления фашистских оккупационных властей о евреях Бреста и брестского гетто, хранящиеся в Государственном архиве Брестской области, списки членов, постоянных и временных сотрудников юденрата брестского гетто, еврейских врачей, проживавших в гетто, граждан СССР, мирных жителей еврейской национальности, расстрелянных гитлеровскими захватчиками в 1941 — 1944 гг. в гетто г. Бреста, фрагмент списка евреев — жителей населения г. Бреста, согнанных в гетто, списки словацких евреев, евреев из России, депортированных в г. Брест.

Активным участником антифашистского подполья в Минском гетто была Е. П. Майзлес. В 1994 г. под названием «Минск. Фашистская оккупация. Геноцид» опубликованы ее воспоминания⁷. Данная публикация подготовлена проф. А. Т. Лейзеровым. Хорошо что при публикации сохранены язык и стиль подлинника. Но, к сожалению, воспоминания опубликованы в сокращенном виде с крайне краткими комментариями публикатора.

В 1995 г. одно из частных издательств г. Минска выпустило сборник документов и материалов под названием «Трагедия евреев Белоруссии в годы немецкой оккупации (1941 — 1944)» (составители Р. А. Черноглазова и А. Т. Лейзеров). В нем собраны документы из фондов Национального архива Республики Беларусь, государственных архивов Брестской и Минской областей, Белорусского государственного музея истории Великой Отечественной войны. Одной из особенностей издания является публикация списков погибших узников гетто целого ряда городов Беларуси. Третий раздел сборника содержит материал об этапах изошренного уничтожения евреев во многих городах и местностях Беларуси, формах и способах такого уничтожения. Чет-

вертый раздел посвящен трагической судьбе иностранных евреев на белорусской земле.

Существенным недостатком этого издания является то, что значительное количество документов и материалов в нем перепечатаны из документальных сборников, изданных в Израиле в 1992 — 1993 гг.⁸. Трудно согласиться с приведенными составителями статистическими данными о численности еврейского населения Беларуси накануне Великой Отечественной войны (не менее 1,5 млн. человек⁹). Такая цифра не соответствует действительности и не подтверждается никакими расчетами. В рассматриваемом сборнике документов и материалов содержатся также устаревшие сведения о количестве уничтоженных евреев на территории республики (400 тысяч человек¹⁰) и о числе воинов-евреев, удостоенных звания Героя Советского Союза (более 100¹¹).

В 1997 г. в Минске вышло второе, исправленное и дополненное издание указанного сборника документов и материалов под названием «Трагедия евреев Белоруссии в 1941 — 1944 гг.» (под редакцией Р. А. Черноглазовой). Книгу дополнили новые документы и материалы, выявленные в архивах и музеях. Введены три новые главы: «Анти-еврейская пропаганда оккупантов на страницах их периодических изданий на территории Белоруссии», «Из стенограммы судебного процесса по делу о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками относительно еврейского населения на территории Белоруссии в 1941 — 1944 гг.» и «Белорусские Праведники народов мира». Глава пятая «Уничтожение евреев стран Западной Европы в Белоруссии» пополнилась воспоминаниями жителей Гамбурга — узников Минского «зондергетто», восьмая глава «Воспоминания узников гетто» — воспоминаниями пяти узников Минского и Белостокского гетто. Расширилось и число приведенных фотографий.

Однако и во втором издании, как и первом, оставляет желать лучшего подача ряда важных документов и материалов. В большинстве случаев отсутствуют комментарии к содержанию документов. В ряде мест встречаются фактические неточности, ошибки в переводе материалов с немецкого языка на русский. Нечетко и не совсем понятно составлена таблица «Праведники народов мира».

От рук нацистов на белорусской земле, помимо немецких, австрийских, французских, голландских евреев, погибли евреи Чехословакии, Польши, Венгрии. А это не Западная, а Центральная и Восточная Европа. Поэтому пятую главу книги следовало бы озаглавить «Унич-

тожение иностранных евреев в Белоруссии» или «Уничтожение евреев Западной, Центральной и Восточной Европы в Белоруссии».

Во втором издании отсутствуют именной и географический указатели, которые имелись в первом издании.

Несомненную ценность для источниковедения Холокоста представляют документы о геноциде евреев и еврейском Сопротивлении в отдельных регионах Беларуси. Это, например, очерк-отчет одного из руководителей антифашистского подполья в Минском гетто Г. Смоляра «Антифашистское подполье в Минском гетто (июль 1941 — август 1942 г.)»¹². Вступительная статья, подготовка к печати и комментарии осуществлены Р. П. Платоновым и Э. Г. Иоффе.

Этот очерк-отчет интересен тем, что в нем не только рассказывается о борьбе подпольщиков в самом гетто, но и показывается их связи с городским патриотическим подпольем, в частности, с Минским городским комитетом партии, с партизанскими отрядами, формировавшимися в лесах вокруг столицы Беларуси, выводить людей в которые подпольщики считали своей главной задачей. Свидетельства автора позволяют усомниться в справедливости обвинений, выдвигавшихся в послевоенные годы в его адрес, будто бы он навязывал городскому подполью нежизнеспособную организационную структуру, имел какие-то «особенные» связи с еврейской администрацией гетто (юденратом), назначенной оккупантами, был якобы замешан в аферах с драгоценностями, собранными узниками гетто на организацию борьбы с фашистами и для передачи в партизанские отряды и т. д. В целом перед нами картина суровой, горькой и тяжелой правды войны. Не все, конечно, описано точно и без ошибок, о чем сам автор говорит в заключении. Тем не менее, это свидетельство очевидца и живого участника событий военного времени.

Для исследователей истории Минского гетто и истории Холокоста на белорусской земле ценность опубликованного очерка-отчета Г. Смоляра еще и в том, что он написан раньше его книги «Мстители гетто», вышедшей в свет на идиш в 1946 г. и на русском языке в 1947 г.

Некоторые документы по истории Холокоста на белорусской земле опубликованы в сборнике «Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941 — 1944)» (Мн., 1995).

Значительным вкладом в источниковедение истории Холокоста в Беларуси стала книга Е. Розенבלата и И. Еленской «Пинские евреи. 1939 — 1944 гг.», вышедшая в свет в Бресте в 1997 г. Эта книга необычного жанра, соединяющая в себе аналитическое исследование,

мемуары, документы, уникальные таблицы и другие оригинальные материалы. Кроме уже опубликованных документов и материалов, авторы использовали материалы оккупационной прессы, музейные нарративные материалы (в том числе хранящиеся в архивах и собранные Е. Розенблатом и И. Еленской), а также неизвестные до того времени архивные материалы и документы. Особую ценность имеют материалы, вошедшие в приложение № 2. Это списки евреев г. Пинска по профессиональным группам, составленные в 1941 г., список и фотографии пинских евреев-участников антифашистского подполья, список немногих уцелевших узников Пинского гетто, 16 уникальных таблиц по истории пинских евреев в 1939 — 1944 гг.

Сошлемся на мнение московского историка И. Альтмана, высказанного им при обсуждении этой книги: «Привлекает широкий круг использованных архивных документов из уникальных фондов Брестского и Пинского государственных архивов, Пинского музея, источников личного происхождения и устных свидетельств (большая часть которых записана авторами). Ни одна из опубликованных на Западе и в Израиле работ по теме не опиралась на документацию юденратов и органов местной оккупационной администрации на территории СССР». И далее: «...Анализ творческой лаборатории авторов и методов их исследования не менее интересен для нас, чем их выводы и наблюдения».

Во-первых, отметим необычное построение книги. Воспроизведение текста документов с помощью удачных полиграфических методов стало, как подчеркивают авторы, неотъемлемой частью предлагаемой реконструкции событий. Они не просто органично входят в авторский текст, подчеркивают достоверность информации, но и позволяют читателю составить свое представление о событиях, ибо публикуются, как правило, без купюр.

Во-вторых, впервые в работах по данной тематике мы встречаем развернутые источниковедческие оценки и наблюдения о полноте, достоверности, степени сохранности источников. Не по всем сюжетам и группам документации эта информация присутствует в равной степени, но сама попытка предварить выводы источниковедческим анализом выгодно отличает исследование Е. Розенבלата и И. Еленской от работ других авторов»¹³.

Некоторые документальные материалы по истории Холокоста на белорусской земле начали печататься в сборниках «Евреи Беларуси. История и культура». Этой проблеме посвящены публикации

Р. Черноглазовой «Новые документы о гетто в г. Глубокое»¹⁴ и А. Майзеля «О неизвестном письме Г. Смоляра Минскому подпольному комитету КП(б)Б»¹⁵.

Оригинальные документы и материалы по истории Холокоста в Беларуси собраны в книге «Нацистское золото из Беларуси. Документы и материалы» (Мн., 1998).

В 1999 г. частное издательство «Асобны дах» в Минске выпустило в свет историю минского гетто в документах под названием «Judenfrei! Свободно от евреев!» (автор-составитель книги — Р. А. Черноглазова). В сборник вошли документы, выявленные в архивах Республики Беларусь, Российской Федерации, Федеративной Республики Германии и Латвии, а также уже опубликованные в различных изданиях. Среди этих документов — немецкие нормативные документы, переписка, объявления, сводки полиции безопасности и СД, свидетельства очевидцев, акты Чрезвычайной государственной комиссии по выявлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их пособников.

Большинство документов публикуется впервые. Многие из них исключительно ценны для изучения истории Холокоста на белорусской земле. Это отчет комиссара Минского округа опекуному управлению главного отдела III ГКБ о конфискации движимого еврейского имущества (от 22 июня 1942 г.), список административно-хозяйственного, медицинского и технического персонала 1-й городской больницы г. Минска (1941 г.), пять списков евреев, работавших при Генеральном комиссариате Белоруссии (по состоянию на февраль 1942 г., 9 и 10 марта 1942 г.), список евреев, работавших в портняжных мастерских г. Минска (май 1942 г.), сведения в комендатуру полиции Белоруссии о евреях, работавших на предприятиях Учебно-производственного комбината МГК (май—июнь 1942 г.), список евреев, работавших в обувной мастерской г. Минска (по состоянию на 17 августа 1942 г.), выписка из дневника боевых действий 322-го полицейского батальона об истребительных акциях в минском гетто (от 30 сентября 1941 г.), материал из обзора криминальной полиции оберштурмфюрера Буркхардта о положении немецких евреев в минском гетто (1942 г.). В книге впервые напечатана ксерокопия поименного списка минчан, расстрелянных, повешенных, замученных нацистами и их пособниками в 1941 — 1944 гг.

Отличие от двух изданий сборника документов и материалов «Трагедия евреев Белоруссии в 1941 — 1944 гг.», книга «Свободно от

евреев!» более богата фотодокументами. Они найдены в Белорусском государственном архиве кинофотофонодокументов, Белорусском государственном музее истории Великой Отечественной войны, Национальном институте Памяти жертв нацизма и героев Сопротивления — Яд-Вашем (Иерусалим), взяты из немецкой кинохроники.

Если сравнить сборник документов «Свободно от евреев!» с двумя изданиями сборника «Трагедия евреев Белоруссии в 1941 — 1944 гг.», то следует отметить, что он подготовлен на более высоком археографическом уровне, с приближением к научным стандартам выпуска подобных изданий. В связи с этим нельзя не согласиться со следующей точкой зрения белорусского исследователя С. В. Жумаря:

«Из всех белорусских публикаторов документов по истории Холокоста Р. А. Черноглазова в наибольшей степени придерживается определенных археографических канонов, правил публикации документов. Это в сочетании с цельным и многоаспектным документальным рядом позволяет говорить о книге «Judenfrei! Свободно от евреев!» как о лучшем сборнике документов по Холокосту из подготовленных и изданных на данный момент белорусскими исследователями»¹⁶.

Несмотря на высокую оценку в целом, археографическая культура книги оставляет желать лучшего. Заголовки документов, например, не всегда дают четкое представление, чему посвящен тот или иной документ: то ли Холокосту в целом, то ли Минску и минскому гетто. Список архивов, документы которых использованы составителем, далеко не полон. В перечне опубликованных документов отсутствуют указания на их порядковые номера. Комментарии автора-составителя сборника носят, за редким исключением, формальный характер. Снова воспроизводятся устаревшие данные о том, что в Беларуси жертвами фашизма стали свыше 400 тысяч евреев (с. 9). Крайне скудно и поверхностно составлена историческая справка к шестой части сборника «Спасение и борьба». Она не дает представления читателям об активном участии узников гетто в партизанском движении Беларуси. Встречаются фактические неточности. Так, спасители евреев называются «Праведниками мира» (с. 242). Правильное название этого почетного звания — «Праведник народов мира».

Краткий источниковедческий обзор, осуществленный в этой статье, свидетельствует о том, что в 1990-е годы в Республике Беларусь произошел коренной сдвиг в издании документов по истории Холокоста на белорусской земле. Из регионов и отдельных городов республики наиболее полно «документированы» (если можно употребить

такой термин) города Минск, Пинск и Брест. Сдвиг произошел не только количественный, но и качественный, о чем говорят книги «Пинские евреи. 1939 — 1944» и «Judenfrei! Свободно от евреев! История минского гетто в документах».

К сожалению, в источниковедении проблемы Холокоста остается еще немало нерешенных вопросов, требующих решения, реализации. До сих пор ощущается острая нехватка материалов для подготовки документальных сборников о роли коллаборационистов в осуществлении Холокоста на белорусской земле, нацистской пропаганды в политике Холокоста, о судьбе «еврейского» имущества в 1941 — 1945-х годах, об участии евреев в борьбе против нацизма и фашизма в патриотическом, антифашистском подполье, в рядах белорусских партизан, составе отдельных спецгрупп и спецотрядов НКГБ, НКВД, ГРУ Генерального штаба, в европейском Сопротивлении.

¹ Зверства, грабежи и насилия немецко-фашистских захватчиков. Л., 1942; Зверства немецко-фашистских захватчиков (документы). Вып. 1 — 15. М., 1942 — 1945; Документы обвиняют: Сб. документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Вып. 1. М., 1943; Вып. II. М., 1945.

² Это первая попытка подсчета такого рода. В материалах ЧГК оговаривается, что названная цифра не является точной.

³ Судебный процесс по делу о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Белорусской ССР (15 — 29 января 1946 года). Мн., 1947.

⁴ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов. М., 1951 — 1952. Т. 1 — 2; Изд. 2-е. М., 1954; Изд. 3-е. М., 1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов. В 7 томах. М., 1957 — 1961.

⁵ Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии. 1941 — 1944. Изд. 2-е. Мн., 1965; Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 — 1944). М., 1965; «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. М., 1967; Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 — 1944). Изд. 3-е. М., 1985; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы. М., 1987; Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941 — 1944). Мн., 1995.

- ⁶ Иоффе Э. Трагедия и героизм Минского гетто // Добры вечар, 21 кастрычніка 1991 г.; яго же. Гетто // Во славу Родины, 17 декабря 1991 г.; яго же. Самы страшэнны пагром // Звязда, 29 ліпеня 1992 г.; яго же. «Калі скажуць, што попел маўчыць — не верце» // 7 дней, 3 июля 1993 г.; яго же. Только два документа // Республика, 7 мая 1994 г.; яго же. Правда о лагере смерти в Колдычево // Человек и экономика. 1994. № 10. С. 35 — 38 и др.
- ⁷ Актуальные вопросы государства и права. Научные труды. Вып. 4. Мн., 1994. С. 72 — 78.
- ⁸ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 — 1944). Иерусалим, 1992; Неизвестная черная книга. Иерусалим—Москва. 1993.
- ⁹ Трагедия евреев Белоруссии в 1941 — 1944 гг. Сб. материалов и документов. Мн., 1995. С. 16.
- ¹⁰ Там же. С. 25.
- ¹¹ Там же. С. 25.
- ¹² Польша. 1995. № 6. С. 208 — 244.
- ¹³ Евреи Беларуси. История и культура. Сб. статей. Вып. III — IV. Мн., 1998. С. 278 — 279.
- ¹⁴ Евреи Беларуси. История и культура. Сб. статей. Вып. II. Мн., 1998. С. 191 — 192.
- ¹⁵ Там же. Подготовлено к публикации Я. Басиным. С. 193 — 196.
- ¹⁶ Евреи Беларуси. История и культура. Сб. статей. Вып. V. Мн., 2000. С. 280.

И. Ю. Воронкова

ПИСЬМА СОЛДАТАМ ВЕРМАХТА

ОБЗОР КОЛЛЕКЦИИ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

1. История коллекции

Личные письма принадлежат к одному из самых многофункциональных видов исторических источников. Их событийная информативность сочетается, как правило, с психологической достоверностью, что делает письма поистине бесценным документом с широким диапазоном использования. В частности, в музеях они незаменимы в качестве объектов не только исследовательской, но также экспозиционной и просветительской работы.

В фондах Белорусского государственного музея истории Великой Отечественной войны хранится более 1,6 тысячи эпистолярных источников. Все это богатейшее собрание составляют письма воинов Красной Армии, белорусских партизан и тружеников советского тыла. Личные письма военнослужащих немецкой армии практически отсутствуют, за исключением буквально единичных экземпляров с неполным текстом, попавших к партизанам среди военных трофеев. Причем оборотная сторона этих писем использована партизанскими художниками в качестве бумаги для рисунков.

Пробел в наличии переписки военнослужащих немецкой армии, которая могла бы служить превосходным аналитическим материалом, в какой-то мере заполняют письма на фронт солдатам вермахта от их родных и близких. Они были обнаружены в фондах музея, благодаря счастливой случайности, только в 1999 г., хотя попали туда много лет назад. Письма хранились среди различных фотографий и документов 159-й Витебской стрелковой дивизии, поступивших в музей в апреле 1954 г. от бывшего работника политотдела дивизии капитана К. М. Приходько. В акте приема материалы по единицам зафиксированы не были, а записаны следующим образом: «3 папки документов». Вероятно, в то время возникли сложности с расшифровкой рукописных текстов на немецком языке для последующего их перевода, поэтому письма не были поставлены на учет и научно не обработаны, не были внесены в справочные картотеки фондов, а значит, не только не вводились в научный оборот, но на протяжении десятилетий оставались неизвестными. Обнаружились они лишь в ходе поиска материалов, связанных с освобождением Белоруссии (159-я Витебская стрелковая дивизия участвовала в освобождении белорусской земли). К сожалению, не удалось найти никаких свидетельств датчика писем — К. М. Приходько, которые могли бы пролить свет на подробности их истории. Остается предположить, что письма попали в политотдел дивизии в период боевых действий Красной Армии на территории Восточной Пруссии. Это подтверждается строками некоторых писем, из которых ясно, что адресаты находились в этот период именно там. Что касается первопричины концентрации подобных источников в структурах политической пропаганды Красной Армии, они известны: анализ подобных трофейных документов давал немало ценных сведений военно-политического характера, а также позволял составить более-менее полный психологический «портрет» противника.

2. Степень научной обработки коллекции. Перспективы дальнейшего изучения и использования

В течение 1999 — 2000 гг. все письма были расшифрованы, переведены с немецкого языка и систематизированы. Установлена географическая принадлежность населенных пунктов Германии и Австрии, из которых они были отправлены. На каждое письмо составлен научный паспорт, который содержит, кроме всего прочего, практически полный перевод текста письма. Письма поставлены на учет в основных документах музейных фондов, занесены в компьютерную базу данных. В перспективе возможен поиск следов отправителей и получателей писем по адресам и номерам полевой почты. В этой работе готово оказать содействие Посольство ФРГ в Беларуси. В случае успеха, коллекция может пополниться фотопортретами, личными документами и прочими предметами, что несомненно расширит возможности ее использования.

3. Хронология и география коллекции. Предметная структура

Коллекция писем насчитывает 54 единицы. Их хронологические рамки: 1943 — 1945 гг. Абсолютное большинство писем (39 единиц) написано в январе—феврале 1945 г., то есть буквально за несколько месяцев до краха гитлеровской Германии. Последнее письмо датировано 16 февраля 1945 г. 11 писем написаны на протяжении 1944 г., с января по декабрь, причем декабрем датировано 5.

Лишь 2 письма относятся к июлю 1943 г. Их написала мужу Элизабет Гебхардт — жительница города Офенбах, расположенного недалеко от Франкфурта-на-Майне. Эти письма, единственные из всех, отправлены в обыкновенных почтовых конвертах с марками. На конвертах проставлен почтовый штемпель с рекламой товаров, которыми славился город: «Кожаные товары из Офенбаха — во всем мире!». По мнению специалистов в области филателии, подобное содержание почтового штемпеля является весьма редким. Впрочем, самый большой интерес для нас представляет место службы адресата: письма отправлены Германской служебной почтой Остланда в железнодорожные мастерские города Жлобина (Белоруссия, Гомельская область), где служил обервахмистр полиции Генрих Гебхардт.

В коллекции имеется только 2 не датированных письма. Однако, судя по содержанию, они несомненно относятся одно к концу 1944 — началу 1945 г., второе — к началу 1945 г.

Именно хронология писем во многом определяет их значимость как документального источника. Написанные в завершающий период второй мировой войны, а некоторые буквально за несколько месяцев до разгрома Третьего Рейха, они как нельзя лучше отражают атмосферу, царившую в Германии тех дней, настроения и проблемы ее жителей, а косвенно — положение немецкой армии.

Основная часть писем отправлена с территории Германии, как из крупных, так и небольших городов, а также из деревень. Достаточно много писем из Берлина (12 единиц). Есть послания из городов Гревесмюлен, Вюстермарк, Митенвальде, Райхенберг, деревень Нойдорф, Пройцхаген, Упал и других. Имеются письма и с территории Австрии: из городов Райнбах, Штайн и прочих. Два письма написаны из Словакии. Это единственные в коллекции фронтовые письма. Они отправлены немецким солдатом Алоизом Денком родному брату Иозефу, тоже фронтовику.

Большинство писем (39 единиц) полностью персонифицированы, то есть указаны фамилии и адреса отправителей и получателей (адреса получателей зашифрованы в номере полевой почты). Остальные имеют в этом смысле некоторые изъяны: в одних нет фамилий отправителей или получателей, а указаны только имена, в других отсутствуют адреса получателей. В трех письмах адресная информация практически отсутствует: имеются только имена или отправителей, или получателей.

Полная персонификация 39 писем стала возможна благодаря тому, что они написаны на специальных бланках полевой почты, или на других почтовых бланках, что предопределило полноту адресных данных.

Специальный бланк немецкой полевой почты представлял собой небольшой лист писчей бумаги, одна сторона которого предназначалась для текста письма, а оборотная содержала выполненные типографским способом графы для адресов отправителя и получателя. По краям листа был размещен также выполненный типографским способом текст — инструкция по методике заклеивания и расклеивания бланков. Складывался бланк в виде прямоугольника, а затем заклеивался по краям.

Среди таких специальных бланков выделяется единственный бланк авиаполевой почты с маркой голубого цвета, на которой изображен военно-транспортный самолет.

Некоторые письма написаны на обычных листках почтовой бумаги или на листках из тетрадей.

Большинство писем написано черными или синими чернилами (34 единицы), остальные простым карандашом. Лишь 2 письма напечатаны на пишущей машинке.

Письма составляют 10 комплексов, каждый из которых адресован одному и тому же человеку. Самый большой комплекс включает 16 писем, адресованных уже упоминавшемуся здесь ефрейтору Иозефу Денку и написанных его родственниками из различных населенных пунктов Германии и Австрии. Остальные комплексы состоят из 14, 8, 5, 3, 2 писем. Единичных посланий только 3.

Отправителями писем являлись: жены и дети, братья и сестры, дяди и племянники, другие родственники, подруги, знакомые, соседи немецких военнослужащих. Что касается воинских званий адресатов, они представлены ефрейторами, оберэфрейторами, обервахмистрами и штабсвахмистрами вермахта и полиции.

4. Тематическая структура коллекции

В содержании писем своеобразным пунктиром прослеживается военно-политическая и экономическая ситуация, в которой оказалась Германия в конце 1944 — начале 1945 г.

В конце 1944 г. немецкие войска были изгнаны Красной Армией из пределов Советского Союза, а союзники вышли на пограничные рубежи Франции, Бельгии и Нидерландов с Германией вдоль реки Маас. Германия оказалась зажатой в тиски между двумя фронтами, над ее территорией нависла непосредственная угроза вторжения. Главные силы советских войск были сосредоточены на Варшавско-Берлинском направлении, союзники направили основной удар на Рур и Саар.

Широкие наступательные действия на советско-германском фронте начались в середине января 1945 г. 12 января развернулась Висло-Одерская наступательная операция, а 13 января — Восточно-Прусская операция. До конца января советские войска очистили всю Силезию — старые польские земли, некогда захваченные Германией. 29 января части Красной Армии перешли границу собственно Германии. В начале февраля они оказались уже в 60 — 70 километрах от Берлина. Одновременно развивалось мощное наступление в Восточной Пруссии — важнейшем военно-промышленном и сельскохозяйственном районе Германии. К началу февраля в ходе ожесточенных боев крупная группировка противника оказалась прижатой к побережью Балтийского моря и отрезанной от центральных районов. Перед советскими вой-

сками открылся путь для наступления вдоль морского побережья в глубь Германии.

В этот же период войска союзников на западе разгромили крупную группировку немцев между реками Маас и Рейн и также значительно продвинулись к центру Германии.

Отголоски вышеперечисленных событий нашли отражение в большинстве рассматриваемых нами писем. Именно — отголоски, так как сведения о ситуации на фронтах черпались, как правило, из далеких от объективности средств массовой информации или просто слухов, передававшихся от соседа соседу. Естественно, скудость новостей не позволяла оценить реальную обстановку, поэтому ни в одном из писем не содержится более или менее подробного ее анализа и каких-либо серьезных выводов. В основном присутствует констатация фактов, косвенно свидетельствовавших о нарастающей угрозе военного краха, ярко проявляются чувства крайнего беспокойства и неуверенности в будущем. Это особенно характерно для писем, написанных из восточных районов Германии, оказавшихся под угрозой наступления советских войск. В них абсолютно четко прослеживается панический ужас перед русскими, несравнимый с чувством опасности, грозившей со стороны их западных союзников. Помимо слухов, по обычаю сильно преувеличенных, панические настроения нагнетались нацистской пропагандой, муссировавшей лозунг угрозы «азиатских орд» с Востока.

И все же очевидно, что к этому времени немецкое общество уже в полной мере осознало реальность грядущей расплаты за молчаливое соучастие в преступных деяниях своих вождей. Лишь у единиц страх еще соседствовал с призрачной надеждой на чудо:

«Час за часом становится для нас все серьезней. Когда же все окончательно решится!... У нас тут сейчас такой ужас перед русскими! Наши бедные дети! Я сужу по газете, как все рушится на глазах, от этого можно потерять самообладание. Ах, что только с нами будет, слишком все у нас плохо и так тяжело все это переживать!»

(Из писем от 19.01.1945 и 4.02.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, Гертруды Шульц мужу — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

«Я каждый день с замиранием сердца слушаю сообщения о вермахте. Приходится констатировать, что русские шаг за шагом приближаются к нашему любимому городу. Но все же я думаю, что Иван не дожидется того чудесного дня, когда войдет в Берлин. Надеюсь, что с нашей

стороны будут предприняты какие-либо меры. Я уверена, что мы еще когда-нибудь будем над всем этим смеяться. Но последние газеты опять пугают — события разворачиваются очень быстро. Думаю, что со стороны, откуда приближаются американцы, у нас тоже еще не все потеряно, что все еще обойдется. Только придется заплатить Востоку новыми молодыми жизнями... Над моей матерью витает тысяча страхов, но пока я в Берлине я ничего не боюсь. Может быть, читать газеты необходимо, но они делают нестерпимой мысль о том, что территория нашей родины становится все меньше. Какая-либо перспектива прида-ла бы мужества. А этого пока особенно не чувствуется. Добрых известий в газетах становится со дня на день все меньше. Лишения и потери стали повседневностью. Кроме того, чтобы наступил такой холод, зима поистине должна была договориться с русскими. Только что услышала от одного мужчины, что русские уже в Сарау и Арнсвальде. Черт возьми! Положение с каждым днем становится все опаснее.

(Из писем от 25.01.1945 г., 26.01.1945 г., 14.02.1945 г. жительницы Берлина Илзе другу Харри.)

Но, пожалуй, все точки над «і» ставят единственные в коллекции два фронтовые письма из Словакии от 25.01.1945 и 11.02.1945 г. Это — часть переписки двух родных братьев — фронтовиков, уроженцев городка Тауфкирхен-на-Праме в Австрии. Пишет Алоиз Денк своему брату — ефрейтору Иозефу Денку:

«Дорогой брат, я думаю, что дело идет к концу и это не дает мне покоя. Особенно это чувствуется в тишине ночи, и, как я знаю из твоих писем, ты чувствуешь то же самое. Напиши, когда кончится война? Главная наша цель — скорее вернуться к женам и детям... Где ты сейчас? Я в Словакии, но прошли слухи, что скоро опять будем отходить. У нас многие ждут какой-то развязки, чтобы выпутаться. За 5 лет, что я ношу ранец, я еще про это не думал, но, думаю, мы все скоро к этому придем. Мы все еще получим холодный душ».

В этих строках сосредоточена вся гамма чувств немецкого солдата последних месяцев войны: усталость и страх, обреченность и надежда на чудесное избавление. В наивном порыве он, бывалый солдат, обращается к брату с вопросом, когда же кончится война, хорошо зная, что тот не сможет ответить. Характерно, что в этих письмах нет ни одной патриотической строки, зато главная личная цель сформулирована очень четко: скорее вернуться к жене и детям. Может возникнуть естественный вопрос, как подобные пораженческие высказывания смогли «просочиться» через военную цензуру. Вероятно, это связано с

тем, что незадолго до полного краха поток подобных откровений не только не мог быть охвачен цензурой, но и сам подобный контроль фактически потерял смысл.

Косвенное подтверждение упаднических настроений, господствовавших в то время в немецком обществе, получил тот же И. Денк и в письме от 18.01.1945 г. от жены Марии:

«На этой неделе в одном доме в Бройтембахе схватили двух дезертиров. Когда служанка пошла в подвал за картошкой, она увидела двух мужчин, которые со звериной проворностью выскочили оттуда. Потом их арестовали жандармы. Эти люди должны были призываться в августе. Один — сын крестьянина, другой — батрак. Они ели сырой картофель. Они врывались в некоторые дома и могли лишить людей жизни».

В конце 1944 — начале 1945 г. союзники усилили бомбардировки немецких и австрийских городов, прежде всего — промышленных центров, портов, и это нашло отражение в письмах:

«В первый день Рождества в чистом небе было много вражеских самолетов. В Линце и Вельсе были разрушены вокзалы. Через несколько дней все повторилось. Потом они взялись за Пассау, но не так сильно... Потом они налетели на нас. Я услышал, что самолеты подходят со стороны шталага (имеется в виду концентрационный лагерь в районе г. Маутхаузен в Австрии. — *Прим. авт.*), и вдруг американский самолет мелькнул буквально в нескольких метрах... Я бросился к нашему домашнему убежищу. Так быстро я не бегал уже давно, так как увидел, что кое-кто прямо через штакетник тоже бежит туда...»

(Из писем от 21.12. 1944 и 2.01.1945 г. жителя г. Штайн, Австрия, родственнику — ефрейтору Иозефу Денку.)

«Ханнерль почти все время проводит в подвале своего дома, так как почти каждый день объявляют тревогу. Я справляюсь с этим как-то легче. Не так давно опять был налет на наш район, но если раньше горели только промышленные предприятия, то сейчас дымились прекрасные здания, особенно сильно пострадал железнодорожный вокзал. Сейчас железнодорожное сообщение просто жалкое. За поездками установлен строгий контроль, особенно за целью поездки. Для получения разрешения на поездку существует множество оговорок».

(Из письма от 23.12.1944 г. жительницы Австрии брату Карлу.)

Женщины метались как подбитые птицы. Если одни стремились покинуть Берлин, другим столица рейха представлялась неприступной крепостью:

«Понятно, что когда находишься на войне — боишься, но что делать нам, куда нам податься? Сегодня приходила Эрика. От ужаса она не может больше ни есть, ни спать. Она считает, что лучше всего ехать в Берлин. Но это нужно обдумать, там сейчас постоянные бомбежки».

(Из письма от 19.01.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, Гертруды Шульц мужу — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

Вступление Красной Армии на территорию Восточной Пруссии в начале 1945 г. вызвало у немцев панику. До этого времени военные действия велись за пределами Германии и, если не считать бомбардировок городов, сопровождавшихся большими жертвами, население фактически не знало жизни в обстановке военных действий. Поэтому оно оказалось абсолютно не подготовленным к быстрому продвижению советских войск к берегам Одера. Приближение фронта и чудовищные слухи, которые опережали появление русских, привели к появлению огромных потоков беженцев, устремившихся во внутренние районы страны, перед жителями которых встала непростая проблема их размещения и обеспечения. Естественно, эта проблема нашла отражение в письмах. Причем наряду с сочувствием к лишенным родного крова людям, высказывалось недовольство по поводу возникших личных неудобств:

«Специальная комиссия объявила крестьянам, что они должны освободить хорошие комнаты в своих домах. Люди говорят, что прибудет 1000 беженцев... Сейчас к нам собирается буквально весь свет».

(Из писем от 14.12.1944 и 29.01.1945 г. жительницы д. Пфафинг, Австрия, Марии Денк мужу — ефрейтору Иозефу Денку.)

«К нам в Пройцхаген прибыло 46 беженцев, которых расселили в семьях, где для этого совсем нет места. У нас живет 56-летний мужчина из Кюстрина (совр. Костшин, Польша. — *Прим. авт.*), который весь день сидит у печки и храпит. Он мог бы помочь в коровнике, но не делает этого, так как очень ленив. У Прибе живет 72-летняя старуха, охочая до чужих вещей... В Гревесмиолен прибыло 1200 беженцев. Это жителям очень неудобно, но лучше, чем мы сами стали бы беженцами. Нашу территорию захватывают так быстро! Все беженцы не хотят работать, а нам нужно думать об их размещении. Наш беженец не хочет

получать карточки самообеспечения, так как тогда он должен будет работать, а он к этому не приспособлен. Он может только очищать от навоза подстилки для коров. Утром он встает в 9 часов. Многие беженцы ничего не успели захватить с собой, так как им пришлось бежать слишком быстро. Наш имеет 2 одеяла, миску, кофейную чашку, маленькую подушку, 2 сорочки, 2 пары рабочих брюк, ботинки и пуловер. Где находится его жена и сноха, он не знает».

(Из писем от 8.02.1945 и 15.02.1945 г. жительницы д. Пройцхаген, Германия, Люци брату Альберту.)

Тотальные мобилизации привели к оттоку огромного числа рабочих из промышленности и сельского хозяйства. Но потери Германии на востоке и западе были столь велики, что их не могли восполнить никакие мобилизации. 18 октября 1944 г. был обнародован указ о призыве в народное ополчение — фольксштурм. Туда призывались немцы в возрасте от 16 до 60 лет. Новые поражения на фронтах в начале 1945 г. еще больше обострили проблему резервов для вермахта. В этот период возрастной контингент призывников в действующую армию достиг предельных рамок, оговоренных в законе о всеобщей воинской повинности 1935 г.: с 17 до 55 лет. В фольксштурм стали забирать 14-летних мальчишек. В связи с недостатком обмундирования и снаряжения для вермахта и фольксштурма в начале 1945 г. среди гражданского населения была развернута широкая кампания по сбору необходимых вещей, в которой тон задавал лично А. Гитлер. Она получила громкое название «народная жертва для немецких солдат»:

«Мы сейчас делаем все, чтобы не проиграть войну. Мы спокойно можем делать свое дело также и тут, в деревне. То, что мы отдаем, нельзя назвать потерей в то время, когда наши хозяева все еще находятся на войне. Я считаю эти сборы (имеются в виду сборы вещей для армии. — *Прим. авт.*) очень нужными — для фронта может еще многое понадобиться. Фюрер делает все очень правильно, я всегда это говорю. Так же как все он участвует в сборах вещей для фронта. Это придает мне вдвое, втрое больше сил. Юргеляйн (маленький сын автора письма. — *Прим. авт.*) сегодня просился в Гитлерюгенд, занятия которого он видел на спортивной площадке во Франкфурте».

(Из писем от 10.01.1945 и 13.01.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, Гертруды Шульц мужу — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

Строки, процитированные выше, практически единственные, где упоминается А. Гитлер и отношение к нему, если не считать еще письма от 20 декабря 1944 г. уже не раз упоминавшегося автора Марии Денк мужу Иозефу Денку, где сообщается, что местные газеты много пишут о последнем покушении на фюрера, и что он был, вероятно, этим покушением очень взволнован.

Лишения, связанные с войной, не всеми воспринимались однозначно:

«Вчера было освидетельствование лошадей для мобилизации. Наш Шиммель записан на сдачу. Это невозможно — уже 4 лошади! Но главное, чтобы ты вернулся, тогда ты сможешь снова завести хороших лошадей... Мы прочитали в газетах, что нового призыва в фольксштурм еще неделю не будет, но фольксштурм еще неделю будет помогать фаустикам. Подготовку проходят все 14-летние юноши. В Гевесмюлен часто приезжают человек 8 высоких чиновников из Висмара и обучают местных жителей... Фольксштурм много готовится. Каждый день во время занятий Генрих Крузе падает и потом очень теряет силы, при этом один из старших заявляет, что он притворяется... С 7 по 28 января проходил сбор пожертвований для членов фольксштурма и зеленого пополнения. Принималась вся форма СА, Имперской почты и так далее, а также вообще все то, что используется на войне. Мы отдали: твою форму СА, 2 фуражки, 2 шапки, пару ботинок, пару теплых перчаток, 1 шерстяное одеяло, жилет, кружку, а также шаль, фартук и блузку. Может найдем и кое что еще — принимают столы, домашнюю утварь, постельное белье и прочее».

(Из письма от 19.01.1945 г. жительницы д. Пройцхаген, Германия, Люци брату Альберту.)

«У нас 20 человек призвали в Фольксштурм. Но трагично, что когда идет такая работа, некоторые мужчины спокойно сидят дома. Например, для Карла главное — женские слезы. Он также отговаривается болезнью».

(Из письма от 3.01.1945 г. жителя г. Тауфкирхен-на-Праме, Германия, Иозефа Рольбубе племяннику Иозефу Денку.)

Потеря значительных оккупированных территорий на востоке и западе значительно снизила экономический потенциал Германии. Резкое падение производства, начавшееся со второй половины 1944 г., в январе — марте 1945 г. приняло катастрофический характер. Резко ухудшилось обеспечение населения продовольствием, топливом,

промышленными товарами. Немцы, привыкшие к комфорту, восприняли это крайне болезненно, так как в предыдущие годы войны властям удавалось поддерживать достаточно высокий жизненный уровень населения. Так дрогнул еще один бастион нацизма — «фронт на родине», как называла германский тыл геббельсовская пропаганда:

«Нас теперь обманывают суррогатами...»

(Из письма от 21.10.1944 г. жительницы д. Упал, Германия, Хильды Крузе мужу — ефрейтору Эвальду Крузе.)

«Дежурным блюдом у нас является капуста...»

(Из письма от 29.01.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, мужу внуки — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

«Угля я не получила — положенных мне 42 центнеров не оказалось в наличии, и это, по слухам, — на целый год. Если мы не получим еще и дров, придется не топить большую комнату...»

(Из письма от 10.01.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, Гертруды Шульц мужу — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

Впрочем, бедствовали не все:

«Два дня мы еще молотили рожь, потом убрали все зерно, потом несколько дней возили навоз на картофельное поле... Каждая из 3-х лучших коров дает 15 — 18 литров молока в день — это чудесно. Всего мы сейчас имеем 80 литров в день, хотя, как и раньше, не имеем шрота, необходимого для корма. Мы используем 10 литров, а 3 оставляем на масло. Из мясного мы сейчас делаем только колбасу, жаль, что ты не можешь нам в этом помочь».

(Из письма от 19.01.1945 г. жительницы д. Пройцхаген, Германия, Люци брату Альберту.)

Жизнь, однако, продолжалась. Даже в то тревожное для немцев время устраивались свадьбы, рождались дети:

«Только что приехал в отпуск после ранения Пауль Кункель. Он собирается жениться... В пятницу свадьба. Лотти 19 лет. К сожалению, оба еще слишком молоды. Но ничего не поделаешь!»

(Из писем от 8.02.1945 г. и 15.02.1945 г. жительницы д. Упал, Германия, Хильды Крузе мужу — ефрейтору Эвальду Крузе.)

«Бергмауриг опять родила близнецов — двух мальчиков. Лейзл Бергман в ожидании второго ребенка, служанка Шмидтов тоже. Они все ждут своих мужей. Это такая большая тревога — ждать их!»

(Из письма от 9.01.1945 г. жительницы д. Пфафинг, Австрия, Марии Денк мужу — ефрейтору Иозефу Денку.)

Если попытаться проанализировать, чего же в письмах больше — надежды или безысходности, то, все-таки, надежды. Некоторые надеялись на чудо, которое разом должно было изменить ситуацию, другие на Бога, третьи — только на самих себя. При этом авторы писем стремились обнадеживать своих мужчин-фронтовиков:

«Что принесет 1945 год? Надеюсь, что все-таки мир!»

(Из письма от 23.12.1944 г. жительницы Австрии брату Карлу.)

«Наш отчий дом совсем осел. Сейчас все это неважно, когда у тебя на войне 4 сына... Мои нервы уже готовы ко всему. Я часто чувствую себя разбитым, но потом обращаюсь к любимому Господу и набираюсь мужества. Он учит нас не падать духом».

(Из письма от 3.01.1945 г. жителя г. Тауфкирхен-на-Праме, Германия, Иозефа Рольг-руббе племяннику — ефрейтору Иозефу Денку.)

«Будущее туманно. Что бы я ни делала, все думается, думается, что бы такое значительное нам предпринять, чтобы это принесло скорый мир. Главное — никогда не терять надежду. Должно же все-таки что-то у нас улучшиться!.. Это очень тяжелое время, с которым надо смириться. Может быть, это самое большее, что мы уже пережили. Мы не хотим терять надежду... Дорогой Эмиль, если мы не будем раскисать, мы переживем эту войну и встретимся. Я надеюсь, что, хотя мы не получаем сейчас от тебя писем, ты наши хоть редко, но получаешь, и они являются для тебя опорой, чтобы пережить идущие сейчас тяжелые бои».

(Из писем от 11.01.1945, 15.01.1945 и 4.02.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, Гертруды Шульц мужу — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

Однако с надеждой соседствовало чувство безысходности:

«Как все тяжело и жутко, если бы еще мужчины были дома... Я все чаще думаю, что большинство из них уже не вернется... Сообщения по радио не обнадеживают. Сейчас самое лучшее... просить прощения у Бога... Ничего не поделаешь, нами руководит судьба».

(Из писем от 10.01.1945, 19.01.1945 и 4.02.1945 г. жительницы д. Нойдорф, Германия, Гертруды Шульц мужу — штабсвахмистру Эмилю Шульцу.)

Из многих строк прорывается буквально крик женской души, в котором страх за жизнь мужчин, за судьбы детей... Особенно это ощущается в тех письмах, где идет речь о долгом отсутствии известий с фронта. Таких писем много:

«Если бы только я знала, что ты в безопасности!... Как была бы я благодарна хотя бы несколькими строчкам от тебя!... Если бы я могла попасть к тебе хотя бы на один час, я пошла бы ради этого на все!»

(Из писем от 28.01.1945, 9.02.1945 и 10.02.1945 г. жительницы Берлина Шарлотты Маргнардат мужу — оберейфрейтору Харви Мартину.)

«Сейчас, когда наш фронт быстро отступает, и это отступление стоит многих молодых жизней, я особенно волнуюсь за тебя...»

(Из письма от 14.02.1945 г. жительницы Берлина Илзе другу Харри.)

Своеобразный итог общему содержанию писем подводят следующие строки:

«3 января 1945 г. Желаем хорошего Нового года и чтобы закончилась война. Когда пройдет зима, будет лучше, а еще лучше будет, когда закончится война... Возможно, сегодня мы еще не можем осознать, почему все должно было так получиться...»

(Из письма от 3.01.1945 г. жителя г. Тауфкирхен-на-Праме, Германия, Иозефа Рольгрубе племяннику — ефрейтору Иозефу Денку и письма от 27.01.1945 г. жительницы Берлина Шарлотты Маргнардат мужу — оберейфрейтору Харви Мартину.)

ТЭКСТАЛОГІЯ

Т. У. Біндзіч

РУКАПІСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛАЦІНКА

(Да пастаноўкі праблемы)

Перыяд гісторыі XVI — XVIII стагоддзяў прыцягвае ўвагу даследчыкаў велізарнай факталогіяй падзей, якія значна паўплывалі на лёс нашага народа. Цікавы ён яшчэ і тым, што хавае ў сабе шмат неразгаданых таямніц, удзячных для навуковага даследавання тэм і праблем. Адна з іх — рукапісная беларуская лацінка — тып пісьма, які існаваў на беларускіх землях у XVI — XVIII стагоддзях.

Дасюль рукапісныя дакументы беларускай лацінкі застаюцца, бадай, не выяўленымі і не вывучанымі. Калі ім і надавалася некаторая ўвага, дык з пункту гледжання вывучэння зместу, а не іх палеаграфіі.

У сувязі з недастатковым вывучэннем рукапіснай беларускай лацінкі мы пазбаўлены цэлага пласта старажытнай беларускай культуры. І наша задача — даследаваць і вярнуць значную частку нацыянальнай культурнай спадчыны.

Неабходнасць палеаграфічнага вывучэння дакументаў на беларускай лацінцы абумоўлена яшчэ і тым, што можа спрыяць выяўленню новых крыніц.

Вывучэнне беларускай лацінкі можа прынесці карысць і для даследавання генезісу беларускай мовы. Да канца XVII — XVIII стагоддзяў захавалася няшмат дакументаў афіцыйнага паходжання, напісаных кірыліцай па-беларуску. Выяўлення і вывучання дакументы на беларускай лацінцы часткова закрываюць гэтую «белую пляму» ў практыцы ўжывання беларускай мовы ў афіцыйным справаходстве ў часы контррэфармацыі і паланізацыі. Таму іх вывучэнне закрывае пэўную «нішу» і ў гісторыі беларускай мовы.

Не выклікае сумненняў, што беларуская мова ўжо самастойна існавала на пачатку XVI стагоддзя, але бясспрэчна і тое, што яна адчувала пэўныя цяжкасці ў сістэме пісьма, дакладней кажучы — у

графічным афармленні. У кірылічнай графіцы не існавала знакаў для азначэння некаторых фанем беларускай мовы — «ў», «дж», «дз».

Даследаванне беларускай лацінкі дае магчымасць больш дакладна вызначыць фанетычны лад старабеларускай мовы: для перадачы яе фанем у беларускай лацінцы падбіраліся адпаведныя знакі, частка якіх азначала гукі, якія не маглі дакладна перадаць кірыліца.

На жаль, сёння не існуе спецыяльнай працы, якая была б прысвечана палеаграфічнаму аналізу рукапіснай беларускай лацінкі. Але кірылічная і лацінская палеаграфія маюць вялікую і грунтоўную гістарыяграфію. Для вызначэння праблем, якія трэба вырашаць пры вывучэнні лацінскай палеаграфіі, а таксама для вызначэння метадыкі і тэрміналогіі такога даследавання неабходна экстрапаліраваць і адаптаваць распрацоўкі, назапашаныя гэтымі галінамі палеаграфічнай навукі.

Сярод прац, прысвечаных кірылічнаму пісьму і падагульняючых амаль стагоддзе даследаванняў у галіне палеаграфіі, найбольш грунтоўнай можна лічыць манаграфію прафесара Маскоўскага ўніверсітэта В. М. Шчэпкіна «Учебник русской палеографии»¹.

В. М. Шчэпкін стварыў схему апісання рукапісаў, выпрацаваў у многім сваю, вельмі дакладную тэрміналогію. Акрамя таго, даследчык упершыню вылучыў беларускі хуткапіс як асобны тып кірылічнага пісьма і паказаў ягоныя адрозненні ад рускага і ўкраінскага хуткапісу.

У развіцці палеаграфіі цяжка перабольшыць заслугі вядомага этнографа, лінгвіста і палеографа Я. Ф. Карскага². Самае значнае ў ягоных працах — акадэмік вывучаў не толькі славянскую палеаграфію, але, у прыватнасці, беларускую кірылічную лексіку і граматыку.

Аналізуючы гістарыяграфію рускай кірылічнай палеаграфіі, варта назваць працы С. А. Рэйсера³, які адкрыў асобную галіну ў вывучэнні славянскай палеаграфіі — неаграфію. Апошняя паступова вылучаецца ў самастойную дысцыпліну, хоць і ўзнікаюць пэўныя цяжкасці ў сувязі з вызначэннем храналагічнага падзялення палеаграфіі і неаграфіі.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі элементы палеаграфічнага аналізу дакументаў можна знайсці ў энцыклапедычных даведніках, манаграфіі М. Нікалаева⁴, хоць увогуле кніга гэта прысвечана мастацтву аздаблення рукапіснай кнігі. Да тэксталагічных, археаграфічных і кадэкалагічных даследаванняў можна аднесці работы Г. Харашкевіч⁵, М. Улашчыка⁶, Г. Галенчанкі⁷, Ю. Лабынцава⁸, А. Жураўскага⁹ і іншых, хоць і ў іх таксама, як у вышэй згаданай працы М. Нікалаева, ёсць некаторыя згадкі пра палеаграфічныя праблемы.

У 1996 г. выйшла з друку «Беларуская палеаграфія» С. Я. Куль-Сяльверставай¹⁰. У ёй уздымаецца шэраг новых для беларускай палеаграфіі праблем, у тым ліку тэрміналагічных, храналагічных і метадычных. Даследчыца дае значную колькасць узораў славянскай пісьменнасці і ўпершыню прыводзіць дакумент, напісаны беларускай лацінкай. Праца з'явілася каштоўным дапаможнікам пры распрацоўцы дадзенай тэмы.

Пры даследаванні беларускай лацінкі неабходна ўзгадаць праблемы і здабыткі лацінскай палеаграфіі. Адною з найбольш грунтоўных прац з'яўляецца манаграфія В. А. Дабіяш-Раждзественскай¹¹. У гэтым падручніку асветлена гісторыя лацінскай палеаграфіі XVII — XVIII стагоддзяў, змешчаны звесткі па ўсіх галінах палеаграфічнага даследавання лацінскага пісьма, даюцца ўзоры заходнееўрапейскіх рукапісных дакументаў, прыклады іх палеаграфічнага аналізу.

Нельга абысці ўвагай і кнігу А. Д. Люблінскай «Латинская палеография»¹². Гэты дапаможнік мае сваёй мэтай даць кароткую гісторыю лацінскага пісьма і інфармацыю, неабходную для самастойнай працы над рукапісамі сярэдніх стагоддзяў.

Для аналізу беларускай лацінкі выкарыстаны таксама некаторыя здабыткі польскіх палеографіаў. Гэта найперш работы Уладыслава Сямковіча («Латинская палеография»)¹³ і Аляксандра Гейштара¹⁴.

Першыя спробы нашага палеаграфічнага даследавання беларускай лацінкі грунтаваліся на дакументах з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Рэспублікі Беларусь у Гродне («Канцэлярыя гродзенскага губернатара». Ф. 1, 58451 адз. зах., 1802 — 1917 г., фамільны фонд памешчыкаў Быхаўцаў. Ф. 1664, 893 адз. зах., 1511 — 1936 г., фонд «Гродзенская камісія, створаная для раскрыцця царкоўных фондушаў». Ф. 1475, 3 адз. зах., 1847 — 1848 гг. — невялікі па памерах у параўнанні з двума вышэй згаданымі, але тут адклаліся сярод папер XIX стагоддзя і больш старажытныя дакументы).

Выяўленыя дакументы рукапіснай беларускай лацінкі — гэта зацвярджэнне каралём Рэчы Паспалітай Станіславам Аўгустам Панятоўскім ранейшых загадаў пра ахвяраванне грошаў на Гарадзенскі шпіталь¹⁵; зацвярджэнне тым жа каралём прывілея Гарадзенскаму папу Царквы Святой Троіцы Матфею на зямлю¹⁶; выпіс са «Справы аб закладзе памешчыкам Вайніловічам памешчыку Адамовічу зямельных уладанняў у маёнтку Манцякі Ваўкавыскага павета»¹⁷ і сем рукапісаў

са «Справы па прашэнню жыхароў мястэчка Масты Гродзенскага павета аб аднаўленні ім прывілеяў на зямлю»¹⁸.

Агульны аб'ём знойдзеных дакументаў беларускай лацінкі складае 44 аркушы. Яны даюць магчымасць больш падрабозна пазнаёміцца з беларускай лацінкай у цэлым, са стылем і асаблівасцямі шрыфту і напісання, з матэрыялам пісьма і ствараюць падставу для далейшай працы.

Названыя фонды фарміраваліся ўжо ў XIX стагоддзі. Ёсць падставы меркаваць, што далейшыя пошукі ў архівах Масквы, Вільні, Мінска і іншых сховішчах змогуць пашырыць кола аналагічных дакументаў.

Пры вывучэнні рукапіснай беларускай лацінкі перад даследчыкам паўстае шмат пытанняў. І адно з найцікавейшых — чаму ж, калі і дзе з'явіўся гэты тып пісьма?

Найбольш шырока і актыўна беларуская лацінка існавала і выкарыстоўвалася на заходніх землях Беларусі (Гародні, Бярэсці, Мастах, Ваўкавыску), якія знаходзіліся пад уплывам Польшчы і адчувалі на сабе вынікі працяглай паланізацыі. У той час адукацыя ў Рэчы Паспалітай была манаполіяй каталіцкіх законаў, найперш езуітаў, піяраў, а таксама пракагаліцкага базэльянскага закону. Каб працягваць вучобу, нашыя суайчыннікі часта накіроўваліся на Захад — ва універсітэты Італіі, Германіі, Польшчы, дзе латынь была агульнаўжывальнай мовай навукі. Таму лацінскі алфавіт меў добрую глебу для свайго распаўсюджвання на Беларусі.

Выкарыстанне беларускай мовы і лацінскага алфавіта, хутчэй за ўсё, і прывяло да паступовага прыстасавання лацінкі да перадачы нацыянальнай мовы пры пісьме. На ўсходніх землях Беларусі з гэтай мэтай выкарыстоўвалася кірылічная азбука, на заходніх жа ўжыванне кірыліцы ўскладнялася паланізацыяй. Магчыма, менавіта гэтыя ўмовы аказалі ўплыў на ўжыванне беларускай лацінкі. З іншага гледзішча, ужыванне лацінскага алфавіта для перадачы беларускай мовы з'явілася адказам на паланізацыю жыцця. Гэта быў адзін са шляхоў захавання пісьмовай традыцыі роднай мовы.

Гэтую выснову можна падмацаваць наступнымі меркаваннямі.

Звернемся да галоўнага юрыдычнага акта таго часу — Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года. У раздзеле 4 артыкула 1 «О судьях и судах» гаворыцца: «...А писарь земский должен по-русски буквами и словами русскими все документы, выписки и позвы писати, а не иным языком и словами»¹⁹. Гэты артыкул выконваўся да 1696 г., калі Гене-

ральнай Варшаўскай канферэнцыяй было прынята рашэнне аб змене гэтай часткі артыкула: з таго часу пісар павінен быў усе дакументы пісаць толькі па-польску²⁰.

Думаецца, што менавіта гэта гістарычная з’ява дала штуршок развіццю беларускай лацінкі і абумовіла яе ўжыванне пры складанні дзяржаўных дакументаў, бо земскім пісарам на беларускіх землях цяжка было перайсці адразу на іншую мову, большасць з іх ведала мову беларускую, а не польскую. Аднак, каб выконваць загад сойму, кірылічны алфавіт быў зменены на лацінскі, форма складання дакументаў крыху змянілася, хоць, па сутнасці, мова засталася тая ж самая. Гэта фактычна і была ўжо самая сапраўдная беларуская лацінка, якая была ўведзена ва ўжыванне як адзіны на той час спосаб захаваць старажытную беларускую пісьмовую традыцыю.

На працягу стагоддзяў беларуская лацінка прайшла пэўную эвалюцыю. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, з пачаткам русіфікацыі ў беларускую пісьмовасць прыйшла так званая «гражданка». Здаецца, рускае грамадзянскае кірылічнае пісьмо павінна было цалкам выціснуць лацінку з ужывання. Але гэтага не адбылося. Беларуская лацінка засталася ў карыстанні, хоць і з’явіліся адпаведныя змены ў напісанні літар (прыклад — сем дакументаў з НГАРБ у г. Гродне, ф. 1, воп. 1, спр. 43, арк. 6 — 19).

Такім чынам, можна падсумаваць, што беларуская мова выжыла ва ўмовах і паланізацыі, і русіфікацыі, і гэтаму ў пэўнай ступені садзенічаў такі тып пісьма, як беларуская лацінка. Тое, што ён меў развіццё ў часе, можна дакладна ўбачыць, прасачыўшы эвалюцыю графікі на працягу трох стагоддзяў. У знойдзеных рукапісах назіраюцца тры яўныя этапы развіцця літар: аўтэнтычнае грамадзянскае пісьмо XVI стагоддзя; царкоўнае пісьмо XVIII стагоддзя (перапісы з дакументаў XVI ст.); аўтэнтычнае грамадзянскае пісьмо XVIII стагоддзя.

На першым этапе графіка мае свае асаблівасці — пісьмо дробнае, але напісанне літар вельмі дакладнае. Гэта ўзор тыповага рэнесанснага пісьма. Акрамя таго, у графіцы таго часу можна ўбачыць запазычаны літар з кірылічнай пісьмовасці (так зваеся «звычайнае» пісьмо).

Другі этап развіцця рукапіснай беларускай лацінкі прыпадае на часы барока. Гэта добра прасочваецца ў графіцы: літары змяняюцца, набываюць больш складаную форму, упрыгожваюцца, рукапісам надаецца больш урачысты выгляд (*scriptura actuaria* — пісьмо афіцыйных дакументаў ці канцылярскае пісьмо).

На прыкладзе графікі трэцяга этапу мы бачым далейшыя змены, выкліканыя патрабаваннямі часу. З'яўленне так званай «гражданкі», абумоўленае секулярызацыяй грамадскага і культурнага жыцця ў часы Асветніцтва, і павелічэнне аб'ёму справаводства прывяло да спрашчэння літар і выклікала нядбайнасць іх напісання.

Бясспрэчна, што змены ў графіцы рукапіснай беларускай лацінкі выклікаліся культурнымі і палітычнымі асаблівасцямі часу. Гэты тып пісьма не быў кансерватыўным, ён змяняўся разам з культурай. Беларуская лацінка была жывым пісьмом, якое з'яўлялася дастаткова папулярным і ўжывалася як у бытавой перапісцы, так і ў дзяржаўным справаводстве. Апошняя выснова пацвярджаецца і знаходкамі напісаных беларускай лацінкай вершаў, летапісаў і іншых пісьмовых помнікаў, якія на працягу многіх гадоў даследуюцца беларускімі навукоўцамі.

Фанетычнае значэнне літар у дакументах XVI і XVIII стагоддзяў амаль аднолькавае, але хацелася б адзначыць той цікавы факт, што ў «Справе аб закладзе ... зямельных уладанняў» сустрэлася літара «Ў», якая абазначае гук [ў]. Літара гэта была запазычана з кірыліцы. Хутчэй за ўсё гэта было зроблена таму, што ў XVI стагоддзі ў беларускай мове ўжо так яўна вылучаўся гук [ў], што для яго графічнага абазначэння патрэбна была асобная літара. У кірылічных беларускіх рукапісах таго часу «ў» даследчыкам знайсці не ўдавалася. Аднак у рукапісах беларускай лацінкі мы бачым запазычаную з кірыліцы літару «Ў» для абазначэння менавіта «ў». Наяўнасць гэтага гуку ў тэксце сведчыць, акрамя іншага, аб тым, што дадзены дакумент з'яўляецца рукапісам менавіта беларускай, а не польскай лацінкі. У апошній, як вядома, гук [ў] не ўжываецца. Пакуль што гэта адзінакая знаходка ўжывання кірылічнай літары для азначэння характэрнай фанемы беларускай мовы, таму нельга абсалютызаваць зробленага вышэй высновы. Далейшыя пошукі могуць або пацвердзіць, або абвергнуць такое меркаванне. Тут дададзім толькі, што, прыстасоўваючы лацінскі алфавіт для перадачы гукаў беларускай мовы, пісар не быў абцяжараны кананічнымі традыцыямі кірылічнага пісьма, таму мог свабодна эксперыментавач, уносячы спецыяльныя знакі для абазначэння адмысловых гукаў (гэта характэрна таксама для перадачы фрыкатыўнага і выбухнога [г]).

Пік выкарыстання рукапіснай беларускай лацінкі прыпадае на XVII — XVIII стагоддзі. У выніку супастаўлення гістарычных фактаў, колькасці і характару дакументаў можна было б меркаваць, што ўжы-

ванне беларускай лацінкі было адным са сродкаў захавання беларускай мовы ў афіцыйным справаходстве.

У сувязі з адсутнасцю спецыяльных работ па палеаграфіі беларускай лацінкі ў даследчыкаў узнікаюць цяжкасці пры прачытанні і транслітарацыі такіх дакументаў. Так, аўтарытэтны беларускі літаратуразнаўца А. І. Мальдзіс, адкрывальнік цэлай скібы беларускіх рукапісаў XVII — XVIII стагоддзяў, апісваючы сваю працу ў маскоўскім архіве над новымі знаходкамі, адзначае: «Пісаны яны лацінкай, па правілах тагачаснай польскай арфаграфіі ды яшчэ без знакаў прыпынку. Значыць, будуць цяжкасці пры перадачы тэксту ў адпаведнасці з сучаснымі беларускімі нормамі... Праўда, у тэксце ўжо выразна (хоць і не заўсёды паслядоўна) адбіліся асноўныя асаблівасці беларускай мовы — аканне і яканне, дзеканне і цеканне, нескладовае «ў». Таму перапісваю амаль літаральна — толькі, вядома, карыстаючыся беларускім алфавітам»²¹. Распрацоўка метадыкі чытання і транслітарацыі беларускай лацінкі палегчыць працу даследчыкаў і, магчыма, дазволіць выправіць некаторыя памылкі і недакладнасці ў прачытанні такіх тэкстаў.

На падставе першых назіранняў над беларускай лацінкай складзены табліцы літар, якія могуць палегчыць працу даследчыкаў (гл. табліцы, с. 189 — 192).

Гэты ўнікальны тып пісьма патрабуе далейшага дакладнага вывучэння з боку навукоўцаў — палеографікаў, гісторыкаў, даследчыкаў мовы, крыніцазнаўцаў.

Табліца літар XVI ст.

Табліца літар XVI ст. (працяг)

Табліца літар XVIII ст.

Таблиця літар XVIII ст. (працяг)

- ¹ Щепкин В. М. Русская палеография. М., 1967.
- ² Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. М., 1979.
- ³ Рейсер С. А. Русская палеография Нового времени. М., 1982.
- ⁴ Нікалаеў М. Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў Х — XVIII стст. Мн., 1993.
- ⁵ Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. / Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1977.
- ⁶ Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985.
- ⁷ Голенченко Г. Я. Идейные и культурные связи восточнославянских народов в 16 — середине 17 в. Мн., 1989.
- ⁸ Лабынцаў Ю. Пачатак Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнэсансу. Мн., 1990.
- ⁹ Жураўскі А. І. Графіка-арфаграфічны асаблівасці тэкстаў «Бібліі» Ф. Скарыны // Біблія. Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517 — 1519 гадах: У 3 т. Мн., 1990. Т. 1. С. 14 — 15.
- ¹⁰ Куль-Сяльверстава С. Я. Беларуская палеаграфія: Навучальны дапаможнік. Гродна, 1996.
- ¹¹ Добиаш-Рождественская О. А. История письма в средние века: руководство к изучению латинской палеографии. М., 1987.
- ¹² Люблинская А. Д. Латинская палеография. М., 1969.
- ¹³ Semkowicz W. Paleografia łacińska. Kraków, 1951.
- ¹⁴ Gieysztor A. Zarys dziejów piśma łacińskiego. Warszawa, 1973.
- ¹⁵ НГАРБ у г. Гродне. Ф. 1475. Воп. 1. Спр. 2. Л. 53 — 57.
- ¹⁶ Там жа. Л. 51 — 52.
- ¹⁷ Там жа. Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 664. Л. 1.
- ¹⁸ Там жа. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 43. Л. 6 — 19.
- ¹⁹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мн., 1989. С. 374.
- ²⁰ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1. С. 353. А. І. Жураўскі мяркуе, што практыка выкарыстання польскай мовы замест беларускай да часу прыняцця гэтай пастановы ўжо склалася, і рашэнне Канферэнцыі толькі замацоўвала яе.
- ²¹ Мальдзіс А. І. 3 літаратуразнаўчых вандраванняў: Нарысы, эсэ, дзённікі. Мн., 1987. С. 58.

ПАЛЕАГРАФІЯ

Л. І. Станкевіч

СКРУТАК ПАМОРСКІ З ФОНДУ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭКІ БЕЛАРУСІ — ПМНІК СТАРААБРАДНІЦКАЙ КНІЖНАСЦІ ХІХ ст.

Сярод набыткаў апошняга часу, што папоўнілі рукапісны збор Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, заслугоўвае асаблівай увагі адзін стараабрадніцкі* ілюмінаваны рукапіс позняй традыцыі. Ён быў куплены ў прыватнай асобы ў 1997 годзе. Набыты рукапіс класіфікуецца намі як Скрутак паморскі. Прадметам спецыяльнага вывучэння такога роду помнікі славянскай кніжнай культуры не былі, таму даць дакладнае вызначэнне тэрміна «Скрутак паморскі» і даведачныя даныя гісторыка-літаратурнага характару немагчыма з прычыны нераспрацаванасці пытання.

На сённяшні дзень удалося знайсці звесткі толькі аб двух экзemplярах рукапісу Скрутак паморскі. Адзін з іх захоўваецца ў Зборы вядомага расійскага калекцыянера, археографа, этнографа, бібліяфіла А. А. Цітова (1844 — 1911)¹. Рукапіс датуецца ХІХ ст., напісаны скоранісам; ёсць яго агульнае, даволі падрабязнае апісанне, зробленае самім уладальнікам². Менавіта гэты спіс Скрутка паморскага ўзгадваецца В. Р. Дружыніным (1859 — 1935), выдатным расійскім даследчыкам стараабрадніцтва, у яго знакамітай бібліяграфіі «Писания русских старообрядцев»³. Другі экзemplяр Скрутка паморскага знаходзіцца ў Зборы таксама вядомага расійскага збіральніка даўніны А. Я. Бурцава (1863 — 1938)⁴. Спіс напісаны паўуставам у пачатку ХVІІІ ст.⁵ Невялікую інфармацыю аб гэтым надзвычай цікавым рары-

* Мы ўжываем тэрмін «стараабрадніцтва», а не «стараверства», паколькі згодны з тлумачэннем А. А. Гарбацкага, што гэта слова больш канкрэтна вызначае першапачатковую сутнасць расколу РПЦ (гл.: Гарбацкі А. А. Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы ХVІІ — пачатку ХХ ст. Брэст, 1999. С. 11).

тэце са свайго Збору даў сам А. Я. Бурцаў у сваім друкаваным бібліяграфічным выданні «Опись старых славянских и новых русских рукописей»⁶. Апісанне А. Я. Бурцаў суправаджае ўзнаўленнем чатырох мініяцюр з рукапісу. Гэтая акалічнасць, а таксама паўната апісання мастацкай і тэкставай частак свайго экзэмпляра Скрутка паморскага А. А. Цітовым дазволілі нам індывікаваць наш рукапіс як спіс Скрутка паморскага. Пры апісанні вышэй узгаданых экзэмпляраў абодва ўладальнікі адзначалі іх выключную каштоўнасць і рэдкасць. Яшчэ Скрутак паморскі, а дакладней адзін з яго асобных твораў, што ўваходзяць у яго склад, упамінаецца пры апісанні зместу аднаго са стараверскіх зборнікаў XIX ст.⁷, які паходзіць з Веткаўскага збору Навуковай бібліятэкі Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта⁸. Ёсць інфармацыя аб наяўнасці калекцыі скруткаў стараверскіх XVIII — XIX стст. з мініяцюрамі ў складзе Музейнага збору рукапісаў Дзяржаўнага гістарычнага музея⁹. Але паколькі «вплоть до настоящего времени опубликованного описания его не существует». Не имеет оно и никаких других опубликованных материалов (кроме обзоров, данных в Отчетах ГИМ), в которых бы содержались сведения обо всех без исключения его рукописях»^{**10}, таму адзначыць, ці ёсць сярод іх асобнікі менавіта Скрутка паморскага, немагчыма.

Выкладзем некаторыя вынікі палеаграфічнага і кадэкалагічнага аналізу нашага спіса Скрутка паморскага. Знешне рукапіс уяўляе сабой вузкую стужку з тканіны, згорнутую ў рулон, на ўнутраны бок якой наклеена папера з напісаным на ёй тэкстам. Уражвае даўжыня стужкі — 11 м 70 см; шырыня неаднолькавая і вагаецца ў межах 14,3 — 16,0 см. Тканіна — мяккі лён натуральнага колеру якаснага вырабу (падобна да фабрычнай вытворчасці). Стужка несучэльная і складаецца з пятнаццаці палос неаднолькавай даўжыні — памерам ад 37 см да 1 м 32 см. Краі палос разрэзаны іншы раз няроўна, амаль пад вострым вуглом. Тэхніка ўмацавання кавалкаў тканіны аналагічная методыцы злучэння аркушаў паперы: палосы паклеены паміж сабой і

* Акрамя выд.: Щепкина М. В., Протасьева Т. Н. Сокровища древней письменности и старой печати (М., 1958), дзе на с. 46 — 49 дадзены кароценькі агляд Музейнага збору рукапісаў ДГМ у цэлым.

** У бібліяграфічным паказальніку каталогаў і апісанняў «Собрания книжных памятников (редких и ценных изданий) в библиотеках, музеях и архивах РСФСР» (М., 1991) апісанне Музейнага збору рукапісаў ДГМ не адзначана таксама.

вельмі акуратна. Захаванасць палатна не вельмі добрая: на ім шматлікія рагі ад вады, чорныя плямы цвілі, у некаторых месцах дзіркі (прагрызены жучком ці прарэзаны). На тканіне адціснуліся размытыя сляды асобных тэкстаў, напісаных чырвоным. Праглядаюцца сляды рэстаўрацыі тканіны (некаторыя дзіркі акуратна зацыраваныя).

Як бачым, вонкавы выгляд рукапісу неардынарны. Гэта не звыклы нам кодэкс, а ранейшая, першасная форма рукапіснай кнігі. Такая форма нашага рукапісу зусім не выпадковая. Яна адпавядае функцыянальнаму прызначэнню Скрутка — быць агорнутым вакол цела чалавека, быць схаваным ад чужога вока.

Наклееная на тканіну папера не мае філіграней і папяровага штэмпеля. Яна матавая, жаўтаватага адцення, відаць, двух гатункаў: у пачатку рукапісу рыхлаватая і цямнейшая, недзе з паловы яго даўжыні святлейшая і танчэйшая. Па палеаграфічных прыкметах час паперы — XIX ст. Адсутнасць аб'ектыўных даных філігранграфіі перашкаджае дакладнаму датаванню рукапісу. Пры сучасным стане позняй царкоўна-славянскай палеаграфіі і ўзроўні вывучанасці позняй паперы датаваць помнікі ўнутры XIX ст. цяжэй, чым унутры XVII ст. Аркушы паперы амаль аднаго памеру: даўжыня 34,0 — 34,5 см (0,5 см пайшло на склейванне аркушаў паміж сабою), шырыня аднолькавая з шырынёю тканіны — 14,3 — 16,0 см. Папера мае таксама шматлікія рагі ад вады, месцамі адклеілася ад тканіны, дзе-нідзе працёрлася да тканіны, але напісаны тэкст захаваўся. На згібах папера месцамі пакамечаная, па краях шмат дробных парываў. Ёсць пропускі — абрывы тэксту. Страты тэксту ўзрастаюць бліжэй да канца — ад маленькіх фрагментаў (слова) да некалькіх радкоў тэксту, канец рукапісу адсутнічае зусім. Папера не рэстаўрыравалася.

Пісьмо Скрутка — паўустаў з элементамі скорпісу (на аркушы ў сярэднім да 30 вынасных літар), сярэдняга памеру (вышыня літары — 3 мм). Паўустаў даволі ўпэўнены, цвёрды; адчуваецца, што пісцы (пісец) валодаюць тэхнікай кнігапісання. Падобна, што пісьмо выкана на двума почыркамі, паколькі зрокава яно адрозніваецца. У абодвух почыркаў пісьмо ўвогуле шчыльнае; літары некалькі выцягнуты, вертыкальная лінія ў іх з роўным патаўшчэннем, без націску. Але ў першага почырка літары здаюцца больш буйнымі, а пісьмо больш расцягнутае (на аркушы памерам 34,0 — 34,5 x 14,3 — 16,0 колькасць літараў у радку 35 — 40). Другі почырк больш сціслы (у радку да 45 — 50 літараў), літары тонкія (з-за чаго здаюцца больш высокімі), ёсць розніца паміж тоўстымі і тонкімі штрыхамі. Гэты почырк глядзіцца

больш прыгожа, больш вытанчана. Колькасць радкоў на аркушы ў абодвух почыркаў аднолькавая — па 36 — 37. Вонкава характэрных асаблівасцей ў напісанні паасобных літараў не адзначаецца.

Чарніла першага почырку мае карычнева-чорны колер, ім напісана першая частка рукапісу недзе да паловы яго аб'ёму на паперы цяжнейшай і рыхлаватай. Чарніла другога почырку густа-чорнага колеру, ім напісаны астатні тэкст рукапісу на паперы больш светлай, а таксама асобныя фрагменты тэксту на гэткай жа паперы, якія ўстаўлены ў першую палову Скрутка. Рукапіс напісаны ў дзве фарбы — чырвонай кінаварнага колеру выдзелены назвы тэкстаў, службовыя і асобныя словы ў тэксце. Чорнае чарніла захавалася добра, а вось тэкст, напісаны чырвоным, шмат дзе размазаны («пацёк»).

Папера неразлінаваная. Лінейнасць радка не вытрымана (іншым разам пачатак ці канец паступова апускаецца ці, наадварот, падымаецца). Асабліва парушаецца лінейнасць у другога почырку (ухіл радка ўніз управа). Радкі ўверсе няроўныя, правы бок радкоў не выраўнены. Не заўжды захоўваецца шырыня левага поля аркуша (яна складае 10 — 12 мм), тэкст іншым разам даходзіць да самага краю паперы, гэты зрух улева пачынаецца паступова, радок за радком.

Рукапіс адметны шматлікімі правільна пастаўленымі знакамі націску і прыдыхання, ёсць допісы прапушчаных слоў і асобных складоў.

Спачатку пісаўся тэкст, а потым аркушы з напісаным тэкстам клеіліся на тканіну (на апошнім радку доўгія элементы некаторых літараў — р, у, х — заклеены). Склейка зроблена вельмі акуратна і амаль нябачна. Супаставіць філіграніфічны крытэрыі часу напісання Скрутка з храналогіяй яго паўустаўнага пісьма нельга, таму што стараабрадцы ў сваім пісьме прытрымліваліся традыцый XV — XVI стст., што таксама абмяжоўвае магчымасць дакладнага датавання рукапісу.

Вонкава пісьмо нашага спіса Скрутка падобна на пісьмо паморскіх рукапісаў. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што пісец меў перад сабой арыгінал паморскага паходжання і почырк яго носіць пераймальны характар. Пераймальныя почырк адметны меншай выразнасцю, «няцвёрдасцю» ў выкананні. З легенды да Скрутка (са слоў былога гаспадара) вядома, што раней чым трапіць на Браншчыну, а адтуль на Гомельшчыну (дзе Скрутак і быў набыты), ён бытаваў дзесьці ў Сібіры. У літаратуры дастаткова раскрыты разнастайныя сувязі традыцыйных рэгіёнаў стараабрадніцтва Сібіры з цэнтрам на Памор'і, у прыватнасці з Выгалексінскім «общезительством». Зусім верагодна, што

падабенства гэта не выпадковае і наш спіс звязаны з традыцыямі Выгаўскай рукапіснай кніжнасці.

Рукапіс ілюмінаваны («лицевой») і мае мастацкае аздабленне ў выглядзе застаўкі-рамкі, шматлікіх малюнкаў у тэксце, ініцыялаў вялікіх і маленькіх, пісаных кінавар’ю загалоўкаў.

«Адкрывае» рукапіс вялікая авальная сіметрычнага тыпу паліхромная застаўка-рамка. Памер яе 160 x 145 мм, і займае яна амаль палову першага аркуша. Застаўка-рамка дамінуе над усім рукапісам і цудоўна ўпрыгожвае яго. Кампазіцыя застаўкі-рамкі простая і адметная традыцыйнай для стараабрадніцтва пабудовай. У цэнтры — выява васьміканцовага крыжа (крыж Галгофы) з прыладамі пакутаў па баках (дзіда і палка з губкаю) і адпаведным літургічным надпісам вакол яго: «Царь Славы ІС ХС Сын Божий К Т НИ КА М Л Р Б Г А». У падножка крыжа малюнак чэрапа Адама. Фон вакол крыжа не зафарбаваны і захоўвае колер паперы — жаўтаваты. Фон аздаблены простага выгляду дробнымі васьміпялёсткавымі кветачкамі зорчатай формы кінаварнага колеру (разеткі), яны як бы раскіданы па ім. Застаўка не суцэльная — мае разрывы ўверсе і ўнізе. Наверхшы барочнага тыпу, таксама як і характар завіткоў унізе. Абрамленне вакол крыжа — узоры расліннага арнаменту барочнага стылю (матывы лісця, ягад, завіткоў). Застаўка-рамка (акрамя сярэдніка, літургічнага надпісу і разетак) — малюнак прамом нарысавага характару з расфарбоўкай. Каляровая гама арнаменту прыглушаных, халаднаватых тонаў — мутна-зялёны, шэра-сіневата-блакітны, размыты жоўты. У расфарбоўцы праглядаецца каларыт, тыповы для паўночнारускіх ікон. Сярэднік застаўкі-рамкі і разеткі — кінаварнага колеру, намалёваныя пэндзлем. Спалучэнне чырвонага колеру ў цэнтры кампазіцыі з прыглушаным па свайму каляроваму гучанню акружэннем застаўкі-рамкі стварае ўражанне трагічнасці, параджае пачуццё пакаяння, што так характэрна для стараабрадніцтва з яго эсхаталагічнымі тэорыямі*. Выкананне застаўкі-рамкі не вельмі ўмелае, прымітыўнага малюнка і размалёўкі. Магчыма, выканаўца меў перад сабой не самыя лепшыя ўзоры ці сам быў не вельмі здатным мастаком. Цяжкавата сказаць, выконвалася мастацкае аздабленне пісцом ці іншай асобай (і, такім чынам, над рукапісам працавалі ўдваіх — пісец і мастак). Дакладна можна адзначыць, што мастацкі выканаўца меў перад сабой узор, які ён старанна намагаўся

* Эсхаталогія — вучэнне аб канцы свету, царстве антыхрыста і другім прышэсці Хрыста.

пераняць. У арнаментыцы застаўкі-рамкі Скрутка праглядаецца пэўны круг элементаў дэкору, які характэрны для афармлення паморскіх заставак-рамак кветкавага тыпу. Гэта акалічнасць мастацкага аздаблення застаўкі-рамкі таксама падкрэслівае, на нашу думку, паморскія карані рукапісу. Захаванасць застаўкі-рамкі не лепшая: па краях аркуш з малюнкам моцна абтрапаўся, у выніку чаго пашкоджана аблямаванне (адсутнічаюць асобныя фрагменты, асабліва папсавалася наверхшы).

Звяртае на сябе ўвагу разнастайны характар афармлення вялікіх ініцыялаў. Ініцыялы «П» і «Б», а таксама пачатковая літара «П» у загалюках вельмі буйныя, прамавугольнай формы, празмерна падоўжаных прапорцый. Шырыня іх аднолькавая — 4 мм, а вось вышыня — ад 6,8 см 25 см. Мачты ініцыялаў, апускаючыся ўніз, значна абмяжоўваюць левае поле тэксту, чым дапамагаюць зрокаваму ўспрыняццю зместу рукапісу. Ініцыялы «Б» і «П» — аднаколерныя, выкананыя чорным чарнілам, не маюць арнаментальных гучкоў ці зусім нязначныя. Іншы характар мастацкага дэкору ў пачатковай літары «П» першага загалюка, што пачынае тэкст рукапісу. Яна выканана двайным кінаварным контурам, мачты ўбраны нешта накшталт гірлянды вастраліста, арнамент нагадвае старадрукаваны тып. Выкананне малюнка вельмі непрафесійнае. Адметны ад іншых таксама ініцыял «Б» кінаварнага колеру: ён мае невялікі памер (9 мм), але вельмі пышнае арнаментальнае аздабленне расліннага характару, якое апускаецца ўніз на значную даўжыню (25 мм). У дэкор укампанаваны ягады маліны, галінкі, завіткі, рамбічная рашотка.

Малыя ініцыялы ў асноўным кінаварныя, некаторыя з іх з невялікімі арнаментальнымі гучкамі расліннага характару. Зрэдку трапляюцца і чарнільныя малыя ініцыялы без аздаблення. Чарнільныя пачатковыя літары сустракаюцца таксама і ў некаторых загалюках. Загалюкі кінаварнага колеру, літары буйныя, не арнаментаваныя, скарачэнняў няма. Выконваюць ролю арнаментальнага ўпрыгожвання, магчыма, і шматлікія чырвоныя кропкі (дакладней, кружочки), якія пастаўлены паміж словамі амаль па ўсім спісе (і наадварот, у загалюках паміж словамі — чорныя).

Рукапіс аздаблены дванаццаццю малюнкамі ў тэксце, якія цесна звязаны па зместу з ім і паслядоўна ілюструюць яго. Гэта перш-наперш выявы крыжоў рознай формы. Яны малююцца пярком і чарнілам адзін за адным у пачатку рукапісу: крыж чатырохканцовы, лацінскі, ён жа ў квадраце і ў крузе на прасфорах; галгофскі крыж у арнаментаваным

картушы (арнамент геаметрычнага характару — пяро; чарніла, расфарбоўка сінім і чырвоным колерамі). Далей ідуць выявы рук: першая — рука ў крузе, складзеная ў двухпальцавы крыжовы сімвал, трымае крыж Галгофы; другая — рука, складзеная ў трохпальцавы крыжовы сімвал. На гэтай выяве ў прасторы паміж далонню і трыма пальцамі змешчана лічба «666»*, а на пальцах, на кожным па складу: «са-та-на». Затым намаляваны найбольш складаныя па выкананню і па зместу тры малюнкi звера, які ўвасабляе антыхрыста. Гэта наступныя выявы: першая — на троне-падстаўцы сядзіць апакаліптычны звер з жазлом, які ўвенчваецца чатырохканцовым лацінскім крыжам; над галавою яго лічбы «666». Другая выява — такі ж звер з такім жа жазлом і лічбаю над галавою «666» сядзіць на складным крэсле, шарнір у якога — чатырохканцовы крыж; з пашчы звера цячэ вада, побач надпіс «рака»; на паверхні ракі бачым два чатырохканцовыя крыжы і паміж імі рука, што складзена для трохпальцавага крыжовага сімвала. Трэцяя выява — двуногі звер з тварам, павернутым назад, стаіць на складным крэсле з шарнірам — чатырохканцовым крыжам; хвост яго, абвіўшы жэзл, заканчваецца галавой змея. Уверсе малюнка напісана: «Сей злыі делатель и губитель, усты снедая, языком льстя, хвостом жаля». Перад апошняй выявай ілжэпрарока намаляваны сямігаловы з крыламі змей, з лічбаю «666», які абвіў хвостом жэзл з чатырохканцовым крыжам; па баках жазла напісана «плен». Змей стаіць на трох'ярусным падножжы на пяці фігурных ножках. У канцы рукапісу змешчаны малюнак пяром і чарнілам круга з упісаным унутры тлумачальным надпісам каму і як прычашчацца.

Малюнкi звера і рук выкананы пяром, з расфарбоўкай, з абводкай контураў чарнілам і падштрыхоўкай у асобных месцах, фон незафарбаваны. Каларыстычная гама амаль аднолькавая ва ўсіх малюнках — спалучэнне яркіх сіняга (ультрамарын) і чырвонага колераў, з дабаўленнем аліўкавага, охрыстага і жоўтага тонаў у малюнках апакаліптычнага звера. Расфарбоўка не вельмі ўмелая і няроўная (напрыклад, на адных выявах цела звера замалявана, а на другіх не). У цэлым выкананне малюнкаў грубаватае, малюнкi маюць традыцыйна плоскасны вобразатар, схематычны. Хоць асобныя элементы, тья, што больш знаёмы мастаку, атрымаліся ў яго прыгожа і рэалістычна (крылы ў змея).

* Лічба антыхрыста.

Пісанне і маляванне тэксту, на нашу думку, ішлі паслядоўна. Тэкст упісваўся ў абмежаваную прастору яўна пасля таго, як былі намалюваны гэтыя відарысы. Напрыклад, у некаторых месцах тэкст амаль напаўзае на малюнак ці мае сціслы выгляд ад таго, што яго змясцілі паміж якімі-небудзь элементамі малюнка. Параўнанне выяў твару звера-антыхрыста і сямігаловага змея нашага спіса з аналагічнымі малюнкамі са спіса А. Я. Бурцава сведчыць аб амаль поўным іх падабенстве. Разыходжанне назіраецца толькі ў асобных дэталях: напрыклад, сямігаловы змей у нашым спісе стаіць на трох'ярусным падножжы на фігурных ножках, а ў экзэмпляры Бурцава — на прамавугольнай падстаўцы; ёсць розніца ў некаторых элементах аздаблення каўняра звера.

Скрутак паморскі змяшчае шэсць розных твораў раскольніцкага пісьменства. Помнік складаецца з твораў-павучанняў, напісаных у пацвярджэнне ісціннасці стараабрадніцкіх поглядаў на форму крыжа, пальцаскладанне, царкву, аб наступленні часоў «антыхрыстава свету». Уласна тэксталагічны аналіз твораў рукапісу — прадмет спецыяльнага даследавання, мы абмяжуемся паартыкулярным роспісам зместу Скрутка:

1. Поучение вкратце [от] божественного писания о кресте Спасителя нашего Иисуса Христа Сына Божия и подножий о копии и трости и еже Пилат титулу положи сверху креста Господня да познаем вся благоверный истинный крест Христов (пач.: «Тайну цареву [добро] есть таити...»).

2. Поучение вкратце от божественного писания что ест[ь] образ или знамение или начертание или стень [так] истинного креста Христова действо есть ветхаго закона Моисеова, а не самый истинный крест Христов (пач.: «Бытия 2. В раи древо жизни образ сень истинного креста Христова предзнаменош...»).

3. Поучение вкратце от божественного списания якоже сий образ сквернаго богопротивника антихриста, якож сий образ кумир или идол поставит на месте святе. Сий образ мерзость запустения уже стоит на месте святе. Сий образ римскаго западнаго костела. Крыж латинский (пач.: «Евангелие от Матфея. Зач. 99. Потом сие будет, егда узрите мерзость запустения реченную Даниилом...»).

4. Поучение вкратце от божественнаго писания от соборов святых отец, яко не подобает христианом приходити к церквам латинским, идеже крыж латинский стоит на месте святе. Проклят есть и с тем, кто его поставил. Правило святых апостол Петра и Павла. Книга Кормчая (пач.: «Якож святыи пророк рече: блажен муж, иже не иде на совет

нечестивых и на пути грешных не ста и на седалищи губителей не седе...»).

5. Поучение к благоверным к читателям свитка сего (пач.: «Разумейте, возлюблении Богом избранныи чада третьяго последняго Рима, сынове русти...»).

6. Поучение вкратце от божественнаго писания о рождении и о воспитании сквернаго богопротивника антихриста, и что есть Хоразин и Вивсаида и Капернаум и коим образом и в коей стране царствовать имать, зри, читателю, [имеяй] ум здрав да разумеши паче слуха видение, еже быти ему в новом Израили, в третьем Риме, егда исполнится число имени его ХЗS [666] (пач.: «Божию милостию благоверным христоролюбивым всеславным и велелепным православным и великим властодержашем...»), без канца.

Можна адзначыць таксама поўнае супадзенне загалова і пачатку тэксту ўсіх шасці твораў нашага спіса Скрутка паморскага з апісаннем экзэмпляра Цітова. Адсутнасць апошняга, сёмага, твора, які прысутнічае ў спісе Цітова, можна патлумачыць, на нашу думку, дэфектнасцю нашага спіса Скрутка паморскага (канец адсутнічае).

Наш спіс Скрутка паморскага — помнік позняй матэрыяльнай беспapoўскай культуры стараабрадніцтва. На нашу думку, ён мог выкарыстоўвацца найбольш радыкальным адгаліненнем у асяроддзі паморскага беспapoўства — т. зв. «бегунамі-самахрышчэнцамі» (ці, па тэрміналогіі стараабрадніцкай палемічнай літаратуры, — «страннікамі»). Падставу для такога меркавання дае нам наступнае назіранне. У апісанні бібліятэкі А. І. Хлудава¹¹ ўзгадваецца «Свиток лицевой о церкви и антихристе» (дагуецца 1841 г.), тэкст якога пачынаецца так: [Пытанне] «Коего града есте?» [Адказ]: «Мы настоящего града не имеем, но предыдущаго взыскуем, странницы есмы». Выраз «странницы есмы», на наш погляд, паказвае на прыналежнасць рукапісу «Свиток лицевой о церкви и антихристе» (сэнс зместу якога пераклікаецца з нашым спісам Скрутка) да бягунскага («странническаго») сагласу. Заснавальнікам бягунства («странничества») быў беглы салдат¹², а потым інак Яўфіміў з Пераяслаўля. Вучэнне ўзнікла ў 80-я гады XVIII ст. Сутнасць вучэння бягунства — ідэя «побега» (уцёкаў), выхаду за межы «антыхрыстава свету». Уцёкі — гэта не проста адзін з раду спосабаў вырашэння праблемы ўратавання душы хрысціяніна ў варожым ідэалам справядлівай веры асяроддзі, а ўцёкі — гэта неабходнасць, першы абавязак і рэлігійны доўг веруючага чалавека, іншага шляху ратавання душы проста не існуе. «Апокалипсический зверь, — пісаў Яўфіміў, — есть царская власть, икона его — власть

гражданская, тело его — власть духовная»¹³. Таму трэба знішчыць усялякую сувязь з грамадствам і дзяржавай, вучыў настаўнік, не браць пашпартаў, не плаціць падаткі, не звяртацца ў суд, не ісці на ваенную службу і г. д. Выйсце прапаноўвалася наступнае: паколькі адкрыта змагацца нельга, то «достоить таитися и бегати», гэта значыць не мець ні хаты, ні сям'і, а пастаянна хавацца ад сувязей з антыхрыстам. Колькасць вандроўнікаў была нязначнай. У Расіі незадоўга да рэвалюцыі 1917 г., паводле даных даследчыка стараабрадніцтва Зянькоўскага С. А., «число последователей [бягунскага сагласу] не поддавалось учету, но вряд ли превосходило тысячи или немногие десятки тысяч»¹⁴. Структура бягунскага сагласу складалася з двух элементаў: сапраўдных вандроўнікаў (беглых) і тых, хто іх прымаў у свеце (яны жылі пераважна ў вёсцы). Гэтыя людзі забяспечвалі ўкрыццё беглых, аказвалі матэрыяльную дапамогу, свецкія («мірскія») дамы становіліся асяродкам прапаведніцкай дзейнасці бегуноў. Сувязь мірскіх і беглых старанна ўтойвалася ад чужога вока. Безумоўна, такая пазіцыя, такая ідэалогія і, натуральна, іх паслядоўнікі мелі самы жорсткі пераслед з боку дзяржаўных уладаў як у перыяд царавання расійскіх імператараў, так і за савецкім часам; прынамсі, пры Савецкай уладзе ён быў нават больш моцным¹⁵. Улічваючы такія абставіны жыцця вандроўнікаў, можна меркаваць, што пісьмовых сведчанняў іх дзейнасці, у тым ліку і такіх, як Скрутак паморскі, захавалася няшмат. Не лішне будзе напаміць, што ў сучаснай гістарыяграфіі стараабрадніцтва ўсталяваўся пункт гледжання на бягунства як на рух не толькі антыфеадальны. Шэраг даследчыкаў характарызуюць яго ўвогуле як рух анархічны, паколькі ўзнікла бягунства як пратэст супраць любых формаў запрыгоньвання, прымушэння, абмежавання свабоды чалавека¹⁶.

У рукапісе няма запісаў, якія дазволілі б нам прасачыць гісторыю яго на працягу XIX — XX стст. Але той факт, што рукапіс бытаваў пэўны час на тэрыторыі Беларусі ў асяроддзі стараабраднікаў, дазваляе гаварыць аб ім як аб неад'емнай частцы беларускай культуры. Маём надзею, што азнаямленне спецыялістаў з нашым спісам Скрутка паморскага будзе садзейнічаць вывучэнню гісторыі стараабрадніцтва на Беларусі, дапаможа пашырыць веды пра беларускую гісторыю і культуру.

Час няўмольна ідзе наперад. Пад націскам аб'ектыўных абставін, у першую чаргу развіцця інфармацыйнай камунікацыі, нішчыцца, паступова знікае традыцыйная кніжная культура стараабрадніцтва,

падае кірылічнае і літургічнае пісьменства, веданне кнігі, уміраюць традыцыі кнігапісання. Тым больш каштоўнымі, унікальнымі становяцца такія помнікі матэрыяльнай і духоўнай культуры стараабрадніцтва, як наш спіс Скрутка паморскага.

¹ Расійская акадэмія навук (РАН). Ф. 779.

² Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрании чл.-кор. Императорского общества любителей древней письменности А. А. Титова / Опис. собирателем А. Титовым. М., 1901. Т. 4: Системы богословские. С. 407 — 409.)

³ Дружинин В. Г. Писания русских старообрядцев. СПб., 1912. С. 409.

⁴ Адзел рукапісаў Бібліятэкі РАН. Збор № 49.

⁵ Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук. М.—Л., 1958. Вып. 2: XIX — XX века. С. 141.

⁶ Бурцев А. Е. Опись старых славянских и новых русских рукописей. СПб., 1901. С. 79 — 82.

⁷ Славяно-русские рукописи XV — XVI веков Научной библиотеки Московского университета (Поступления 1964 — 1978 годов) / Сост. Н. А. Кобяк, И. В. Поздеева. М., 1981. С. 119.

⁸ Навуковая бібліятэка Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Веткаўскі збор, № 338.

⁹ Справочник научного работника: Архивы. Документы. Исследователь / Авт.-сост. Ю. М. Гроссман, В. Н. Кутик. Изд. 2, перераб. и доп. Львов, 1983. С. 234.

¹⁰ Левочкин И. В. Музейное собрание рукописей ГИМ за 100 лет // Труды ГИМ. Вып. 65: Проблемы экспозиционной и фондовой работы. М., 1987. С. 103 — 104.

¹¹ Описание рукописей и Каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова / Сост. А. Петров. М., 1872. С. 656.

¹² Покровский Н. Н. Путешествие за редкими книгами. Изд. 2, дополн. М., 1988. С. 262.

¹³ Гарбацкі А. А. Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII — пачатку XX ст. Брэст, 1999. С. 59.13.

¹⁴ Зеньковский С. А. Русское старообрядчество: Духовные движения семнадцатого века. Репр. воспроизв. М., 1995. С. 477.

¹⁵ Мальцев А. И. Староверы-странники в XVIII — первой половине XIX в. Новосибирск, 1996. С. 227.

¹⁶ Там жа. С. 226.

З ГІСТОРЫ ДЗЯРЖАЎНЫХ УСТАНОЎ

А. І. Груша

ІНФАРМАЦЫЙНЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ ФАРМУЛЯРА ДАКУМЕНТА КАНЦЫЛЯРЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА 40-х ГАДОЎ XV — ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVI ст.

Характарыстыка такіх інфармацыйных элементаў фармуляра дакументаў канцылярыі ВКЛ XV — XVI стст., як адзнакі аб асобах, якія былі сведкамі акта прыняцця рашэння аб выдачы дакумента (падрыхтоўкі, выдачы дакумента), аддавалі загад аб падрыхтоўцы дакумента, «правілі», г. зн. выкладалі змест дакумента; велікакняжацкі, канцлерскі, пісарскі подпісы, дадзена ў літаратуры толькі ў агульных рысах¹. Не вывучаны дынаміка, прынцыпы і заканамернасць выкарыстання адных (подпісы), патрабуе далейшага вывучэння сутнасць іншых (адзнака аб асобах, якія «правілі» дакумент). Разгледзім гэтыя элементы больш падрабязна. Крыніцай паслужаць для нас матэрыялы кнігі Метрыкі.

Дадзім умоўную нумарацыю элементам: 1 — адзнака аб асобах, якія былі сведкамі акта прыняцця рашэння аб выдачы дакумента; 2 — адзнака аб асобах, якія аддавалі загад аб падрыхтоўцы дакумента; 3 — адзнака аб асобах, якія «правілі», г. зн. выкладалі змест дакумента; 4 — велікакняжацкі подпіс; 5 — канцлерскі подпіс; 6 — пісарскі подпіс.

Тэарэтычна трэба прызнаць памылковым атаясамленне адзнак «приказал» і «правил»² ужо хоць бы таму, што дзве гэтыя адзнакі існавалі паралельна. Не атаясамляюць іх і крыніцы: «Правил п(а)н Кгастовт, приказ писа(л) пан Мих(аило), кан(цлер)»³, «А правил пан Петраш и приказ его»⁴. Асобны змест, а менавіта: выкладаць, укладваў у паняцце «правиль», відавочна, і М. К. Любаўскі, калі пісаў: «Калі дакумент быў складзены пісарам на падставе вуснага паведамлення

каго-небудзь з паноў радных, пісар адзначаў гэта стэратыпнай формулай: «правіў» такой-та, а пісаў такой-та (...)»⁵ (праўда, далей памылкова дабаўляў: «ці: «справа» такога-та (...)»)»⁶. Тэрміну «правіць» сінанімічна адпавядаў тэрмін «росказываць»: «*Росказываль* Мордаць, а приказ(ал) сам корол»⁷, «Самъ корол (загадаў. — *А. Г.*), а указаль пану Довкшно *росказати* грамоту»⁸ (паняцце «расказываць» у сэнсе «правіць» трэба адрозніваць ад «расказываць» у значэнні «прасіць»: «Самъ король приказаль, а *росказываль* королю пань Мартинь, конюшии...»⁹, у якім ён выкарыстоўваўся выключна рэдка). Аднак практычна тая асоба ці іх група, якая паведамляла загад вялікага князя аб падрыхтоўцы дакумента, выклдала і яго змест¹⁰. У сувязі з гэтым неабходна адзначыць, што ў старабеларускай мове тэрміны «росказываць», які лексічна мог замяняць тэрмін «правіць», і «приказываць» выкарыстоўваліся як сінанімы.

Элементы 1, 2, 3, 5 не выкарыстоўваліся ў квітах на выдачу жалаванняў. Элементамі 2, 3 забяспечваліся пераважна даніны, радзей «арэнды» і судовыя лісты¹¹ (дыпламатычныя дакументы не разглядаюцца).

Інфармацыйны элемент 1 у «рускамоўных» дакументах пачынаўся формулай: «Будучим на оныи час при его милости» (г. зн. гаспадару. — *А. Г.*), «При том будучи при его милости» (г. зн. гаспадару. — *А. Г.*), «А при том были», «При том будучим» і г. д., у сярэдзіне XV ст.: «А при том были сведоки»¹². Ва ўрачыстых выпадках таксама: «При том будучим велможным вроженым», «И были при том велебнии, велможнии, врожени и шляхетные» і г. д. Існавалі і такія формулы: «сам пан Валерыян приходил»¹³. У лацінамоўных дакументах усе гэтыя формулы замяняліся адной лаканічнай: «*praesentibus*».

Элемент 2 змяшчаў формулу: «(А) приказ», «Приказал(ли)», «у приказе» або «А писати приказал»¹⁴ ці «Приказ писал»¹⁵. У лацінамоўных дакументах гэтай формуле адпавядалі: «*Ad mandatum*», «*Ex mandato*»¹⁶. Формулай «Правил» пачынаўся элемент 3¹⁷. Лацінамоўны адпаведнік «Правил»: «*Commissio*», «*Ex commissione*»¹⁸, для канцлера: «*Relatio*», «*Relationes*», «*Ad relationem*»¹⁹, таксама: «*Datum per manus*»²⁰.

Сведкі, «правіць». У якасці сведкаў актаў прыняцця рашэння выступалі члены паноў-рады ў вузкім («При том были п(а)нове рада найвышшая») ці пашыраным складзе («При том были панове-рада Великого князства Литовского»), службовыя асобы ці даволі знатныя асобы, якія знаходзіліся пры гаспадары. У якасці сведкаў падрыхтоўкі і

выдачы дакумента — паны-рада і знаць, якія знаходзіліся ў канцылярыі (дзе рыхтаваўся і адкуль выдаваўся дакумент) з рознымі даручэннямі ці ў якасці чарговых атрымальнікаў, таксама пісары.

«Правілі» дакумент (калі выключыць вялікага князя і вялікую княгіню) амаль толькі прадстаўнікі паноў-рады ў вузкім ці пашыраным складзе (уключаючы земскіх і прыдворных ураднікаў), у тым ліку, праўда, рэдка старшыя пісары²¹, а да 1458 г., калі канцлер яшчэ не быў віленскім ваяводам, — і канцлер²².

Як можна заўважыць, даніны правілі гаспадарскія намеснікі на месцах (ваяводы, старосты, намеснікі-дзяржаўцы), калі аб'ект даніны размяшчаўся на тэрыторыі, якая была ў трыманні гэтага намесніка, ці калі суб'ект даніны знаходзіўся ў яго адміністрацыйнай і судовай кампетэнцыі. Пацвярджальны ад 15 чэрвеня 1511 г. Жыгімонта I Старога (1506 — 1548) дароўнага гаспадарскім дваранам князям Фёдару і Івану Міхайлавічам Вішнеўскім на мястэчка *Пераміль Луцкага павета* «навечность» «правілі» віленскі ваявода, канцлер, пан Мікалай Мікалаевіч Радзівіл, а таксама гетман, *староста луцкі*, браслаўскі, венецкі, маршалак Валынскай зямлі князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі²³. «Ліст» ад 30 мая 1501 г. да астрынскага намесніка князя Глеба Пронскага аб дараванні *васілііскаму мейшчаніну Кузьме* зямлі Валікоўшчыны ў Астрынскай воласці «на доспешной службе» «правіў» дворны канюшы, жалудскі намеснік Марцін Храбтовіч, а таксама *васілііскі намеснік князь Васіль Львовіч Глінскі*²⁴. Дазвольчы ад 9 лістапада 1513 г. *берасцейскаму жьдуду Масаю Мардышавічу на будаўніцтва ў Бярэці маста праз р. Буг і зыманне мыта правіў* Юрый Іванавіч Ільніч, *берасцейскі староста*²⁵. «Лісты»-загады маглі правіць тыя службовыя асобы, калі ажыццяўленне дзеяння, якое фармулявалася ў дакуменце, ўваходзіла ў іх службовую кампетэнцыю. «Ліст»-загад ад 18 ліпеня 1511 г. да маршалака, слонімскага намесніка пана Яна Мікалаевіча аб службе *слоніmsкіх канюхоў Оліша Лучыніча, Сямёна Юрыевіча і іні.* «канюіскай службай» згодна гаспадарскага выраку правіў *канюшы дворны і троцкі*, намеснік ваўкініцкі і лепунскі, пан Якуб Кунцавіч²⁶. У якасці тых, хто правіў, выступалі ў данінах сюзерэны суб'ектаў даравання. «Ліст» ад 12 красавіка 1514 г. да смаленскага казначэя, ракішкага намесніка князя Цімафея Філіпавіча Крошынскага аб пацвярджэнні дароўнага вялікага князя Аляксандра (1492 — 1506) *служэбніку троцкага ваяводы Вадарадскаму* чатырох зямель і чатырох чалавек Ракішкага павета правіў *троцкі ваявода* і земскі маршалак, пан Рыгор Станькавіч Осцікавіч²⁷. Дакументы правілі

пратэктары суб'этаў дараванняў, у якасці якіх фігуравалі начальнікі па службе. Загад аб напісанні «ліста» ад 20 лютага 1514 г. да жалудскага намесніка аб дараванні *віленскаму падканюшаму* Шымку Мацкавічу гарадзішскай сажалкі з зямліцай аддаваў *дворны і троцкі канюшы* намеснік ваўкініцкі і лепунскі пан Якуб Кунцавіч²⁸. «Ліст» ад 20 верасня 1511 г. да астрынскага намесніка Станіслава Скіндэра аб пацвярджэнні даніны астрынскага намесніка Федкі Храбтовіча *дворнаму конюху* Жаўнеру поля дворнага з балотам правіў той жа *дворны канюшы*²⁹. Гэтыя пратэктары часта былі пасрэднікамі, праз якіх просьбіт звяртаўся да гаспадара аб дараванні. У тэкстах некаторых дакументаў адлюстроўваўся і сам факт просьбы. Як вынікае з прывілея ад 20 лістапада 1529 г. дарагіцкаму зямлянину Крыштафу Барыхоўскаму на войтаўства ў с. Машчонай Мельніцкага павета, які правіў маршалак, староста мельніцкі Няміра Грымалчыч³⁰, апошні сам «нась (г. зн. гаспадара. — А. Г.) за ним (г. зн. Барыхоўскім. — А. Г.) жедал»³¹. У якасці пасрэднікаў маглі выступаць сваякі. «Ліст» да троцкага пана, новагародскага намесніка, пана Яна Юрыевіча Забярэзінскага ад 1497 г. аб дараванні дворнаму канюшаму, ізбянскаму намесніку, пану Марціну Храбтовічу двух чалавек у Новагародскім павеце «навечность» «правіў» яго брат пан Літавор Храбтовіч³².

У 40 — пачатку 90-х гадоў XV ст. дакументы правілі часцей за ўсё віленскі і троцкі ваяводы, таксама канцлер, які з 1458 г. становіцца адначасова віленскім ваяводам. З ліпеня 1494 па красавік 1497 г. — у асноўным канцлер — віленскі ваявода (60%)³³, з мая 1501 па ліпень 1506 г. — дворны маршалак (князь Міхайла Львовіч Глінскі) (85%)³⁴.

Можна заўважыць, што, калі прысутнічаў элемент «сведкі», звычайна адсутнічаў элемент з абазначэннем тых, хто «правіў» і наадварот. Элемент «сведкі» выкарыстоўваўся тады, калі пісар прысутнічаў пры гаспадары і быў сведкам прыняцця гаспадарскага рашэння. У гэтым выпадку гаспадар сам правіў дакумент — усе прысутныя выступалі толькі як сведкі. Факт праўкі дакумента гаспадаром адзначаўся ў дакументах, напісаных на старабеларускай мове, толькі ў 40 — 50-х гг. (?) XV ст. («Пр(и)к(а)з вел(и)ког(о) князя» ці «Приказ самого короля», «Самъ корол у приказе»³⁵ або проста «Самъ великий кн(я)зь», «Самъ корол»³⁶, «Самъ великий кн(я)зь при панех», «Сам великий кн(я)зь а пань Довкгирдь», «Сам великий кн(я)зь и вси панове»³⁷), у лацінамоўных у выглядзе «Ad mandatum», «Ex mandato» ці «Commissio», «Ex commisione — з пачатку велікакняжання Аляксандра на працягу вывучаемага перыяду.

Гаспадарскі, канцлерскі і пісарскі подпісы³⁸. Пры вялікіх князях Казіміры (1440 — 1492) і Аляксандры гаспадарскі подпіс амаль не выкарыстоўваўся³⁹. Параўнальна рэдкая з’ява завярэння дакумента подпісам вялікага князя ў першым пятнаццацігоддзі XVI ст. Сярод данін і арэнд кнігі Метрыкі 8 (1506 — 1511), якіх у кнізе каля 650, толькі 5 маюць подпіс гаспадара. Гэта пацвярджальны ад 1 жніўня 1510 г. Жыгімонта I Старога гаспадарскаму маршалку, дарагіцкаму старосце, пану Яну Літавору Храбтовічу прывілеяў вялікіх князёў Казіміра і Аляксандра на розныя ўладанні ў Дарагіцкім, Новагародскім, Троцкім, Слонімскім, Берасцейскім паветах і дазвольчы заводзіць мястэчка і мець таргі на зямлі Косаўшчыне Слонімскага павета «навечность»⁴⁰; прывілей ад 11 снежня 1510 г. гаспадарскаму маршалку, найвышэйшаму сакратару, віцебскаму і браслаўскаму дзяржаўцу Івану Сямёнавічу Сапегу на маёнтак Луніна Берасцейскага павета «навечность»⁴¹; пацвярджальны ад [28] лютага 1511 г. чаркаскаму намесніку князю Цімафею Іванавічу Капусце на сёльцы Масевічы, Хішына, Белавежы Алеўскай воласці Кіеўскага павета і пацвярджальны прывілея вялікага князя Аляксандра на сяло Радамль Кіеўскага павета «навечность»⁴²; пацвярджальны ад 21 сакавіка 1511 г. прывілея гаспадарскаму двараніну Міхайлу Паўшы на людзей бераставічан Жалудскага павета, селішча Клімяціна ў Чаркаскім павеце, пацвярджальны на маёнткі ў Кіеве «навечность»⁴³. Подпіс вялікага князя меў таксама і квіт ад 29 лістапада 1510 г. земскаму падскарбію пану Аўраму Езофавічу на ўзяцце справаздачы з раздачы сум з саяной каморы ў Коўні, васковых і саяных камор у Смаленску і Полацку⁴⁴. Наяўнасць гаспадарскага подпісу абумоўлена ў тэксце яшчэ аднаго дакумента: пацвярджальным ад 24 лютага 1507 г. луцкай старосцінай княгіні Сямёнавай Юрыевай Настасці Гальшанскай прывілея вялікага князя Аляксандра луцкаму старосце, маршалку Валынскай зямлі, камянецкаму намесніку князю Сямёну Юрыевічу Гальшанскаму на маёнтак Галовін Луцкага павета, дом жыда Лявона і яго фальварк у Луцку «навечность»⁴⁵.

Амаль сістэматычна велікакняжацкі подпіс пачынае выкарыстоўвацца (ва ўсякім выпадку ў «рускамоўных» дакументах) толькі з чэрвеня 1516 г.⁴⁶, што было звязана, як мы лічым, са зняццем з пасадак за злоўжыванне (незаконны выпуск дакументаў) адных «рускіх» пісараў і ўзмацненнем кантролю за тымі «рускімі» пісарамі, што засталіся ў канцэлярыі.

Згодна з пастановай вялікага князя і паноў-рад прыблізна за 1526 г. дазвольчыя на куплі зямель павінны былі мець гаспадарскі подпіс, калі зямля была куплена ў прадстаўнікоў нешляхецкага саслоўя⁴⁷. Прыкладна ў 1522 — 1523 гг. вялікі князь забараніў выдаваць дакументы на лацінскай мове без яго ведама і подпісу, што было агучана ў адной пазнейшай крыніцы (1532)⁴⁸. Аднак гэтыя пастановы не заўжды выконваліся.

Наколькі можна меркаваць па матэрыялах кніг Метрыкі — кніг Метрыкі 12 (1522 — 1529), 14 (1524 — 1529), 224 (1522 — 1530) — у 1522 — 1530 гг. гаспадар змацоўваў сваім подпісам у асноўным даніны і арэнды (20%) (агульная колькасць падпісаных дакументаў па даных гэтых кніг Метрыкі — 22, 7 %, судовых лістоў — 2%, іншыя — 0, 7 %). У кнізе Метрыкі 12 падпісана палавіна ад усіх данін. Пры гэтым пэўнай заканамернасці ў прастаўленні гаспадарскага подпісу ў залежнасці ад аб'екта і суб'екта даніны, яе ўмоў не існавала.

Публікатары і даследчыкі храналагічна паралельнай 12-й кнігі Метрыкі 224, укамплектаванай у асноўным судовымі лістамі, узялі пытанне: «Ці ёсць з пункту гледжання фармуляра актаў і іх зместу якая-небудзь логіка і заканамернасць ва ўласнаручным каралеўскім подпісе (...)». І самі ж адказалі на яго: «Ёсць, хаця і не заўжды». Па іх назіраннях подпісам гаспадара суправаджалася значная частка дакументаў, якія мелі дачыненне да дзяржаўнага скарбу і фінансаў. «Гэта перад усім акты, у якіх аформлены велікакняжацкія адкупы: карчомныя, мядовыя, vascaбойныя, саяльныя, пошлінныя, канцэсіі на лясныя промыслы, якія складалі асноўную частку скарбовых даходаў (...); далей — велікакняжацкія залогавыя абавязальствы і даўгі (...). Па-другое, судовыя справы буйных магнатаў (...), справы буйных феодалаў, свецкіх і духоўных вяльможаў (...) Па-трэцяе, прывілеі і статуты, напрыклад прывілей шляхце і абывацелям Кіеўскага ваяводства (...), прывілей луцкім мяшчанам (...), Статут Жамайціі (...)»⁴⁹. «Аднак ёсць і такія справы, — пішуць даследчыкі — якія нельга падвесці пад вышэйпералічаныя нормы, напрыклад пацвярджэнне пушкару Каропцы дзвюх пустуючых зямель каля Браслаўскага замка (...), і некаторыя іншыя, на наш цяперашні погляд, нязначныя справы»⁵⁰.

Як паказвае наш аналіз, сярод дакументаў кнігі Метрыкі 224, падпісаных гаспадаром, прэваліруе зусім не судовая дакументацыя, а даніны⁵¹, «арэнды»⁵² і «атправы»⁵³. Сярод дакументаў, на якіх гаспадар пакінуў свой подпіс, таксама: «ліст» да цівуноў Жамойцкай зямлі аб

пасылцы ў Жамойцкую зямлю пісараў⁵⁴, «лісты» аб выдачы 10000 чарлёных залатых нашчадкам Аўрама Езофавіча⁵⁵. Падапісаных судовых лістоў меншасць (менш за 2/3)⁵⁶.

Вывявіць агульную колькасць падапісаных вялікім князем дакументаў па даных Метрыкі ВКЛ за 30 — 40-я гг. XVI ст. не ўяўляецца магчымым, паколькі не ўсе кнігі Метрыкі за гэты час фіксавалі наяўнасць подпісаў. Аднак можна заўважыць, што колькасць падапісаных данін і арэнд у кнізе Метрыкі 17 (1530 — 1536) складае 13%, кнізе Метрыкі 31 (1546 — 1549) — 15% (у кнізе Метрыкі 24 (1540 — 1544) іх адзінкі). Заканамернае прастаўленне гаспадарскага подпісу больш-менш адносна вытрымліваецца толькі ў данінах на пасады, асаджванне мест, трыманне камор і корчмаў, завядзення таргоў. Прычым гэта заканамернасць знікае з другой паловы 30-х гг. XVI ст. Колькасць падапісаных данін і арэнд рэзка ўзрастае з узняжанням у ВКЛ Жыгімонта Аўгуста ў 1544 г. (1544 — 1572). За 1545 — 1549 гг. гаспадарскі подпіс быў прастаўлены пыкладна на 60% выдадзеных данінаў і арэндаў⁵⁷.

12 лістапада 1532 г. вялікі князь паставіў не выпускаць квітоў на выдачу жалавання без гаспадарскага подпісу і «руки писарское»⁵⁸.

Яшчэ радзей забяспечваўся дакумент подпісам канцлера. Аднак заўважым, што ім завераны амаль усе даніны кнігі Метрыкі за чэрвень 1516 — сакавік 1518 г., якія не мелі подпісу вялікага князя⁵⁹. Як і ў выпадку з апошнім, актыўнае прастаўленне канцлерскага подпісу, на нашу думку, было звязана і ўзмацненнем кантролю за «рускімі» пісарамі. З 1519 г. подпіс канцлера сустракаецца даволі рэдка без усялякай відавочнай логікі і заканамернасці.

Да пачатку 90-х гадоў XVI ст. подпіс пісара прастаўляецца адносна рэдка. З 1492 па 1495 г. пісар змацоўвае сваім подпісам амаль усе выходныя даніны і судовыя лісты⁶⁰. З 1495 па чэрвень 1516 г. подпіс пісара сустракаецца эпізодычна. І толькі з мая 1518 г., калі меркаваць па матэрыялах кніг Метрыкі 10 і 11, — пастаянна⁶¹. Але, відавочна, пастаянна ён стаў выкарыстоўвацца, як і гаспадарскі, і канцлерскі подпіс, ужо з чэрвеня 1516 г. Усё ў тым, што дакументы кнігі Метрыкі 1516 — 1518 гг., згрупаваны па «справах» асобных пісараў, пры гэтым спецыяльным загаловам абазначана, «справай» якога пісара з'яўляецца тая-сяя група⁶². У выніку гэтага, як мы лічым, неабходнасць капіраваць і імітаваць пісарскія подпісы пад кожным з дакументаў адпадала. Як і наяўнасць гаспадарскага і канцлерскага подпісу, выкарыстанне подпісу пісара звязана з узмацненнем кантролю

за дзейнасцю пісараў. З 1516 г. пісарскі подпіс становіцца традыцыйным інфармацыйным элементам фармуляра дакументаў.

Улады строга сачылі за наяўнасцю подпісу пісара на дакуменце. У лютым 1532 г. земскі падскарбій і пісар Іван Гарнастай даслаў у канцылярыю падрыхтаваны ім «вырак» па цяжбе паміж панам Пацеєм Цішковічам і панам Мікалаем Пацам аб пашкодванні межаў маёнтка Ківачычы для запісу яго ў кнігі Метрыкі. Як сведчыць прыпіска да «выраку» ў кнізе Метрыкі, на гэтым дакуменце не аказалася подпісу І. Гарнастая, па гэтай прычыне гаспадар, які аглядаў «вырак», загадаў паставіць подпіс іншаму гаспадарскаму пісару: Міхайлу Васілевічу Свінюшскаму⁶³.

Што да квітоў на выдачу жалавання, то яны першапачаткова маглі зусім не мець пісарскага подпісу. Як ужо адзначалася, 12 лістапада 1532 г. вялікім князем было пастаноўлена не раздаваць квітоў, на якіх бы не было подпісу рукі вялікага князя і пісара.

¹ Рыбаков А. Е. Общее делопроизводство в центральном аппарате государственного управления Великого княжества Литовского в XVI в.: Дис. канд. ист. наук. (далее: Рыбаков). Мн., 1999. С. 73 — 76; Lietuvos Metrika (1522 — 1530). 4-oji Teismu buvo knyga. (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par.: tekstus — Lazutka S., Valikonytė I., Kirkienė G., Gudavicius E., Karpavicienė J., Viskantaitė S.; dalyku žodyna-rodykle — Valikonytė I., Lazutka S., Karpavicienė J.; asmenvardžių rodykle — Šlimienė N., Parienė I., Viskantaitė S.; vietovardžių rodykle — Steponaviciene L., Parienė I., Viskantaitė S. (далее: LM-224). Vilnius, 1997. P. LXXXIX — XCII.

² Рыбаков. С. 61.

³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440 — 1498). Užrašymų knyga 3. / Par. Anužytė L., Baliulis A. (далее: LM-3). Vilnius, 1998. P. 32.

⁴ Ibidem. P. 39.

⁵ Любавский М. К. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1900. С. 390.

⁶ Там жа.

⁷ LM-3. P. 32

⁸ Ibidem. P. 41.

⁹ Ibidem. P. 20.

¹⁰ У далейшым для абазначэння двух гэтых паняццяў мы будзем выкарыстоўваць тэрмін «правіць».

¹¹ Па тэрміналогіі М. Г. Беражкова (Беражков Н. Литовская метрика как исторический источник. Ч. 1. О первоначальном

составе книг Литовской метрики по 1522 г. М.—Л., 1946. С. 105 — 115).

¹² LM-3. Р. 59.

¹³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. КМФ-18. Воп. 1 (далее: Метрыка). Спр. 24. Л. 67.

¹⁴ LM-3. Р. 26.

¹⁵ Ibidem. Р. 32.

¹⁶ LM-224. Р. 102, 103, 104, 268, 275 і інш.; Метрыка. Спр. 17. Л. 165, 174, 177, 277 адв., 278 адв. і інш. Спр. 31. Л. 25, 45 адв., 127 адв., 216 і інш.

¹⁷ LM-224. Р. ХСІ-ХСІІ.

¹⁸ Ibidem. Р. 73, 117, 118, 155, 158, 371; Метрыка. Спр. 17. Л. 89 адв. Спр. 31. Л. 9 адв., 10 адв., 11 адв. і інш.

¹⁹ Там жа. Спр. 13. Л. 103. Спр. 31. Л. 12, 83 адв. *Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Т. 3: 1432 — 1534 / *Wyd. przez Gorczaka B.* (далее: AS. Т. 3). Lwów. 1890. S. 85, 122.

²⁰ Метрыка. Спр. 13. Л. 102 адв. — 103; *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* / *Wyd. Fijałek J. i Semkowicz W.* Kraków, 1948. S. 676; Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. Вып. 3. Вильно, 1898. Прилож. С. 46; AS. Т. 3. S. 184 і інш.

²¹ Метрыка. Спр. 6. Л. 173 (1496).

²² LM-3. Р. 24, 27 — 29, 32, 38, 40 і інш.

²³ Метрыка. Спр. 9. Л. 86 адв. — 87.

²⁴ Там жа. Спр. 6. Л. 387 — 388.

²⁵ Там жа. Спр. 9. Л. 112 адв. — 113.

²⁶ Там жа. Л. 132.

²⁷ Там жа. Л. 121 — 121 адв.

²⁸ Там жа. Л. 115.

²⁹ Там жа. Л. 140 адв. — 141.

³⁰ LM-224. Р. 348 — 349.

³¹ Ibidem. Р. 348.

³² Метрыка. Спр. 6. Л. 189.

³³ Падлічана па кнігах Метрыкі 5 і 6 (Метрыка. Спр. 5 і 6).

³⁴ Там жа.

³⁵ LM-3. Р. 19, 37, 41 і інш.

³⁶ Ibidem. Р. 21, 23, 26 — 28 і інш.

³⁷ Ibidem. Р. 21 — 23 і інш.

³⁸ Данья аб гэтых інфармацыйных элементах грунтуюцца на матэрыялах Метрыкі. Паколькі ў асобных выпадках подпісы ў дакументах Метрыкі не фіксаваліся, самі данья будуць мець некалькі адносны характар.

- ³⁹ Довнар-Запольский М. В. Спорные вопросы в истории Литовско-русского сейма // Журнал Министерства народного просвещения. 1901, октябрь. С. 466.
- ⁴⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499 — 1514). Užrašymu knyga 8. / Par. Baliulis A., Firkovicus R., Antanavicius D. Vilnius, 1995. P. 376 — 378.
- ⁴¹ Ibidem. P. 390 — 392.
- ⁴² Ibidem. P. 435 — 436.
- ⁴³ Ibidem. P. 443.
- ⁴⁴ Ibidem. P. 158.
- ⁴⁵ Ibidem. P. 192 — 193.
- ⁴⁶ Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Ks. 69/10 (далее: AR). Л. 331, 391, 394, 399, 424, 425, 427, 433, 443 і інш.
- ⁴⁷ Метрыка. Спр. 14. Л. 221, 304 адв.; Bardach J. O praktyce kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego // ibidem. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV — XVII wieku. Warszawa, 1970. S. 367.
- ⁴⁸ Метрыка. Спр. 17. Л. 213.
- ⁴⁹ LM-224. P. LXXXIX — XC.
- ⁵⁰ Ibidem. P. XC.
- ⁵¹ Ibidem. P. 52, 70, 90, 207 — 208, 212 — 213, 216 — 217, 217 — 219, 242 — 243, 297 — 298, 306 — 307, 334, 344 — 345, 347, 351 — 352, 355 — 356, 364 — 365, 379, 380 інш.
- ⁵² Ibidem. P. 57, 95 — 96, 110 — 111, 163, 188 — 189, 189 — 190, 206, 240.
- ⁵³ Ibidem. P. 86, 92, 111, 113, 114, 136, 171.
- ⁵⁴ Ibidem. P. 401 — 403.
- ⁵⁵ Ibidem. P. 72, 76 — 77.
- ⁵⁶ Ibidem. P. 43 — 44, 45 — 46, 46 — 47, 47 — 48, 73, 80 — 82, 83 — 84, 84 — 85, 87 — 88, 88 — 89, 98, 100 — 101, 113 — 114, 119, 153, 168 — 169, 169 — 170, 254 — 255, 275, 277 — 279, 303 — 304, 311 — 312, 354 — 355, 363 — 364 і інш.
- ⁵⁷ Падлічана па кнізе Метрыкі 31 (Метрыка. Спр. 31).
- ⁵⁸ Там жа. Спр. 15. Л. 186 — 186 адв.
- ⁵⁹ AR. Л. 342, 371, 374, 395, 406, 407, 408, 420, 421, 424, 427, 443 і інш.
- ⁶⁰ Назіранні зроблены па кнігах Метрыкі 5 і 6 (Метрыка. Спр. 5 і 6).
- ⁶¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440 — 1523). Užrašymu knyga 10 / Par. Banionis E., Baliulis A. Vilnius, 1997. P. 33, 34, 39, 40, 43, 44, 45, 46 і інш.; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518 —

1523). Irašu knyga 11 / Par. Dubonis A. Vilnius, 1997. P. 71, 72, 74, 76, 78, 80 i інш.

⁶² Pietkiewicz K. *Metryka Litewska — księga wpisów za lata 1516 — 1518 // Lituano — Slawica Posnaniensia: Studia Historica*. 1994. T. VI. S. 166, 176.

⁶³ *Метрыка*. Спр. 19. Л. 122.

С. Е. Рассадин

ГЕРБОВЫЙ ПРИВИЛЕЙ 1643 г. НА МАГДЕБУРГИЮ г. КАЗИМЕЖУ В СТАРОСТВЕ БОБРУЙСКОМ

Согласно опубликованным данным из множества пожалованных городам нынешней Беларуси привилеев на магдебургское право в настоящее время в документохранилищах нашей страны налицо всего лишь два; остальные же находятся, к сожалению, вне ее пределов. Для оригиналов этих ценнейших исторических документов названо два их теперешних адреса: Литва и, главным образом, Россия¹. Однако, если учесть нашу находку в Польше, надо далее упоминать еще и третий.

Итак, в варшавском Archiwum główne akt dawnych (далее: AGAD) обнаружен документ, который в описи «Katalog pergaminów Archiwum nieświeskie» озаглавлен как «Przywilej królowej Cecylii Renaty na założenie osady Kazimierz w Starostwie Bobrujskiem»². Он представляет собой прямоугольный лист тонкого пергамента серовато-белого цвета, размером 485 x 770 мм. На одной его стороне помещен текст в двадцать пять строк, а под ним — изображение герба (см. рис.)³. Видно, что контур герба нарисован черным пером, который потом был закрасен. Гербовый щит на рисунке в привилее покрыт вполне сохранившейся красной краской, а гербовые фигуры, картуш и рамка — грунтом фиолетового цвета, поверх которого сохранились, особенно в правой части картуша, слабые следы золочения. К пергаменту на витом шнуре привешена печать, помещенная в круглую жестяную коробку со следами серебрения. Печать с королевским гербом, легенда которой, к сожалению, практически не читается, оттиснута на красном воске.

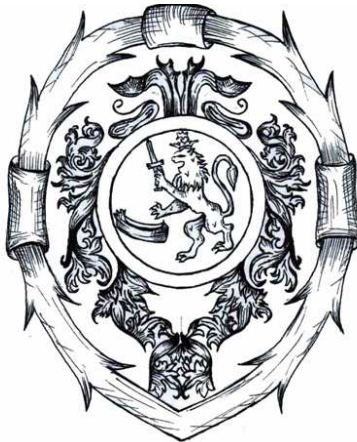
Сохранность документа оставляет желать лучшего. Пергамент был поврежден плесенью, следы которой проступают сейчас в виде бурых пятен. К тому же местами он сильно истершийся. Первоначально чер-

ный цвет чернил практически везде изменен на рыжий или бледно-рыжий. В результате отдельные группы слов, слова, буквы не читаются или же читаются неуверенно. Ниже приводится текст в том виде, в каком его удалось восстановить автору⁴. Орфография и пунктуация оригинала сохраняется.

Znanem tym listem Naszym wszem wobec i każdemu zosobna, komu o tym wiedzieć należy, teraz y na potomne czasu będączym. Iakos My przestem osobliwy List Przywilej Nasz na zalożenie y Osadze Słobody Kazimierz nazwanej w Starostwie Bobrujskim o prawie Haszyległym dali, tak tesz niemniej [piagniemy] aby też Słoboda to dobrym porządku zostawała y w niezłym wietsze pomnożenie y pozytły swoich [b...wczem] dać za radą poważnych osob, prawo Miejskie, które pospolicie Maidaborskim sowia, nadać omyslilismy, iakoz tym listem naszym Jure Nostro Reformatorio wieoznemi osady pomieonemu Miastu Kazimierzowi nadajemy. Ku któremu prawu osobie powaczenia pożytków onego. Pieczęć niżej wyrażona; tojest Lwa z mieczem, pułiinesiaaca, y gwiazda nad korona. Lwia, na zraczomy y nadaemy. [Wy oalaiaic] i wymuiąc ich Mieszczan Naszych Kazimirskich od wszelakich praw Ziemskich W: X: L: y zwyczajów pospolitych, ktore prawo Maidaborskie [zاتم...ñaó] zwykły. Wyjmuiąc też obywatelę tego Miasta przed mieszczały terazniejsze [Be...] i napotem będące tym Listem Naszym, na czfsy wieczne, od wszeliakich z wierzelonosci y władze wszystkich y każde osobna. W:X:L: Woiewodów, Kosztellanów, Starost, Dzierżawców, Sedziów, Podsedków i wszelakich Urzędników i Namestników ich, takiz przed nimi albo przed który kolwiek z nich zosobna, o zeizy tak welkie jako y male y które kolwiek wystempki stać albo adpowiadać y dla kiezstania przykazania prawnego którego kolwiek Sądu żadnych win płacić nic będą powińny i jedno przed Woitem tego Miasta teraz i potomne będącymi y przed Burmistrzem wedle postempki y zachowania tego prawa adpowiadać, y Sprawedliwać sie maia: to [...] przed Woitem y Lawnikami tego Miasta przysięglenie wedle czasu będączym, [o...zeozy] dotknać y [kr a u o usze] mżne wyśtempk zlosliwie Sądowi Woitowskiemu należące w prawie opisane. A przed Burmistrzem y Raicami tego Miasta o wszelakie rzeczy y sprawy potoczne które Sądowi Burmistrzkiemu y Radzieckiemu należa. Kazdemu [za...] się tak tego Miasta Obywatelowie iako y postronnym osobom adpowiadać y Sprawowac się powinni będą. Dając wszelaka moc y [Z...] tym Listem Naszym Szlach [otumu] Woitowi z Lawnikami także Burmistrzowi z Raicami to przerzeczonym Mieście Kazimierzu czasow postanowińnych y to prawie opisanych, Sądowiech należące sluchać, wznawać, sądzic, wskazać y podług postempku y prawą Maideburskiego karać. Stronie wkrywdzonej y gradmen sobie pratenduiacej ad De kretu każdej Sprawie tak [...] iako y Burmistrzewskiego Sądu wprzod do Starosty Bobrujskiego teraz y napotym

bedacych: a potem od Dekretow do Nas Sądu Naszego, iesliby tego potrzebna była Apellacja cale zachowniac. A tameczny Bobrojski: nie inszym różnym prawem, tylko Maidaborskim, na to roscznawac y rozsadać. Na który to [...rząd] Burmistrzowski w tym Mieście człowiek pobożny w prawdziwej Rzymskiej Katholickiej wierze będący to prawie Maidaborskim [...] y w tym Mieście dobrze osiadły ma być obrany wprzód od Uredników y Mieszczian tegoż Miasta Kazimerza, a od Starosty Naszego Bobrujskiego: ma być potwierdzony. Wojta [zis] podawanie człowieka Stana Szlacheckiego y dobrzeosiadłego, Nam samym tylko wiecznemi czasy zachownicky. Dla adprowowania tedy Sądow Majdaborskich w tym Mieście Ratusz w rynku samym gdzie będzie mieście w sposobniejsze zbudować y Zegar nad Ratuszem postawić Mieszczanie tameczni powinni będą. A pod Ratuszom y w koło Ratusza wolnym ma być na pospolity pożytek Miasta tego Kazimierza kramnice dla zakładania i przedawania wszelakich rzeczy y towarów kramnych zbudować. Z których to kramnic y komor Czynsze y dochody przez [...] Mieszczanina być wybiorane y na pospolity pożytek obracane. K temu pomienione Miasto Kazimierz [wolność...to iest] od podwod statyc, czynszów y podatków do wyjścia [...] jedunastu od [...] Przywileja Słobody rachuiąc, także y inszych powinności to jest [k] Nam, albo Starości Naszemu Bobrojskiemu należały zachęmy: także grunty wszystkie to jest we Wszelakich siedliszach, ogrodach, morgach, zaściankach, wygonach, sianożęciach, Lasiech, y inszych, które kolwiek tego Miasta przez Rewizorów Naszych naznaczone y ograniczone są y jako się wzdłuż wszerz w swoich miezach y granicach sięgają, [tym] Przywilejem Naszym stwierdzamy przypisaemy y [przysolaszczamy], że wszelakiemi pożytkami na ty o grunciech [...] y potomkom ich dzierzeć, role grunty pola według ograniczenia y opisania Rewizornego rozrabiac y wyrobić przez te lata wyszey pomienione będą; a skoro one rozrobią w pulwyscia czasu takowej wolności to jest w Lato sześć pul Czynszu tylko: a po wyjściu lat dwunastu od Słobody rachuiąc, Czynsze dziakła podatki y insze wszelake powinności, tak jako napotem przez Rewizorów Naszych postasćwiono y opisano będzie, do Skarbu Naszego placić y odprawować powinni będą. Temuż Miastu Kazimierzowi wolno będzie przez te lat dwanaście Słobody aż do wyjścia jey piwa y miodu robie szynkować a tego nic do Skarbu Naszego placić nie powinni, wyiawszy we Młynach tamecznych [mia...] zwyczina jako y [dradzy] do Dworu Naszego dawać maią. A co się tknie palenia gorzałek w domach ich placić takowa wolność wyjścia lat trzech jako się w Przywileju [...] y Czopowez zasyczaine do Skarbu Naszego y miary we Młynach dawać powinni będą. Nad to, [obmysła...] My wygodę sposoby ku pożywieniu Mieszczan Naszych, pozwolamy im wolne ryb lowieć na rzece Berezynie nie czolnami, a ni sieciami więszemi, tylko jako może zabrać w rzeke małymi siatkami lubo węda, ryb sobie dostawać y przysposabiać. A w [...] pod taz Słoboda będących, aby nigdy nicym nie

Lowiali, Surowo zabraniamy. Do tego z msznicami [...] zabijając, lubo na Bobry żelaza, albo na jakiegokolwiek zwerza stawiać y Baru spuszać, Mieszanam kazimierzskim zakazuemy pod surowo a nimaduerzia Starosty tamte gdzie by jednak który z nich [bari] w pszczy sobie przyczysnić [...] takoz [zapla...] iako y inszy Obywatele Włości Bobrojskiej do Skarbu Naszego oddawac maia. [...] y powia Miasta Kasimierza, aby tam ludzie różnego rzemiasła garnący się tym [...] mogli, y pominione Miasto jako [soiszo] ozdobę co raz tak [te s] y pożytki odnosiło: pozwolamy aby Cuby różnych rzemioł porządkiem y trybem [...] Coronach jako y W. X. L. [...] ta [...]go] stanowione y sporządzone były. I to [...]beczki] Zboża wszelakiego po szelagu, a względem posta... micisca także w Mieście pod czas targów tygodniowych y Jarmarków niżej opisanych od wszelakich kupców które y kolwiek z towarem posyieźdzać y przedawac będą [aspo] wyisau czasy Słoboda y na potrzeby publiczne Mięskie wybiera y obracali. A [...] Mieszczane osobliwy znak laski Naszey oswiadczyć Miastu Naszemu Kasimierzowi pomnożeniu dostatków jego wszelakich doskonałą dać radę Targi dwa w tydzień w poniedziałek y w Piątek nadajemy Jarmarki [...] Święty Kazimierz (ponieważ się też to Miasto tym iminiem [tytule]) drugie na Święty Jan Krcitel trzeci raz na Świętego Narodzenia Naiswiętszey Panny według Starogo Kalendarzu postanawiamy y tym listem nadajemy. Chcąc mieć abu [wed...] czasz pomienionych tak Targi tygodni [...] po tygodnim całym trwac ma w Mieście Naszym Kazimierzu odprawować były. Daję wolność y pozwalają pomenionym Mieszczanom Kazimierzskim tak pr[...] Jarmarki domozne jako [...] ych Miest y Miasteczek [...] W. X. L. obchodzie y odprawować [...] przekupiom, rzemieślników, Mieszczanom, Sielanom tak Swieckim tak y Duchownym y ludziem wszelakiego Stanu y rzeczami [...]kum] kc osobami od kolwiek pospolia zabrania [...] stwierdzając tu Przy roskazaliśmy [...] Rc

wszelakim i
[...] prawa
mierzowie
własna tu

* * *

Таким образом, вопреки заголовку в описи AGAD «*Katalog pergaminów Archiwum nieświeskie*» выявленный документ представляет собой не привилей на основание слободы, а привилей городу Казимежу именно на магдебургское право. В связи с тем, что сына короля Владислава Четвертого Вазы, рожденного его супругой королевой Цецилией Ренатой в 1640 г., звали *Zygmund Kazimierz*, можно допустить, что и новый город, основанный ею три года спустя, был назван в честь этого королевича⁵.

Города с таким названием на территории Беларуси в настоящее время не существует. Более того, факт его существования в историческом прошлом, в каких-либо других документах, по-видимому, не отразившийся, оставался, кажется, неизвестным специалистам. Характерно, что среди многочисленных населенных пунктов с названиями типа *Kazimierz*, *Kazimierzowo*, *Kazimirowo*, *Kazimierzowka*, *Kazimierówka*, *Kazimierszczyzna*, которые упоминаются в таком солидном источнике, как «*Słownik geograficzny*», нет ни одного, который мог бы быть с ним сопоставлен⁶. Ведь все они располагаются вне пределов существовавшего в XVII — XVIII вв. Бобруйского староства, на территории которого этот г. Казимеж, как следует из текста привилея, и был основан⁷. Правда, близ восточной границы бывшего этого староства располагалось местечко Казимириров, в котором согласно «Экономическим примечаниям к атласу Минского наместничества» в 1797 — 1800 гг. имелось всего 25 дворов⁸. В настоящее время это — деревня Казимирирово в Жлобинском районе. В том же районе рядом с нею расположена и деревня Казимирировская Слободка⁹. И это местечко, и его слобода принадлежали в XIX — начале XX в. к одному и тому же имени с аналогичным названием Казимирирово в Степской волости Бобруйского уезда¹⁰.

Однако соответствовать г. Казимежу, которому королевой Цецилией Ренатой была дарована магдебургия, равно как и предшествовавшей ему слободе, оба этих населенных пункта едва ли способны. Ведь в рассматриваемом Привилее 1643 г. специально регламентируются права граждан этого города на рыбную ловлю именно на р. Березина. От нее нынешние деревни Казимирирово и Казимирировскую Слободку на р. Добосна даже по прямой отделяет порядка 30 км, а также р. Ола и сейчас довольно полноводная и рыбная. Трудно представить, что граждане г. Казимежа XVII в., располагаясь он, как бывшее местечко и нынешняя деревня Казимирирово, на Дубосне, предпочитали ловить ры-

бу не в ней или, к примеру, в протекающем в 10 км Днепре, а именно в Березине, до которой требовалось бы проделать путь в три раза длиннее, к тому же с переправой через Олу.

Таким образом, скорей всего, ни м. Казимиров, ни одноименная Слобода на Добосне не имеют отношения как к исчезнувшему городу Казимеж, так и к той Слободе, из которой он, согласно привилею 1643 г., развился. Но не удастся ли, опять же согласно привилею Цецилии Ренаты, обнаружить эту королевскую слободу непосредственно на р. Березине?

На ее правом берегу, в пределах Светлогорского района, как раз и расположена деревня под искомым названием Королевская Слобода. Таким образом, здесь налицо определенные шансы на соответствие слободе, упомянутой в рассматриваемом привилее. Но имеются ли аналогичные также по отношению к самому Казимежу? По-видимому, да, если учитывать сведения, содержащиеся в книгах ревизских сказок Бобруйского уезда за 1795 — 1850 гг. В ревизской сказке 1850 г. и сама эта деревня, и все имение называется Королевской Слободою¹¹. Но в 1834, и еще раньше, в 1811 г. теми же ее владельцами, помещиками Прушановскими, та же деревня именуется не Королевской, а именно Казимировской Слободой¹². Такое же название имеет она и в ревизской сказке 1795 г. Однако там же к этому документу имеется приложение, озаглавленное как «Перечневая ведомость села Кролевской Слободы»¹³.

Итак, генезис данного топонима, наверное, выглядит следующим образом: еще в конце XVIII в. в ходу были оба названия: Казимировская, она же Королевская, Слобода. В начале XIX в. закрепляется первое, которое, однако, к его середине уже было вытеснено вторым. Позднее вариант «Казимировская Слобода» из употребления совсем выходит (возможно, в результате конкуренции с Казимировской Слободкою того же уезда), и к настоящему времени он уже полностью забыт и неизвестен вообще¹⁴. Но известное раннее параллельное наименование Королевская, alias Казимировская Слобода, наверное, само по себе хорошо согласуется с отраженным в привилее 1643 г. факте преобразования королевой Цецилией Ренатою первоначальной ее Слободы в город Казимеж.

Сама эта Слобода была основана королевой, по-видимому, всего за несколько лет до издания данного привилея. Ведь «Inwentarz starostwa Bobroiskiego: dworow, folwarkow, włosci, niasnieiszei Caeciliy Renacie, z łaski Bożey Królowei Polskiej, Syweckiej, w. x-nie Lit. ...»¹⁵, включаю-

щий также и результаты ревизии 1639 г., этого населенного пункта еще не упоминает.

Недолго просуществовал и сменивший Слободу Казимеж. Само его местонахождение в нижнем течении Березины заставляет предполагать, что он неизбежно должен был попасть в полосу военных действий в ходе войны между Речью Посполитой и Московским государством 1654 — 1667 гг. В этой связи представляет интерес донесение гетмана И. Золоторенко, отправленное им царю Алексею Михайловичу 15 июля 1654 г. «Стоячи под тем Гомелем, — докладывал гетман, — посылали есмя загоны, которые по той там стороне Днепра замки и места поимали, и под мечь непослушные; а города, которые нам прежде шкоды чинили, попалити велели есмя, особый замок Речицкий, замок Злобин, замок Стрешин, замок Рогачев, замок Говель позжено»¹⁶. Итак, в результате этого рейда казацких загонов на днепровское правобережье был захвачен и уничтожен целый ряд городов, которые по своей способности обороняться, по-видимому, превосходили недавно основанный Казимеж. В реляции гетмана поименного упоминания удостоились лишь «замки»; города же, укрепленных цитаделей не имевшие, называются здесь, по-видимому, просто «местами».

Войско Золоторенко выступило из Новгород-Северского только в середине июня 1654 г. Значит, разгром города Казимежа мог произойти, судя по дате гетманской «отписки» царю, или в конце этого месяца, или же в начале следующего. Таким образом, рассмотренный выше привилей 1643 г. позволяет, кажется, реконструировать один весьма интересный, неизвестный ранее эпизод истории Беларуси.

Но этот документ представляет значительный интерес также и с точки зрения исторической геральдики. Во всяком случае, находка данного привилея пополнила также число известных нам белорусских городских гербов XVII в. Среди них к тому же гербы с изображением льва отсутствовали. Получается, что к «львиным» гербам Лиды и Слонима 1590 — 1591 гг.¹⁷, а также к гербу Городка с «леопардом»¹⁸ в следующем столетии добавился еще один, притом довольно значительно от них отличающийся. Ведь лев в гербе Казимежа — в короне и с мечем. Аналоги ему обнаруживаются скорее вне пределов городской геральдики Беларуси. Из них, пожалуй, наиболее известен герб 1557 г. Великого герцогства Финляндия (в 1809 — 1917 гг. — Великого княжества Финляндского), а ныне — Финляндской Республики: на красном щите коронованный золотой лев, попирающий азиатскую саблю, держит правой лапой в железной перчатке серебряный меч¹⁹. В родо-

вой шляхетскай геральдыке Речи Посполитой, в том числе и Великого княжества Литовского, казимежскому довольно близки даже несколько гербов. Это, например, «Шампах»: в зеленом поле лев с мечем и розою²⁰; а также гербы «Byzenberg», «Spensberger», «Wieniawa» и др., в которых тоже имеется изображение льва-меченосца²¹. Однако от всех названных его аналогов герб Казимежа отличается тем, что, кроме льва, в нем имеется изображение еще одной фигуры, больше всего напоминающей челн. О челнах, кстати, говорится и в самом привилее королевы Цецилии Ренаты этому городу.

¹ Цітоў А. Геральдыка беларускіх месцаў (XVI — пачатак XX ст.). Мн., 1989. С. 33.

² Archiwum główne akt dawnych. (далее: AGAD). AR-I. Akt. perg. Sign. 1033.

³ Графическая реконструкция изображения герба и его рисунок, публикуемый здесь в натуральную величину, выполнены М. М. Елинской.

⁴ Непрочитанное помечено как [...] или [kr a u o usze].

⁵ Słownik Biograficzny. Kraków, 1937. Т. III. S. 213.

⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1882. Т. III. S. 922 — 937.

⁷ Насевич В. Л. Бабруйская волость // Энциклопедия гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 255; карта.

⁸ Российский государственный военно-исторический архив. Фонд Военно-учетный архив. Дело 18839.

⁹ Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. Мн., 1986. С. 84, 86.

¹⁰ Список населенных мест Минской губернии. Мн., 1870. С. 126; Список населенных мест Минской губернии / Сост. В. С. Яромлович. Мн., 1909. С. 78, 187; Список населенных мест Минской губернии в алфавитном порядке селений по каждой волости. Мн., 1912. С. 23.

¹¹ НАРБ. Ф. 333. Оп. 9. Ед. хр. 629. Л. 714 — 752.

¹² Там же. Ед. хр. 199. Л. 57 — 76; Там же. Ед. хр. 517. Л. 1127об. — 1134.

¹³ Там же. Ед. хр. 20. Л. 1139 — 1150.

¹⁴ Список населенных мест Минской губернии. Мн., 1870. С. 126; Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Беларуси. Мн., 1974. С. 349; Рапановіч Я. Н. Ук. соч. С. 84.

¹⁵ Инвентарь Бобруйского староства // Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Том XXV. Инвентари и разграничительные акты. Вильна. 1898. С. 114 — 330.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб. 1889. Т. XIV. С. 136 — 138.

¹⁷ Rimša E. Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų antspaudai. Vilnius, 1999. S. 343, 501.

¹⁸ Например, согласно Н. А. Типольту: «Если же лев изображен шествующим с головою, обращенною прямо, то он называется леопардом» (см.: Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика. Руководство к составлению и описанию гербов. Петроград, 1915. С. 31. Табл. IX: 11).

¹⁹ Mucha L. Webeter's concise enciclopedia of flags & coats of arms. New York, 1985. P. 22, 40; Лебедав В. Державный орел России. М., 1995. С. 87, рис. VI. С. 102.

²⁰ Елинская М. М. Веберы де Линбурги, дворяне белорусские // Архивы и делопроизводство. 2000. № 5. С. 130.

²¹ Chrzęński J. Tablice odmian herbowych Chrzęńskiego. Wydał Juliusz UR: Ostrowski. Warszawa. 1909. Tabl. XVII, XIX.

З. Л. Яцкевіч

УЗОРНЫ НАБІЛІТАЦЫЙНЫ ПРЫВІЛЕЙ ДЛЯ ГАРАДОЎ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА

Доследамі на тэму магдэбургскага права і ягоных асобных аспектаў займалася шмат навукоўцаў, пачынаючы, пэўна, з М. Ф. Уладзімірскага-Буданава¹ і заканчваючы апошнімі працамі ў галіне гарадской геральдыкі А. К. Цітова². Усе яны пад рознымі ракурсамі разглядалі дадзеную праблему і часам па асобных яе аспектах прыходзілі да зусім супрацьлеглых высноваў. У першую чаргу гэта тычыцца асаблівасцей сацыяльна-палітычных і эканамічных бакоў жыцця сярэднявечнага беларускага горада, якія вынікалі з яго магдэбургскага статуса — статуса самакіравальнай адміністрацыйна-палітычнай адзінкі. Дадзеная публікацыя закранае пытанне, якое, на вялікі жаль, засталася па-за ўвагай даследчыкаў упамянутай тэматыкі. Гэта — набілітацыя мяшчан.

Тэрмін «набілітацыя» паходзіць ад лацінскага *privilegium* — годны, па-трыцый і азначае «атрыманне шляхецтва». У сувязі з тым што дадзеная праблема з'яўляецца «*tabula rasa*» і да таго ж мае шматгранны характар, нам хацелася б паспрабаваць яе акрэсліць, зрабіўшы такім чынам

пастаноўку самой праблемы. Зразумела, каб гэта зрабіць, неабходна звярнуцца да прапанаванай чытачу першакрыніцы і ўвесці яе ў навуковы абарот, а таксама растлумачыць і сам тэрмін «набілітацыйны прывілей» — прывілей, які звычайна азначаў атрыманне шляхецтва (набілітацыю) адной асобай. У нашым даследаванні мы засяродзімся на палітыка-прававой практыцы, пры якой набілітацыі падлягаў цэлы горад (дакладней, гарады), і адначасова паспрабуем закцэнтаваць увагу на пытанні першаўзору для пэўнага кшталту дакументаў.

Крыніцамі для вывучэння дадзенай тэмы з'яўляюцца як архіўныя, так і друкаваныя дакументы. У першую чаргу гэта каралеўскія прывілеі на магдэбургскае права і іх канфірмацыі (пацвярджэнні) гарадам Вільні, Віцебску, Магілёву і іншым, а таксама магістрацкія кнігі і шэраг даволі разнастайных па складу і зместу матэрыялаў па гісторыі і культуры гарадоў, генеалогіі асобных мяшчанскіх родаў. Але, на жаль, гэтыя крыніцы выкарыстаны даволі павярхоўна навукоўцамі, якія засяроджваліся ў сваіх даследаваннях на юрыдычна-прававых аспектах магдэбургскага права. Мусім адзначыць, што нават найбольш істотныя з гэтых аспектаў да сённяшняга дня застаюцца не вывучанымі. Да гэтага часу не зроблены сур'ёзны дыпламатычны разбор ніводнага з магдэбургскіх прывілеяў гарадам, таксама як і аналіз канфірмацыйных прывілеяў, не гаворачы ўжо пра ранейшыя дамагдэбургскія. У той жа час у былой савецкай беларускай гістарыяграфіі было прынята лічыць, што магдэбургскае права разбурыла старую спрадвечную сістэму гарадскога права з такімі старажытнымі атрыбутамі, як, напрыклад, веча, і адпаведна што гэта кепска адбілася на развіцці гарадоў перыяду так званага позняга сярэднявечча. Прычым фактычна не разглядалася роля магдэбургскіх гарадоў у палітычным жыцці ВКЛ. Пэўным выключэннем з гэтага правіла з'яўляюцца работы такіх даследчыкаў, як А. П. Грыцкевіч і М. Кром³. Мяшчанская ж культура ўвогуле не з'яўлялася прадметам усебаковых даследаванняў.

Як вядома, тэрмін «магдэбургскае права» паходзіць ад нямецкага горада Магдэбург, у якім у XII ст. склаўся класічны комплекс правоў на самакіраванне, у ходзе рэалізацыі якіх утварыліся выбарныя органы самакіравання і гарадскога суда (магістрата), вызначыліся функцыі і нормы цывільнага і крымінальнага права, справаводства, падаткаабкладання, гандлёвай і рамеснай дзейнасці. Як слухна адзначае А. П. Грыцкевіч, магдэбургскае права «...сфарміравалася на падставе рамана-германскага права. У ім выкарыстаны некаторыя нормы «Саксонскага люстра» з больш дэталёвай распрацоўкай нормаў, якія

рэгулявалі таварна-грашовыя адносіны. У розных краінах магдэбургскае права змянялася ў залежнасці ад мясцовых умоваў»⁴. Але тут хацелася б падкрэсліць, што ў Вялікім княстве Літоўскім, у тым ліку на тэрыторыі Беларусі, узорам было менавіта магдэбургскае, ці нямецкае, права ў адрозненне, напрыклад, ад Чырвонай Русі і затым Польшчы, дзе ўзорамі былі холмскае і іншыя нормы права на гарадское самакіраванне.

Магдэбургскае права ў Вялікім княстве Літоўскім уводзілася і надавалася каралеўскімі прывілеямі (граматамі). Першы магдэбургскі прывілей 22 сакавіка 1387 г. атрымаў сталічны горад Вільня⁵, затым Берасце (1390), Клецк (1441), Гародня (1496), Полацк (1498), Менск (1499) і г. д. Але безумоўна першаўзорам дадзеных прывілеяў быў віленскі 1387 г. Пазней, зыходзіць кожнага новага караля і вялікага князя, выдаваліся падцвярдзальныя (канфірмацыйныя) прывілеі, якія паўтаралі папярэднія. Вельмі часта яны ўтрымлівалі новыя пазіцыі, асабліва ў галіне новых правоў горада. Вядомы прыклад, калі пры наданні дадатковых правоў і льгот узорам таксама лічыцца Вільня. Прынамсі, параўнанне ў правах са сталічным горадам Вільняй характэрна для каралеўскіх прывілеяў Уладзіслава IV і Яна Казіміра Магілёву (1633 і 1661), а таксама Гародні і Віцебску (1677) ад караля Яна Сабескага⁶.

Упершыню пытанні, звязаныя з Магілёўскім прывілеем 1661 г., адпаведна якому ўраднікі магілёўскага магістрата былі прыраўняны да шляхты, разглядаліся аўтарам у выступе «Магілёўскае паўстанне 1661 г. і ягоны ўплыў на мясцовую генеалогію і геральдыку» на міжнароднай навуковай канферэнцыі «Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гістарыяграфія Беларусі: стан і перспектывы», што адбылася 1 — 2 снежня 1993 г.⁷ Далейшае развіццё гэта тэма атрымала ў асобных артыкулах, у тым ліку па генеалогіі асобных магілёўскіх мяшчан-шляхты, якія былі зацверджаны ў дваранстве Расійскай імперыі. У прыватнасці, «Пара-Левановічы гербу «Рагаля», «Бурачкі гербу «Наленч», «Казановічы гербу «Грымал» і інш.⁸ Узорам для прывілея Магілёву ад 9 чэрвеня 1661 г. паслужыў аналагічны прывілей г. Вільні. Зразумела, што гэтым узорам стаў не першы магдэбургскі прывілей Вільні 1387 г., а больш позні прывілей Жыгімонта-Аўгуста 1568 г., узорам якому з'яўляўся падобны прывілей караля Жыгімонта Старога 1537 г. сталічнаму гораду Каралеўства Польскага Кракаву⁹.

Пры разглядзе асобных момантаў Магілёўскага прывілея 1661 г. і Віцебскага 1677 г., якія ўдалося адшукаць толькі ў друкаваных канфір-

мацыях, мы прыйшлі да высновы, што яны маюць сур'ёзныя адрозненні ад магдэбургскіх прывілеяў. Зразумела, што для больш дэталёвага аналізу неабходны арыгіналы дадзеных дакументаў, якія, як адзначалася, не друкаваліся. Арыгіналы ж, як, верагодна, і копіі, адсутнічаюць у архівах і дакументальных зборах Беларусі. Арыгінал Магілёўскага прывілея захоўваецца ў архіве Санкт-Пецярбургскага аддзялення Інстытута гісторыі РАН. Адносна копіі заўважым, што, магчыма, Віцебскі прывілей ёсць у кнізе прывілеяў гораду, якая захоўваецца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі. На жаль, аналагічная кніга прывілеяў Магілёву, што ў міжваенны перыяд таксама знаходзілася ў Магілёўскім дзяржаўным музеі, не захавалася¹⁰. Кніга налічвала 226 лістоў. Частку дакументаў з яе 3. Даўгяля змясціў у першым томе «Беларускага архіва»¹¹.

Такім чынам, каб разабрацца ў гэтай праблеме, варта звярнуцца да Віленскага прывілея 1568 г., які, на жаль, адсутнічае ў Беларусі. Нам удалося атрымаць ксеракопію гэтага дакумента з «Кнігі прывілеяў г. Вільні 1788 г.» з бібліятэкі Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу¹². Прыгадаем, што гэта адзін з першых тэматычных зборнікаў дакументаў па гісторыі ВКЛ, які падрыхтаваў віленскі бургмістр Пётр Дубінскі. Асоба гэтага чалавека безумоўна заслугоўвае, каб на ёй спыніцца крыху падрабязней, тым больш што ні ў былой савецкай гістарыяграфіі, ні ў сучаснай звестак пра яго няма. Вось якую інфармацыю падае аб ім «Польскі слоўнік біяграфічны»¹³. Пятро нарадзіўся ў сям'і драгічынскага вайта Тамаша Дубінскага і Тэадоры Высоцкай. Гарадское права ў Вільні прыняў у 1768 г., затым у 1772 г. абіраецца лаўнікам, у наступным радцам, у 1780 г. бургмістрам, неаднаразова выконваў функцыі гарадскога шафара і правізара шпіталя святой Тройцы, у 1779, 1785, 1787 і 1788 гг. — дэлегат і прэзідэнт віленскай купецкай палаты, а таксама дэпутат ад Вільні на соймах у 1784 і 1793 гг., у 1773 г. сфарміраваў мясцовы гарнізон. Быў жанаты на дачцэ віленскага вайта — Марыяне Мінкевіч. Памёр у 1794 г. Але, зразумела, самая вялікая ягоная заслуга ў тым, што ён упершыню ўклаў і надрукаваў у каралеўскай друкарні пры Віленскай акадэміі ў 1788 г. віленскія прывілеі, менавіта дзякуючы гэтаму яго будучы памятаць у стагоддзях.

Дадзенае выданне да гэтага часу застаецца па-за ўвагай даследчыкаў гісторыі ВКЛ і археографіі. Таму хацелася б зрабіць некалькі бібліяграфічных заўваг. У ім няма прадмовы, ёсць толькі дэдыкацыя (прывячэнне) каралю Рэчы Паспалітай Станіславу Аўгусту.

Кніга налічвае 312 пранумараваных старонак, дзе змешчана 157 дакументаў, у якіх адсутнічае парадкавая нумарацыя, а таксама спіс з 19 назваў соймавых канстытуцый з датамі, што датычацца Вільні і іншых гарадоў ВКЛ. Акрамя гэтага, у выданні ёсць тытул, які займае чатыры непранумараваныя старонкі, ды змест на 12 старонках, пранумараваных лацінскімі літарамі. Храналагічна надрукаваныя дакументы ахопліваюць перыяд з 1387 (прывілей караля Ягайлы на магдэбургскае права гораду Вільні) да 1782 г. (экстракт рэзалюцыі караля Станіслава Аўгуста па справе мяшчан-дысідэнтаў).

У сваіх нарысах па археграфіі П. Мілавідаў¹⁴, а таксама М. Улашчык згадваюць пра яго ў крытычным плане¹⁵. Прычым апошні цытуе заўвагі, зробленыя ў прадмове да «Збору старажытных грамат і актаў гарадоў Вільні, Коўна, Трок»¹⁶, дзе ў першай частцы, як адзначае М. Улашчык, «было перадрукавана некалькі актаў, што датычацца г. Вільні». Астатнія, паводле заўвагаў пад дакументамі, былі падрыхтаваны з арыгіналаў, што захаваліся, былым рэдактарам «Віленскага весніка» А. Марціноўскім. У сувязі з гэтым загаловак да дакументаў у выданні прыведзены толькі ў змесце, таму знайсці пад № 62 Віленскі прывілей 1568 г. не ўдалося¹⁷. Тут варта адзначыць, што дакумент, які нас цікавіць, напісаны на лацінскай мове. Пасля далейшых пошукаў высветлена, што прывілей 1568 г. быў пераблытаны з прывілеем за 1566 г., які павінен быць пад № 60, а змешчаны пад № 62¹⁸. Значных адрозненняў у дзвюх публікацыях не знойдзена, акрамя замены ў некаторых выпадках вялікіх літар на малыя і наадварот, а таксама замест «que» (што азначае «і») у выданні 1788 г. быў надрукаваны ў 1843 г. скарот у выглядзе «qз», ды, наадварот, у выданні 1843 г. замест іншых умоўных значкоў надрукавана «et» (што таксама азначае «і»). У сувязі з вышэй згаданым у нас склалася ўражанне, што ні А. Мілавідаў, ні М. Улашчык лацінамоўныя тэксты з гэтых выданняў не чыталі.

Калі зрабіць кароткі разбор прывілеяў, то можна адразу адзначыць, што дакумент традыцыйны, у ім прысутнічаюць усе тры асноўныя групы: пратакол, кантэкст і эсхатакол. Як вядома, пратакол — гэта своеасаблівая ўступная частка, якая ўключае зварот да Бога (У імя Бога айца...), а таксама тытулы надаўцы. Другая, асноўная, частка, так званы кантэкст, пачынаецца са слоў «Жадаючы перадаць...» і займае амаль дзве старонкі тэксту. І адпаведна трэцяя, заключная частка, якая завецца эсхатакол, дзе знаходзіцца дата, месца надання і ўказваюцца сведкі, пачынаецца са слоў «Дадзены ў Гародні...» Дзеля зручнасці і большай нагляднасці мы ў адрозненне ад лацінскага тэксту

выдзялялі гэтыя часткі абзацамі. Акрамя таго, вынеслі ў асобны абзац «Зварот да Бога», а таксама подпіс пісара М. Нарушэвіча.

Віленскі прывілей 1568 г. сапраўды дае тлумачэнні шэрагу пытанняў, у тым ліку і аб наблітацыі мяшчан. Яго асноўныя палажэнні зво-

дзяцца да наступнага:

па-першае, наданне роўных правоў шляхце і ўраднікам мясцовага самакіравання: войтам, бурмістрам, радцам, лаўнікам і пісарам;

па-другое, дазваленне шляхце служыць у гарадскім урадзе не губляючы пры гэтым свайго статусу;

па-трэцяе, дазваленне ўсім ураднікам набываць і трымаць земскія маёнткі;

па-чацвёртае, атрыманне магістрацкімі ўраднікамі права са згоды прадстаўнікоў аднаго са шляхецкіх родаў (з пэўнага брацтва гербавага) на карыстанне гэтым гербам у сваіх актах, сігнетах і карцінах нават без асабістага дазволу караля ;

па-пятае, атрыманне горадам права высылаць на ўсе соймы як у Вялікім княстве, так і супольныя з Каронай двух ці трох сваіх паслоў.

Такім чынам, дадзены дакумент сведчыць аб тым, што мяшчане, якія займалі службовыя пасады ў магістраце прыраўніваліся да шляхты. Адназначна прывілей фактычна раскрывае механізм наблітацыі мяшчан, ураднікаў і г. д. Гэта дае падставу разглядаць яго менавіта як наблітацыйны прывілей для горада ў адрозненне ад класічных магдэбургскіх прывілеяў. Тэрмін «наблітацыйны прывілей» мае ўсе падставы для таго, каб заняць належнае месца ў класіфікацыі прывілеяў для жыхароў ВКЛ і РП. З дакумента бачна, што мяшчане, магістрацкія ўраднікі юрыдычна атрымалі права набываць зямельную маёмасць.

Заўважым, што менавіта прыватная ўласнасць на зямлю з'яўляецца асноўнай рысай, якая адрознівае адзін клас ад другога ў феадальным грамадстве і, зразумела, адносіцца да прывілеяў перш за ўсё шляхты.

Яшчэ адзін істотны аспект дадзенай з'явы — наколькі і якім чынам выкарыстоўвалі мяшчане розных гарадоў гэтыя магчымасці. У прыватнасці, нас цікавіць, якімі шляхамі мяшчане здабывалі шляхецтва. Зразумела, што ў кожным горадзе і ў кожным канкрэтным выпадку гэта адбывалася па-рознаму і залежала ад розных сацыяльна-эканамічных, палітычных і культурных фактараў. Бясспрэчна, усё вышэйзгаданае патрабуе грунтоўных даследаў па гісторыі і культуры гэтых гарадоў, а таксама па генеалогіі тых мяшчанскіх родаў,

прадстаўнікі якіх займалі пасады войтаў, бурмістраў, радцаў, лаўнікаў і пісараў.

У будучых даследаваннях, на наш погляд, неабходна ў якасці навукова-метадычнай падставы і першараднага юрыдычна-прававога матэрыялу для аналізу адштурхоўвацца ад першакрыніцы, якой і з'яўляецца наблітацыйны прывілей Вільні 1568 г., што ўпершыню як дадатак да гэтага артыкула друкуецца ў перакладзе з лацінскай мовы. Аўтар артыкула выказвае вялікую падзяку лаціністу А. Жлутку, без дапамогі якога не мог бы адбыцца пераклад дакумента на беларускую мову.

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб., 1868.

² Цітоў А. Геральдыка беларускіх месцаў. Мн., 1988.

³ Кром М., Миж Русью и Литвой. М., 1995; Грыцкевіч А. П. Частновладельческие города Беларуси XVI — XVIII вв. Мн., 1975; Яго ж. Магдэбургскае права // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1999. Т. 5. С. 5 — 6; Копыцкий З. Ф. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — сер. XVIII в. Мн., 1988.

⁴ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. С. 5 — 6; Яцкевіч З. Л., Лашкевіч А. А. Магілёўскі магістрат 1580 — 1581, 1588 гг. Вып. 1. Мн., 1999.

⁵ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. С. 5 — 6.

⁶ Беларускі архіў. Мн., 1927. Т. 1. С. 133 — 134, 175 — 177, 180 — 183.

⁷ Яцкевіч З. Л. Магілёўскае паўстанне 1661 г. і ягоны ўплыў на мясцовую генеалогію і геральдыку // Тэзісы міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі «Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гістарыяграфія Беларусі: стан і перспектывы». Мн., 1993. С. 99 — 103.

⁸ Яцкевіч З. Л. Пара-Левановічы гербу «Рагаля» // Годнасць. 1994. № 2. С. 33; Яцкевіч З. Л. Бурачкі гербу «Наленч» // Годнасць. 1996. № 3. С. 71 — 72; Яцкевіч З. Л. Казановічы гербу «Грымал» // Годнасць. 1997. № 4. С. 56 — 57; Яцкевіч З. Л. Дынастыя магілёўскіх мастакоў Сілінічаў // Тэзісы дакладаў навуковай канферэнцыі Нацыянальнага мастацкага музея РБ. Мн., 1999. С. 9 — 10.

⁹ Wasilewski T. Nobilitacje miast w dawnej Rzeczypospolitej Obojha Narodow // Czas, przestrzen praca w dawnych miastach. Warszawa. 1991. S. 374; Rymar. Udział Krakówa w sejmach i sejmikach Rzeczypospolitej // «Rocznik Krakowski». 1904. Nr. 7. S.

187 — 258; Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507 — 1795). Kraków. 1883. T. I. Nr. 11. S. 11.

¹⁰ Беларускі архіў. Мн., 1927. Т. 1. С. XXVI — XXVII.

¹¹ Там жа.

¹² Dubiński P. Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych na żądanie wielu miast Koronnych, jaki też Wielkiego Księstwa Litewskiego ułożony y wydany przez Piotra Dubińskiego, burmistrza Wileńskiego. Wilno, druk J. K. M. przy Akad., 1788.

¹³ Polski słownik biograficzny. 1939 — 1946. Kraków. T. 5. Z. 5. Ark. 433.

¹⁴ Миловидов А. А. Прошлое и современное положение археологии в Северо-Западном крае // Журнал министерства народного просвещения. 1904. № 9. С. 11.

¹⁵ Улащик Н. Н. Очерки по археологии и источниковедению истории Беларуси. М., 1973. С. 47 — 51.

¹⁶ Собрание древних грамот и актов. Ч. 1. Вильно, 1843. С. I — IV.

¹⁷ Там жа. С. 116 — 119.

¹⁸ Там жа. С. 110 — 114.

Дадатак

1568 15 чэрвеня. Прывілей найяснейшага Жыгімонта Аўгуста, караля Польшчы й Вялікага князя Літвы, які дзеля заслугаў Віленскага магістрату, у адносінах да яго і Рэчы Паспалітай наблітуе магістрат і наступнікаў і аздабляе кляйнотамі шляхецтва. Нададзены ў Гародні на Вальным сойме.

У імя Бога Айца ўсемагутнага, амінь. На вечную памяць, бо мы ведаем, што напісанае застаецца, так як мы вельмі жадаем, каб вечная памяць аб іх заўжды захоўвалася, і тыя дакумэнты захаваць і нашчадкам перадаць. Таму Мы, Жыгімонт Аўгуст, з Божае ласкі кароль Польшчы, вялікі князь Літоўскі, Рускі, Прускі, Жамойцкі, Мазавецкі, Лівонскі ды іншых пан і дзедзіч.

Жадаючы перадаць памяці нашчадкаў нашую ўдзячнасць і ласку да места Віленскага, сядзібы і асяродку ўлады ў Літве, жадаем таксама, каб пра гэта засталася пэўнае й дакладнае сьведчаньне, і паведамляем таму, каго гэта датычыць, альбо будзе датычыць, альбо якім кольвечы чынам можа датычыць, усім разам і паасобку, тым, якія ёсць і якія будуць, як у дзяржаве, так і за мяжою, што паколькі жыхары места Віленскага заўсёды асабліваю вернасьць павагу й пашану падданных, а таксама, павагу да Нас жыхары віленскае грамады заўжды выяўлялі, а асабліва пад час вайны й дапамагалі Нам і Нашае дзяржаве грашым а й

выказвалі, што гатовыя ўсё вытрымаць дзеля нашага добра і добра дзяржавы і дзеля годнасці з усім моцам паказалі, што гатовыя вытрымаць, а таксама іншымі абавязкамі верных і паслухмяных падданных даказвалі нам сваю вернасць, што могуць у сваю чаргу атрымаць ад нас падзяку, роўную іхнім заслугам. Мы вырашылі на гэтым Вальным сойме ў Гародні ўшанаваць і аздобіць іх перад усімі іншымі месцамі: усе абраныя ў магістрат вядуць справы гэтага горада, і стрыманасьцю й клопатам якіх праз мужчынскую частку захоўваецца спакой і непарушнасць — войты, бурмістры, радцы, лаўнікі і пісары прыраўноўваюцца да шляхецкага стану і карыстаюцца ўсімі вольнасцямі й імунітэтам, прэагатывамі, пашанамі й перавагамі, якімі карыстаюцца тутэйшыя на землях Літвы. Такім чынам, з уласнага памкнення й нашаю каралеўскаю ўладаю, якая ня меншая, ніж у іншых каралёў і ўладароў, а нават большая, бо нідзе няма на землях нашых вышэйшага. Мы вырашылі й навечна пастанавілі: калі хто ў Віленскім магістраце выконвае абавязкі вайта, бурмістра, радцы, лаўніка й пісара як са шляхецкага роду, так і народжаныя па-за ім, каб абавязкі магістрату не перашкаджалі шляхетнай годнасці і таксама каб тыя, якія ў магістраце з плебейскага, не шляхецкага роду, але каб служба ў магістраце лічылася сярод першых, прыраўноўваліся да годнасці шляхецкай. Гэтакім чынам каб роўныя і аднолькавыя назаўсёды без якога-небудзь ганебнага і бяз знаку нешляхетнасці лічыліся, а таксама каб іхнім дзецям, калі толькі не заплямілі сябе нізкімі рамёствамі, але займаліся вольнымі альбо вайсковымі справамі, якія будуць карыстацца той жа годнасцю, навечна быў адкрыты доступ да ўсіх духоўных і сьвецкіх гонараў, а таксама да зямельных уладанняў, якія могуць належаць толькі шляхецкаму роду, а таксама да любых касьцельных бенефіцыяў, вялікіх ці малых, а таксама да прэлатараў, ці ў катэдрах, ці ў калегіумах, і любых іншых касьцёлах, а таксама да сьвецкіх абавязкаў, якія лічацца годнымі пасля надання гэтага нашага прывілея іхнім бацькам за службу ў гарадзкім магістраце. Яны таксама будуць з большым стараннем і імпэтам шанаваць цноту, а таксама імкнуча да ўсялякага пачаснага абавязку, каб роўнымі ў такім гонары, Намі дадзеным, быць. Мы цьвёрда перакананыя, што да гэтага на карысьць і ўжытак дзяржавы заўсёды маглі даваць больш пладоў. Дазволена будзе таксама памянёнаму магістрату і дзецям ягоных ураднікаў, калі яны пажадаюць браць сабе герб ці адзнакі шляхецкія, аднак са згоды й волі тое сям'і з таго роду, які носіць гэтыя адзнакі, якія яны пажадаюць узяць сваімі адзнакамі. Яны здолеюць карыстацца ва ўсіх сваіх актах і ў сігнетах, як і прыватных карцінах, не просячы згоды нашае альбо нашых наступнікаў, альбо іншага новага адмысловага прывілея, а ў публічных справах гарадзкою рады і актах будуць карыстацца звычайнай ужываймай гарадзкою пячаткаю, што змяшчае выяву сьвятога

Хрыстафора, і чырвоным воскам паводле звычай першых местаў у Каралеўстве Польскім. Вызваляем іх ад усялякае ганьбы, няславы, дакору, незадавальнення, прыніжэння, знявагі, якімі звычайна пераследуюць шляхетныя людзі нешляхетных, і пастанаўляем, каб было гэткае ж пакараньне тым, хто папракае ў нешляхетнасці альбо нізкароднасці згаданы Віленскі магістрат, якое ўстаноўлена ў Нашых статутах для тых, хто папракае шляхетнага чалавека ў нешляхетнасці. Звыш таго, Мы жадаем, каб тыя, што нясуць цяжкі абавязак і клопат пра дзяржаву і якіх гнятуць найцяжэйшыя турботы за ўсё места, больш за іншых сваіх мяшчанаў былі ўзнагароджаны. Мы вызваляем усіх пастаноўленых у шляхецтва войтаў, бурмістраў, радцаў, лаўнікаў, пісараў ад утрымання на пастой усіх гасцей і Нашых прыдворных альбо Нашых наступнікаў, альбо ўсіх іншых любога стану, звання і годнасці як падчас соймаў, так і ў іншы час, каб іхнія дамы і жыллы, у якіх яны самі жывуць, заўсёды былі вольныя, каб гаспадары дамоў, стараньнем, радою і абачнасцю якіх кіруюцца грамадзкія справы горада, патурбавання прыкрасцю прынятых гасцей, не сталіся больш надбайнымі і менш годнымі для выканання свайго абавязку, і гэтакім чынам зьявілася перашкода добраму парадку і кіраванню места. Гэты прывілей, дадзены Намі войтам, бурмістрам, райцам, лаўнікам і пісарам места Віленскага і іхнім наступнікам, Мы абяцаем захоўваць непарушна і цвёрда навекі для Нас і Нашых наступнікаў словам і вераю і не змяняць яго ніколі, засьцерагаючыся звыш таго, што калі Вялікае княства Літоўскае сапраўды будзе, як Мы спадзяемся, аб'яднанае з Каралеўствам Польскім, гэты прывілей, дадзены памянёнаму магістрату, будзе правамоцны аднолькава ў Каралеўстве, як і ў Вялікім княстве. Мы таксама жадаем, каб часта згадаемы магістрат Віленскі на ўсе Вальныя соймы як у Вялікім княстве Літоўскім, гэтаксама і у Каралеўстве Польскім, калі толькі зьдзейсніцца унія гэтых валадарстваў, пасылаў двух альбо трох радцаў са сваёй калегіі, якія будуць мець паводле зямскіх паслоў правы засядання і выказвання меркавання пра справы, што датычацца места Віленскага, а таксама магчымасць і ўладу на вечныя часы, і падцьверджаньне, і відавочнае засьведчаньне гэтага ліста прывешаная нашая пячатка.

Дадзены ў Гародні на Вальным сойме 15 чэрвеня 1562 года ў прысутнасці: біскупаў Віленскага Валерыя, Луцкага Вікторыя, Медніцкага Георгія, Кіеўскага Мікалая; Мікалая Радзівіла, князя на Дубінках і ў Біржах, ваяводы Віленскага, канцлера княства Літоўскага, Барысаўскага і Лідзкага старасты; Грэгорыя Хадкевіча, кашталяна Віленскага, найвышэйшага гетмана княства Літоўскага, старасты Гродзенскага, Мазырскага, Кернаўскага; Стэфана, князя Збаражскага, ваяводы Троцкага; Георгія Хадкевіча, кашталяна Троцкага; Яна Хадкевіча,

графа на Шклове, Быхаве, кашталяна Самагіцкага, маршалка Вялікага княства, адміністратара Рыскага арцыбіскупства, Патэнскага й Тэльшэўскага дзяржаўцы; Станіслава Давойны, ваяводы Полацкага; Паўла Сапегі, ваяводы Навагародзкага; Юрыя Тышкевіча, ваяводы Берасьцейскага, старасты Ваўкавыскага; Юрыя Осьціка, ваяводы Мсьціслаўскага, старасты Браслаўскага; Габрыэля Гарнастая, ваяводы Менскага, старасты Камянецкага; Юрыя Зяновіча, ваяводы Полацкага, старасты Лепельскага; Рыгора Валовіча, старасты Навагародзкага й Слонімскага; Рыгора Трызны, кашталяна Падляскага; Яна Гайкі, кашталяна Берасьцейскага, старасты Вількейскага; Яўстафія Валовіча, падканцлера, маршалка Берасьцейскага, старасты Кобрынскага; Мікалая Нарушэвіча, падскарбія земскага, старасты Маркаўскага й Мядзельскага; Мікалая Кішкі, падчашага Вялікага княства, старасты Дарагастайскага; Крыштафа Радзівіла, крайчага; Мікалая Аляхновіча, стольніка Дарагастайскага Вялікага княства, дзяржаўцы Віленскага; Яна Шымковіча, маршалка й пісара гаспадарскага, старасты Тыкоцінскага й Вількамірскага; Януша Сьвірскага, маршалка гаспадарскага; Лаўрына Войны, Міхала Гарабурды, Базыля Дзевінскага, Мацея Савіцкага, пісараў Вялікага княства, а таксама іншых шматлікіх дарадцаў і афіцыялаў. Жыгімонт Аўгуст, кароль. Мікалай Нарушэвіч, падскарбі земскі, пісар Вялікага княства.

Пячатка Вялікага княства Літоўскага

И. Н. Шпилевская

ИЗ ИСТОРИИ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ МИНСКА

История открытия таможен на территории Беларуси тесно связана с развитием городов, торговых путей, государственных образований. Также трудно определить время возникновения, например, Минской таможни, как и год основания города. О времени возникновения мытниц, или таможен, в современном понимании этого слова, можно говорить, как и о времени основания города, лишь в связи с первым упоминанием этого учреждения в исторических источниках. Обратимся к археографическому сборнику документов «Беларускі архіў», где опубликованы наиболее древние документы из Литовской метрики, относящиеся к истории Минска.

Самый ранний документ датирован 1494 годом. Это лист великого князя Александра минскому наместнику Илиничу с уведомлением о продаже аренды корчем в Минске десяти минским корчмарям. Первый документ сборника о корчмах, а затем восемь подряд о сдаче в аренду мыта (таможенных сборов). В 1495 г. 13 мая князь Александр пишет письмо тому же минскому наместнику Илиничу, в котором сообщает, что право сбора мыта в г. Минске сдает в аренду на 3 года мещанам Федку Процковичу и Евлашке Степановичу за 120 коп грошей широких. В 1497 г. сентября 28 — следующий документ о счете задолженности в казну 54 коп и 50 грошей, который по указу князя Александра маршалок Григорий Станькович предоставил минским мытникам Евлашке и Федору.

В следующем 1498 г. июля 13 из Вильно — новый лист от Александра, великого князя литовского, тому же наместнику минскому о том, что «продали есмо мыто Менское мещанину Виленскому Мартину Янчевичу на три года за шесть сот коп грошей»¹ с уплатой ежегодно по двести коп грошей. И тут же оговаривался статус арендатора государственной мытни: его не имел права судить никто, кроме князя.

Как видим в 1495 г. минское мыто было сдано в аренду за 120 коп, а в 1498 г. — уже за 600 коп грошей на те же три года.

1499 год широко известен в истории г. Минска. Это год получения Минском магдебургского права. Об этом следующий документ. Наряду с правами, которые получали жители города, в документе оговаривались подати и налоги. В казну должны были поступать доходы с рынка, корчмы, мыта и серебщизна: «теж мыто нашо Менское и с промытою мауць мытники нашы держати, которым колвек продадим, во в покои, подле давного обычаю»². Этим документом давалось право Минску «взбудовати лазню посполитую ... справити ратуш, под котрым же будуць меци крамницу и клетки хлебные и комору пострыгальную»³, т. е. и баню, и ратушу, и магазин, и парикмахерскую еще предстояло построить, а мытня и рынок уже были.

Почти ежегодно идут княжеские листы по вопросам мыта наместникам в г. Минск. 1502 г. августа 13 — лист: «Продали есмо мыто нашо Менское мещанину Меньскому Федору Есковичу на тры гады за трыста коп грошей»⁴. В феврале 1507 г. — «продали есмо мыто Менское... войту Меньскому Авраму, а мещанину виленскому Яну Дитриховичу на тры годы за шесть сот коп грошей»⁵ с ежегодной уплатой по двести коп грошей. А в феврале 1510 г. король польский Сигизмунд I

продал мыто минское «...жиду Шоману Даниловичу на два годы за шесть сот коп грошей»⁶ с уплатой в год по триста коп грошей.

Интересен документ за 21 октября 1547 г., в котором король польский и великий князь литовский Сигизмунд Август дает минским мещанам «воли на десять год»⁷ по случаю пожара: «...для того, они к немалому впаду пришли и подачок наших не могут пополнити...»⁸ Освобождались мещане и купцы г. Минска от всех податей и мытных пошлин. Короли неукоснительно требовали выплаты пошлин, но в особо неблагоприятной экономической ситуации в крае отменяли ее, как видим, по-королевски — сразу на 10 лет.

О том, насколько строго выполняли мытники свои обязанности, можно судить по случаю на Минской таможне в 1549 г.⁹ Московские купцы или, точнее, целый караван, состоявший из 100 московских купцов и 150 их коней, был задержан служащим мытни Беньшем по приказу великокняжеского мытника Ивана Ярмолича в Минске за неуплату мыта на Новоградской таможне. Эта неуплата открылась на обратном пути московского каравана. Часть купцов не послушала предупреждения служащего Ярмолича Федора Сечки о том, что из Минска на Ровенский кирмаш им следует ехать через Новоградскую таможню, и в обход ее, чтобы не платить мыто в Новоградке, поехала на Слуцк. В результате судебного разбирательства жалобы московских купцов королю польскому Сигизмунду Августу на мытника Ивана Ярмолича Панами Радой было вынесено решение о взыскании с купцов причитавшегося казне мыта. Сумма их встречного иска в 930 коп грошей к Ярмоличу за вынужденное проживание в течение трех недель в Минске была признана завышенной, а иск отклонен. Надо добавить, что к ним отнеслись очень даже мягко, так как за неуплату мыта (так называемое «промыто») по закону ВКЛ товар подлежал конфискации.

О том, что мыто королевское арендовать было очень выгодно, можно судить по тому факту, что после окончания срока арендного договора прежние мытники ходатайствовали или, как говорится в документе, «били чолом» королю о возобновлении арендного договора. Так, в 1565 г. из Гродна исходит документ, подписанный королем Сигизмундом Августом, о сдаче в аренду «жидам» Давыду Шмерлевичу, Изаку Бродавцу и Авраму Длугачу королевских мыт, в том числе и «Меньской» на год «за польтори тисечи коп грошей»¹⁰. И платили мытники королю эту сумму семь лет по договору. А в 1567 г. истекал срок аренды. И эти же Давыд Шмерлевич, Изак Бродавца и Аврам Длугач ходатайствовали о возобновлении договора, причем даже пред-

лагали повысить сумму арендной платы на каждую комору, в том числе на Минскую, в полтора раза: на «семь соть коп грошей всего зь сумою первшою две тисечи и двести коп грошей»¹¹, то есть к полторы тысячам коп грошей прибавляли семьсот коп грошей: итого — за две тысячи двести сот грошей согласны были купить аренду Минской коморы.

Таким образом, арендная плата за минское мыто выросла с 300 коп грошей в 1510 г. до 1500 коп грошей в 1565 г. и 2100 коп грошей в 1568 г. Эти цифры свидетельствуют о быстром росте объемов торговли в г. Минске и, как следствие, о росте благосостояния города.

В этом же документе оговаривались причины, по которым уплата арендной суммы могла быть снята или просрочена, а именно: вторжение неприятеля на земли ВКЛ, голод или эпидемии. Эти вопросы рассматривались королем при обращении к нему мытников с объяснениями причин невозможности выплаты аренды.

Примечателен правовой статус мытников и их слуг. Если слуги мытников на местах в коморах и прикоморках за уголовные проступки («який гвалть або забойство, албо пожага, або пакъ разбой кому стал»¹²) были подсудны местным властям: («таковых владники замков и дворовъ наших мають и вольни будутъ судити и радити подле их прав и привилъев жидовских»¹³), то королевских мытников за любые, в том числе и уголовные («кривавые»), проступки мог судить только король или подскарбий земский.

В 1588 г. в Кракове во время правления Сигизмунда III принимается Статут Великого княжества Литовского, составленный канцлером Львом Сапегой. В первом разделе этого документа, т. е. в первом по значимости разделе, названном «О персоне нашей государевой», оговаривался вопрос о взимании пошлин с торговых людей. Мыт, пошлина, собирався казной Великого княжества Литовского с купцов и др. торговцев за ввоз товара, за торговлю на местном рынке, за провоз товара по территории княжества.

Читаем в статье «О пошлинах новых...»: «А если бы кто-либо осмелился пошлину подорожную, и на торгах новую какую-либо сам без нашего пожалования в своем имении выдумывать и устанавливать... тогда то имение... утрачивает и переходит то имение государству и к нам, государю, в пользу нашего Великого княжества Литовского. А которые с давних времен по привилеям и листам нашим пошлины и мостовое на имениях своих берут, те за собственные средства в тех

имениях своих на дорогах, гати, мосты, плотины, рвы ремонтировать должны»¹⁴.

Следующая статья «О невзимании пошлины со шляхты и их подвод». Название статьи исчерпывающе передает ее смысл и одновременно из текста явствует картина, как это происходило: шляхтич или его доверенное лицо вез на подводе зерно и другие товары, произведенные в его хозяйстве. Подъезжая к мытной каморе, которая размещалась на торговом пути, преимущественно в городе, перед сборщиком пошлины он должен был дать присягу: «Я... присягаю пану Богу всемогущему в Троице единому, что тот товар или зерно, которые сплавляю и везу и здесь заявляю, мое собственное или пана моего, домашнего хозяйства, не скупленное и не с чужого имения приготовленное, но является с собственного имения своего, или пана моего, так мне, господи Боже, помоги»¹⁵. Присягнув таким образом, шляхтич получал квитанцию, которая являлась пропуском для следующей таможи. «А подводы без присяги должны быть пропущены только по листам и печатям панов своих»¹⁶. Так было в 1588 г.

Мы рассмотрели историю Минской таможи конца XV — XVI в. по наиболее древним, в основном законодательным, документам великих князей и королей ВКЛ, проследили общие тенденции экономического роста города по увеличению размеров таможенной аренды. В поле нашего зрения попал один из способов уклонения от таможенной пошлины, социальный и национальный состав мытников. История таможи очень интересна и многообразна, и еще многое предстоит нам узнать о ней.

¹ Беларускі архіў. Мн., 1930. Т. 3. С. 2.

² Там же. С. 5.

³ Там же.

⁴ Там же. С. 7.

⁵ Там же. С. 8.

⁶ Там же. С. 12.

⁷ Там же. С. 14.

⁸ Там же.

⁹ НИАБ. КМФ-18. Оп. 1. Л. 69 — 74об.

¹⁰ Беларускі архіў. Мн., 1930. Т. 3. С. 24.

¹¹ Там же.

¹² Там же. С. 26.

¹³ Там же.

¹⁴ Статут Великого княжества Литовского 1588. Мн., 1989. С. 358.

¹⁵ Там же. С. 358 — 359.

¹⁶ Там же. С. 359.

В. К. Ракашевич

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРБИТРАЖ В БЕЛОРУССКОЙ ССР (1921 — 1991)

В январе 1921 г. постановлением ЦИК Белоруссии было образовано Экономическое совещание (ЭКОСО) на правах комиссии Совнаркома республики, осуществлявшее координацию деятельности экономических комиссариатов. При нем была создана Арбитражная комиссия¹. Позднее в соответствии с постановлением правительства БССР от 15 февраля 1924 г. эта комиссия реорганизуется в Республиканскую арбитражную комиссию при Экономическом совещании. Она состояла из председателя и его заместителя, назначавшихся по представлению народного комиссара юстиции Президиумом ЦИК БССР, и 5 членов, назначавшихся Экономическим совещанием. Республиканская арбитражная комиссия рассматривала все дела, подсудные ей как на основании «Положения о порядке разрешения имущественных споров между государственными учреждениями и предприятиями», так и на основе последующих постановлений правительства. Экономическое совещание БССР в порядке надзора могло отменять ее решения по любому делу и выносить самостоятельные решения или передавать их на новое рассмотрение той же арбитражной комиссии².

Затем комиссии было возвращено прежнее наименование. 29 января 1926 г. ЦИК и СНК БССР утвердили «Положение об Арбитражной комиссии при Экономическом совещании БССР»³. Согласно ему Арбитражная комиссия ведала разрешением имущественных споров между государственными учреждениями и предприятиями, находящимися на территории БССР. Комиссии были подведомственны: а) споры государственных учреждений и предприятий БССР и местных органов, учреждений и предприятий Союза и других союзных республик между собою; б) споры учреждений и предприятий БССР с находившимися вне ее пределов учреждениями и предприятиями других союзных республик в том случае, если первые являлись ответной стороной. Комис-

сии не были подведомственны: а) споры между государственными учреждениями и предприятиями одного и того же ведомства; б) споры, возникавшие по операциям Государственного банка; в) споры, возникавшие из договоров железнодорожной перевозки, регулируемые уставом железных дорог.

При рассмотрении дел Арбитражная комиссия руководствовалась общими нормами советского законодательства. В ее деятельности перекрещивались нормы, регулировавшие хозяйственно-организаторские функции государства и функции охраны социалистического правопорядка и собственности. В принимавшихся комиссией решениях указывались конкретные способы исполнения или давались общие указания относительно способа и срока исполнения решений. Решения имели силу судебных установлений и приводились в исполнение самими сторонами либо судебным исполнителем принудительными мерами. Надзор за деятельностью Арбитражной комиссии осуществляло Экономическое совещание БССР.

Постановлением правительства республики от 7 мая 1931 г. Экономическое совещание было переименовано в Экономический совет при СНК БССР. Одновременно упразднялась Арбитражная комиссия при Экономическом совещании⁴. Ведомственные арбитражные комиссии были ликвидированы несколько раньше, а споры между организациями разных ведомств переданы судебным органам.

Таким образом, с 1931 г. в БССР стала функционировать самостоятельная система Государственного арбитража. Органы Госарбитража не имели структурных подразделений. Первое Положение о Государственном арбитраже утверждено постановлением ЦИК и СНК СССР 3 мая 1931 г. Основные его начала оставались неизменными длительный период. К ним относились:

- трехзвенная организация системы государственного арбитража, состоявшего при СНК (СМ) СССР, при СНК (СМ) союзных республик, при областных исполнительных комитетах;
- подведомственное подчинение: разрешение хозяйственных споров между учреждениями, предприятиями, организациями, входившими в систему разных ведомств;
- разрешение дел арбитром и ответственными представителями спорящих сторон (руководителями учреждений, предприятий, организаций, их заместителями);
- разрешение споров, руководствуясь законами и распоряжениями центральных и местных органов власти;

- строгое соблюдение плановой и договорной дисциплины, повышение материальной ответственности хозяйственных органов и персональной ответственности руководителей за невыполнение договоров и сделок;

- сообщение о всех выявленных нарушениях договорной и плановой дисциплины и иных недочетах в деятельности учреждений, предприятий, организаций вышестоящим органам;

- окончательность решений арбитража и немедленное их вступление в силу;

- право сторон в течение месячного срока со дня вынесения решения просить о его пересмотре в порядке надзора.

В дальнейшем издавались различные нормативные акты, уточнявшие и расширявшие функции Государственного арбитража.

В Положении о Государственном арбитраже от 3 мая 1931 г. сохранились, однако, лишь основные начала организации и деятельности по рассмотрению хозяйственных споров, процессуальные же вопросы практически не были затронуты. В связи с этим в августе 1934 г. Госарбитражем при СНК СССР издаются Правила рассмотрения и разрешения имущественных споров органами Госарбитража. Они содержали совокупность процессуальных норм, определяли порядок возбуждения дел, их подготовки, рассмотрения, вынесения решений и т. д. Правила оставались в силе вплоть до 1963 г.

В конце Великой Отечественной войны на основании постановления СНК БССР от 10 июля 1944 г. возобновили работу Госарбитраж при СНК БССР и облисполкомах⁵. В сентябре 1944 г. начали функционировать ведомственные арбитражи следующих наркоматов республики: Наркомторга, Наркомпищепрома, Наркомзема, Наркомлегпрома, мясомолпрома, Наркомтекстиля, Наркомместпрома, Наркомлеса, Наркомсовхозов, Наркомхоза, Наркомтопа, Наркомздрава, Наркомата мелиорации, Белкоопсоюза. По распоряжению правительства республики арбитражи по мере необходимости создавались при других ведомствах⁶.

27 декабря 1944 г. СНК БССР утвердил Положение о Государственном арбитраже БССР⁷. Основной задачей Государственного арбитража определялось: разрешение имущественных (исковых и преддоговорных) споров между учреждениями и организациями, укрепление законности, планово-договорной и финансовой дисциплины. При разрешении споров он обязан был руководствоваться существующим законодательством, постановлениями центральных и местных органов

власти. Органами Госарбитража республики устанавливались: Госарбитраж при Совнаркоме БССР и Госарбитражи при исполнительных комитетах областных Советов депутатов трудящихся. Госарбитраж образовывался в составе главного государственного арбитра и государственных арбитров, назначаемых соответственно правительством и облисполкомами.

Госарбитраж при СНК БССР имел право инструктировать и обследовать деятельность арбитражной службы при облисполкомах и органов ведомственного арбитража. Он рассматривал дела как по заявлениям заинтересованных сторон, так и возбуждавшиеся по собственной инициативе или в порядке выполнения поручения органа, при котором арбитраж состоял, либо вышестоящего органа Госарбитража. Дела разрешались государственным арбитром и ответственными представителями спорящих сторон. В случае разногласий вопрос вносился на рассмотрение Госарбитража.

Госарбитраж имел право требовать от всех учреждений, предприятий и организаций представления необходимых документов, сведений и материалов, вызывать должностных лиц для объяснений, назначать экспертизы и т. д. О всех выявленных нарушениях договорной и плановой дисциплины в деятельности учреждений, предприятий и организаций сообщалось вышестоящим органам, в необходимых случаях — прокуратуре. Арбитр имел право налагать денежные взыскания и добивался их исполнения как добровольным, так и принудительным порядком.

Надзор за правильностью решений, принимавшихся госарбитрами, осуществлялся главным арбитром Госарбитража. Он обладал правом приостанавливать принятые решения, изменять или отменять их, передавать на новое рассмотрение. Надзор за деятельностью самого Госарбитража осуществлялся Совнаркомом БССР либо облисполкомами.

Постановлением СМ БССР от 15 июля 1954 г. Государственный арбитраж республики и областные государственные арбитражи были выделены из Министерства юстиции и подчинены непосредственно правительству республики и облисполкомам⁸.

5 сентября 1959 г. СМ БССР принял постановление «Об улучшении работы Государственного арбитража»⁹, расширявшее компетенцию арбитража.

Новое Положение о Государственном арбитраже при СМ БССР было принято 28 февраля 1961 г.¹⁰ Согласно ему Госарбитраж становился органом по разрешению наиболее крупных и важных хозяйст-

венных споров между государственными, кооперативными и иными общественными предприятиями и учреждениями. К основным задачам арбитража относилось: обеспечение при разрешении хозяйственных споров охраны имущественных прав и законных интересов предприятий, организаций и учреждений; укрепление и развитие сотрудничества между предприятиями и учреждениями в выполнении народнохозяйственных планов; воздействие при разрешении хозяйственных споров на предприятия и организации в исполнении ими законов, постановлений и распоряжений правительства по вопросам хозяйственного строительства. Государственный арбитраж разрешал споры, возникавшие при заключении договоров, утверждал условия поставки продукции, товаров народного потребления, осуществлял проверку арбитражей министерств и ведомств, изучал и обобщал опыт их работы и структурировал по вопросам арбитражной практики и применения нормативных актов, возбуждал дела о нарушениях планово-договорной дисциплины.

Решения Госарбитража при СМ БССР являлись окончательными и приводились в исполнение в установленный срок, его приказы имели силу исполнительных документов. Руководители предприятий, организаций и учреждений обязаны были уведомлять Госарбитраж о принятых мерах по устранению выявленных недостатков.

С учетом новых задач хозяйственного и культурного развития республики 25 июня 1974 г. задачи и функции Госарбитража БССР были уточнены и конкретизированы в новом Положении¹¹. Этим Положением Госарбитраж БССР определялся как союзно-республиканский орган, находящийся в подчинении СМ БССР и Государственного арбитража при СМ СССР. Основные задачи Госарбитража республики оставались прежними. Дополнительно ему вменялось в обязанность обеспечивать переподготовку и повышение квалификации своих кадров, вести арбитражную статистику и использовать ее в совершенствовании хозяйственного законодательства. Кроме того, Госарбитраж в соответствии с новым Положением начал утверждать особые условия поставки продукции и товаров, производившихся республиканской и местной промышленностью и потреблявшихся внутри республики.

В связи с принятием в 1981 г. Закона СССР «О Государственном арбитраже в СССР» СМ БССР 16 марта 1981 г. утвердил Положение об органах Государственного арбитража в Белорусской ССР. Оно в основном повторяло ключевые положения аналогичного документа, принятого в 1974 г.

В мае 1987 г. Президиум Верховного Совета БССР принял постановление о преобразовании Государственного арбитража при Совете Министров БССР в Государственный арбитраж БССР и государственных арбитражей при исполнительных комитетах областных Советов народных депутатов в Государственные арбитражи областей¹². В декабре 1988 г. принимается новое Положение об органах Госарбитража. Для разработки обоснованных рекомендаций по вопросам организации и деятельности органов арбитража создавался специальный научно-консультативный совет.

В соответствии с постановлением Верховного Совета БССР от 5 июня 1991 г. «О порядке введения в действие Закона БССР «О хозяйственном суде в Белорусской ССР» Советом Министров БССР арбитраж был упразднен¹³. Для осуществления правосудия в области экономических отношений между предприятиями, учреждениями, организациями независимо от форм собственности и видов хозяйственной деятельности создавался Высший хозяйственный суд БССР. Этот суд и хозяйственные суды областей составили единую систему хозяйственных судов в республике.

¹ Звезда. 1921. 27 января.

² СЗ БССР. 1924. № 4. С. 46.

³ Там же. 1926. № 3. С. 9.

⁴ Там же. 1931. № 18. С. 152.

⁵ НАРБ. Ф. 7. Оп. 3. Д. 20. Л. 56.

⁶ Там же. Д. 22. Л. 24.

⁷ Там же. Д. 25. Л. 198 — 207.

⁸ Там же. Оп. 4. Д. 401. Л. 170.

⁹ СЗ БССР. 1959. № 11. С. 213.

¹⁰ Там же. 1961. № 9. С. 74.

¹¹ Там же. 1974. № 19. С. 319.

¹² Там же. 1987. № 14. С. 163.

¹³ Ведомости Верховного Совета БССР. 1991. № 22. С. 303.

Р. П. Платонаў

КІРУЮЧЫЯ КАДРЫ І БЕЛАРУСКАЯ МОВА (1920-я ГАДЫ)

Цэнтральнай праблемай беларусізацыі, якая з сярэдзіны 1920-х гадоў стала ў БССР афіцыйнай партыйна-дзяржаўнай палітыкай, была праблема беларускай мовы. Гэта абумоўлівалася спецыфічнымі асаблівасцямі гістарычнага развіцця беларускага народа і яго нацыянальнай культуры, калі беларуская мова ў выніку працяглых перыядаў паланізацыі і русіфікацыі выпцяснялася з грамадскага жыцця, а сфера яе выкарыстання звужалася. Таму адраджэнне роднай мовы, павышэнне яе ролі і функцый у грамадстве было аб'ектыўнай неабходнасцю, патрэбай народа, які марыў пра новы, свабодны лад жыцця, без усякага ўціску і прыгнёту, без любых абмежаванняў.

Пачынаючы з лютаўскай (1921) сесіі ЦВК ССРБ (пасля ўтварэння СССР — БССР), на якой разглядаліся пытанні народнай асветы (мясцовыя мовы, школьная справа на нацыянальнай мове, стварэнне беларускага універсітэта), хутчэйшае адраджэнне беларускай мовы нязменна аказвалася ў цэнтры ўвагі партыйных і дзяржаўных устаноў рэспублікі. На XII Усебеларускай партыйнай канферэнцыі (VII з'езд КП(б)Б, 20 — 26 сакавіка 1923 г.) пры абмеркаванні даклада Старшыні ЦВК і СНК БССР А. Р. Чарвякова «Нацыянальныя моманты ў партыйным і дзяржаўным будаўніцтве» ўзнікла цэлая дыскусія па беларускай мове і яе месцы ў грамадстве. У ёй сутыкнуліся пункты гледжання нацыянальна арыентаванай часткі кіраўніцтва КП(б)Б і тых у ім, хто прытрымліваўся звышінтэрнацыяналісцкіх, блізкіх да трацкісцкіх пазіцый, разглядаў адраджэнне нацыянальнай беларускай мовы як перашкоду на шляху сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. Канферэнцыя прызнала правільным пункт гледжання нацыянальна арыентаваных камуністаў, якія ў новых умовах працягвалі развіваць погляды беларусаў-камуністаў 1919 — 1920 гг. Але толькі пасля рэзалюцыі пленума ЦК КП(б)Б «Аб праграме работ па правядзенні нацыянальнай палітыкі партыі ў Беларусі» (6 — 9 ліпеня 1924 г.) і пастановы 2-й сесіі ЦВК БССР «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі» (15 ліпеня 1924 г.), прынятай у

выкананне яго патрабаванняў, вырашэнне пытанняў моўнай палітыкі перайшло ў практычнае рэчышча.

Рэзалюцыя пленума ЦК КП(б)Б (25 — 29 студзеня 1925 г.) «Чарговыя задачы КП(б)Б у нацыянальнай палітыцы» вызначыла праблему ўжо дастаткова катэгарычнай формулай: «Асноўным пытаннем беларусізацыі з'яўляецца пытанне аб беларускай мове»¹. У гэтым і іншых партыйных рашэннях, прынятых у далейшым, таксама не менш катэгарычна ставіліся задачы аб абавязковым авалоданні беларускай мовай усімі, без выключэння, супрацоўнікамі дзяржаўных, прафесійных, гаспадарчых і кааператыўных арганізацый і аб «выключнай важнасці» авалодання беларускай мовай «усёй партыяй»². Адначасова падкрэслівалася, што КП(б)Б будзе весці рашучую барацьбу супраць непераадоленага шавіністычнага погляду на беларускую мову як быццам бы бедную і штучную.

Планавы перавод дзяржаўных устаноў у практычнай працы на мову народа, патрэбы якога яны павінны былі задавальняць, пачаўся пасля згаданай вышэй ліпенскай (1924) сесіі ЦВК БССР. У органах вышэйшай улады і цэнтральнага кіравання ўстанаўліваліся дакладныя тэрміны пераводу справаводства на беларускую мову. Кіраўніцтву справам ЦВК, СНК БССР, Наркамсветы і Наркамзему рэспублікі даваўся адзін год, іншым наркаматам, савецкім установам і арганізацыям — ад двух да трох гадоў. Для кожнага супрацоўніка ўводзілася абавязковае веданне беларускай і рускай моваў, а для часткі — дадаткова яўрэйскай і польскай. Тыя супрацоўнікі, хто гэтых моваў не ведаў, павінны былі іх вывучыць. Пасля заканчэння тэрміну беларусізацыі ніхто з грамадзян, якія не ведалі беларускай і рускай моваў (для пэўнай колькасці — яўрэйскай ці польскай), не павінны былі прымацца на працу ў дзяржаўныя, грамадскія, прафесійныя ўстановы і арганізацыі БССР. Тым, каго залічвалі на службу ў выключных выпадках без ведання моваў, даваўся тэрмін у шэсць месяцаў для іх вывучэння. Выкананне патрабаванняў пастановы ЦВК БССР забяспечвалася правядзеннем растлумачальнай работы, арганізацыяй з дзяржаўным фінансаваннем курсаў і гурткоў па вывучэнні беларускай мовы і пытанняў беларусазнаўства, падрыхтоўкай для курсаў і гурткоў выкладчыкаў, наладжваннем кантролю за ажыццяўленнем выпрацаваных мерапрыемстваў. Згодна з пастановаю ЦВК і СНК БССР ад 18 верасня 1926 г. «Аб парадку праверкі выканання рашэнняў 2-й сесіі ЦВК БССР VI склікання ад 15 ліпеня 1924 г. у частцы правядзення беларусізацыі апаратаў савецкіх і кааператыўных арга-

нізацый і ўстаноў БССР» да кіраўнікоў ведамстваў, устаноў і арганізацый, якія дапусцілі невыкананне даведзеных ім дырэктыв, прымяняліся меры ўздзеяння: вынясенне папярэджання, вымовы, адданне дысцыплінарнаму суду, перамяшчэнне на ніжэйшую пасаду, вызваленне з адказнай пасады на пэўны тэрмін, звальненне наогул з такой пасады.

Праверка праводзілася спецыяльнымі камісіямі. Для цэнтральных устаноў і арганізацый яны ствараліся Камісіяй па ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі пры ЦВК БССР (Нацкамсія ЦВК БССР), для акруговых, раённых і вясковых устаноў і арганізацый — акруговымі нацыянальнымі камісіямі. У склад камісіі па праверцы цэнтральных устаноў уваходзілі ўпаўнаважаны Нацкамсіі ЦВК БССР (старшыня), прадстаўнікі наркаматаў працы, рабоча-сялянскай інспекцыі, адміністрацыі ўстановы, супрацоўнікі якой правяраліся, мясцкома. У такім жа парадку фарміраваліся камісіі на акруговым узроўні.

Парадак праверкі вызначаўся інструкцыяй. Яна была зацверджана 18 верасня 1926 г. сумеснай пастановай ЦК КП(б)Б і СНК БССР і апублікавана ў друку. З інструкцыі, у прыватнасці, можна даведацца пра тэхніку арганізацыі праверкі: «а) камісія правярае кожнага супрацоўніка паасобку, пры гэтым выяўляе веданне ім беларускай мовы шляхам дыктоўкі, чытання, перакладу, гутаркі і г. д., а таксама высвятляе, наколькі ён знаёмы з асновамі нацыянальнай палітыкі Камуністычнай партыі і Савецкай улады; б) праверка ведаў адказных работнікаў праводзіцца шляхам гутаркі з кожным супрацоўнікам паасобку»³. Перад пачаткам працы прадстаўнік праверачай камісіі на агульным сходзе супрацоўнікаў установы, што падлягала праверцы, рабіў інфармацыйнае паведамленне аб яе мэтах і задачах. Пасля сканчэння працы на такім жа сходзе прадстаўніком камісіі паведамлялася аб выніках. Ход праверкі пратакаліраваўся, пратакол адсылаўся ў Нацкамсію ЦВК ці ў акруговыя камісіі. Супрацоўнікі ўстаноў і арганізацый, якія не згаджаліся са зробленымі вывадамі, мелі права звяртацца са скаргамі ў адпаведныя нацкамсіі.

Першая шырокая праверка выканання пастаноў па беларусізацыі і ведання беларускай мовы супрацоўнікамі дзяржустаноў праводзілася ў верасні — снежні 1926 г. У першую чаргу яна праходзіла ў тых цэнтральных установах і іх мясцовых органах, для якіх тэрміны пераводу апарату на беларускую мову заканчваліся ў ліпені 1926 г., затым у астатніх установах і арганізацыях. Адначасова вывучалася ступень падрыхтаванасці ўстаноў і арганізацый для абслугоўвання грамадзян іншых нацыянальнасцей на іх мовах. У НАРБ у матэрыялах Нацкамсіі

ЦВК БССР знаходзяцца шматлікія пратаколы, складзеныя праверачнымі камісіямі, а таксама даведкі аб выніках праверак па цэнтральных, акруговых і раённых дзяржаўных установах.

З пратаколаў пасяджэнняў камісій па вышэйшых органах дзяржаўнай улады ад 8 верасня і 7 кастрычніка 1926 г., напрыклад, бачна, што праверка ў гэтых установах пачыналася з апытанняў іх галоўных кіраўнікоў — Старшыні ЦВК БССР А. Р. Чарвякова і Старшыні СНК БССР Я. А. Адамовіча. Другі ў спісе па ЦВК — сакратар ЦВК, старшыня Нацкамісіі Д. С. Чарнушэвіч. Аб агульных вывадах можна меркаваць па выпісках з пратаколаў.

Па ЦВК БССР:

«Слухалі: Падвядзенне вынікаў праверкі ведаў беларускай мовы ў супрацоўнікаў ЦВК БССР — у кожнага паасобку.

Пастанавілі:

а) Добра валодаюць мовай: тт. Чарвякоў, Чарнушэвіч, Ракуцька, Каліноўскі, Баркан, Шыпіла (6 чал. — 10%).

б) Здавальняюча валодаюць мовай: тт. Гомза, Радштэйн, Левіт, Шышко, Мігуцкі, Дорскі, Пухавіцкая, Няпраўскі, Яцэвіч, Муха, Свішчэўская, Рай Ар., Хадыка, Будзін, Сыс, Шэўчык, Платкоўская (18 чал. — 50%).

в) Слаба валодаюць мовай: тт. Сіняк, Адамовіч, Якіман, Калошын, Раўтовіч, Карпюк, Скуратовіч, Анісімаў, Красіцын, Касіла, Левіна, Швед, Лібман, Корф, Галубіцкі (15 чал. — 40%).

г) Прапанаваць супрацоўнікам, якія слаба валодаюць мовай, у двухмесячны тэрмін яе вывучыць; па сканчэнні тэрміну праверыць веда гэтых таварышаў і тых, хто і пасля гэтага тэрміну не авалодаў мовай, звольніць з займаемых пасадаў.

д) У таварышаў, якія не з’явіліся на праверку па прычыне водпуску (Ігнаценка, Паўлаў, Вялічка, Біргер, Лісевіч, Казак, Пазнякоў, Елін), праверыць веда пасля вяртання з водпуску»⁴.

Па СНК БССР:

«Слухалі: Разгляд матэрыялаў праверкі ведаў па беларускай мове ў супрацоўнікаў СНК БССР.

Пастанавілі:

а) Лічыць, што тт. Адамовіч, Мароз, Цвікевіч, Гуткоўскі, Карповіч, Парэчын, Масейчык і Прышчэпчык беларускую мову ведаюць добра (8 чал. — 25%).

Памянёных таварышаў ад праверкі па беларускай мове вызваліць.

б) Зусім здавальняюча ведае беларускую мову т. Гімпель.

в) Здавальняюча ведаюць беларускую мову: тт. Крускоп, Пінчук, Вайнгаўз (ЦВК), Мархель, Гунько, Баранчык, Язвінская, Савельзон С., Караткевіч, Сяцко, Смольскі, Леф, Мурашкевіч (ЦВК), Левін, Зайчык, Карская і Яцкевіч (15 чал. — 41,7%).

г) Здавальняюча (умоўна) ведаюць беларускую мову: тт. Кастроль, Кажадуб, Лісевіч (ЦВК), Паўлаў (ЦВК), Біргер (ЦВК), Пэн, Савіцкі, Казак (ЦВК), Жогла, Угараў, Лойка, Касцюк, Арлоў і Левітан (11 чал. — 30,6%).

д) Слаба ведае беларускую мову т. Вандакоўскі (1 чал. — 2,7%)»⁵.

Як і па ЦВК, супрацоўнікі СНК, веды якіх па беларускай мове былі прызнаны слабымі ці здавальняючымі, папярэджваліся, што пасля двухмесячнага тэрміну іх запрасяць на новую праверку і тыя, хто мову не вывучыць, будуць звольнены з працы ў СНК БССР.

Дадзеныя праверкі па Наркамасветы БССР былі наступныя: з 74 супрацоўнікаў (першым праходзіў праверку нарком асветы У. М. Ігнатоўскі) добра валодалі беларускай мовай 18,9%, здавальняюча — 52,7%, здавальняюча (умоўна) — 16,2% і слаба — 12,2%⁶. Вынікі камісію не задаволілі, і яна прапанавала палепшыць работу ў Наркамасветы курсаў па вывучэнні беларускай мовы, забяспечыць абавязковае наведванне іх супрацоўнікамі наркамата, павысіць да іх патрабавальнасць.

Значна горш вывучэнне беларускай мовы было пастаўлена ў Наркамземе БССР. Па выніках праверкі беларусізацыі наркамата Нацкамсія ЦВК прыняла асобную пастанову, абавязковую для выканання і іншымі ўстановамі рэспублікі. У самім жа Наркамземе была ліквідавана група перакладчыкаў з рускай мовы на беларускую, яго кіраўніцтву даручалася абнавіць апарат і катэгарычна забаранялася прымаць на працу новых супрацоўнікаў, калі яны не ведаюць беларускую мову. У апаратах Наркамзема і Белсельтрэста ад займаемых пасад вызвалілі 8 чалавек з фармулёўкай «як зусім не ведаючых беларускую мову і не зрабіўшых ніякіх крокаў для яе вывучэння»⁷.

У НАРБ захоўваецца зводная табліца аб выніках праверкі валодання беларускай мовай супрацоўнікамі ЦВК, СНК, НКК і НКЗ БССР, складзеная па звестках на снежань 1926 г.⁸

Склад супрацоўнікаў	Усяго		Вынікі праверкі ў %		
	У абс. лічбах	У %	Валодаюць		Не вало-
			добра	здаваль-	слаба

				няюча		даюць
Праверана супрацоўнікаў	410	100,0	6,0	34,4	41,7	17,9
З іх па партскладу:						
партыйныя	71	17,3	15,5	35,2	38,0	11,3
беспартыйныя	329	82,7	3,4	31,4	39,0	26,2
З іх па нацскладу:						
беларусы	280	68,3	8,5	34,7	42,5	14,3
велікаросы	39	9,5	—	12,8	38,5	48,7
яўрэі	50	12,2	—	48,0	42,2	10,0
палякі	11	2,9	—	45,5	36,3	18,2
іншыя	30	7,1	—	30,0	43,3	26,7

Аналіз даных табліцы выяўляе актуальнасць праблемы беларусізацыі нават у тых дзяржаўных установах, якія першымі пераходзілі на беларускую мову. Сярод беларусаў (280 чал.) паказальнік добра і здавальняюча валодаўшых роднай для іх мацярынскай мовай складаў 43,2%. У яўрэяў (50 чал.) ён быў 48%, палякаў (11 чал.) — 45,5%, у рускіх выглядаў найгорш — 12,8%. Праўда, сярод яўрэяў, палякаў, рускіх не знайшлося ніводнага з добрым валоданнем беларускай мовы (у беларусаў — 8,5%). Паказальнікі слабага ведання яе ў беларусаў і яўрэяў вельмі блізкія: 45,5 і 42,2%. Затым ідуць рускія — 38,5%, палякі — 36,3%. Сярод беларусаў 14,3% наогул не валодалі мовай свайго народа (яўрэяў, якія зусім не ведалі беларускую мову, было 10%, палякаў — 18,2%, рускіх — 48,7%). Трэба адзначыць, што ў членаў КП(б)Б (71 чал.) паказальнік добра і здавальняюча ведаўшых беларускую мову перавышаў такі ж паказальнік у беспартыйных: 40,7 і 34,8%. Слаба валодалі мовай 38% партыйцаў і 39% беспартыйных, зусім не ведалі — 11,3 і 26,2%.

У наступнай табліцы даюцца агульныя вынікі валодання беларускай мовай супрацоўнікамі цэнтральных, акруговых і раённых устаноў БССР, атрыманых па выніках апытання 7 590 чалавек⁹.

Снежань 1926 г.

Установы	Веданне беларускай мовы супрацоўнікамі ў %			% валодаўшых беларускай мовай у 1925 г.
	Добра і здавальняюча	Слаба	Дрэнна і зусім не валодаюць	
Цэнтральныя	54,0	19,0	27,0	21,9
Акруговыя і раённыя	42,0	9,4	48,6	36,2
Разам	48,0	14,2	37,8	29,05

Апытанні, праверкі, хоць і з пэўнымі абмежаваннямі, праводзіліся і сярод работнікаў партыйнага апарату КП(б)Б (ЦК КП(б)Б, акругомаў, райкомаў партыі). У табліцы, якая даецца далей, абагульнены вынікі праверкі ведання беларускай мовы работнікамі ЦК і акругомаў КП(б)Б (матэрыялы па Мінскаму акругкому адсутнічаюць)¹⁰.

Снежань 1926 г.

Назва партыйнай установы	Адзнакі ведання беларускай мовы ў лічбах і працэнтах							
	Добра		Здавальняюча		Слаба		Не ведаюць	
	Колькасць	%	Колькасць	%	Колькасць	%	Колькасць	%
ЦК КП(б)Б	29	49	5	8	12	21	13	22
Калінінскі акругком	Усе ведаюць беларускую мову							
Віцебскі акругком	3	9	3	9	11	35	15	47
Слуцкі акругком	7	41	8	47	1	6	1	6
Барысаўскі акругком	3	20	4	27	5	33	3	20
Бабруйскі акругком	2	9	8	33	6	25	8	33
Аршанскі акругком		25		33		34		8
Полацкі акругком	4	12	6	17	9	24	17	47

Лепшы паказчык па добрым і здавальняючым веданні беларускай мовы быў у работнікаў Калінінскага (100%), Слуцкага і Аршанскага акругомаў (88 і 58%), ЦК КП(б)Б (57%), найгоршы — Полацкага акругкома (29%). Архіўныя матэрыялы сведчаць, што ў канцы 1926 г. у Калінінскім, Слуцкім, Барысаўскім акругкомах справаводства цалкам вялося на беларускай мове, у астатніх — на 50%, у сельскіх райкомах партыі — ад 80 да 100%. У большасці акругомаў і райкомаў афіцыйныя пасяджэнні праходзілі на беларускай мове, у прыватных размовах іх работнікі гаварылі па-беларуску і па-руску. У ЦК КП(б)Б пасяджэнні бюро, сакратарыята, калегій аддзелаў, пастаянных камісій

былі пераведзены на беларускую мову на 50%. Справаводства таксама напалову вялося па-беларуску¹¹.

У 1927 г. працу сваіх апаратаў поўнасьцю перавялі на беларускую мову ЦВК БССР і створаныя пры ім камісіі, СНК БССР і яго аддзелы, Наркамсветы БССР з усімі ўваходзіўшымі ў склад наркамата структурамі, Калінінская акруга цалкам, сакратарыяты ўсіх акрвыканкомаў. Наркаматы ўнутраных спраў, сацыяльнага забеспячэння былі беларусізаваны на 60%, земляробства, юстыцыі — на 50%, Наркампаштэль — на 30%, апараты большасці савецкіх устаноў — на 70%, гаспадарчых і кааператыўных арганізацый — на 30 — 50%. Колькасць супрацоўнікаў, якія валодалі беларускай мовай, дасягнула 80% ад іх агульнага складу па цэнтральных установах і 70% па раённых¹².

Адзначым, што беларусізацыя вышэйшых органаў улады БССР, цэнтральных, акруговых, раённых дзяржаўных устаноў, партыйных камітэтаў, прафсаюзных органаў, гаспадарчых, кааператыўных і іншых арганізацый ажыццяўлялася ў 1924 — 1927 гг. пераважна агітацыйна-арганізацыйнымі метадамі. Часам ужываліся адміністрацыйныя меры ўздзеяння. Тым не менш кіраўніцтву рэспублікі ўдалося да 1928 г. вывесці беларусізацыю на новы этап развіцця. На гэтым этапе паўставала найбольш цяжкая задача — перавесці беларусізацыю ў паўсядзённы быт, культуру ўсяго народа. Як вобразна фармулюваў яе ў артыкуле «Аб рашаючых «дробязях» у вялікім пытанні (Да пытання аб палітыцы беларусізацыі)» першы сакратар ЦК КП(б)Б В. Г. Кнорын, трэба было дабіцца, каб беларуская мова «ўвайшла ў быт, у культуру натуральна, каб яна ўбіралася, як патрэбнае для дыхання паветра, як патрэбны сродак падтрымання існавання культурнага чалавека і грамадзяніна»¹³. Іншымі словамі, у развіцці беларусізацыі патрабаваўся пэўны пералом, перавод на больш вышэйшую ступень выніковасці.

Пералом, аднак, не адбыўся. У сувязі з абвяшчэннем у 1929 г. вышэйшым кіраўніцтвам ВКП(б) «крутога павароту ва ўсёй палітыцы» змяніліся накірункі і змест нацыянальнай палітыкі, якая да гэтага часу ставілася ў дзейнасці партыйных і дзяржаўных органаў на адно з першых месц. Разам з тым змянілася і сутнасць беларусізацыі як важнейшага праяўлення нацыянальнай палітыкі, цэлай сукупнасці мер нацыянальна-дзяржаўнага і культурнага будаўніцтва. Беларусізацыю цяпер сталі кваліфікаваць як бальшавіцкую, інтэрнацыяналісцкую па накіраванасці. Роля нацыянальных і моўных момантаў у ёй значна зменшылася. Перавод беларусізацыі ў іншае рэчышча прывёў у сярэдзіне 1930-х гадоў да яе поўнага згортвання ў ранейшым

разуменні. Натхняльнікаў і арганізатараў беларусізацыі 1920-х гадоў абвінавацілі ў беларускім шавінізме, вынікі іх працы назвалі праявамі нацыяналізму. Само гэта паняцце было аддадзена забыццю на многія гады.

¹ Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии. Ч. 1. 1918 — 1928. Мн., 1990. С. 161.

² X съезд Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии. 3 — 10 января 1927 г. Стенографический отчет. Мн., 1927. С. 29.

³ НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 25. Л. 128.

⁴ Там жа. Л. 126.

⁵ Там жа. Л. 143, 143 адв. Пры падліку працэнтаў улічваліся толькі супрацоўнікі СНК БССР.

⁶ Там жа. Л. 70.

⁷ Там жа. Л. 114.

⁸ Там жа. Л. 79.

⁹ Там жа. Спр. 40. Л. 50.

¹⁰ Там жа. Спр. 17. Л. 65.

¹¹ Там жа. Л. 64 — 66.

¹² Там жа. Спр. 40. Л. 50 — 52.

¹³ Кнорин В. Г. Избранные статьи и речи. Мн., 1990. С. 239.

М. А. Бандарэнка

БЕЛАРУСІЗАЦЫЯ Ў ВАЙСКОВЫХ ЧАСЦЯХ У 1920 — 1930-я ГАДЫ

Адна з важных гістарычных з’яў, што бярэ пачатак у мінулым і актуальная сёння, — палітыка беларусізацыі. У шырокім сэнсе пад ёю разумелі: 1) развіццё беларускай культуры (школа, вышэйшыя навучальныя ўстановы на беларускай мове, беларуская літаратура, выданне беларускіх кніг, навукова-даследчая праца па ўсебаковому вывучэнню Беларусі і г. д.); 2) вылучэнне беларусаў на партыйную, савецкую, прафесійную і грамадскую працу; 3) перавод працы партыйнага, дзяржаўнага і кааператыўнага апаратаў і часцей Чырвонай Арміі на беларускую мову¹. З часу прыняцця пастановы ЦВК БССР «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі» (15.07.1924 г.) праграма беларусізацыі набыла заканадаўчае значэнне.

Беларусізацыя — не эпізод, а пласт ў гісторыі нашай рэспублікі. Але гэты пласт гісторыі, на жаль, недастаткова даследаваны, а беларусізацыя ў часях Чырвонай Арміі — адна з самых маладаследаваных праблем². Нават сам тэрмін «беларусізацыя» пачынаючы з сярэдзіны 1930-х гадоў знік з навуковага і палітычнага лексікону, хоць гэты напрамак нацыянальнай палітыкі знайшоў сваё адлюстраванне ў стэнаграмах і пратаколах з'ездаў КП(б)Б, пленумаў ЦК, яго бюро, сакратарыята, розных аддзелаў і камісій. На працягу дзесяцігоддзя (1923 — 1933) пытанні нацыянальна-культурнага развіцця (у тым ліку і беларусізацыі) абмяркоўваліся на з'ездах КП(б)Б, пленумах ЦК штогод, а то і 2 — 3 разы ў год. Вялікую каштоўнасць як крыніцы маюць падрыхтоўчыя матэрыялы да з'ездаў, пленумаў, бюро (справаздачы, дакладныя запіскі, статыстычныя даныя). Ва ўсіх справаздачах акругомаў КП(б)Б быў раздзел «Нацыянальная праца», або «Беларусізацыя». Можна сказаць, што амаль усе аспекты беларусізацыі былі пад кантролем партыі. Таму дакументы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца багацейшай крыніцай для даследавання гэтай старонкі нашай гісторыі. Пытанні ж беларусізацыі вайсковых часцей Чырвонай Арміі, размешчаных у БССР, знайшлі адлюстраванне ў дакументах фондаў 6, 7, 101, 265 і 701. Апошні фонд (701)³ прысвечаны Камісіі па нацыянальнай палітыцы пры ЦВК БССР (Нацкамісія ЦВК БССР), якая адказвала ў рэспубліцы за практычнае правядзенне беларусізацыі. У розны час яе ўзначальвалі Дз. С. Чарнушэвіч і А. І. Хацкевіч. Плённа працаваў у гэтай камісіі і Ш. Будзін.

Мэта нашага артыкула — паказаць, як праводзілася беларусізацыя ў часях Чырвонай Арміі, што дыслацыраваліся на тэрыторыі Беларусі. У 1924 г. у іх пачалася вайсковая рэформа. Яна прадугледжвала пераход да адзіначалля, змяненне структуры кіравання, перавод войскаў на новыя штаты, увядзенне тэрытарыяльнага прынцыпу камплектавання і падрыхтоўкі, стварэнне нацыянальных злучэнняў і часцей.

У 1924 — 1925 гг. у адпаведнасці з дэкртам ЦВК і СНК СССР (8.07.1923) «Аб арганізацыі тэрытарыяльных вайсковых часцей і правядзенні ваеннай падрыхтоўкі працоўных» значная частка сухапутных войскаў краіны была пераведзена на тэрытарыяльна-міліцыйную сістэму арганізацыі і камплектавання арміі, пры якой у мірны час утрымліваюцца нешматлікія кадры ваенных. Асноўны кантынгент ваеннаабавязаных прыпісваўся да часцей і на працягу 5 гадоў

праходзіў вайсковую службу на штогадовых кароткатэрміновых зборах: першы раз — тры месяцы, а затым — месяц на працягу года. Узброеныя сілы сталі складацца з кадравых злучэнняў і часцей і тэрытарыяльных фарміраванняў. Змешаная сістэма камплектавання арміі была вымушанай і адзінамагчымай мерай. Толькі так краіна магла ва ўмовах 1920-х гадоў большую частку насельніцтва накіраваць у народную гаспадарку і ў той жа час забяспечыць з дапамогай тэрытарыяльных фарміраванняў навучанне ваеннай справе ўсяго прызыўнога кантынгенту, маючы мінімальна неабходную колькасць кадравых дывізій у поўнай гатоўнасці да адпору агрэсіі.

Тэрытарыяльныя часці пачалі стварацца з восені 1922 г. На тэрыторыі Заходняй ваеннай акругі, што ў асноўным размяшчалася ў Беларусі, першым тэрытарыяльным фарміраваннем стала 2-я Беларуская стралковая дывізія, створаная ў 1923 г. на базе 2-й Тульскай стралковай дывізіі, якую ўзначаліў Я. Ф. Фабрыцыус. 10 верасня 1923 г. пачаўся першы вучэбны збор пераменнага саставу гэтага фарміравання. Праз два тыдні прызыўнікі прынялі вайсковую прысягу. Пасля гэтага камандуючы Заходняй акругай А. І. Корк уручыў дывізіі Чырвоны сцяг. Фактычна гэты акт і паклаў адлік гісторыі стварэння беларускіх тэрытарыяльна-міліцыйных часцей у складзе Чырвонай Арміі. У інтарэсах падрыхтоўкі нацыянальных кадраў у Заходняй акрузе была створана Аб'яднаная беларуская вайсковая школа імя ЦВК БССР (АБВШ). Нягледзячы на складаныя ўмовы (адсутнасць вучэбных дапаможнікаў, кадраў, якія добра валодалі нацыянальнай мовай, нізкі агульнаадукацыйны ўзровень курсантаў і г. д.), новы навучальны цэнтр здолеў наладзіць работу і ва ўстаноўлены тэрмін падрыхтаваць неабходную колькасць нацыянальных камандзіраў. Са сцен Аб'яднанай беларускай ваеннай школы выйшлі такія добра вядомыя военачальнікі, як У. Ф. Маргелаў, У. А. Пянькоўскі, І. І. Якубоўскі і інш. У наступныя гады на новую вайсковую арганізацыю перайшлі 16-ы стралковы корпус, 29-я Вяцкая стралковая дывізія (два палкі яе размяшчаліся ў Беларусі), 27-я Омская стралковая дывізія, 33-я Самарская стралковая дывізія (у пачатку 1930-х гадоў стала нацыянальнай дывізіяй — у ёй беларусы складалі 80%), а таксама 37-я дывізія (два палкі яе размяшчаліся ў Беларусі). Такім чынам, з наяўных на тэрыторыі Заходняй (з кастрычніка 1926 г. — Беларускай) ваеннай акругі 23 злучэнняў (17 стралковых, 5 кавалерыйскіх, 1 дэсантнае) 5 сталі тэрытарыяльна-міліцыйнымі.

Трэба адзначыць, што да канца 1920-х гадоў цэнтральныя ўлады БССР (партыйныя, савецкія і ваенныя) станю́ча адносіліся і ўсяляк садзейнічалі працэсу фарміравання тэрытарыяльна-міліцыйных часцей. У распрацаванай ЦБ КП(б)Б у ліпені 1923 г. платформе па нацыянальным пытанні ва ўмовах БССР аб практычных мерах па арганізацыі нацыянальных вайсковых часцей гаварылася: «Размешчаную ў межах Беларусі тэрытарыяльную дывізію (2-я Тульская міліцыйная дывізія) лічыць базай для сфарміравання будучай Беларускай нацыянальнай часці. Прыстасаванне дывшकोлы дзеля мэтаў будучай нацыянальнай часці шляхам запаўнення дывшकोлы мясцовымі ўраджэнцамі і ўвядзення ў школу мясцовых моваў як моваў выкладання і увядзення камандавання на беларускай мове. На далейшай стадыі лічыць неабходным пераўтварэнне 81-х пяхотных курсаў у школу каманднага саставу мясцовай беларускай вайсковай часці. Адпаведнае перафарміраванне 81-х курсаў па нацыянальнай і моўнай прыкметах»⁴.

Характэрнай рысай з'яўлялася тое, што ў новых вайсковых структурах даволі сур'ёзна праводзілася палітыка беларусізацыі. У першую чаргу яна, безумоўна, закранула тыя часці і падраздзяленні, якія ў большасці сваёй былі ўкамплектаваны з ліку карэннага мясцовага насельніцтва. Такія фарміраванні фактычна становіліся нацыянальнымі. Першым нацыянальным фарміраваннем у Заходняй ваеннай акрузе была 2-я Беларуска-стралковая дывізія, дзе колькасць беларусаў дасягала 60%. Беларускамі стаў і 16-ы стралковы корпус. У трох палках 33-й стралковай дывізіі (97, 98 і 99) 40% старшых і сярэдніх камандзіраў паходзілі з Беларусі, а сярод малодшых камандзіраў гэты працэнт перавышаў 90.

Мэтазгоднасць нацыянальнага будаўніцтва ў Чырвонай Арміі 4 мая 1925 г. прызнаў VII Усебеларускі з'езд Саветаў, які запатрабаваў «узмацніць і паглыбіць беларусізацыю чырвонаармейскіх часцей»⁵.

Даклады аб становішчы беларусізацыі ў вайсковых часцях рэспублікі перыядычна выносіліся на абмеркаванне Нацкамісіі ЦВК БССР. Так, пытанне аб практычных мерапрыемствах па ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі ў 2-й Беларускай дывізіі разглядалася Камісіяй 31 ліпеня 1925 г.⁶ Доклад пра ажыццяўленне нацыянальнай палітыкі ў беларускіх часцях акругі Нацкамісія абмеркавала на сваім пасяджэнні 31 красавіка 1926 г.⁷, а 31 жніўня 1926 г. — доклад пра беларусізацыю 2-й Беларускай дывізіі⁸.

31 жніўня 1926 г. былі зацверджаны рэзалюцыя па дакладу аб ходзе беларусізацыі гэтай дывізіі, асноўны план беларусізацыі дывізіі на 1926 — 1928 гг. У гэтай рэзалюцыі адзначалася павелічэнне беларускай часткі камандна-палітычнага і радавога саставу дывізіі (камсастаў у 1925 г. быў на 40% беларускі, у 1926 г. — на 42%, палітсастаў у 1925 г. — на 61%, у 1926 г. — на 79%, радавога чырвонаармейскага саставу з беларусаў у 1925 г. было 60%, у 1926 г. — 73%); павелічэнне колькасці тых, хто ведаў беларускую мову сярод кампалітсаставу дывізіі; перавод значнай часткі палітасветработы на беларускую мову; правядзенне работы па ліквідацыі непісьменнасці цалкам на беларускай мове; выданне на беларускай мове некаторых вайсковых статутаў, падручніка па ліквідацыі непісьменнасці і часткі масавай літаратуры для палітасветнай работы. Нацкамсія прызнала здавальняючым план беларусізацыі дывізіі, выпрацаваны яе камандаваннем, згадзілася з вызначанымі ў ім тэрмінамі беларусізацыі па асобных галінах работы, а таксама і з канчатковым тэрмінам (з восені 1928 г.) пераводу ўсёй страявой і палітасветнай работы з прызывам чырвонаармейцаў 1906 г. нараджэння на беларускую мову. Было таксама прызнана мэтазгодным увесці прадстаўніка дывізіі ў склад Нацкамсіі ЦВК БССР, а ў склад Барысаўскай і Мінскай акруговых нацкамсіі — камісараў палкоў з правам рашаючага голасу, перыядычна праводзіць нарады зацікаўленых устаноў для вырашэння формаў сувязі і дапамогі ў справе беларусізацыі дывізіі.

Асаблівая ўвага надавалася выданню на беларускай мове вайскова-палітычных дапаможнікаў, намечаных планам, у прыватнасці, хрэстаматыі для чырвонаармейцаў і падручнікаў для паліткіраўнікоў і групаводаў.

Ход выканання пастаноў па беларусізацыі вайсковых устаноў і злучэнняў разглядаўся на пасяджэнні Нацкамсіі 13 сакавіка 1928 г.

Матэрыялы пасяджэння паказваюць, што да 1928 года АБВШ была ўкамплектавана курсантамі-беларусамі на 75%. Яе як пастаянны, так і пераменны састаў сістэматычна вывучаў беларускую мову, на якую паступова пераводзіліся навучальны, палітычны і культурна-асветніцкі працэсы. З мэтай паскарэння пераходу на беларускую мову ў школе ўвялі адзін абавязковы дзень у тыдні, калі ўсе размовы і звароты па службе і па-за службай, а таксама заняткі, прывітанні, даклады павінны былі весціся толькі на ёй. Перапіска вайсковай школы з мясцовымі ўстановамі таксама вялася на беларускай мове.

Як сведчаць матэрыялы пасяджэння Нацкамісіі, у 1928 г. павялічыўся працэнт беларусаў сярод каманднага і палітычнага саставу усіх тэрытарыяльных вайсковых часцей. Іх нізавы камандны састаў больш чым напалову (62,3%) камплектаваўся з беларусаў. У складзе кадравых беларускіх часцей чырвонаармейцаў-беларусаў налічвалася 73,2%, а сярод пераменнага саставу — 85,2%. Вайсковыя часці мелі баявы статут, тры часткі стралковага статута і часовы дысцыплінарны статут на беларускай мове. Пераважна на беларускай мове праводзіліся палітзаняткі, выпускаліся насценныя газеты, афармляліся агітацыйныя стэнды і матэрыялы. Найбольш беларусізаванымі былі палітзаняткі ў групах чырвонаармейцаў апошняга прызыву. Ліквідацыя непісьменнасці сярод чырвонаармейцаў у беларускіх часцях ажыццяўлялася поўнасьцю на беларускай мове. Павялічылася колькасць беларускай літаратуры ў бібліятэках вайсковых часцей. Значная частка чырвонаармейцаў гаварыла на роднай мове. Былі зроблены захады да пераводу на беларускую мову страявой вучобы⁹.

Вось яшчэ адзін цікавы дакумент — рэзалюцыя бюро ЦК КП(б)Б ад 30 сакавіка 1928 г. «Аб становішчы і задачах работы сярод беларусаў у часцях БВА». Заслухаўшы даклад аб становішчы і задачах беларусізацыі ў часцях Беларускай ваеннай акругі, бюро ЦК КП(б)Б канстатавала значныя дасягненні як у стварэнні беларускіх нацыянальных фарміраванняў, так і ў нацыянальнай рабоце з беларусамі ў часцях акругі. Прывядзём толькі адну вытрымку з гэтай рэзалюцыі, якая сведчыць як аб дасягненнях, так і недахопах, а таксама праблемах у гэтай рабоце: «2. Фактарамі, якія дапамагаюць беларусізацыі часцей акругі, з’яўляюцца наступныя: а) партыйныя і камсамольскія арганізацыі часцей Чырвонай Арміі ў асноўным зразумелі пытанні нацпалітыкі партыі; б) беларусізацыя партыйнага і савецкага апарату і нацыянальна-культурная работа на тэрыторыі БССР, што дае, па-першае, у саставе прызыўнікоў некаторыя кадры, праўда, недастатковыя, беларускаму актыву; па-другое, аб’ектыўна з’яўляецца штуршком да ўзмацнення работы з беларусамі ў часцях; в) поспехі ў справе пераводу 2-й дывізіі і АБВШ на нацыянальнае становішча, што дае магчымасць выкарыстаць перакладную вайскова-палітычную літаратуру, практыку работы гэтых часцей і камандны беларускі састаў для іншых часцей акругі, якія маюць у сваім складзе беларусаў; г) курсы вайсковай дападрыхтоўкі паліткіраўнікоў часткова забяспечваюць камплектаванне часцей беларускім палітсаставам.

3. Фактарамі, якія тармозыць беларусізацыю часцей акругі, з’яўляюцца: а) неабходнасць вывучэння кампалітсаставам і

чырвонаармейцамі вайсковай тэрміналогіі адначасова на беларускай і рускай мовах, што звязана са становішчам часцей у ваенны час; б) перажыткі вялікадзяржаўнага шавінізму сярод часткі начсаставу і чырвонаармейцаў; в) недахоп падрыхтаваных кадраў начсаставу і недахоп беларускага актыву, які б ведаў беларускую мову (камуністаў і камсамольцаў каманднага і палітычнага саставу), для правядзення работы сярод беларусаў; г) слабая ўвага да беларусізацыі паліторганаў і партарганізацый у нацчасцях; д) моладзь, што ўліваецца ў Чырвоную Армію, пісьменная і гаворыць, з прычыны недастатковай работы на беларускай мове ў некаторых месцах, па пытаннях, выходзячых з кола яе хатняга ўжытку, пераважна на рускай мове, таму навучыць яе беларускай мове было спачатку (на першы час) досыць цяжка; недастатковая матэрыяльная база і недастатковая дапамога мясцовых арганізацый; ж) недахоп беларускай вайсковай і вайскова-палітычнай літаратуры для часцей; з) існуючы парадак праходжання службы начсаставам не гарантуе поўнага і свечасовага наапаплення беларускага начсаставу ў нацыянальных фарміраваннях»¹⁰.

18 мая 1929 г. Прэзідыум ЦВК БССР у пастанове па дакладу камандуючага войскамі БВА аб становішчы Чырвонай Арміі запісаў: «Даручыць Нацыянальнай камісіі ЦВК сачыць за выкананнем дырэктывы з'езда Саветаў адносна беларусізацыі ваенных часцей і аказваць усялякую дапамогу ў гэтай справе Чырвонай Арміі»¹¹.

16 чэрвеня 1930 г. Прэзідыумам ЦВК БССР прынята пастанова «Аб становішчы беларусізацыі вайсковых часцей»¹². Прэзідыум адзначыў недастатковасць тэмпаў беларусізацыі. Было падкрэслена, што «паспяховае правядзенне беларусізацыі знаходзіцца ў прамой залежнасці ад сувязі мясцовых, грамадскіх, савецкіх і прафесійных арганізацый з нацфарміраваннямі і ўдзелу іх у штодзённай грамадска-палітычнай рабоце вайсковых часцей»¹³. Між тым, гэтая сувязь была недастатковай, пытанні наапрабаты ў часцях надзвычай рэдка абмяркоўваліся мясцовымі савецкімі і іншымі арганізацыямі. Увага Рэўваенсавета БВА звярталася на неабходнасць больш канкрэтна падыходзіць да вырашэння задач па авалоданню беларускай мовай вышэйшым і сярэднім кампалітсаставам нацыянальных фарміраванняў.

У чэрвені 1932 г. Прэзідыум ЦВК БССР усебакова абмеркаваў становішча беларусізацыі ў 33-й стралковай дывізіі¹⁴.

Правядзенне беларусізацыі ў вайсковых часцях разглядалі і акруговыя нацкамісіі.

Такая ўвага да беларусізацыі вайсковых часцей прыносіла станоўчыя вынікі.

Значную дапамогу ў справе беларусізацыі войска аказалі супрацоўнікі Інстытута беларускай культуры, Беларускай акадэміі навук, Наркамата асветы БССР і іншых устаноў рэспублікі. Агульнымі намаганнямі камандавання, як саміх вайскоўцаў, так і шырокага кола дзяржаўных і грамадскіх устаноў да канца 1920-х гадоў была закончана беларусізацыя 2-й Беларускай, 33-й Самарскай стралковых дывізіі, а таксама АБВШ. Гэты працэс працягваўся і ў іншых часцях.

Створаная ў 1921 г. Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія за 8 гадоў падрыхтавала 24 выпускі беларускай навуковай тэрміналогіі. Значная ўвага надавалася распрацоўцы вайскавай тэрміналогіі. Яе выпрацоўвала вайсковая камісія пры Інстытуце беларускай культуры. Спецыяльная літаратура, адрасаваная артылерыстам, сапёрам і прадастаўнікам іншых прафесій, выдавалася па-беларуску. На беларускай мове выдаваліся дапаможнікі па тактыцы, тэорыі стральбы, вайсковыя статуты¹⁵. У Дзяржаўным выдавецтве Беларусі быў створаны вайсковы сектар, які да 1935 г. (пачатак згортвання тэрытарыяльных часцей і злучэнняў) надрукаваў на беларускай мове 418 найменняў кніг і брашур для вайскоўцаў.

У 1927 г. ў Мінску выйшла з друку першая частка «Практычнага беларускага вайсковага слоўніка» М. Байкова і А. Бараноўскага. Слоўнік налічваў каля дзесяці тысяч слоў і ўстойлівых словазлучэнняў трох функцыянальных груп. У яго ўвайшлі: а) вузкаспецыяльныя вайсковыя тэрміны; б) грамадска-палітычныя тэрміны; в) агульнаўжывальныя словы. У 1933 г. з'яўляецца «Ваенны руска-беларускі слоўнік» кішэннага фармату, пазбаўлены штучных тэрмінаў.

У дваццатыя гады ў вайскоўцаў былі і свая беларуская газета, і свой беларускі часопіс. Жыццё вайсковых часцей рэгулярна асвятляла бела-рускамоўная «Чырвонаармейская праўда» (выходзіла з 1929 г. як газета паліупраўлення БВА два разы ў тыдзень у якасці дадатка да «Красноармейской правды», а з 1931 г. — як штодзённая газета РВС БВА). У акруговай газеце «Чырвонаармейская праўда» вёўся асобны «куток беларуса». «Лісток Беларускай міліцыйнай дывізіі» быў у газеце «Савецкая Беларусь». У АБВШ выдавалася шматтыражка «Чырвоны сцяг»¹⁶.

Беларусізацыя была спынена рэпрэсіўнай палітыкай сярэдзіны 1930-х гадоў. Адною з прычын яе спынення ў войсках БВА было і тое, што 7 сакавіка 1938 г. пастановай ЦК ВКП(б) і СНК СССР і загадам

НКА СССР ад 16 красавіка 1938 г. нацыянальныя часці рэарганізаваліся ў агульнасаюзныя. У гэтай пастанове падкрэслівалася, што нацыянальныя часці былі створаны па прынцыпу тэрытарыяльнасці, які раней адпавядаў прынцыпу будаўніцтва ўсёй РСЧА. Адыграўшы сваю станоўчую ролю ў мінулым, нацыянальныя фарміраванні ў цяперашні час не могуць апраўдаць свайго прызначэння¹⁷.

Закон аб усеагульнай вайскавай павіннасці, прыняты 1 верасня 1939 г. Вярхоўным Саветам СССР, замацаваў кадравы прынцып будаўніцтва арміі. Чырвоная Армія стала кадравай. У сувязі з пераходам ад змешанай тэрытарыяльна-кадравай сістэмы да адзінага кадравага прынцыпу ў 1935 — 1938 гг. тэрытарыяльныя дывізіі БВА былі пераўтвораны ў кадравыя¹⁸.

У Беларусі пад рэарганізацыю падпалі 2, 33, 37 і 64-я тэрытарыяльныя дывізіі. У 1937 г. АБВШ (пасля наведвання ў 1933 г. М. І. Калініным школе было нададзена яго імя) таксама была пераўтворана ў Мінскае ваеннае, а з 1940 г. — у Мінскае пяхотнае вучылішча імя М. І. Калініна¹⁹. Кадровая сістэма праіснавала да распаду СССР, абвясчэння былымі савецкімі рэспублікамі дзяржаўнага суверэнітэту.

¹ Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Ч. I. Беларусізацыя. Мн., 1928. С. 9 — 10.

² Некаторыя аспекты праблемы беларусізацыі ў часцях Чырвонай Арміі, якія дыслацыраваліся ў Беларусі ў 1920 — 1930-я гады, разгледзелі ў сваіх артыкулах: Герасімаў В. У прасторы і часе // Польшча. 1991. № 11; Літвін А. М., Паўлаў Я. С. // Гісторыя Беларусі: Кароткі нарыс: У 5 ч. Ч. 4. Мн., 1993. С. 89 — 93; М. А. Бандарэнка. Беларусізацыя ў войску: не наступайце на адну і тую ж чапляу // Звязда. 1993. 22 снежня; Як ставіліся да беларусізацыі // Голас Радзімы. 1994. 17 сакавіка; Тэмпы беларусізацыі яшчэ недастатковыя // Літаратура і мастацтва. 1994. 1 красавіка; Як войска беларускім рабілі // Беларуская мінуўшчына. 1994. № 3; На дзяржаўнай аснове // Навіны АНБ. 1995. 17 сакавіка; Моўнае пераўзбраенне // Чырвоная змена. 1995. 11 ліпеня; Беларусізацыя ў вайсковых часцях у 20 — 30-я гады // Весці АН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 1995. № 2. С. 57 — 67; Войска гаварыла па-беларуску // Польшча. 1995. № 9. С. 184 — 198.

³ У фонд 701 НАРБ уваходзіць 114 спраў, якія адлюстроўваюць працу Нацкамісіі ЦВК БССР у 1925 — 1931 гг.

- ⁴ Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии, 1918 — 1945: Сб. документов. Ч. 1. Мн., 1990. С. 100 — 101.
- ⁵ НАРБ. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 474. Л. 157.
- ⁶ Там же. Ф. 7. Воп. 1. Спр. 125. Л. 181 — 183.
- ⁷ Там же. Ф. 101. Воп. 1. Спр. 1595. Л. 74 — 75.
- ⁸ Там же. Л. 120 — 130.
- ⁹ Практичнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Ч. 1. С. 18 — 19.
- ¹⁰ НАРБ. Ф. 4. Воп. 3. Спр. 22. Л. 965 — 966.
- ¹¹ Там же. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 85. Л. 12.
- ¹² Там же. Ф. 265. Воп. 1. Спр. 3108. Л. 30 — 31 адв.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 2295. Л. 55.
- ¹⁵ Настаўленне па стралковай справе. Мн., 1930; Ваенная тэхніка. Мн., 1934; Баявы статут артылерыі РСЧА. Ч. I. Кн. 1. Ваенная артылерыя. Мн., 1930; Баявы статут. РСЧА. Ч. II. Мн., 1930; Статут карапульнай службы РСЧА. Мн., 1932; Страявы статут пяхоты. Мн., 1934 і інш.
- ¹⁶ Герасімаў В. У прасторы і часе // Польша. 1991. № 11. С. 224.
- ¹⁷ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917 — 1968 гг. М., 1969. С. 294.
- ¹⁸ Варенников В. И. Из истории создания и подготовки национальных военных формирований // Военная мысль. 1990. № 2. С. 9.
- ¹⁹ Герасімаў В. У прасторы і часе // Польша. 1991. № 11. С. 224.

ПОСТАЦІ

Г. В. Запартыка, А. М. Запартыка

І. І. ГРЫГАРОВІЧ

Быў чалавек, пасланы
ад Бога: імя яму Іаан.
Біблія

Ne frustra videor vixisse — Не дарэмна, здаецца, пражыў — словы, якія былі высечаны на надмагільным камені Івана Іванавіча Грыгаровіча — святара, педагога, гісторыка, археографа, краязнаўца, пісьменніка. Яго жыццё сапраўды было насычана здзяйсненнямі і самаадданым служэннем справам, да якіх быў пакліканы Часам і Сумленнем. Ne frustra vixisse!

Нарадзіўся І. І. Грыгаровіч 26.08(6.09.) 1792 г.¹ у горадзе Прапойску Старабыхаўскага павета Магілёўскай губерні² ў сям’і протаіерэя. Яго род верай і праўдай служыў праваслаўнай царкве, а сам ён па маці быў траюрядным пляменнікам беларускага архіепіскапа Г. Каніскага³. Імя Г. Каніскага ў сям’і Грыгаровічаў асабліва шанавалася. З малых гадоў будучы святар і гісторык чуў і чытаў пра слаўныя справы свайго родзіча, вывучаў яго працы, прасякнутыя змаганнем за захаванне і адраджэнне праваслаўя на Беларусі. Пройдзе час і намаганнямі І. І. Грыгаровіча будзе падрыхтавана і выдадзена спадчына Г. Каніскага.

Выбар жыццёвага шляху быў прадвызначаны з дзяцінства. Іван Грыгаровіч паступае ў Магілёўскую духоўную семінарыю, заснаваную яшчэ ў 1757 г. яго знакамітым дзядзькам. Ад гэтага моманту, на некалькі старонак, перадаю аповяд пра І. І. Грыгаровіча ўнікальнаму дакументу, які быў створаны пры яго жыцці і з’явіўся ў асабістым архіве сям’і Грыгаровічаў, а цяпер захоўваецца ў Беларускай дзяржаўнай архіве-музеі літаратуры і мастацтва. Гаворка ідзе пра «Формулярный список о Священноцерковнослужителях, с их семействами, церкви Собственнаго Его Императорского Величества Дворца за 1850 год»⁴. Значная колькасць стронак гэтага спіса прысвечана І. Грыгаровічу: яго жыццю і падзвіжніцкім справам. Падаючы тут цікавую для нашых

сучаснікаў частку дакумента ў арыгінале, маю ўпэўненасць данесці эпоху І. І. Грыгаровіча ў яе сапраўдным гучанні.

•⁵ «Собственно Его Императорского Величества Дворца церкви протоиерей Иоанн Иоанов Григорович, имеет ордена: Св. Анны 2ой степени, украшенный Императорскою Короною, и Св. Равноапостольного Князя Владимира 4 степени, ученую степень кандидата Богословских наук, а из установленных Высочайше для белого духовенства знаков отличия: Бархатную фиолетовую Скуфью⁶ и такую же Камлавку⁷, и золотой Наперсный Крест.

• 58 лет. Жена его Вера Ивановна 48 лет. Дети его: сыновья Иван 16 лет⁸, Василий 11 лет, Николай 14 лет⁹, Михаил 7 лет, дочь Мария 20 лет.

• **Какой нации и из каких чинов.** Из Белорусской, протоиерейский сын.

• Обучался в Могилевской семинарии, потом в С.-Петербургской Духовной академии наукам Богословским, Философским, Всеобщей и Церковной Словесности, истории Библейской, Церковной, Всеобщей и Российской, Географии, языкам: Латинскому, Греческому, Французскому и Польскому.

• По окончании курса учения в Могилевской Семинарии, вступил в службу учителем в Могилевское Духовное Уездное училище, по языкам Латинскому и Греческому, 1811 года мая 10 дня, каковую должность проходил в течение четырех лет. Потом в С.-Петербургской Духовной академии совершил высший курс образования, и конференцией оной, с утверждения Комиссии Духовных училищ произведен в Кандидаты Богословских наук 1819го года Августа 9 дня. Рукоположен в Священника в Могилевской Епархии Архиепископом Даниилом 1820го года Января 28 дня. Того ж года Февраля 2 дня произведен тем же Архиепископом Даниилом в Протоиерея, с возложением Набедренника, и определен присутствующим в Белицкое Духовное Правление; а вслед затем, Августа 31 дня, по предписанию С.-Петербургского Академического Правления, и Ректором Гомельских уездного и приходского училищ, в каковой должности, при других служебных обязанностях, состоял по Августу месяца 1829го года. В течение одного учебного курса соединял оную с учительскою по высшему отделению, и преподавал, сверх других предметов, Всеобщую и Российскую Географию, вследствие особого разрешения окружного Академического правления, по собственным запискам.

В 1821^м году издал «Исторический и Хронологический опыт о Посадниках Новгородских» из древних Русских летописей.

В 1822^м году определен по ведомству Белицкого Духовного Правления Цензором проповедей, по предмету постоянного преподавания народу Христианского учения, каковым и сам занимался.

В 1823 году собрал и издал «Белорусский Архив древних грамот», с своим переводом Актов, писанных на Латинском и Польском языках.

В 1824 году составил, по поручению Епархиального начальства, Дополнение к истории Российской Иерархии, по отношению к Белорусскому краю, каковое в рукописи представлено в Святейший Синод.

В 1827 году Генваря 20 дня, награжден из Высочайше установленных для белого духовства знаков отличия, за усердную службу, бархатною фиолетовою Скуфьею.

В 1829 году Июля 22 дня, переведен к Витебскому Собору, и определен Ректором тамошних уездного и приходского училищ, духовного Правления Присутствующим, Благочинным, и цензором проповедей, а Сентября 6 дня, законоучителем в Витебскую Губернскую Гимназию.

В 1830 году Генваря 26 дня, награжден Камилавкою, за ревностную по училищной части службу. Сказывал, по назначению начальства, в разные времена проповеди Слова Божия и был в командировках для производства следственных дел.

В 1830 году Октября 23 дня, по соизволению Его Императорского Высочества, Командира Гвардейского Корпуса, Указом Святейшего Синода, перемещен Лейб-Гвардии в Финляндский полк.

В 1832 году Ноября 5 дня за ревностное служение Высочайше награжден золотым Наперсным Крестом. В том же году сочинил и издал в свет «Историческое сведение о жизни Свяtitеля Митрофана, Воронежского чудотворца».

В 1834 году перевел с Латинской рукописи и издал книжку под заглавием: «Переписка Пап с Российскими Государями в XVI веке», за поднесение которой от Его Императорского Высочества, Командира Гвардейского корпуса, удостоен Июня 2 дня Всемилостивейшего Рескрипта. Того же года Июля 14 дня, в воздаяние полезных трудов и ревностного служения, Всемилостивейше сопричислен к ордену Св. Анны 2ой степени. Того же года Августа 17 дня, за принесение книги «Переписка Пап», в дар для Духовных академий и Семинарий получил от Комиссии Духовных училищ изъявление признательности.

В 1835 году издал «Собрание сочинений Преосвященного Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского», в двух частях, с описанием жизни его; и за поднесение оных, от Ея Императорского Величества награжден золотыми часами Июля 30 дня. Февраля 10 дня, во внимание к полезным трудам, Всемилостивейше пожалован ему бриллиантовый перстень.

1837 года Генваря 7 дня, по Высочайшему повелению, переведен к церкви Собственного Его Императорского Величества Дворца, и того

же года Декабря 30 дня определен в учрежденную по Высочайшему повелению при Министерстве Народного просвещения Археографическую Комиссию членом. С Мая месяца 1834 года по Май 1837 года, в доме Призрения бедных Ея Величества, что на Васильевском острове, преподавал воспитанникам и воспитанницам закон Божий и Русскую Грамматику безмездно.

В 1838 году Генваря 17 дня, в воздаяние полезных трудов его по части Русской Археологии, всемилостивейше награжден подарком в 1200 рублей ассигнациями. А затем 5 числа Октября того же года, на основании Высочайше утвержденных для Археографической Комиссии правил, Г. Министром Народного Просвещения определен в оную Главным Редактором Государстvena-Юридических Актов. В 14 день Декабря того же года, за понесенные по Археографической Комиссии труды, удостоен Высочайшего благоволения. Октября 3го дня 1841 года, во воздаяние ревностной службы и отличных трудов по званию Главного Редактора и члена Археографической Комиссии, Г. Министром Народного Просвещения [,] засвидетельствованы по удостоению Комитета Гг. Министров, Высочайше пожалован ему орден Св. Анны 2ой степени, Императорскою Короной украшенный. В 24 день Апреля 1843 года, за отлично-усердную службу, Всемилоостивейше сопричислен к ордену Св. равноапостольного Князя Владимира четвертой степени. В 1848 году Марта 8 дня, Советом Императорского Казанского Университета избран Членом-Корреспондентом оного.

Грамоты, Священническую и Протоиерейскую, также Высочайшие грамоты на ордена, Аттестат на ученую степень и диплом имеет».

І. І. Грыгаровіч жыў у пераломную для Беларусі эпоху. Ганебныя падзелы Рэчы Паспалітай, паўстанне пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі адзначылі самы пачатак яго жыцця; вайна Расіі з Францыяй, хваляванні ў Віленскім універсітэце, паўстанне 1830 — 1831 гг. прыпалі на пару яго сталення і сталасці. Неспакойныя 1860-я гады сустрэлі яго на самым зыходзе жыцця далёка ад Радзімы. І праз увесь гэты час жорстка палітыка праваслаўнай царквы супраць уніі і каталіцкага касцёла. Будучы ў апалагетыцы першай, І. І. Грыгаровіч адстойваў і ўмацоўваў яе пазіцыі вельмі старанна. Як узнагароду прыняў «высочайшае повеление» аб пераводзе яго ў 1837 г. да Царквы уласнага дварца Яго Вялікасці. Адмежаваўшыся ад усіх палітычных працэсаў, якія адбываліся на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай, ён тым не менш, будучы непакінутым у веры праваслаўнай, мімаволі станавіўся на пазіцыі тых, хто распачаў татальную русіфікацыю Беларускага краю. «Non solum armis» — «Не толькі зброяй» — галоўны

дэвіз тых, хто быў пакліканы праз царкву і школу далучыць да Расійскай імперыі Усходнія землі падзеленай дзяржавы. І не выпадкова выдадзеныя М. П. Румянцавым¹⁰ кнігі былі ўпрыгожаны выдавецкай маркай: выява герба з надпісам «Non solum armis».

І. І. Грыгаровіч атрымаў выдатную адукацыю: вывучаў багаслоўе, філасофію, славеснасць, гісторыю, геаграфію, валодаў французскай, польскай, лацінскай, грэцкай мовамі.

У 1830 годзе І. І. Грыгаровіч развітаўся з Радзімай і пераехаў у Пецярбург, дзе быў прыведзены да царквы гвардыі Фінляндскага палка. На тую пару ў яго навуковай скарбонцы меўся археаграфічны зборнік — першы на Беларусі — «Беларускі архіў старажытных грамат», выдадзены ў 1824 г.; «Исторический и хронологический опыт о Посадниках Новгородских», выдадзены ў Маскве ў 1821 г. Частка яго рукапіснай спадчыны апублікавана ўжо ў пецярбургскую пару: «Историческое сведение о жизни Митрофана, первого Воронежского епископа» (СПб., 1832), «Переписка пап с российскими государями по рукописи римской барбериниевой библиотеки» (СПб., 1834). Жывучы на Радзіме, І. І. Грыгаровіч многа працаваў у архівах Мсціслава і Магілёва. Ім былі зроблены копіі ўнікальных дакументаў, самы старажытны з якіх пазначаны першай паловай XIII стагоддзя. Частка гэтых матэрыялаў складала першы том зборніка «Беларускі архіў старажытных грамат». Другі том «Беларускага архіва», падрыхтаваны І. І. Грыгаровічам у 1825 г., так і не быў выдадзены. Рукапіс яго, прайшоўшы далёкі шлях ад Беларусі, праз Пецярбург, Маскву, Краснаярск, зноў Маскву, у 1961 г. вярнуўся на Радзіму і зараз захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва¹¹. Створаны 185 гадоў таму, зборнік не страціў актуальнасці і сёння. Гэта ўзор археаграфічнай працы.

«Издание первой части Белорусского архива было следствием предположения собрать материалы к объяснению истории и словесности белорусской. Если сначала успех не совсем соответствовал сему желанию, тому виною были многие обстоятельства. Не входя в подробности рассмотрения их, сказать однако должно, что в то время, когда первоначально собирался запас для сего издания, не все еще белорусские хранилища были доступны. Впрочем, появление в свет первой книжки Архива разрушило многие преграды и предубеждения, по крайней мере объяснило истину; еще новую в здешнем крае истину того, что собрание старинных документов имеет особенную цену и пользу для исследования истории и языка.»

Таким образом, в течение времени, открылась возможность рассмотреть архивы почти во всех городах Белоруссии.

В Полоцком, Витебском и Мстиславском хранилищах найдены важные памятники старинной письменности, а через то состоялся полный, богатый запас, при котором удобно уже было делать выбор в актах. Между тем, и некоторые из ученых доставили от себя издателю многие любопытные грамоты. При таком улучшении средств можно было поместить во второй книжке Архива большее число актов и отделить соразмерную часть для последующей.

Излишним считается здесь объяснить, что меры сем и содействие оным зависели единственно от цесарот Его Сиятельства Государственного Канцлера, Графа Румянцева, которому благоугодно было в сем случае войти в сношение со многими особами, и на приобретение как подлинных актов, так и списков с оных назначить значительные издержки»¹².

Але, як сказана, другая частка не была выдазена. У 1826 г. не стала графа М. П. Румянцава, які «назначал значительные издержки» на пошук і выданне гістарычных крыніц і з ініцыятывы якога была гэта справа распачата. І. І. Грыгаровіч і М. П. Румянцаў пазнаёміліся ў хуткім часе па пераездзе апошняга ў Гомель. Таленавіты і патрыятычна настроены настаўнік духоўных павятовых вучылішч быў прадстаўлены знакамітаму дыпламату, у мінулым дзяржаўнаму канцлеру, а цяпер вучонаму і збіральніку рарытэтаў, які з 1813 г., перабудаваўшы Гомельскі палац пад бібліятэку і мастацкую галерэю, працаваў дзеля іх камплектавання. У хуткім часе І. І. Грыгаровіч атрымлівае ад М. П. Румянцава моцную фінансавую падтрымку на вучобу ў Пецярбургу. Менавіта ў гэтую пару з апісання рэдкіх кніг Румянцаўскай бібліятэкі пачалася яго актыўная навуковая дзейнасць. Ужо тады ён цесна зблізіўся з сябрамі Румянцаўскага гуртка, меў пастаянныя навуковыя зносіны з Кіеўскім мітрапалітам Яўгеніем Балхавіцінавым, І. Лабойкам¹³ і многімі іншымі гісторыкамі, лінгвістамі, бібліяфіламі. Атрымаўшы выдатную адукацыю, І. І. Грыгаровіч вяртаецца ў Гомель і ад 1820 года на сродкі графа М. П. Румянцава даследуе архівы Магілёва, Мсціслава, Полацка. У выніку, было выяўлена і скапіравана мноства каштоўных рукапісаў «к объяснению истории и словесности белорусской». У 1824 г. першая частка «Архіва» ўбачыла свет. Другая частка, як сведчыць рукапіс прадмовы, была завершана 26 снежня 1825 г.¹⁴. З прыведзеных вышэй радкоў гэтай жа прадмовы зразумела, што і яна мелася выдавацца на сродкі М. П. Румянцава. З прадмовы даведваемся, што задумвалася

падрыхтоўка і выданне трэцяй часткі «Архіва», дзе былі б прадстаўлены «грамоты XVII века, с начала оного». Але 15 студзеня (3-га па старым стылі) 1826 г. раптоўна спыняецца жыццё выдаўца-мецэната і нястомнага збіральніка. Матэрыялы, якія скапіраваў, даследаваў і пераклаў з лацінскай, грэцкай і польскай моў І. І. Грыгаровіч, застаюцца яшчэ некалькі гадоў у рукапісным адзеле Гомельскага палаца. Апошнім словам М. П. Румянцава было пажаданне перадаць усе зборы разам з домам на Англійскай набярэжнай у Пецяўбургу «на агульную карысьць». У выніку, у 1830 г. усе скарыбы Гомельскага палаца, а разам з імі і крыніцы, сабраныя І. І. Грыгаровічам, трапляюць у Пецяўбург, а там папаўняюць бібліятэку Археаграфічнай камісіі пры Міністэрстве народнай асветы. У гэтым жа годзе пакідае Радзіму і І. І. Грыгаровіч, думаю, з надзеяй не разлучацца з захапіўшай яго працай. Пецяўбургскі перыяд яго жыцця быў пльнёным у справе археаграфіі, але галоўная праца яго жыцця так і не была даведзена да канца.

І. І. Грыгаровіча не стала 13 лістапада 1862 года.

¹ Год нараджэння падаецца паводле фармулярнага спіса за 1850 год. БДАМЛіМ. Ф. 6. Воп. 1. Адз. зах. 2. Л. 1 — 2.

² Цяпер г. Слаўгарад Магілёўскай вобласці.

³ Георгій Каніскі (1717 — 1795), праваслаўны царкоўны і грамадскі дзеяч, пісьменнік.

⁴ БДАМЛіМ. Ф. 6. Воп. 1. Адз. зах. 2.

⁵ Фармулярны спіс мае 10 графаў. Выкарыстаны першыя 5 з наступнымі назвамі: «1. Города С.-Петербурга Придворная церковь, во имя Св. Благоверного В. К. Александра Невского, состоит во внутренних покоях в Собственном Его Императорского Величества дворце; благолепием изрядно украшенная, сосуды серебряно злащенные, в ней ризницы довольно и книги Церковного Круга все имеются. При оной церкви действительные Священноцерковнослужители; 2. Сколько от роду лет, вдов или женат или холост; 3. Какой нации и из каких чинов; 4. Чему обучался; 5. Каким чином, когда и где производим был и с какого года в настоящем чине находится». Знакам «кропка» абазначаны пачатак кожнай з гэтых граф.

⁶ Скуф'я — галаўное пакрывава праваслаўнага святара.

⁷ Камілаўка — галаўны ўбор у выглядзе пашыранага ўверсе цыліндра. Чорную камілаўку праваслаўныя святары носяць і па-за набажэнствамі, фіялетаваю — атрымліваюць права насіць галоўным чынам пад час набажэнстваў як узнагароду.

⁸ Іван Іванавіч Грыгаровіч (1833? — 1898?), гісторык.

⁹ Мікалай Іванавіч Грыгаровіч (1835 — 1889), гісторык, загадчык архіва і бібліятэкі Сінода.

¹⁰ Мікалай Пятровіч Румянцаў (1754 — 1826), рускі дзяржаўны дзеяч, выдавец-мецэнат, збіральнік рукапісаў, кніг і прадметаў старажытнасці.

¹¹ БДАМЛіМ. Ф. 6. Воп. 1. Адз. зах. 14.

¹² Там жа. Л. 2.

¹³ Іван Мікалаевіч Лабойка (1786 — 1861), гісторык, літаратуразнавец, лінгвіст, у 1822 — 1832 гг. — ардынарны прафесар Віленскага універсітэта, затым медыка-хірургічнай і Духоўнай акадэміі, «вучоны карэспандэнт» графа М. П. Румянцава.

¹⁴ БДАМЛіМ. Ф. 6. Воп. 1. Адз. зах. 14. Л. 2 адв.

У ЗАМЕЖНЫХ АРХИВАХ

С. Я. Новікаў

БЕЛАРУСЬ ПАД НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫЯЙ У АДЛЮСТРАВАННІ МАТЭРЫЯЛАЎ ФЕДЭРАЛЬНАГА ВАЕННАГА АРХІВА ГЕРМАНІІ

Федэральны ваенны архіў Германіі «ВА-МА», ці «Бундэсархіў-мілітэраархіў», на сёння з'яўляецца адным з самых буйных цэнтраў, дзе захоўваюцца дакументы рознага паходжання: прускай імперскай арміі, паўночнанямецкага і кайзераўскага флоту, ахоўных войск і корпуса добраахвотнікаў, узброеных сіл Германіі — рэйхсвера і вермахта, войскаў СС; нацыянальнай народнай арміі і пагранічных войскаў ГДР, бундэсвера; пісьмовыя і архіўныя зборы; карты, планы, тэхнічныя малюнкi і інш. Збор, апрацоўка і захаванне гэтых матэрыялаў — вынік шматгадовай дзейнасці розных архіўных устаноў, у тым ліку і ваеннага архіва. Гісторыя апошняга пачалася ад Цэнтра дакументаў і матэрыялаў, страванага пры Інстытуце ваенна-гістарычных даследаванняў¹ у Фрайбургу (зямля Бадэн-Вюртэмберг. — *С. Н.*) — горадзе, вядомым усяму свету праз адзін з самых знакамітых сярэдне-вяковых універсітэтаў і не менш знакаміты гатычны кафедральны сабор «Мюнстэр». Менавіта ў Фрайбург у 1968 г. і была пераведзена частка ўжо існуючага больш за дзясяць гадоў Федэральнага архіва ў Кобленцы — IV аддзел, які пасля вяртання ў пачатку 1960-х гадоў² вывезеных у ЗША і Англію ў якасці трафеяў архіўных матэрыялаў практычна пераўтварыўся ў самастойны архіў.

Цікаваць беларускай навуковай грамадскасці да гэтай архіўнай установы выклікана перш за ўсё тым, што ў ёй сёння захоўваюцца дакументы шматлікіх ваенных і грамадзянскіх устаноў Трэцяга Рэйха, маючых непасрэднае дачыненне да гісторыі акупацыі Беларусі 1941 — 1944 гг. Гэтыя гады знайшлі сваё адлюстраванне ў самых розных матэрыялах нямецкіх цэнтральных і лакальных устаноў: штабоў, камісарыятаў, міністэрстваў, каманд, груп, камендатур, аддзелаў, часцей, аргани-

зацый і г. д. Выяўленне сярод іх крыніц, якія маюць дачыненне да беларускай праблематыкі, — толькі адна з задач аўтара гэтага артыкула. Апрача таго, пры вывучэнні архіўных матэрыялаў былі вызначаны і такія моманты: *па-першае*, знаёмства з найбольш важнымі фондамі, у якіх адлюстравана гісторыя дзейнасці нямецкай акупацыйнай адміністрацыі на акупаванай тэрыторыі Беларусі; *па-другое*, выяўленне дакументальных крыніц, што складаюць аснову для даследавання нямецкай эканамічнай палітыкі на ўсходзе ўвогуле і на тэрыторыі нашай краіны ў прыватнасці; *па-трэцяе*, агляд навуковых прац, у якіх на аснове архіўных матэрыялаў ужо знайшла сваё адлюстраванне гісторыя нямецкай акупацыі Беларусі.

Цікаваць да фондаў ваеннага архіва ўзрастае на падставе таго, што ў іх захаваны матэрыялы, без якіх беларускім гісторыкам сёння практычна немагчыма асвятліць сутнасць асобных пытанняў нямецкай акупацыйнай палітыкі ў Беларусі. Прычым тэрыторыя БССР адной з першых патрапіла ў планы падрыхтоўкі ваеннай аперацыі «Барбароса» і таму згадваецца задоўга да яе пачатку ў самых розных дакументах галоўнага камандавання ўзброеных сіл Германіі — вермахта. Дакладную карціну падзей, якія характарызуюць не толькі ход ваенных аперацый, а і дзейнасць нямецкага акупацыйнага рэжыму на Беларусі, можна ўявіць на падставе вывучэння «Паведамленняў аб падзеях» і «Рапартаў з занятых усходніх тэрыторый» — дакументаў, якія рэгулярна паступалі ў штаб рэйхсфюрэра СС, паліцыі бяспекі Германіі. Гэтыя дакументы аўтарам выяўлены ў некалькіх фондах: «R 19, R 20, R 58»³, сярод якіх найбольшую цікавасць выклікаюць матэрыялы начальнікаў паліцыі парадку і бяспекі, службаў бяспекі. Менавіта ў іх паказаны «вынікі» дзейнасці такіх паліцэйскіх фарміраванняў, якія безадказна выконвалі загады галоўнага начальніка СС і паліцыі на тэрыторыі Расіі-цэнтр. і Беларусі з мэтай вынішчэння «ворагаў нацыяналізацыялізму»⁴. Побач з паліцэйскімі фарміраваннямі на акупаванай тэрыторыі дзейнічалі мабільныя спецкаманды ці «айнзатцгрупы» паліцыі бяспекі і СД. Кожнае з гэтых падраздзяленняў пакінула шэраг дакументальных матэрыялаў, сярод якіх паведамленні, справаздачы, загады, а таксама журналы баявых дзеянняў, у час якіх паліцэйскія часці праводзілі на тэрыторыі Беларусі аперацыі супраць мясцовага насельніцтва, партызан, яўрэяў, камуністаў і інш. Частка матэрыялаў падобнага кшталту знаходзіцца ў фондзе «R 70»⁵, аднак у ім захаваліся данясенні і рапартаў «айнзатцгруп» на працягу толькі верасня 1941 — сакавіка 1942 г.

Важнасць іншых матэрыялаў палягае з іх непасрэднай прыналежнасці да адной з першых грамадзянскіх устаноў — Германскага міністэрства⁶ па занятых усходніх тэрыторыях, створанага менш чым праз месяц пасля пачатку ваеннай аперацыі на ўсходзе. У фондзе «R 6»⁷ захоўваюцца загады і распараджэнні вышэйшага кіраўніцтва Германіі, а таксама адпаведныя дакументы кіраўніцтва міністэрства, якое стварала сістэму адміністрацыйнага кіравання з рэйхскамісарыятамі, генеральнымі акругамі і акруговымі камісарыятамі, гарадскімі камісарамі, г. зн. усімі, хто быў адказны за вырашэнне самых розных арганізацыйных пытанняў, выкананне чатырохгадовага плана і заданняў для вермахта, выкарыстанне рабочай сілы і г. д. Вялікая колькасць дакументаў рэйхскамісара Остланда захоўваецца ў фондзе «R 90»⁸, дзе, апрача загадаў і распараджэнняў рэйхсміністра Розенберга і рэйхскамісара Лозэ, выяўлены шэраг розных матэрыялаў аб арганізацыі работы грамадзянскай адміністрацыі на акупаванай тэрыторыі і правядзенні арганізацыйнай, палітыка-прапагандысцкай работы сярод мясцовага насельніцтва па выкананні розных мерапрыемстваў у адпаведнасці з указаннямі вышэйшага кіраўніцтва нацысцкай Германіі. Над выкананнем загадаў і распараджэнняў рэйхскамісара на тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь працавалі службы генеральнага камісарыята ў Мінску.

Знаёмства з замежнымі архіўнымі фондамі міністэрства Розенберга і генеральнага камісара Кубэ дазваляе прыйсці да цікавага параўнання з улікам агульнай колькасці матэрыялаў, узятых, напрыклад, сёння на ўлік у Федэральным ваенным архіве ў Фрайбургу, Расійскім дзяржаўным ваенным архіве ў Маскве і ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у Мінску. Атрымліваецца, што амаль удвая больш дакументаў аб дзейнасці міністэрства сёння знаходзіцца не ў Фрайбургу, а ў Маскве, у былым «асобым архіве» (зараз гісторыка-дакументальная калекцыя Расійскага дзяржаўнага ваеннага архіва. Ф. 1358К⁹). У дачыненні да архіва генеральнага камісара Кубэ неабходна адзначыць, што ў фондзе «R 93»¹⁰ Федэральнага архіва Германіі захавалася толькі 18 дакументаў па асабовым складзе і справаздачы аб эвакуацыі з Беларусі (у параўнанні з 3421 адзінкай захоўвання ў НАРБ¹¹).

Асобны напрамак складаюць дакументы ваенных службаў вермахта, войскаў СС і паліцыі, якія дзейнічалі на тэрыторыі рэйхскамісарыята Остланд. Напрыклад, у фондзе «RW 41»¹² захоўваюцца дакументы камандуючага вермахтам аб дзейнасці войскаў

бяспекі па ахове занятай тэрыторыі, дарог і сродкаў транспарту, прадуктаў харчавання і г. д. Да ўсяго дакументы камандуючага вермахтам на тэрыторыі Беларусі ўтрымліваюць планы мерапрыемстваў па забеспячэнні бяспекі і арганізацыі барацьбы супраць партызан. Такую задачу мелі і іншыя вайсковыя падраздзяленні, напрыклад камандуючы па тыле на тэрыторыі групы войск (фонд «РН 22») і камендант армейскай тылавой вобласці (фонд «РН 23»). Шматлікія і рэгулярныя (тыднёвыя, паўмесячныя і месячныя) рапартаў і данясенні камандуючага і каменданта ўключалі паведамленні аб дзейнасці камендатур, войскаў палявой жандармерыі і спецыяльных ахоўных часцей, якія забяспечвалі ахову ваеннапалонных і інш. У дачыненні да апошніх існуе спецыяльны фонд «РН 49», у якім сабраны матэрыялы аб лагерах ваеннапалонных, працоўных і будаўнічых батальёнах, удзеле ваеннапалонных разам са спецыяльнымі рабочымі камандамі ў выкананні заданняў на вытворчасці і ў сельскай гаспадарцы, для правядзення розных работ і г. д.

Адным з самых закрытых ці малавядомых для айчынных даследчыкаў з'яўляецца фонд «№ 756/197», ці фонд «30-й грэнадзёрскай дывізіі войскаў СС (беларускай № 1)»¹³, у якім у асноўным сабраны матэрыялы аб гісторыі фарміравання спачатку беларускай брыгады СС, а потым беларускай грэнадзёрскай дывізіі. Гісторыя гэтых фарміраванняў паказана на кароткім адрэзку часу ад 1.01.45 да 20.04.45 г., калі спачатку ствараецца беларускі полк, а з 10 лютага — дывізія. Апрача таго, матэрыялы ўтрымліваюць дакументы, з якіх вынікае папярэдняя гісторыя розных паліцэйскіх фарміраванняў, у тым ліку створаных на тэрыторыі Беларусі: у раёнах Стоўбцаў, Слоніма, Глыбокага, Слуцка, Баранавіч, Вілейкі, Быцця, Ганцавіч, Ліды. Аднак асабовы склад гэтых фарміраванняў, за невялікім выключэннем, у справах адсутнічае на падставе агульнага рашэння архіўных службаў стварыць спецыяльны архіў па асабовым уліку ваеннаслужачых вермахта (сёння знаходзіцца ў Аахене. — С. Н.). Сярод іншых фондаў неабходна звярнуць увагу на дакументы Рускай вызваленчай арміі (фонд «№ 756/195»¹⁴), асабліва на загады начальніка СС і паліцыі Расіі-цэнтр і Беларусі, дзённікі баявых дзеянняў 9-га армейскага корпуса, начальніка паліцыі парадку і інш. Сярод матэрыялаў сустракаюцца звесткі аб дзейнасці беларускіх паліцэйскіх фарміраванняў, асабліва тых, якія ў складзе брыгады Камінскага бралі ўдзел у шэрагу ваенных аперацый на тэрыторыі Беларусі.

Рознабаковае вывучэнне гісторыі нямецкай акупацыі Беларусі сёння ўжо практычна немагчыма правесці без пошуку арыгінальных дакументаў аб эканамічнай палітыцы Германіі, якая мела працяг на акупаванай тэрыторыі ў нацысцкай стратэгіі яе каланіяльнай эксплуатацыі разам з людскімі і прыроднымі рэсурсамі. Цэнтральным фондам, дакументы якога ўтрымліваюць розныя матэрыялы аб развіцці ваеннай эканомікі Трэцяга Рэйха і ўключэнні ў яе новых захопленых зямель, з'яўляецца фонд «R 84»¹⁵ — фонд рэйхсмаршала Герынга — упаўнаважанага па чатырохгадовым плане; па забеспячэнні ваеннай эканомікі Германіі сыравінай і працоўнымі рэсурсамі; па выкарыстанні прымусовай працы «остарбайтэраў», жанчын, ваеннапалонных на тэрыторыі рэйха, а таксама па эканамічнай эксплуатацыі занятых усходніх тэрыторый. Звесткі аб эканамічным выкарыстанні ўстановамі і службамі Герынга тэрыторыі Беларусі сустракаюцца ў справаздачах цэнтральнага гандлёвага таварыства «Ост», створанага 17 ліпеня 1941 г. і скіраванага на першачарговае забеспячэнне прадуктамі харчавання патрэб рэйха і ўзброеных сіл. Нарыхтоўка і збыт прадукцыі сельскай гаспадаркі паказаны ў розных справаздачах, статыстычных звестках, планавых заданнях і інш. На Беларусі гандлёвае таварыства «Ост» мела сваю галоўную кантору ў Барысаве і было адказным за нарыхтоўку збожжа, мяса, тлушчу, жывёлы, алею, а таксама за кіраванне сельскагаспадарчай маёмасцю. Асобныя пытанні ўзвядзення мастоў, рамонт дарог, гарадскога будаўніцтва ў вобласці, дзейнасці ваеннай і грамадзянскай адміністрацыі, а таксама добраахвотнага і прымусовага выкарыстання працоўнай сілы на самых розных работах пад час акупацыі Беларусі адлюстраваны ў матэрыялах упаўнаважанага па будаўнічай гаспадарцы на ўсходзе ўвогуле і на Беларусі ў прыватнасці — арганізацыі Тодта «R 50 I»¹⁶.

Асабліваю цікавасць у айчынных даследчыкаў могуць выклікаць матэрыялы ваенна-эканамічных устаноў Трэцяга Рэйха, перш за ўсё фондаў «RW 19», «RW 31», «RW 46». У кожным з гэтых фондаў захоўваюцца дакументы па эканамічным выкарыстанні Беларусі ў ваеннай эканоміцы Германіі. Напрыклад, матэрыялы першага і апошняга фондаў, адпаведна «RW 19»¹⁷ і «RW 46»¹⁸, складаюць у асноўным штодзённыя, паўмесячныя, месячныя паведамленні розных эканамічных службаў, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі: камандаў забеспячэння, адзелаў гаспадаркі пры палявых і мясцовых камендатурах, палявых гаспадарчых камандаў, ваенна-гаспадарчых рот і інш. Галоўная задача, пастаўленая 1.09.41 г. вышэйшым кіраўніцтвам, да-

тычылася «забеспячэння войскаў прадуктамі харчавання з той краіны, на якой яны знаходзяцца». Такі загад пераўтвараў менавіта Беларусь у галоўны рэгіён, які забяспечваў групу армій «Цэнтр» хлебам, мясам, бульбай, а таксама лесам, прамысловымі вырабамі, рабочай сілай і інш.

Аб'ектыўнасьць вывучэння праблемы эканамічных адносін Германіі і Беларусі ў гады нямецкай акупацыі патрабуе звароту да фонду «RW 31»¹⁹ ці фонду «Эканамічнага штаба Ост», больш вядомага айчыннаму даследчыку пад назвай «Ольдэнбург». Нагадаем, што яго структуру ўтваралі 6 галоўных аддзелаў, у тым ліку: выкарыстання рабочай сілы, прамысловасці, лясной гаспадаркі і дрэвапрацоўкі, сельскай гаспадаркі, вытворчага развіцця і перападрыхтоўкі, горнай справы. На акупаванай тэрыторыі Беларусі актыўна дзейнічала больш як палова з іх, пра што сведчаць месячныя, паўмесячныя і тыднёвыя справаздачы, якія рэгулярна накіроўвалі ў штаб з эканамічнай інспекцыі «Цэнтр», а таксама квартальныя і паўгадавыя дзённікі гаспадарчых каманд Бабруйск, Барысаў, Віцебск, Гомель, Клімавічы, Лепель, Магілёў, Орша, Полацк.

Даследаванне дзейнасці кожнай з іх у прыватнасці, як і самой эканамічнай інспекцыі ўвогуле, — задачы, якія палягаюць з наяўнасці вялікага масіву дакументаў па гісторыі Беларусі перыяду акупацыі, з аднаго боку, а з другога — нераспрацаванасці гэтай праблемы з іх выкарыстаннем ў сучаснай айчыннай гістарычнай навуцы. Апошняя становіцца больш відавочным, калі звернемся да асобных дакументаў.

Першым назавём дакумент, пакуль малавядомы айчыннаму даследчыку як архіўная крыніца. Вывучэнне яе патрабуе кароткага звароту да факта стварэння эканамічнага штаба Ост, дзейнасць якога прадвызначалася планам ваеннага нападу на СССР, планам «Барбаросы» і з'яўлялася, такім чынам, неад'емнай функцыяй галоўнай арганізацыі германскіх узброеных сіл — вермахта. «1) *Вайна можа працягвацца толькі тады, калі ўвесь вермахт на трэцім годзе вайны будзе харчавання з Расіі*»²⁰ (пераклад аўтара. — С. Н.). Аднак пры распрацоўцы плана па выяўленні, уліку і нарыхтоўцы сельскагаспадарчых прадуктаў прадстаўнікі вышэйшага ваеннага кіраўніцтва прапанавалі жудасны план атрымання лішкаў прадуктаў, у якіх можа ўбачыць вострую патрэбу нямецкі вермахт у выпадку яго знаходжання на занятай савецкай тэрыторыі, у тым ліку Беларусі. Звернемся да другога пункта той праграмы, якая стала вядомай на Нюрнбергскім працэсе, аднак не была прынята ў якасці гістарычнага і навуковага факта. Толькі дзякуючы пошуку даследчыкаў з Германіі Бернгарду К'яры і Хрысціану Герлаху

ў 1990-я гады гэты дакумент упершыню трапляе ў нямецкі друк і часткова знаёміць чытачоў з другім палажэннем: «2) *Пры гэтым без сумніву дзесяткі людзей будуць галадаць, калі неабходнае для нас намі будзе забірацца з краіны*»²¹. На практыцы гэты факт атрымаў свой злачынны працяг, які адлюстраваны ў адным з дакументаў фонду.

Далей размова пойдзе аб тэксце рукапісу працы «*Харчовая прамысловасць і сельская гаспадарка Беларускай савецкай рэспублікі*», якая была падрыхтавана ўдзельнікам нямецкай акупацыі Беларусі ў гады першай сусветнай вайны дыпламаваным спецыялістам-лесаводам Е. фон Энгельгардтам²² яшчэ да пачатку ваенных дзеянняў супраць СССР. Якраз на старонках яго рукапісу і з'явіліся заўвагі-падкрэсліванні з надпіскамі, выкананымі чырвоным алоўкам, напрыклад:

«*sollen sterben!*» «З трох сельскагаспадарчых сямей дзве павінны абавязкова забяспечыць для рэйха пастаўку аднаго работніка (ад 16 да 40 гадоў для розных полаў), прычым большай часткай у якасці сезонных рабочых, меншай — як кантрактных работнікаў з абавязкам працы ў сельскай гаспадарцы на некалькі гадоў...»²³

«*sterben!*» «...гэта тэрыторыя, альбо беларуская краіна, здолела б пастаўляць у рэйх на год, нават на дзесяцігоддзі амаль 1 000 000²⁴ бездакорных работнікаў для сельскай гаспадаркі, з жаданнем і здольнасцю да любой сельскагаспадарчай працы...»²⁵ (пераклад аўтара. — С. Н.).

Сярод іншых надпісак выдзелім яшчэ адну, якая зроблена ў самым пачатку рукапісу ў дачыненні да колькаснага складу гарадскога і сельскага насельніцтва БССР напярэдадні яе акупацыі. На правым баку аркуша былі таксама зроблены наступныя надпіскі:

«Суадносіны паміж гарадскім і сельскім насельніцтвам ва ўсёй БССР на гэты час прыблізна такія:

Гарадское насельніцтва	2 000 000 = 19,0% ²⁶	« <i>Verhungern!</i> »
Сельскае насельніцтва	8 600 000 = 81,0%	« <i>Verhungern zur Hälfte!</i> » ²⁸
Усё насельніцтва	10 600 000 = 100% ²⁷	

Адзначым, што прыведзены рукапіс і запісы да яго патрабуюць самага сур'ёзнага навуковага аналізу як у кантэксце згаданага тэксту, так і па-за яго рамкамі, паколькі падкрэсліванні былі зроблены, на наш погляд, не самім аўтарам рукапісу, а хутчэй за ўсё распрацоўшчыкамі нацысцкай палітыкі вынішчэння і ў тым ліку праграмы забеспячэння войска прадуктамі харчавання з занятых тэрыторый. А ўсё гэта патрабуе асобнага навуковага даследавання.

Другім дакументам, да якога трэба зараз звярнуцца, з'яўляецца добра вядомая чытачам г. зв. «Зялёная папка» Герынга. У пяці асобных справах фонду захоўваюцца арыгіналы выданняў «Дырэктыў для вядзення гаспадаркі на новазанятых усходніх тэрыторыях», падрыхтаваных і выдадзеных эканамічным штабам з чэрвеня 1941 да ліпеня 1943 г. у 6 выданнях, адпаведна: 3 — першай часткі (Teil I) і 3 — другой (Teil II). Іх грунтоўнае вывучэнне для айчыннага чытача вынікае з шэрагу розных прычын. Адной з самых галоўных з'яўляецца, на наш погляд, адсутнасць поўнага збору другой часткі выдання агульным аб'ёмам у 215 старонак, тады як у айчынных зборах змест перакладзеных дакументаў не заўсёды поўны і вельмі часта прыведзены з купюрамі. Напрыклад, у многіх навуковых выданнях і перыёдыцы па сёння²⁹ паўтараецца надрукаваны яшчэ ў 1960-я гады пераклад «Зялёнай папкі», дзе ідзе размова пра Беларусь: «*В Белоруссии будет, вероятно, нелегко в ближайшее время найти руководящий состав, который бы лояльно работал на нас...* (выдзелена мной. — С. Н.). *С другой стороны, необходимо найти путь использования в наших интересах запасов скота, ячменя, лошадей и древесины и т. д.*»³⁰ Як наглядна бачна з прыведзенай цытаты, у выданнях савецкіх часоў дакумент падаваўся з купюрамі. Дык што не патрапіла ў нашым выпадку на старонкі друку? Толькі заключная частка сказа пасля слова нас: «*потому что белорусы в интеллектуальном отношении далеко отстают от живущих там великороссов, евреев и поляков*»³¹. Каментарыі тут зусім не патрэбны, а патрэбен надзвычайна дакладны ці скрупулёзны аналіз практычна ўсіх апублікаваных у савецкія часы дакументаў.

Трэцім цікавым і архіважным для даследчыкаў дакументам можна назваць «Блакiтную папку», пакуль малавядомую для беларускіх даследчыкаў, аднак ахарактарызаваную ў сучасных нямецкіх даследаваннях як «ключавы дакумент па гісторыі другой сусветнай вайны»³². Размова ідзе аб 969 архіўных дакументах эканамічнага штаба Ост, якія знайшлі адлюстраванне ў заключным дакладзе, што пачаў рыхтавацца ў сакавіку 1944 г. спецыяльнай групай³³ ваенных супрацоўнікаў гэтай установы з выкарыстаннем багатага матэрыялу

установы з выкарыстаннем багатага матэрыялу самога эканамічнага штаба Ост, а таксама дзённікаў баявых дзеянняў, дакладаў і справаздач непасрэдна падпарадкаваных яму інспекцый, каманд, груп. На думку навуковага дырэктара Цэнтра ваенна-гістарычных даследаванняў у Патсдаме доктара Рольфа-Дзітэра Мюлера, «чысты рукапіс работы» мог з'явіцца не раней мяжы 1946/47 гадоў і таму не быў прадстаўлены ў якасці дакумента на Нюрнбергскім працэсе. Каштоўнасць выкананай працы заключаецца ў тым, што звыш 1100 старонак утрымліваюць канкрэтны матэрыял, у тым ліку 82 дадаткі з лічбавымі данымі, якія дазваляюць рэканструяваць гісторыю дзейнасці адной з важнейшых эканамічных устаноў Трэцяга Рэйха і аб'ектыўна паказаць яе на аснове арыгінальных дакументаў.

Выкарыстанне згаданых і іншых архіўных фондаў у якасці крыніц гістарычных даследаванняў па гісторыі акупацыі Беларусі можна лічыць бяспрэчным фактам сучаснай нямецкай гістарыяграфіі. Аб важнасці яе асобных навуковых даследаванняў для беларускіх гісторыкаў сведчаць нават назвы прац, якія ў 1990-я гады сталі на паліцы замежных кнігарняў: *Хартмут Ленгард* — «Жыццёвая прастора на Усходзе». Немцы ў Беларусі 1941 — 1944» (Дзюсельдорф, 1991); *Бернгард К'яры* — «Нямецкае грамадзянскае кіраўніцтва ў Беларусі 1941 — 1944»: Работа акруговых камісарыятаў з улікам асаблівага значэння сельскагаспадарчых кіраўнікоў» (Франкфурт-на-Майне, 1991), «Будні па-за фронтам. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі 1941 — 1944» (Дзюсельдорф, 1998); *Вольфганг Бенц* — «Выкарыстана ў «Рэйхскамісарыяце Остланд»: Дакументы па генацыдзе ў краінах Прыбалтыкі і Беларусі 1941 — 1944» (Берлін, 1998); *Рольф Міхаэліс* — «СС-Зондэркаманда Дзірлевангер: прыклад нямецкай акупацыйнай палітыкі ў Беларусі» (Берлін, 1998); *Хрысціян Герлах* — «Скалькуляваныя забойствы. Нямецкая эканамічная палітыка і палітыка вынішчэння ў Беларусі з 1941 па 1944» (Гамбург, 1999, 2000). Адзначым яшчэ, што ўсе гэтыя працы падрыхтаваны на аснове дакументальных матэрыялаў, якія выяўлены даследчыкамі не толькі ў фондах Федэральнага ваеннага архіва ў Фрайбургу, але і ў шмат якіх іншых архівах, у тым ліку і ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь. Падзяём пакуль прамежкавы вынік. З усяго сказанага вышэй вынікае: перад айчыннымі гісторыкамі, хто займаецца даследаваннем гісторыі нямецкай акупацыі Беларусі, стаіць шэраг навуковых задач, вырашэнне якіх патрабуе сумесных намаганняў гістарыёграфіаў, археографіаў, дакументазнаўцаў па выяўленні, апрацоўцы і

выкарыстанні багатага фонду Федэральнага ваеннага архіва ў Фрайбургу.

¹ Das Bundesarchiv-Militärarchiv: Funktion — Geschichte — Bestände. Hrsg. vom Bundesministerium der Verteidigung, 1989. S. 14.

² Там жа. S. 23.

³ BA-MA: Findbuch R 20.

⁴ Granier Gerhard. Das Bundesarchiv und seine Bestände. 3. Auflage. Boppard am Rhein. 1977. S. 45.

⁵ BA-MA: Findbuch R 70.

⁶ Гл. падрабязней: *Новікаў С. Я.* Крытычны аналіз як сродак навуковага доследу архіўных матэрыялаў па гісторыі другой сусветнай вайны // Беларускі археаграфічны штогоднік. Выпуск 1. Мн., 2000. С. 152 — 159.

⁷ BA-MA: Findbuch R 6.

⁸ BA-MA: Findbuch R 90.

⁹ Der Archivar, Jahrgang 45. 1992. Heft 3. S. 460.

¹⁰ BA-MA: Findbuch R 93.

¹¹ Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь. Аннот. справ. / Авт.-сост.: С. В. Жумарь и др. Мн., 1998. С. 23.

¹² BA-MA: Findbuch RW 41.

¹³ BA-MA: № 756/197: 30. Waffen-Gren. Division der SS (weissruthenische Nr. 1).

¹⁴ BA-MA: № 756/195.

¹⁵ BA-MA: Findbuch R 84.

¹⁶ BA-MA: Findbuch R 50 I.

¹⁷ BA-MA: Findbuch R 19.

¹⁸ BA-MA: Findbuch R 46.

¹⁹ BA-MA: Findbuch R 31.

²⁰ Internationaler Militärgerichtshof, Bd. 31. S. 84; Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941 — 1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. Boppard am Rhein: Boldt, 1991. S. 1; Gerlach Christian. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. 2. Aufl. Hamburg: Hamburger Edition, 2000. S. 46.

²¹ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941 — 1943... S. 6; Gerlach Christian. Kalkulierte Morde... S. 46.

²² Е. фон Энгельгардт — прыбалтыйскі немец, у час першай сусветнай вайны служыў у асобым штабе нямецкіх войскаў у Мінску і Оршы. Па выяўленых сучасным нямецкім даследчыкам Хрысціянам Герлахам матэрыялах, з 1944 г. Энгельгардт быў кіраўніком аддзела лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўкі акруговага камісарыята ў Навагрудку. Ён жа — аўтар вядомай кнігі: *Weißruthenien. Volk und Land*. Berlin, Amsterdam, Wien und Prag, 1943.

²³ ВА-МА: RW 31/299: Von Dipl.-Forstwirt E. v. Engelhardt. Die Ernährungs- u. Landwirtschaft der Weißruthenischen Sowjetrepublik. Teil 1: Text mit 19 Anlagen. 1941. Bl. 72.

²⁴ ВА-МА: RW 31/299: Bl. 72. Тут выдзелена лічба ў 1 000 000, якая ў арыгінале дадаткова падкрэслена чырвоным алоўкам.

²⁵ ВА-МА: RW 31/299: Bl. 72.

²⁶ Выдзеленая курсівам частка тэксту ў арыгінале мае гарызантальнае падкрэсліванне чырвоным алоўкам.

²⁷ ВА-МА: RW 31/299: Bl. 11.

²⁸ У першым і ў другім выпадках нямецкамоўныя словы «sollen sterben», «sterben» і «verhungern», «verhungern zur Hälfte» пакінуты мной без перакладу з намерам іх выдзялення на фоне надрукаванага тэксту. Іх значэнні: «павінны памерці», «памерці» і «марыць голадам», «напалову замарыць голадам». Нямецкамоўная надпіска ў рукапісе на краі аркуша неразборлівым почыркам вымусіла аўтара гэтых радкоў звяртацца па дапамогу да супрацоўніц чытальнай залы архіва і бібліятэкі Федэральнага ваеннага архіва ў Фрайбургу. Выказваю ўсім шчырую падзяку за дапамогу.

²⁹ Гл., напрыклад: Віталь Галавач. Маленечкая кропелька пад дулам аўтамата: я быў 12-гадовым рабом у фашыстаў // Народная воля. 3.03.2000.

³⁰ Гл.: Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. материалов: В 3 т. М., 1965. Т. 1. С. 179.

³¹ ВА-МА: RW 31/128: Richtlinien für die Führung der Wirtschaft in den neubesetzten Ostgebieten (Grüne Mappe); hrsg. vom Wirtschaftsführungsstab Ost. Teil I: Aufgaben u. Organisation der Wirtschaft. 1. Auflage: Juni 1941, Berlin, 1941. S. 19. Аўтар прытрымліваецца тут рускамоўнага варыянта перакладу па прычыне таго, што зроблены дадатак захоўвае, такім чынам, стыль рускамоўнага тэксту.

³² Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941 — 1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost... S. 6.

³³ Там жа. S. 21.

ДАКУМЕНТЫ

«КАНФІРМАЦЫІ ГАСПАДАРА І ВЫШЭЙШЫХ УСТАНОЎ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, РУСКАГА, ЖАМОЙЦКАГА» ЯК НАМІНАЛЬНАЯ ПУБЛІКАЦЫЯ

Па старажытна-сярэднявечнаму перыяду айчынай гісторыі значную каштоўнасць уяўляе публікацыя прывілеяў. Сярод актавых крыніц ёсць шмат дакументаў, якія звычайна маюць аўтэнтычную назву — «пацвярджэнне» («канфірмацыя»), іншы раз: «прывілей», «ліст». Менавіта такія дакументы ўзнаўляюцца ў дадзенай публікацыі. Археографы звычайна ў рэдакцыйным загаловку называюць іх «прывілеі», «пацвярджэнне» альбо «пацвярджалны прывілей». Правілы ж выдання гістарычных дакументаў патрабуюць уніфікацыі ўсіх элементаў публікацыі. Улічваючы, што прывілеі — неаднародная група дакументаў (з аднаго боку, «прывілей» археаграфічная назва ўзнаўляемых актавых крыніц, з другога боку, крыніцазнаўчая назва для розных разнавіднасцей іх), вызначэнне назвы намінальнай публікацыі ў выпадку, калі ўключаць у яе такія дакументы, мае пэўную складанасць.

Некаторыя беларускія даследчыкі адносяць прывілеі цалкам да заканадаўства¹, іншыя — часткова да заканадаўчых дакументаў, часткова да актавага матэрыялу². На наш погляд, калі разглядаць прывілеі ў цэлым як групу дакументацыі, то няма неабходнасці адносіць іх да заканадаўчых актаў. У крыніцазнаўчай класіфікацыі яны займаюць прамежкавае становішча паміж заканадаўствам і актамі. Калі ж разглядаць прывілеі дыферэнцыравана, тады тыя з іх, у якіх фіксаваліся дамоўленасці паміж дзяржавай і прыватнымі асобамі, паміж дзяржавай і царкоўнымі ўстановамі, захоўваліся правы такіх асоб і ўстаноў, трэба адносіць да актавых дакументаў; прывілеі ж, у якіх надаваліся правы і льготы пануючым саслоўям у межах усёй дзяржавы («земскія прывілеі»), і так званыя «абласныя прывілеі», у якіх надаваліся правы пэўным адміністрацыйным адзінкам

дзяржавы, — да заканадаўчых актаў. Некаторыя даследчыкі адносяць да заканадаўчых актаў і прывілей на магдэбургскае права³.

З вызначэння прывілеяў як афіцыйных актаў, надаваўшых ці пацвярджаўшых правы і льготы саслоўяў, груп насельніцтва і пэўных асоб, напрашваецца выснова, што назву дакументаў, у якіх правы пацвярджаліся, трэба вызначаць як «канфірмацыйны (пацвярджальны) прывілей». Але ўсе так званыя «ахоўныя прывілей», у адрозненне ад прывілеяў «даравальных» і «льготных», з'яўляюцца пацвярджэннямі правоў і звычаяў. Аднак гэта не азначае, што ў іх назву патрэбна дадаваць тэрмін «пацвярджальны». З пункту гледжання метадыкі крыніцазнаўства для выдзялення канфірмацый («канфірмацыя» — слова з лацінскай мовы, мовы мёртвай, і таму больш зручнае для ўжывання, чым шматзначнае слова «пацвярджэнне») як спецыфічнай разнавіднасці актавых крыніц няма падстаў. Таму і ўжываюць назву «канфірмацыя» («пацвярджэнне») у археаграфічным афармленні навуковых публікацый дакументаў. З пункту ж гледжання метадыкі археаграфіі, калі яна зыходзіць не толькі з крыніцазнаўчых распрацовак, а і з абагульнення вопыту практыкі публікацый, у якой назва «пацвярджэнне» распаўсюджана, такая назва мэтазгодна. Акрамя таго, нярэдка сустракаюцца акты, якія вызначаюцца як канфірмацый, але іх нельга адносіць да прывілеяў. Таму дапушчальна ўключаць у праграму публікацый крыніц па айчыннай гісторыі намінальных публікацый і прывілеяў, і канфірмацый.

Ніжэй публікуюцца акты, узятыя з фонду метрыкі ВКЛ. У рэдакцыйных загаловах іх назва вызначана як «пацвярджэнні» (зыходзячы з характару асноўнага зместу актаў і ўлічваючы від публікацыі). Дак. № 1 — 4 можна вызначыць і як «даравальныя пацвярджальныя прывілей». Аднак даравальныя пацвярджальныя прывілей нельга лічыць разнавіднасцю актаў; намінальную публікацыю даравальных прывілеяў можна рыхтаваць, толькі ўключаючы ў яе канфірмацыі.

У № 1 гаворыцца пра тое, што адной і той жа царкоўнай асобе (архіепіскапу Семіёну) другі раз у пажыццёвае ўладанне даецца манастыр з усімі прылеглымі тэрыторыямі, паколькі ён зноў займае пасаду, у адпаведнасці з якой за ім замацоўвалася такое ўладанне. Улада пацвярджае раней выдадзены даравальны прывілей. Пэўны час землямі і маёмасцю манастыра, маючы адпаведны ліст, валодаў уладыка Полацкі Міхаіл, які памёр. У № 2 — паведамляецца, што ў вышэйшую адміністрацыйную ўстанову дзяржавы звярнулася свецкая асоба (дваранін Багдановіч) за пацвярджэннем на нерухомаць, першы раз

замацаваную за ім «до воли» (часова). Пацвярджальным лістом пашыраны часовыя паўнамоцтвы валодання ёю — «до живота» (пажыццёва). Акт № 3 пацвярджае (або зацвярджае) даравальны ліст на маёнтак, дадзены не вялікім князем, а прыватнай асобай з роду Радзівілаў (на той час яна была з вялікім князем у неафіцыйным шлюбе) другой прыватнай асобе. Паводле ліста, апошняя можа распараджацца пажыццёвым уладаннем па сваім жаданні. Як вынікае з фармуляра акта № 4, да вялікага князя звярнуўся знатны феодал Сапега за пацвярджэннем сваіх правоў на нерухомасць, землі і маёмасць, наданых яму прывілеем папярэдняга вялікага князя. Эмісары вярхоўнай улады спрабавалі далучыць яго прыватнае ўладанне (мястэчка, маёнтак з сёламі) да дзяржаўных зямель ці нават ужо ў час падачы чалавітнай адабралі землі, але іх не эксплуатавалі. І Сапега жадае быць упэўнены, што пры новым гаспадары дзяржавы ўладанне будзе за ім замацавана па-ранейшаму ці фактычна вернута.

Пры публікацыі дакументаў ужыты наступныя археаграфічныя прыёмы: тэкст дакумента падзелены на абзацы ў адпаведнасці са зместам і фармулярам; знакі прыпынку расстаўлены па сучасных правілах пунктуацыі; прозвішчы, імёны і геаграфічныя назвы напісаны з вялікай літары; цвёрды знак захаваны ўсюды; дата, што пазначана літарамі, перадаецца арабскімі лічбамі; вынасныя літары і склады ўстаўлены ў радок і набраны курсівам; адсутныя ў арыгінале і ўстаўленыя намі літары ў словах узяты ў круглыя дужкі, устаўкі ад аўтара ў квадратныя дужкі; вынасная літара (паерак) «и» перададзена «й» і набрана курсівам. Па тэхнічных умовах літары «е» і «я» з кропкай у тэкстах дакументаў перадаюцца як звычайныя. Межы радкоў рукапісу дакумента паказаны адной вертыкальнай прамой, межы лістоў — дзвюма вертыкальнымі прамымі. Абазначэнне нумара ліста ў дакуменце даецца ў квадратных дужках.

1. 1537. 02. 04. Кракаў. — Пацвярджэнне кар. польск., вял. кн. літ. Жыгімонта I Старога полацкаму, віцебскаму і месціслаўскаму ўладьку, архіепіскапу Семіёну на манастыр святога Івана Прадцечы на Востраве ў г. Полацку ў пажыццёвае валоданне.

Прывілей владыце полоцкому Семиону | на манастыр светог[о] Івана Предотечи на Острове | у Полоцкѹ.

Жыкгимонт, Божю м(и)л(о)стю корол и великий князь.
Чинимъ явно симъ н(а)шимъ листомъ.

Бил намъ чолом влады|ка полоцкый и витебський, и мстиславский, архиепискуп Семион.| О том, што перво сего дали есмо ему манастыр светог[о] Ивана | Предотечи на Острове у Полоцку, который зъ данины н(а)шое | держал першый вл(а)д(ы)ка полоцкый Мисаил, со всимъ, што к нему при|слушаеть до его живота. И на то он листь н(а)шъ с подпису | руки н(а)шое в себе маеть. А потомъ есмо по смерти вл(а)д(ы)ки | полоцкого Мисайловой архиепискупоу полоцкую и витебскую ему | дали. И он бил намъ чоломъ, абыхмо от того манастыра све|того Ивана его не отдаляли и водле першое данины на|шое при томъ заховали.

Ино ач-колве тот манастыр перед | тымъ особнии архимандрыты с подаян(а)шого дер|живали а кгдаж есмо первой того тот манастыр дали ему | со всимъ держати до его живота, мы и тепер его оттоль || [л. 79 адв.] не рушали. И на то даемъ ему* знову сес н(а)шъ лист.

Маеть он тот | манастыр светого Ивана Предотечи на Острове у Полоцку | держати и вживати со всеми селы к нему прислухающими | и всякими платы, доходы, якъ ся он здавна в себе маеть | водле першое данины и листу н(а)шого аж до живота своег[о], а за нас, г(о)с(по)д(а)ря, маеть он Бога просити.

А на твердость того | и печать н(а)шу казали есмо приложыти к сему н(а)шому | листу.

П(и)сан у Кракове, под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1537, м(е)с(я)ца фев(раля) 4 | ден(ь), индикть 10.|

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 21. Л. 79, 79 адв. Копія канца XVI ст.

2. 1538. 03. 28. Кракаў. — Пацвяджэнне кар. польск., вял. кн. літ. Жыгімонта I Старога гасп. двараніну, пану Зміцеру Багдановічу на мастаўнічае полацкае ў пажыццёвае валоданне.

Лист п(а)ну Дмитру Богдановічу на мо|стовничое полоцкое до его живота.|

Жикгимонт...

Биль намъ чоломъ ¹дворенинь нашъ, панъ Дмить|рей Богдановичъ ¹ и поведиль перед нами, ижъ которое мостов|ничое полоцкое первой того, до воли нашое г(о)с(по)д(а)рьское, ему | есмо дали. Которое жъ онъ за тою даниною нашою и тепер | держыть. Нижли просиль насъ, абыхъмо онымъ мостов|ничымъ полоцкымъ до жьвота его пожаловали.

* Написана двойчы.

¹⁻¹ Падкрэслена алоўкам.

Ино мы, бачачы на его верные к намъ послуги, з ласки нашео на его чолом|битье то вчынили, тое мостовъничное полоцкое до живо|га его ему дали.

Маеть онъ в томъ враде ся справовати / и тыи мосты на дорозе по-лоцькой людми князскими и пан/скими на то, которые перед тымъ здавна ихъ моцы|вали, водле давнього обычаю робити и опъравовати по / тому, яко и перед тымъ бывало.

И на то дали есмо ему | сесь нашъ листь з нашою печатью.

Писанъ в Кракове,| под лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1538, м(е)с(я)ц(а)* мар(та) 28 ден(ь), индикт 11.|

Михайло писарь.|

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 20. Л. 160. Копія канца XVI ст.

3. 1546. 03. 26. Вільня / 1546. 03. [30]. Вільня. — Пацвярджэнне кар. польск., вял. кн. літ. Жыгімонта Аўгуста даравальнага «листа» пані віленскай, пані Барбары Юр'евай Мікалаевіча Радзівілавай і падчашага гасп., васілішскага дзяржаўцы, пана Мікалая Юр'евіча Радзівіла свайму служэбніку, гасп. зямяніну Яну Піліпавічу Кастамалоцкаму на маёнтак Рошы, пазней названага Тарнаў, у поўную ўласнасць.

Потверженье Яну Костомолоцкому имени | Рошы, названого ново Тарновъ, ему от пани виленской,| пани Юревой Радивиловой и от сына ее пана | Миколая на вечност(ь) записаного.

Жыкгимонт Августъ, Божю м(и)л(о)стью корол и великий кн(я)зь [...].|

Чинимъ знаменито симъ н(а)шимъ листомъ, хто на него посмотришь | або чтучи его услышитъ, н(ы)нешнимъ и напотомъ будучимъ, кому *будеть* | потребъ того ведати.

Бил намъ чоломъ землянинъ нашъ, служебъникъ | пани виленское пани Юревое Миколаевича Радивиловое пани Барбары,| а подчашого н(а)шого, державцы василиишского п(а)на Миколая Юревича Радивіла, Ян Филипович Костомолоцкий и повелил перед нами.

Иж п(а)ни виленская || [54 адв. (27 адв.)] пани Барбара поспол зъ сыномъ своимъ, подъчашимъ н(а)шимъ, паном | Миколаемъ, паметаютчи на верные а цнотливые послуги его, которые онъ еще небожичику пану виленскому, малжоньку ее, отъцу его | и по немъ имъ, паномъ своимъ чинил и тепер чинить, дали и даровали | ему за службу его именые свое найма Рошы, а ново прозванный Тарновъ, з людми тяглыми, и

* Написана над радком.

челядью невольною и со всимъ с тымъ яко ся оное | именье само в себе и в пожитъкохъ своихъ маеть ему самому, | и его жоне, и детямъ и потомъ будучимъ ихъ счадькомъ, ничого | на себе и на потомъковъ своихъ не заставаючи, на вечность. На што *же* | они и листь свой с привесистыми печатями своими ему дали | и волность ему описали кому хотя с тымъ именьемъ | служити.

Который жо листь ихъ перед нами онъ покладал | и билъ намъ чоломъ, абыхмо на то дали ему нашъ | листь и тое именье листомъ н(а)шимъ ему подтвердили. |

Гдежь и подъячий наш панъ Миколай, пришедши перед | насъ обличьне, самъ отъ себе и отъ матки своее п(а)ни виленское то перед нами вызнал и объявилъ, же они водъле | того листу своего, который онъ передъ нами покладаеть, | тое именье за службу его на вечность ему дали, и жедяючи насъ за нимъ, абыхмо то ему подтвердить казали.

Ино | мы очевистого вызнанья пана подчасшого, которое онъ самъ | отъ себе и отъ матки своее вчинилъ, выслухавши, и оногo | || [55 (28)] теж листу ихъ ему на то отъ нихъ даного огледавши, казали | его слово отъ слова в сесь нашъ листь уписати. Который жо | такъ ся у себе маеть.

Мы, Барбара Юревая Миколаевича Радивиловая, пани виленская, а Миколай Юрьевичъ Радивиль, подъячий Великого кн(я)зства Литовского, державьца василишский, чи|нимъ явню симъ н(а)шимъ листомъ, каждому доброму кому будеть потребъ того ведати або тчучи его слышати.

Што *ж* мы, | бачечи и паметаючи к намъ верные, цнотливые и пожиточныи | послуги служебника н(а)шого шляхетного Яна Филиповича Костомологского, наместника бирженского, которые онъ чинилъ | небожчику пану виленскому малжонку моему а пану отъцу, и по животе его намъ самимъ до тыхъ часовъ и тепер чинить, и, хотячи ему | за то ласкою н(а)шою нагородити, дали и даровали есмо того служебника н(а)шого Яна Костомологского именьемъ н(а)шимъ наймя Роши, | а ново прозванный *Тарновъ*, на вечистые часы. Ему самому, и жоне его, | и детямъ и напотомъ будучимъ ихъ счадькомъ со всимъ на все | какъ ся тотъ двор, именье н(а)шо, со всими пожитки в себе | маеть, ничого на себе, и на дети ани на потомки н(а)ши не оставуючи | а ни уменьшиваючи, со всею маетьностью: пашнею дворною из земьлею оремою и не оремою, з леси, з гаи, с проробки изъ зарослями, зь се|ножатями, з луги, изъ болоты, из озеры, из реки и речьками, из ставы | || [55 адв. (28 адв.)] и ставищи, изъ млыны изъ ихъ вымелки, изъ потоки водеными из езы, и бобровыми гоны, и ловы звериньными и пташными и со вси|ми пожитки, яко-колвекъ именемъ могутъ быти названы або | наименованы, теж из людьми тяглыми, ис челядью невольною, изъ земьями | пустовьщинами и со всимъ с тымъ яко ся здавна

тотъ двор в собе | маеть, и што здавна к тому двору Тарнову прислухаеть, яко его м(и)л(о)сть | панъ виленський купил и держал на себе и мы сами, кромь людей Репьшан|цовъ, тыхъ есьмо ему не дали.

И маеть то он мети со вьсимъ правомъ и волностями на вечистые часы и того всего вживати яко есть | вышей описано. А мы вжо сами и потомьки н(а)ши в тотъ двор Тарново | не маемъ ничимъ ся уступовати, а ниякимъ правомъ руша|ти и никоторыхъ причинъ к тому мети не маемъ.

И дали есьмо | имъ вольность с тымъ именемъ Тарновомъ служити добро|вольне яко при животе, такъ и по животе н(а)шомъ кому будетъ | ихъ добрая воля.

И волно будетъ имъ тотъ двор Тарново, со вьсимъ | яко есть вышей-описано, отъдати, продати, и замѣнити и ку сво|ему лепьшому и пожиточьному обернути такъ, яко сами налепей | зрозумеючи. А мы сами, и дети и потомьки н(а)ши, в тое именьє вышей|речоное Тарновъ, никоторого уступу вже не маемъ мети.

И на то дали | есьмо Яну Костомолотьскому сесь нашъ листь с присестыми н(а)шими | печатьми и подписом руки моее ...|| [56 (29)].

И з ласки наше, на жаданьє п(а)на подчашого, и на чолом|битьє того Яна Костомолотьского то есьмо учинили, на то дали | ему сесь нашъ листь и тое именьє Тарновъ, отъ пани виленское и от | сына ее пана подчашого ему даное, потвержаемъ симъ н(а)шимъ ли|стомъ ему самому, и его жоне, и ихъ дetyамъ и напотомъ буду|чимъ ихъ счадкомъ вечно и навеки непорушьно.

Маеть онъ самъ | и его потомьки тое именьє вышей|мененое на себе держати, и его | вживати и кому хотя с тымъ именьемъ служити водле дару | и листу п(а)ни виленское и с(ы)на ее п(а)на Миколая на вечныйи часы.

А на | твердость того и печать нашу казали есьмо привесити к сему | н(а)шому листу.

П(и)санъ у Вилни, под леть Бож(его) нарож(енья) 1546, | м(е)с(я)ца март(а) _ _ _ _ * ден(ь), иньдикть 4. |

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 30. Л. 54 — 56. Копія канца XVI ст.

4. 1546. 04. 05. Вільня. — Пацвярджэнне кар. польск., вял. кн. літ. Жыгімонта Аўгуста першага прывілея маршалку гасп., дзяржаўцы браслаўскаму, пану Паўлу Іванавічу Сапегу на замак і мястэчка Кодзень з сёламі Страдча, Галубле, Вычалкі, Палоскі ў Берасцейскім пав. у поўную ўласнасць.

* У рукап. прагал, лічба месяца адсутнічае.

Потверженьє пану Павлу Ивановичу Со|пезе замьку Кодня и прыгом некоторых | сель водлуг первое данины на вечность.

Жиггимонтъ Августъ, Божю м(и)л(о)стю корол и великий князь [...].|

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотреть або | чтучи его услышитъ, нинешньимъ и напотомъ будучимъ, кому будеть | потребъ того ведати.

Што есьмо *первей* сего за некоторыми справями вы|сылали комисарей нашихъ противьку маршалька н(а)шого, державьцьи бря|славского, пана Павла Ивановича Сопеги. О томъ, ижъ яко было насъ справено,| што отецъ пана Павловъ, панъ Иванъ Сапега, и онъ самъ многии люди, и земли,| и пущи, кгрунтьу нашего замьку Берестейского под собою держали и замокъ | и место Коденьское на кгрунтье нашемъ осадили и за себе то привла|щили. Гдежь справа за слушьными а справедливыми доводы то ся | было знашьло и оказало, же панъ Иванъ Сапега и панъ Павелъ на властном | кгрунтье нашомъ замочокъ Кодеи себе поставили и местечко осадили,| и к тому замочьку и месту своему немало людей и земель нашихъ за себе привла|щили и осадили. Какъ же за онымъ слушьнымъ а доводнымъ правомъ | тотъ замочокъ и место Кодеи и село Страдча, Голубьле, Вычольки, Полоски | з людьми и пущи кгрунтьу н(а)шого к тому именью забраные, на насъ, г(о)с(по)д(а)ра,| были взяты, и къ замьку нашему Берестейскому привернены, и к рукамъ | нашимъ г(о)с(по)д(а)рскимъ держаны. Якоже панъ Павел Сапега насъ, г(о)с(по)д(а)ра, в томъ найдоваль,|| [68 адв. (41 адв.)] и особливое ласки а милосердзья нашего г(о)с(по)д(а)рского наследовал, абыхьмо ласку | нашу в томъ з нимъ учинили, и знову з особливое данины и ласки н(а)шое г(о)с(по)д(а)рское | тымъ его пожаловали и оный замокъ и место Коденьское, и тыи села, люди и земли,| и пущи, с права к рукамъ нашимъ взятыи, ему zase вернули и то ему дали. | О чомъ жо и некоторы с пановъ рад нашихъ насъ за нимъ у причинё жадали. |

Ино ачь-коллекъ тотъ замочокъ и место Кодеи, и тые села, люди и земля,| и пущи слушьнымъ а справедливымъ правомъ к рукамъ нашимъ были | взяты. Ку чому бы вжо онъ прийти не могъ, нижьли памяючи есьмо | на отца его, пана Ивана Сапеги, зацнныи а знаменитые заслуги, которые | онъ его королевской м(и)л(о)сти пану отьцу нашему и речи посполитой земской | верне а цнотливе чинил и добре то паслужовал, и на важньныхъ послугахъ | и поселствахъ частокротъ бывал, такъ тежь и, особливе маючи бачност | на пана Павла Сапегу и его послуги, которыи онъ королю его м(и)л(о)сти пану отцу | нашему чинил, и намъ тепер чинить. И не въ жадень обычай права, которое | бы панъ Павел и той речи по себе мел, и за которымъ бы то мело быть | ему вернено, лечъ з особливое ласки н(а)шое г(о)с(по)д(а)рское тотъ замокъ и место

Коден[ское, и тыи села Страдче, Голубъле, Вычолки, Полоский з людъми и земьями,] пущами и ловы звериными, и со всьимъ с тымъ, што-колвекъ на насъ, г(о)с(по)д(а)ря,] з рукъ его, за отъеханьемъ комисарскимъ, од Кодна было взято, ему и его | потомькомъ знову есьмо дали и даемъ, и то ему самому и его жоне, и де|тямъ, и напотомъ будучимъ ихъ счадкомъ на вечныйи часы потвержаемъ,| ничего на насъ и потомьков нашихъ тамъ не выймуючи ани zostавуючи.]

Маеть онъ самъ и его потомьки тотъ замокъ и место Кодьно, и тые | села з людъми и земьями, пущами и з ловы зверинными, съ ставы, съставищи. | || [69 (42)] з млыны и ихъ вымелки, из деревомъ бортнымъ, съ сеножатыми и со всякими | платы, доходы, пожитъки, которыи колвекъ якимъ именовъ могутъ | названы або менены быти, и со всьимъ с тымъ яко ся тотъ замокъ и место | Коденьское и села здавна сами в себе, и в границах, и в обыходехъ своихъ | мають, и потому яко то онъ и *первей* держаль водле данины и привилія | короля его м(и)л(о)сти пана отьца нашого и водлугъ теперешнее данины | и привилія н(а)шого вечно и навеки, непорушьно.

А што ся тычетъ тыхъ | листовъ, за которыми то в него было отъехано, ино тыи листы на жадной | шкоде и переказе вперед ему и его потомькомъ быти не мають нине | и напотомънии часы.

А на твердость того и печать нашу казали есьмо | привесити к сему нашему листу.

П[и]санъ у Вилни, под леть Бож(его) нарож(еня) 1546, м(е)с(я)ца апрел(я) 5 день, индиктъ 4.]

Пана Горностаева справа.]

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 30. Л. 68 — 69. Копія канца XVI ст.

¹ Письмовыя крыніцы па гісторыі Беларусі IX — XVIII стст. Складальнік С. В. Палуцкая. Гродна, 1993. С. 33; Юхо Я. Прывілеі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1999. Т. 5. С. 579.

² Галенчанка Г. Я. Вялікае княства Літоўскае. Крыніцы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Т. 2. С. 412 — 413.

³ Юхо Я. Граматы на магдэбургскае права // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 115.

Публікацыя В. С. Мянжынскага і Ю. У. Несцяровіча

АЎТАБІЯГРАФІЧНЫ ДАКУМЕНТ М. В. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКАГА

Апошнімі гадамі актывізавалася вывучэнне жыцця і навуковай спадчыны аднаго з заснавальнікаў айчыннай гістарыяграфіі і археаграфіі М. В. Доўнар-Запольскага. Першым вынікам гэтай працы стаў выхад у свет некалькіх прысвечаных яму работ¹. Наспела таксама неабходнасць у стварэнні навуковай біяграфіі вучонага, для чаго распачаты вышукі дакументаў і матэрыялаў у архіўных сховішчах Беларусі, Расіі і Украіны. Значную цікавасць у гэтым плане ўяўляе асабісты фонд М. В. Доўнар-Запольскага ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Украіны ў Кіеве (Ф. 262), які адлюстроўвае галоўным чынам кіеўскі перыяд жыцця і дзейнасці навукоўца ад 1880-х да 1910-х гадоў.

Сярод шматлікіх і разнастайных матэрыялаў фонду, звязаных з даследчыцкай і грамадскай дзейнасцю, а таксама эпістальнай спадчынай М. В. Доўнар-Запольскага, прыцягваюць увагу біяграфічныя і аўтабіяграфічныя даведкі розных гадоў (спр. 1, 2, 31). Найбольш поўнай з іх з'яўляецца прыведзеная ніжэй запіска, складзеная самім навукоўцам на імя міністра юстыцыі Расійскай імперыі (Ф. 262, воп. 1, спр. 31, л. 1 — 6). Дакумент уяўляе сабой машынапісны чарнавы варыянт (відавочна, што чыставы быў адпраўлены адрасату) з рукапіснымі праўкамі. Сустрэкаюцца пропускі некаторых фрагментаў, што, аднак, не парушае агульнага сэнсу і зместу тэксту. Запіска не датавана, але архіўная справа, у якой яна захоўваецца, пазначана 1914 годам. Можна, аднак, дапусціць, што дакумент мог быць складзены некалькі раней (у 1913 г.) у сувязі з пераабраннем у сакавіку гэтага года Папячыцельскім саветам вучэбнага камітэта Кіеўскага камерцыйнага інстытута М. В. Доўнар-Запольскага на пасаду дырэктара інстытута. Так ці інакш, але запіска адлюстроўвае найбольш плённы перыяд у жыцці навукоўца, звязаны з Кіеўскім універсітэтам Св. Уладзіміра і Кіеўскім камерцыйным інстытутам. Акрамя факталагічных звестак, некаторыя з якіх з'яўляюцца унікальнымі, ён цікавы ацэнчаным вызначэннем М. В. Доўнар-Запольскім уласнай чыннасці ў галіне навукі і адукацыі.

Тэкст падаецца ў адпаведнасці з патрабаваннямі сучаснай арфаграфіі рускай мовы.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
Г. МИНИСТРУ ЮСТИЦИИ²

**Записка ординарного профессора Университета св. Владимира
и директора Киевского коммерческого института доктора русской
истории, статского советника Митрофана Викторовича Доўнар-
Запольского о его служебной и научной деятельности**

По окончании в 1894 г. Университета св. Владимира по историко-филологическому факультету я был оставлен при университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре русской истории и летом того же 1894 г. отправился в Москву для научных занятий. С декабря 1894 я поступил на службу в Московский архив Министерства юстиции, сначала в качестве прикомандированного к архиву, а с 1897 г. был назначен старшим помощником архивариуса Метрики литовской. Одновременно преподавал в гимназии.

С 1899 г. начал чтение лекций в качестве приват-доцента в Московском университете. С начала 1901/02 учебного года перешел на кафедру русской истории в Университет св. Владимира, сначала в качестве [...] ³

В 1901 г. защитил магистерскую диссертацию под заглавием Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, а в 1905 году получил степень доктора русской истории, защитил диссертацию под заглавием Очерки истории организации сельского населения Великого княжества Литовского в XVI в.

С начала 1906/07 учебного года был назначен директором Высших коммерческих [...] * Киевского коммерческого института назначен его директором в какой-либо должности, а равно и в должности ординарного профессора Университета состою и по настоящее время.

Отношение к архивам и архивоведению

Вся моя научная деятельность и общественная самым тесным образом связана с изучением архива, архивных материалов, способов охраны и описания архивных материалов, наконец, спасения погибающих частных архивов. Эта деятельность выражалась в самых разнообразных формах. В 1897 г. по моей инициативе была учреждена при Московском археологическом обществе особая археографическая комиссия, которая имела своей целью теоретическое изучение архивоведения и практическое — изучение и спасение неизвестных и малоизвестных архивов. Я был секретарем этой комиссии до перехода моего в Киев, то есть в течение пяти лет. Могу спокойно указать, что руководство

* У арыгінале пропуск.

этим ученым учреждением и оживление его деятельности лежало на мне. [...] ссылаясь на протоколы, напечатанные в трудах этой комиссии, что на мою долю пришлось много работы по оживлению деятельности комиссии и даже по оживлению интереса к архивам в русской науке.

Протоколы археологических съездов, начиная с Киевского съезда 1889 [?] г., могут также свидетельствовать о том, что я пользовался и этими учеными собраниями для тех же целей. Служба в Московском архиве Министерства юстиции связывала меня с другими сторонами архивного дела. Здесь я усердно работал в качестве архивиста. Я приводил в порядок вверенный мне отдел, и результатом моей деятельности остались целые томы архивных описей. Эта работа в архиве дала мне тот опыт, который необходим для научного установления характера архивных описей, и несомненно еще более подготовила меня к умению соизмерять количество потребного труда для ведения описаний, а равным образом научила меня способам утилизации[?] труда архивиста. Могу сказать положительно, что только сотни и тысячи листов исписанной бумаги могут дать навык в составлении описей и, разумеется, могут научить способам контроля в составлении их.

Будучи на службе в архиве, я был неоднократно употребляем тогдашним начальником управляющим архива, покойным г. Самоквасовым, для составления докладных его записок министерству по тем или другим вопросам упорядочения архива. Для целей составления докладов министерству я был несколько раз командирован Самоквасовым для изучения других архивов, например Варшавского архива, Императорской публичной библиотеки, Московского архива Министерства иностранных дел. В особых записках мною были представлены результаты моих исканий, опять-таки для представления по некоторым вопросам в министерство.

Наконец, мои отношения к архивам выражались в том, что, не довольствуясь занятиями в том архиве, в котором служил, старался ознакомиться с другими архивами. Привыкнув до начала моей научной деятельности к изучению архивного материала и к изучению устройства архивов, я продолжаю по настоящее время расширять свои познания в этом деле. Частью по собственной инициативе, частью будучи командирован Университетом св. Владимира я занимался во всех важнейших русских архивах и частью иностранных. Я привожу список архивов, где мне приходилось работать, причем ссылаюсь только на архивы, где работа имела более или менее длительный характер, только в том случае, когда результаты этих работ отразились уже в напечатанных моих учебных трудах.

Так я занимался в:

В Москве:

Московский архив Министерства юстиции
Московский архив Министерства иностранных дел
Московский дворцовый архив
Синодальная библиотека
Рукописное отделение Румянцевского музея
Архив Московского генерал-губернатора.

В Петербурге:

Рукописное отделение Публичной императорской библиотеки
Государственный архив
Архив Министерства земледелия
Военно-учебный архив Главного штаба.

В Киеве:

Киевский центральный архив.

В Вильне:

Виленский центральный архив.

В Варшаве:

Варшавский архив при Казенной палате
Варшавский главный архив при Судебной палате
Рукописное отделение библиотеки гр. Красинских.

В Кракове:

Библиотека гр. Чарторыйских
Университетская библиотека.

Во Львове:

Библиотека Оссолинских
Бернардинский архив
Городской архив при Бернардинском монастыре.

Я занимался во многих провинциальных архивах (Костромы, Ярославля, Новгорода, Владимира), откуда извлекал нужные мне материалы, многие архивы осматривались не имея нужды для занятий, кроме того, я ознакомился с знаменитым Несвижским архивом гр. Радзивиллов и много работал в частном архиве гр. Бутенева-Хрептовича в Щерсах.

Научная деятельность

Научно-литературная моя деятельность началась очень рано, с средних классов гимназии. Аттестат зрелости я получил в 1889 г., но уже к тому времени мною был помещен ряд исторических, этнографических и статистических статей в повременных изданиях. Первая моя книжка, вышедшая отдельно, «Белорусская свадьба» и «Свадебные песни», вышла в 1888. К 1889 или 90-м гг. относится издание мною календаря Северо-Западного Края, в котором опять-таки мною были помещены статьи научного характера.

В 1891 г. уже в университете вышла первая моя большая книга под заглавием «Очерки истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в.», за ней последовали затем мною были напечатаны* тогда же на студенческой скамье исследования по этнографии и социологии в журналах «Этнографическое обозрение», «Живая Старина» и нек. других. Я упоминаю об этих ранних статьях и книгах потому, что они до сих пор не вышли в тираж, так как на них ссылаются, их читают, для чего часть ранних работ недавно пришлось переиздать. Следовало и переиздать другую часть. Со времени окончания университета, то есть с 1894 г., моя научная деятельность почти исключительно базировалась на материалах, извлеченных из тех многочисленных архивов, где мне пришлось заниматься. Кроме самостоятельных работ, мне неоднократно приходилось редактировать сборные работы, а также пришлось напечатать несколько томов и несколько книг архивных материалов. Пе-

* Так у гэксце.

чтение материалов я продолжаю теперь наряду с самой работой над самостоятельными исследованиями.

Я прилагаю список своих трудов*. Могу только заметить, что в своих работах мне приходилось касаться самых различных отделов русской истории: Московского периода, Литовско-Русского периода, истории новейшего времени, археологии, наконец, я уделял время и труд вопросам этнографии, обычного права и русской диалектологии, издаванию этнографических материалов и проч.

Профессорская деятельность

Моя деятельность в качестве университетского преподавателя началась в Московском университете и продолжается в Киевском. Здесь я читаю курсы по истории Московского периода Импер[ии], также курсы по обзору юридических источников по истории русского права и некоторые другие курсы. В Киевском коммерческом институте я читаю историю русского права и новейшую русскую историю.

Вместе с тем моя профессорская деятельность сопровождалась, как обычно это бывает, чтением публичных лекций, курсов, учебных докладов. С чувством особенного удовлетворения могу сообщить, что десятилетняя моя работа в Киевском университете не прошла бесследно в деле подготовки будущих деятелей науки. Из оставленных мною при университете для приготовления к профессорской кафедре пять молодых ученых уже в достаточной мере успели заявить себя в научном отношении, кроме того, надеюсь, что из других, мною уже подготовленных, выработаются еще научные силы.

Административная деятельность

С 1906 г. я сделался директором высшего учебного заведения. [Не разб.] многие условия моей личной жизни подготовляли меня к административной деятельности. Но все же на административном поприще мне довелось провести такую работу, которая редко приходится на долю других.

Высшее учебное заведение началось без средств, без определенной программы, без определенного состава преподавателей, даже с неопределенным составом учащихся. Пришлось разрабатывать программу, усатанавливать предметы преподавания, подбирать преподавательский персонал, налаживать учебную машину, наконец, пришлось и приходится просивать и подбирать контингент учащихся. Институт не имел никакого имущества, приходилось уметь быть экономным. Когда скопились средства, пришлось покупать до [неразб.], вести сложные по-

* У архіўнай справе спіс адсутнічае.

стройки, устраивать лаборатории, музеи, библиотеку, кабинеты. При всем том кругом в последние годы происходили студенческие волнения, учебное заведение открыто еще в годы революции при разнообразном составе учащихся, из которых добрая половина состоит из евреев, пришлось бороться против забастовок и т. п. Из этих обстоятельств до сих пор мне удавалось выходить очень счастливо. Даже в последние годы я обошелся без помощи полиции, к которой не приходилось прибегать, ни к каким мерам репрессий. В Киевском институте не было ни попыток к обструкциям — ни забастовок, лекции проходили спокойно без перерыва, хотя и при несколько уменьшенном количестве слушателей.

После книг я представляю Официальную записку о Киевском институте*, которая может дать понятие об организационной работе, положенной при устройении этого учебного заведения.

¹ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). М.—Брянск, 1997; Даследчык гісторыі трох народаў: М. В. Доўнар-Запольскі. Гомель—Рэчыца, 2000; Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі. Біябібліяграфічны паказальнік. Мн., 2001.

² У 1906 — 1915 гг. гэту пасаду займаў І. Р. Шчаглавітаў.

³ У маі 1901 г. загадам Міністэрства народнай асветы М. В. Доўнар-Запольскі быў пераведзены з Маскоўскага універсітэта ў Кіеўскі ў якасці прыват-дацэнта кафедры рускай гісторыі. Пасля абароны магістэрскай дысертацыі (1901 г.) у ліпені 1902 г. зацвержаны выконваючым пасаду экстраардынарнага прафесара той жа кафедры.

Публікацыя В. М. Лебедзевай

«НЕИЗВЕСТНАЯ ДОРОГА» ПАРТИЙНОГО АРХИВА

*(Из воспоминаний заведующего партархивом ЦК КП(б)Б
Ф. О. Попова об эвакуации партархива в г. Уфу в начале
Великой Отечественной войны)*

После ликвидации Истпарта в августе 1938 г. партархив, который располагался в Могилеве (в здании обкома партии), перешел в непосредственное подчинение ЦК КП(б)Б. Его заведующим стал Ф. О. Попов.

* У архіўнай справе запіска адсутнічае.

Федор Осипович родился 9 июля 1907 г. в д. Большое Южаково Котельничского уезда Вятской губернии (теперь Кировская обл., Россия). В 1928 г. Черновским РК ВКП(б) принят кандидатом в члены ВКП(б) (с 1931 г. — член партии) и был направлен на учебу в Вятский рабфак. По его окончании в 1932 г. командирован на учебу в Московский историко-архивный институт на отделение научных работников ИМЭЛ при ЦК ВКП(б). Во время учебы (1932 — 1936) являлся секретарем парткома института. С июля по октябрь 1936 г. работал в ЦАУ СССР зам. заведующего отделом союзных республик. В октябре 1936 г. ЦК ВКП(б) и орготделом ЦИК СССР переведен на работу в Белоруссию, где с ноября по июль 1937 г. работал зам. управляющего ЦАУ БССР по научно-методической части. С марта по сентябрь 1938 г. Федор Осипович — директор республиканского дома партийного просвещения при ЦК КП(б)Б. Решением ЦК КП(б)Б от 26 сентября 1938 г.¹ утвержден заведующим Партархивом ЦК КП(б)Б, где и проработал до февраля 1955 г.

Воспоминания Федора Осиповича по истории партархива, в том числе и в годы Великой Отечественной войны, публикуются впервые. Они были случайно обнаружены его дочерью — Валентиной Федоровной Поповой и переданы в Национальный архив Республики Беларусь в ноябре 2000 г., где в настоящее время проходят научно-техническую обработку. Одна из тетрадей черновых записей озаглавлена автором «Неизвестная дорога». Следует отметить, что публикуемые материалы — лишь небольшая часть книги, которую начал писать сам Федор Осипович, но не успел. Он скоропостижно скончался на 64 году жизни 9 сентября 1970 г.

... В это время я был дома, занимался с дочерью и сыном, а жена готовилась, чтобы всей семьей пойти на праздник физкультурников. Услышав о войне, жена и дети заревели, а я побежал в [свой] кабинет на работу, чтобы связаться с ЦК по телефону и посоветоваться, что нам делать. Из приемной ЦК мне секретарь ответила, что в кабинете Пономаренко П. К. идет заседание бюро ЦК КП(б)Б. К телефону подошел заведующий оргинструкторским отделом ЦК Озирский и ответил, что «пока ничего не делайте, ждите указаний». В кабинет пришли взволнованные все работники партархива. Оставив работников, я поднялся на второй этаж в кабинет первого секретаря обкома партии Макарова И. Н., у него находились члены бюро обкома и горкома партии, облисполкома и горисполкома.... Возвратившись в кабинет, провел совещание работников, на котором решили: вскрыть НЗ (неприкосновен-

ный запас) мешков и по значимости фондов приступить к упаковке дел и материалов. Пять суток работники партархива — хранитель фондов Рай М. С., инструктор Головач В. А., архивно-технические работники Азаревич А. П., Дусович Г. И., Певцова Ф. Э., Рогова Р. А. и Цыбилина Х. Д., машинистка Абрашкина О. Х., секретарь-машинистка Кошкина Н. А. и уборщица Зарубова А. И. — дни и ночи паковали дела и материалы. Мешков НЗ не хватало для упаковки, пришлось привезти с базы «Заготзерно» еще более тысячи мучных(!) мешков. Архивная и мучная пыль разъедала дыхательные органы работников, но они настойчиво продолжали работу по подготовке партархива к вывозу из города.

24 июня я поручил заведующему партархивом Могилевского обкома партии Василенок, чтобы упаковали дела и материалы на случай эвакуации. По этому же вопросу позвонил в партархив Витебского обкома КП(б)Б. С остальными партархивами связаться по телефону не удалось.

Рано утром 25 июня в Могилев ехали ЦК КП(б)Б и правительство БССР. В 5 часов утра в мой кабинет пришли секретарь ЦК КП(б)Б Малин Владимир Никифорович, заведующий оргинструкторским отделом Озирский и другие работники ЦК. Поинтересовались как идут дела. Я сказал, что дела и материалы основных фондов упакованы и продолжается работа над остальными. Владимир Никифорович (Малин) заметил, что посоветуется в ЦК и вышел из кабинета. Оставшиеся в кабинете работники с изнуренными лицами и воспаленными глазами сидя заснули на диване и на стульях.

С переездом ЦК и правительства в Могилев усилились налеты фашистских самолетов на город. В тот день, 25 июня, на центр города упала первая бомба. На Вербовой улице прямым попаданием был разрушен дом Минкина. В середине дня, после тревоги, зашел в кабинет первого секретаря обкома партии, в котором находились первый секретарь ЦК КП(б)Б Пономаренко П. К., маршал Шапошников Б. М., секретарь ЦК Малин В. Н., Ганенко И. П., Горбунов Т. С. и другие работники ЦК и правительства. Доложил, что дела и материалы партархива готовы к отправке. Пономаренко П. К. немногословно сказал: «Готовьте транспорт для вывозки, для сопровождения партархива возьмете с собой трех работников и направляйтесь в распоряжение ЦК ВКП(б)». Заведующему оргинструкторским отделом Озирскому поручил организовать охрану и сопровождение вагонов партархива. Возвратясь в свой кабинет, стал думать, как мне получить вагоны и автомашины, где взять рабочую силу для погрузки партархива в машины и вагоны? О решении вопроса об эвакуации партархива работникам не сказал, чтобы не распускать слух и не нервировать их. Сначала пошел к начальнику Могилевского отделения ЖД Медведеву А. А., чтобы [он] запросил

20 вагонов через Оршу на Москву для отправки партархива. Сообщив, что путь на Оршу закрыт, он поручил начальнику товарной станции оформить документы движения вагонов через Кричев и Сухиничи на Москву. Вагоны для погрузки поставить на запасную колею станции Могилев-2. Начальник товарной станции потребовал оплатить вагоны раньше, чем подадут вагоны. Не теряя минуты, возвратился в партархив, выписал чек на 10 тыс. рублей и направил секретаря Кокоскину Н. А. в банк. Она быстро принесла деньги. С оплатой вагонов стали подавать их на указанное место. На очереди стал вопрос получения 15 — 20 автомашин для транспортировки партархива в вагоны... Вторично звоню начальнику гарнизона полковнику Воеводину И. П. и настойчиво требую автомашины. Он меня убеждает и подтверждает, что весь автотранспорт находится в распоряжении Терехова И. Т. (председатель Могилевского облисполкома). Я пошел в Дом правительства в кабинет Терехова И. Т., у которого сидел нарком Крупня. Повысив голос, обложил его благим матом и от имени секретаря ЦК и члена Военного Совета фронта Пономаренко стал наступать на него, требуя немедленно выделить 15 — 20 автомашин... Вечером (25.06.1941 г.) машины стали прибывать... Вокруг здания курсанты школы НКВД рыли траншеи для защиты обкома партии. Я вышел к строителям и спросил, кто начальник? ... Лейтенант, не спросив кто я, дал команду идти за мной. Около 50 — 70 человек пришли на первый этаж обкома; получив задание, через окно архивохранилища стали грузить мешки с делами партархива на машины и вывозить в вагоны под наблюдением работников партархива. Курсанты, уставшие за день на сооружении траншеи, долго грузить не могли. Поблагодарив [их] за работу, отпустил. Около 12 часов ночи пошел в общежитие ФЗО, поднял по тревоге учащихся [и] повел их грузить спецгруз. Погрузка шла медленно, ученикам тяжело было носить мешки, они выбивались из сил, залезали на стеллажи и ложились спать. Вынужден был отпустить [их] в общежитие. Время подходило к 2 часам ночи. Сам пошел в общежитие строителей... Наспех одетые рабочие собрались у двери и за мной двинулись в здание обкома партии. Поднявшись на лестницу второго этажа, объяснив особое задание, объявил, что если выгрузят и вывезут груз до 5 — 6 часов утра, то каждому будет выплачено по 5 рублей. Задание было выполнено в установленные сроки.

...Партархив ЦК КП(б)Б и две машины текущего архива ЦК, привезенного в Могилев, были погружены в 8 вагонов-пульманов. В 9-й вагон-пульман погрузили партархив Могилевского обкома партии, дела и материалы Минского и Белостокского обкомов КП(б)Б, материалы и документы ряда райкомов партии западных областей республики и несколько ящиков [от] воинских частей. В 10-й двухосный вагон погру-

зили дела и материалы НКВД и НКГБ БССР, привезенные на машинах из Минска. Сопровождали этот вагон мужчина и женщина.

...Потом все работники со слезами на глазах собрались в моем кабинете. Зачитал приказ № 17 по партархиву от 26 июня 1941 г.² (об отправке архива особым эшелонем в распоряжение ЦК ВКП(б)Б — г. Москву. Сопровождающие: заведующий партархивом ЦК КП(б)Б и уполномоченный ЦК КП(б)Б и СНК БССР по Башкирской АССР по отбору кадров для партизанского движения Белоруссии Попов Ф. О., хранитель фондов Рай М. С. и инструктор партархива Головач В. А. с семьями. Поблагодарив работников за самоотверженный труд в условиях постоянных тревог и бомбардировок с воздуха, всем оставшимся в городе выдал зарплату за месяц вперед, тепло попрощались и поцеловались друг с другом с надеждой скорого возвращения в Могилев. Работники пошли по домам, а Головач, Рай и я поехали на квартиры, чтобы быстро собрать семьи в дальний путь... Отправив семью в вагон, я пошел на станцию, чтобы выяснить, когда отправят наши вагоны... Пролезаю через толпу народа к коменданту-полковнику с просьбой, чтобы скорее отправили вагоны... Не добившись положительного ответа, позвонил П. К. Пономаренко о том, что задерживают отправку вагонов. Пантелеймон Кондратьевич ответил, что на Бобруйск совершен массовый налет вражеских самолетов, возможен такой налет на Могилев, надо скорее выводить вагоны из зоны города. Примем меры, сказал он, и пожелал счастливого пути.

...Около 11 часов вечера (26.06.1941 г.) мы стояли в голове эшелона с нарядом охраны НКВД. Оставив Могилев, эшелон двинулся вперед. Половина среднего вагона была загружена мешками архива, а во второй находились сопровождающие и их семьи. Утомленные за пять суток тяжелой работы по эвакуации, мы быстро уснули. Сквозь сон слышали взрывы, от волн которых эшелон катался взад и вперед. К вагону бежит командир наряда охраны и докладывает: над эшелонем низко летят два фашистских самолета, сбросили бомбы поблизости, от осколков которых имеются раненые. Разрешите, он просит, открыть огонь из винтовок по самолетам. С предложением командира я не согласился, полагая, что если фашистские летчики заметят стрельбу, то снова нанесут удар по эшелону. Это может привести к новым жертвам. Взволнованный командир согласился с моим мнением. Фашистские стервятники сбросили зажигательные бомбы на строения полустанка, развернулись и улетели. Около плавающего дома стояли женщины с детьми и горько рыдали. Это было на полустанке за Рестой, в 20 километрах от Могилева.

...Около 3 часов утра, 27 июня, мы прибыли на последнюю в области узловую станцию Кричев, на которой стояло много воинских эшелонев и эшелонев с эвакуированным населением западных областей

республики. Паровоз от нашего эшелона отцепили. Около 10 часов (утра) подали паровоз к нашему эшелону. В половине дня прибыли в Рославль. Станция забита эшелонами. Простояли до глубокой ночи.

28 июня утром прибыли в Сухиничи. Паровоз отцепили. Военные эшелоны идут без остановок на запад. Подтверждается, что поезда и эшелоны на Москву не пропускают. Никаких исключений нет. Пропуска наркомата нет, значит, и разговор по этому вопросу короткий. Вечером наши вагоны отправили в общем потоке эшелонов в обход Москвы.

Утром 29 июня наш эшелон прибыл в Козельск. Поток воинских эшелонов увеличивается и увеличивается. На станции выяснилось, что никаких документов на наши вагоны не имеется, они остались на станции Сухиничи с направлением на Москву. Вагоны с документами партархива стали безхозными (!). Почти на каждой станции интересовались нашими вагонами, выручало удостоверение о сопровождении их.

29-го днем прибыли на узловую станцию Волово, где простояли меньше, чем на других станциях. Здесь действовал первый эвакупункт по дороге с запада. Эвакуированное население, по их желанию, направляли в район для работы в колхозах. На площадке около вагонов меня встретила Тышкевич — секретарь приемной управления делами ЦК КП(б)Б. Она рассказала, что эшелону из Минска, в котором ехали работники ЦК, удалось проехать через Оршу на Смоленск, а потом [его] повернули на Рославль в обход Москвы. Тышкевич после бомбардировки Минска 24 июня осталась в одном платье, без вещей и денег. Из кассы партархива я выдал ей 100 рублей.

...По дороге встречали секретарей ЦК КП(б)Б Калинин П. З и Авхимовича Н. Е.

Ночью с 29 на 30 июня прибыли на станцию Лев Толстой. 30-го днем эшелон прибыл в Мичуринск. Снова хождение к начальнику станции и дежурному от горкома ВКП(б). Такого случая, когда груз направляют в ЦК ВКП(б), не было. Приезжают секретарь горкома и другие работники, рассматривают удостоверение на сопровождающих, смотрят вагоны с материалами, совещаются и объявляют, что ничего сделать не могут, на Москву пропускают только воинские эшелоны, а у вас груз гражданский. На этом разговор и кончился. Езжайте дальше!

Утром 1 июля приехали в Тамбов... Обращаюсь к начальнику эвакупункта за советом, что же делать? Он указывает [на] секретаря обкома ВКП(б). Прошу помочь отправить вагоны на Москву или разрешить разгрузку партархива в Тамбове... Езжайте до Ртищева, там находится центральная комиссия по эвакуации, с нею и решайте свои вопросы.

Днем 1 июля приехали в Кирсанов. Стояли долго, пропускали воинские эшелоны на запад. В палатке взяли хлеба, консервов, сахара и опять в дорогу.

2 июля утром прибыли в Ртищево. Центральная эвакокомиссия во главе с уполномоченным СНК решила: направить вагоны с партархивом на Москву. Уполномоченный предупредил, что придется постоять, пока не подойдет маршрутный воинский эшелон на Москву. С радостью на душе наши вагоны прицепили к воинскому эшелону и ночью оставили Ртищево.

До Москвы ехали около 2 суток. Следуя обратным путем через Кирсанов и Тамбов, в Мичуринске повернули на Москву.

Днем 3 июля прибыли в Рязск... Во второй половине 4 июля прибыли в Москву, вагоны перегнали на товарную станцию и поставили к пакгаузу для выгрузки. Проверив удостоверение, администрация станции разрешила вагоны оставить на месте, сопровождающим ночевать в вагоне с тем, чтобы завтра договориться с ЦК ВКП(б) о судьбе партархива ЦК КП(б)Б. Ночью была тревога, дети плакали и просили, чтобы их увели в подвал, как это было в Могилеве.

Утром 5 июля сел в трамвай и поехал на Советскую площадь в Центральный партархив ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), которому непосредственно подчинялся партархив Компартии Белоруссии. Войдя в здание, вижу, что весь вестибюль заложен ящиками и мешками. Петр Николаевич (Каравасев — заведующий ЦПА ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)) радостно встретил меня и сообщил, [что] партархив ИМЭЛ упаковал свои материалы и ждет разрешения на выезд из Москвы. Относительно вашего партархива, говорил он, надо обратиться к директору ИМЭЛ при ЦК ВКП(б) академику М. Б. Митину.

...Из ИМЭЛ направился в бюро пропусков ЦК ВКП(б). В одном из окон обратился к дежурному, чтобы выдали пропуск к тов. Крупину (управляющий делами ЦК ВКП(б)). Дежурный, поговорив по телефону, предложил мне посидеть здесь. Вскоре по лестнице со второго этажа спустился мужчина, нашел меня, отвел в сторону и тихо сообщил: вагоны с партархивом ЦК КП(б)Б направляются в г. Уфу. Об этом сообщим Башкирскому обкому партии, чтобы подготовили помещение для размещения вашего архива. В городе не задерживайтесь, говорит он, идите к своим вагонам и ждите отправления.

Пройдя Старую площадь и Черкасский переулок, вышел на улицу 25-го Октября (бывш. Никольскую), посмотрел на здание историко-архивного института, в котором учился, сел на трамвай и поехал на товарную станцию.

Москва показалась мне суровой, необычайно угрюмой и неприветливой: москвичи бежали втихомолку, из труб котельных [вы]летали сгоревшие листы бумаги, покрывая [пеплом] улицы, скверы и дворы.

На товарную станцию к своим вагонам возвратился во второй половине дня. Сообщение о поездке в Уфу было одобрительно встречено

всеми, хотя никто раньше не знал ее. Все стали вновь готовиться в путь-дорогу.

Быстро поехали на ходу, сопровождающие и охрана тщательно проверяли вагоны, женщины пошли в магазины, чтобы купить продукты в дорогу. Однако они вернулись почти с пустыми руками — в магазинах ничего не было. Только в одном из магазинов удалось достать пару килограммов сахара. Благо, что у супруги хранителя фондов (Рай М. С.) Валентины Яковлевны оказался окорок, спасавший нас в критические моменты, когда трудно было достать продукты.

Вечером «кукушка» вывела наши вагоны на положенную колею. Долго катали вагоны с горки на горку и прицепили их к маршрутному эшелону на восток.

Ночью с 5 на 6 июля эшелон двинулся в направлении Уфы. Мы оставили дорогую Москву. От Москвы ехали около 5 суток по маршруту: Коломна — Рязань — Рузаевка — Ульяновск — Чишмы. Происшествий и больших затруднений в дороге не было, если не считать, что на многих станциях долго стояли, пропуская встречные воинские эшелоны. Чем дальше от Москвы, тем больше появлялось продуктов в магазинах, палатках и на станционных базарах. Сопровождающие и охраняющие ставили перед собой главную задачу, чтобы вагоны с материалами партархива в сохранности привезти к месту назначения.

Утром 10 июля вагоны с материалами благополучно прибыли в Уфу. Нас встретили представители Башкирского обкома и горкома ВКП(б). Меня направили в обком партии для беседы, семь отправили в гостиницу «Башкирия», вагоны под охраной перевели на товарную станцию для разгрузки. Со станции вместе с инструктором орготдела приехали в Башкирский обком ВКП(б). Потом он стал рассказывать: из ЦК ВКП(б) нас предупредили о том, что материалы ЦК КП(б)Б направляются в Уфу вагонами. Для временного хранения решили отвести подвал здания горкома партии. Выделено 15 машин для перевозки документов со станции. Отобрали 70 человек — коммунистов и комсомольцев для погрузки в машины и выгрузки из них. Горкому партии и соответствующим органам обеспечить охрану материалов при перевозке.

Поблагодарив его за внимание и заботу о партийном хозяйстве Компартии Белоруссии, мы с тем же инструктором вышли из здания обкома партии и поехали смотреть отведенное помещение для партархива. Потом направились на станцию к нашим вагонам; расставив охрану за каждой машиной, около 11 часов дня организовано приступили к выгрузке партархива в отведенное помещение. К 10 часам вечера эта работа была завершена. После окончания работы мы опломбировали дверь, городской отдел НКВД временно поставил свою охрану, что-

бы дать возможность отдохнуть нашим охранникам после длительной и утомительной дороги.

На второй день, 11 июля, учитывая необходимость отобрать крайне нужные материалы, ... я отдал приказ № 18³ по партархиву ЦК КП(б)Б от этого числа, в котором [было] сказано: ввиду прибытия партархива ЦК КП(б)Б в г. Уфу 10 июля 1941 года и выгрузки его из эшелона в отведенное помещение предлагаю с сего числа приступить к разборке материалов.

...Замечу, что за эти дни в Уфу прибыли специальными эшелонами с действующими архивами и материалами отделов ЦК ВКП(б), Центральный партархив ИМЭЛ при ЦК ВКП(б) во главе с Караваевым П. Н., материалы и документы музея В. И. Ленина во главе с Радус-Зеньковичем, действующие архивы и материалы отделов Совнаркома и Президиума Верховного Совета СССР во главе с заведующим наградным отделом Легостаевым Л. Н. Прибыли архивы ЦК КП(б) Литвы, ЦК КП(б) Молдавии и других обкомов партии. Уфа превратилась в город архивов, как говорило население.

Впереди еще была огромная кропотливая работа по разбору эвакуированных документов и периодически прибывающих документов. Их спасение от затопления. Работа по подбору кадров для партизанского движения Белоруссии и для освобожденных территорий. «Неизвестная дорога» осталась позади, а в обратный путь было еще не скоро.

Таким образом, благодаря невероятным усилиям и стараниям архивистов были эвакуированы партийные архивы республики, тем самым сохранен уникальный комплекс документов.

¹ НАРБ. Ф. 4. Оп. 106. Д. 1575. Л. 4об.

² Там же. Ф. 511. Оп. 8. Д. 1. Л. 42.

³ Там же. Л. 42.

Публикация В. А. Сверчкова

НАХОДКА ДОКУМЕНТА О МАСОНАХ В БЕЛОРУССИИ

Огненный вал войны, прошедший по нашему краю 50 лет назад нанес тяжелый, не восполнимый урон белорусским музеям. Пострадали и были уничтожены, разграблены не только хранящиеся в них памятники материальной культуры, но и собрания книг, документальные коллекции. Много потеряно безвозвратно. И тем значительнее каждая, пусть маленькая находка того, что считалось канувшим в небытие.

В годы оккупации (1941 — 1944) из фондов Государственного музея БССР исчез документ под регистрационным номером 5991³¹ — свидетельство, выданное «совершенному брату» Аполлинару Ваньковичу, уроженцу «Минской губернии Краю Российского», о посвящении его в очередной масонский градус. Посвящение состоялось на заседании ложи «Северный факел», проходившем под председательством Александра Рожнецкого в месте, «где тишина, согласие и равенство панует». В свидетельстве перечисляются многочисленные достоинства А. Ваньковича (известно, что спустя 27 лет после описываемых событий он стал предводителем дворянства Минского уезда). Документ подписан известным просветителем и либералом, мастером храма Домиником Монюшко (двоюродным братом композитора Станислава Монюшко).

Недавно, после пятидесятилетнего забвения, утраченный экспонат музея был обнаружен в Национальном архиве Республики Беларусь (ф. 385, оп. 2, д. 13, л. 195 — 196) в фонде Союза белорусской молодежи (СБМ). Документ подшит в дело вместе с материалами, поступившими в архив из Троппау (совр. Опава, Чехия), где в 1944 — 1945 гг. располагались структурные подразделения СБМ. Свидетельство Аполлинару Ваньковича, по-видимому, было вывезено в рейх кем-либо из руководителей Союза белорусской молодежи, а после войны, снова попав в Минск, долгие годы хранилось в архиве, профиль которого не соответствовал документу.

Свидетельство представляет собой сложенный пополам лист форматом 47 на 37,5 см. Имеются две печати масонской ложи «Северный факел». Одна из них — сургучная — повреждена на сгибе листа. На просвет на бумаге видны филигранные знаки, фирменный знак изготовителя. Текст документа написан на польском языке.

С. В. Жумарь

БІБЛІЯГРАФІЯ. РЭЦЭНЗІІ. ІНФАРМАЦЫЯ

МІКАЛАЙ УЛАШЧЫК ЯК ПРЫКЛАД ПРАФЕСІЙНАГА ПАДХОДУ ДА АРХЕАГРАФІЧНАЙ ПРАЦЫ

Нататкі ў сувязі з выхадам з друку кнігі: УЛАШЧЫК М. ПРАЦЫ ПА АРХЕАГРАФІІ І КРЫНІЦАЗНАЎСТВУ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ: З РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ / Уклад.: Я. М. Кісялёва, В. У. Скалабан. — Мн.: БелНДІДАС, 1999. — 120 с.

Значным укладам у беларускую археаграфію з’явілася выданне рукапіснай спадчыны М. М. Улашчыка, якая стала працягам манаграфіі вучонага «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода» (М., 1973). Кніга змяшчае тэксты аднаго з раздзелаў незавершанай манаграфіі «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі дасавецкага перыяду», а таксама некалькі падрыхтоўчых матэрыялаў да яе.

Раздзел I «Прац» азагалоўлены складальнікамі ў адпаведнасці з «Планам-праспектам» Улашчыка — «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі дасавецкага перыяду». Адзначым, што зроблена гэта недакладна, бо зборнікі дакументаў, прысвечаныя Я. Коласу і Я. Купалу, толькі часткова адносяцца да дасавецкага перыяду. Складальнікі далі назвы раздзелаў кнігі на беларускай мове, назвы ж падраздзелаў і пунктаў пакінулі на рускай. Не выдзелены ў кнізе ў асобны падраздзел «Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці», у адрозненне ад усіх падраздзелаў дадзенага выдання.

«Працы» — карысны дапаможнік для даследчыкаў, якія атрымалі магчымасць карыстацца змешчанымі ў ім археаграфічнымі публікацыямі. Археаграфы ж змогуць улічваць зроблены археаграфічны і крыніцазнаўчы аналіз і канкрэтныя заўвагі па іх пры падрыхтоўцы публікацый крыніц па гісторыі Беларусі, а выказаныя ў кнізе палажэнні

і меркаванні метадалагічнага характару — пры распрацоўцы метадычных дапаможнікаў.

Так, вучоны пастуліруе, што «выданне адных толькі перакладаў ніколі не гарантуе дакладнасці тэксту», публікацыя ў такім выпадку будзе мець «характар папулярны» (с. 8 — 9). Ён сцвярджае, што публікацыя крыніц з іншых моў толькі ў перакладзе не з'яўляецца навуковай (с. 33). Сёння такое правіла добра засвоена беларускімі археографамі і гісторыкамі. Аднак у той час, калі М. М. Улашчык гэта сцвярджаў, некаторыя гісторыкі лічылі не абавязковым зазіраць, рэканструіруючы гістарычныя падзеі, у тэксты аўтэнтыкаў, а археографы публікавалі тэксты гістарычных крыніц на іншых мовах адразу ў перакладзе. У якасці прыкладу назавём зборнікі дакументаў «Русско-белорусские связи», «Белоруссия в эпоху феодализма» і інш.

Абавязковым кампанентам працы археографа М. М. Улашчык лічыць яго высокую адказнасць у адносінах да сваёй справы; ён асабліва падкрэслівае важнасць прафесійнай адказнасці складальнікаў і рэдактараў за зробленую імі працу (с. 43). Вучоны тлумачыць, што публікатар крыніц можа змяніць іх сэнс пры выданні нават шляхам фармулёўкі загалова, які не адпавядае зместу дакумента (с. 109). Высокая адказнасць прадугледжвае паслядоўнае правядзенне ў публікацыях навуковай пазіцыі. Вядома, што погляды М. М. Улашчыка на шмат якія пытанні гісторыі Беларусі апырэджалі свой час. Зразумела, у СССР адстойваць навуковы пункт гледжання на пытанні старажытна-сярэднявечнага перыяду гісторыі было лягчэй, чым новага і найноўшага перыядаў. Але ўсё роўна абарона ім навукова абгрунтаваных поглядаў уражвае.

М. М. Улашчык адзначае, што прадмовы і каментарыі да археографічных публікацый па сацыяльна-палітычнай гісторыі сярэднявечча, выдадзеных у БССР, даюць такую ацэнку гістарычных падзей, якая не адрозніваецца ад ацэнкі іх прадстаўнікамі Віленскай археографічнай камісіі (с. 20, 26). Прытрымліванне ідэалагічных устаноў (у дадзеным выпадку «вялікадзяржаўных») — значны недахоп выданняў, і М. М. Улашчык гэта ўсяляк падкрэслівае. Другі адмоўны факт — ігнараванне складальнікамі зборнікаў дакументаў і матэрыялаў, якія выйшлі ў БССР пасля 2-й сусветнай вайны, вопыту публікацый актывых дакументаў ВКЛ, назапашанага дарэвалюцыйнымі археографамі. Гэта прыводзіць да многіх недахопаў пры выбары і перадачы тэкстаў дакументаў, складанні загаловаў, пры археографічным афармленні дакументаў.

Паказальна, што ацэнкі археаграфічных публікацый у БССР сучаснымі беларускімі археаграфамі супадаюць з поглядамі М. М. Улашчыка, якія вызначаны ў «Працах». Напрыклад, ацэнка вучоным навуковага ўзроўню зборніка «Белоруссия в эпоху феодализма» і аднясенне яго да выданняў «паўхрэстаматыйнага тыпу» (с. 116) супадае з характарыстыкамі гэтага зборніка ў сучасных працах па археаграфіі¹.

Спынімся больш падрабязна на археаграфічным аналізе публікацый, які зроблены ў «Працах». Зразумела, будзе некарэктным ацэньваць незавершаныя творы вучонага з пункту гледжання патрабаванняў, што прад'яўляюцца да завершаных прац. У частцы другой першага раздзела «Прац» М. М. Улашчык не мог абапірацца на архіўныя крыніцы па гісторыі археаграфіі, як гэта зроблена ім у выдадзенай ч. 1. З іх, як і ад складальнікаў зборнікаў дакументаў і матэрыялаў, можна даведацца пра тое, як канкрэтна ажыццяўлялася «скажэнне наўмыснае, г. зн. прамая фальсіфікацыя» (с. 109) — па прычыне нізкай кваліфікацыі даследчыкаў, самацэнзуры ці прамых ідэалагічных указанняў ад прадстаўнікоў кіруючых гістарычнай навукай устаноў. Былі і іншыя недахопы.

З архіўных крыніц можна, напрыклад, даведацца, што ў пісьме дырэктараў Інстытута гісторыі АН БССР І. С. Краўчанкі, Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ Н. В. Каменскай і начальніка Архіўнага ўпраўлення пры СМ БССР А. І. Азарава першаму сакратару ЦК КПБ К. Т. Мазураву ад 26 лютага 1962 г. побач з іншым выкладалася просьба «вырашыць пытанне аб выданні раней падрыхтаваных зборнікаў», у тым ліку т. 1 «Инвентарей магнатских владений Белоруссии XVII — XVIII вв.» і т. 4 «Белоруссии в эпоху феодализма». Архіўныя крыніцы дазваляюць высветліць гісторыю выдання гэтага тома (як і ўсёй серыі), а не абмяжоўвацца сціплай спасылкай на прадмовы да першых тамоў серыі (с. 24).

На пасяджэнні сектара дасавецкага перыяду гісторыі Беларусі Інстытута гісторыі АН БССР 1 ліпеня 1957 г. вырашаўся парадак размяшчэння ў т. 1 — 3 «Белоруссии в эпоху феодализма» дакументаў на замежнай мове. Перашапачаткова прадстаўнікі сектара вырашылі змясціць у іх (тамах) спачатку пераклады, а замежныя тэксты перанесці ў дадатак, не ўзнаўляючы толькі тыя тэксты на польскай мове, якія ўжо публікаваліся ў розных выданнях². Неўзабаве пры друкаванні матэрыялаў т. 1 — 3 серыі ўзніклі непераадольныя складанасці: выдавецтва не магло друкаваць літару «яць» па тэхнічных умовах. Па гэтай прычыне і

з-за таго, што выданне атрымлівалася вялізнага аб'ёму, рэдактары яго адмовіліся ад публікацыі на мове аўтэнтыка ўпершыню друкуемых тэкстаў на польскай мове³.

Складальнікі зборніка дакументаў і матэрыялаў «Инвентари магнатских владений Белоруссии» перашапачаткова планавалі, што адабраныя імі матэрыялы будуць публікавацца ў 4 тамах, на мове арыгінала і ў перакладзе на рускую мову⁴. Падрыхтоўка складзенага і часткова адрэдагаванага зборніка⁵ аднавілася толькі праз 20 год. На пасяджэнні Галоўнага архіўнага ўпраўлення пры СМ БССР 20 сакавіка 1978 г. паведамлялася: «Цяжкасцю падрыхтоўкі т. 2 «Инвентарей» з'яўляецца дадатковы адбор ужо выяўленых, апрацаваных і перадрукаваных дакументаў. Іх налічваецца сёння 600 др. а. Выдаць жа можна толькі 20 др. а.»⁶ Немагчымасць апублікаваць увесь запланаваны да ўключэння ў зборнік матэрыял не дазваляла дасягнуць першапачатковай мэты, якая ставілася складальнікамі пры яго падрыхтоўцы: «адлюстраванне эвалюцыі феадальнай гаспадаркі ў цэлым па Беларусі». Археографы палічылі, што выданне зборніка будзе мець больш абмежаваную мэту: дазволіць вучоным уключыць матэрыялы па праблеме феадальнай эксплуатацыі»⁷. Заўважым аднак, што за 20 гадоў, якія прайшлі з моманту першапачатковай падрыхтоўкі «Инвентарей» да яго ўключэння ў план выдання выдавецтва, археографамі быў назапашаны значны вопыт скарачанай перадачы зместу аб'ёмных масавых крыніц, і складальнікі зборніка маглі б скарыстаць яго для дасягнення першапачатковай мэты пры дапрацоўцы «Инвентарей».

Аналізуючы археаграфічныя публікацыі, М. М. Улашчык імкнуўся выдзяляць у іх найбольш значныя недахопы. На дробныя недахопы гісторык археаграфіі, на яго думку, можа і не звяртаць асаблівай увагі ў адрозненне ад археографа-практыка і выдаўца. Для гісторыка археаграфіі важна знайсці максімальную колькасць істотных недахопаў у публікацыях. Некаторыя недахопы разглядаемых у «Працах» публікацый прывядзём і мы.

Пры складанні чатырохтомнага зборніка «Белоруссии в эпоху феодализма» ставіліся не толькі навуковыя і навучальныя мэты. Таму ў т. 2 зборніка спецыяльна падбіраліся матэрыялы, змест якіх можна інтэрпрэтаваць як імкненне беларускага народа да ўз'яднання з рускім. Са Статута ВКЛ 1588 г. друкаваліся тыя артыкулы, якія падкрэслівалі класавы антаганізм у ВКЛ (дак. № 71, т. 1 «Белоруссии...»).

Пры падрыхтоўцы гэтай серыі не ўлічваўся вопыт складання загаловаў хоць бы тых публікацый, дакументы з якіх у ім перадрукоўваліся (зборнік дакументаў «Беларускі архіў», публікацыі М. В. Доўнар-Запольскага). Пры вызначэнні разнавіднасці актаў складальнікі «Белоруссии...» арыентаваліся на назвы актаў зыходзячы не з велікакняжацкага, а расійскага заканадаўства і справаводства. Так, яны назвалі дак. № 136 — 137 т. 1 граматамі, хоць трэба было вызначыць іх адпаведна як канфірмацыйны прывілей на магдэбургскае права і іншыя льготы і канфірмацыя (пацвярджэнне) даравальных прывілеяў. А паколькі ў апошнім дакуменце ёсць 2 уключаныя акты, то іх належала б выдзеліць у загаловак патроеным датаваннем. Не зусім дакладна складальнікі зборніка разбіраліся і ў расійскім прыказным справаводстве. Так, яны вызначылі дак. № 49, 50 і некаторыя іншыя т. 2 «Белоруссии...» па разнавіднасці граматамі, а не ўказами.

З «Летапісу Самавідца» ў т. 2 «Белоруссии...» змешчаны 4 урыўкі (дак. № 27, 29, 100, 121). Але ў летапісе маюцца і іншыя месцы, у якіх паведамляецца пра беларускія гарады, у тым ліку пра ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі.

Перадача тэксту дакументаў адразу ў перакладзе разглядаемай серыі часта не захоўвае іх стылістычныя асаблівасці, у асобных выпадках яна скажае сэнс сказаў. Складальнікамі сцвярджаецца, напрыклад, што ў сувязі з адсутнасцю рэкамендацый па перакладу тэкстаў са старажытнапольскай на рускую мову выкарыстоўваўся вопыт папярэдніх публікацый⁸. Імі было вырашана 34 тэрміны такіх тэкстаў перакладаць па значэнню, якое яны маюць у тэксце (напрыклад: «List» — «грамата», за выключэннем прыватнай перапіскі), а 17 тэрмінаў транслітараваць (напрыклад: «wołoka» — «волока»)⁹. Тым не менш перадача тэксту дакументаў не уніфікавана. Калі ў першых тамах зборніка слова «poddaństwo» перакладалася як «падданыя», з тлумачэннем значэння яго ў слоўніку, то ў т. 4 яно перакладаецца як «сялянства». Не ўніфікавана ў зборніку і напісанне некаторых назваў. Так, у т. 2 дак. № 303 назва «Мінск» падаецца праз «е» (Менск), а ў наступным дакуменце — праз «і» (Мінск). Пры археаграфічным афармленні дакументаў «Белоруссии...» назіраецца непаслядоўнасць. Напрыклад, для дак. № 203, 205, 222 і інш. т. 2 абазначэнне «запіс у актавай кнізе» даецца ў легендзе, а ў дак. № 214 — 216, 241 — у загаловак. Не уніфікавана і датаванне падзей: у загаловаках да дак. № 32, 35 т. 1 даецца дата падзей, а да дак. № 17 — дата стварэння дакумента. Не ўсе апушчаныя пры публікацыі месцы дакументаў абазначаны шматкроп'ем, насуперак сцвярджэнням у прад-

мовах зборніка. У дак. № 98 т. 4 («3 артыкула Х. Слуцкага «Аб хваляванні сялян») не абазначаны купюры тэксту ў аб'ёме каля 200 (!) радкоў.

У «Працах» М. М. Улашчыка адзначаны рэцэнзіі толькі на адну з разглядаемых ім археаграфічных публікацый — на зборнік дакументаў і матэрыялаў «Пачынальнікі» (с. 98). У ім друкуюцца біяграфічныя звесткі пра складальніка трох археаграфічных публікацый Г. В. Кісялёва і не прыводзіцца такая інфармацыя пра складальніка чатырох выданняў помнікаў пісьменства А. Ф. Коршунава. У гэтым можна ўгледзець пэўную выбіральнасць выкладання гісторыі археаграфіі вучоным.

Здаецца, што ацэнка М. М. Улашчыкам публікацый Г. В. Кісялёва як «самых лепшых» у гісторыі беларускай археаграфіі (с. 98, 106) некалькі суб'ектыўная, а, мабыць, і занадта катэгарычная. Бо ёсць іншыя публікацыі, якія выкананы на высокім археаграфічным узроўні. Пры ацэнцы археаграфічных публікацый патрэбна ўлічваць умовы іх падрыхтоўкі, характар дакументаў і іншыя моманты. Напрыклад, крыніцы па эканамічнай гісторыі XVIII ст. адносяцца ў большасці сваёй да масавай дакументацыі, якая адрозніваецца вялізным аб'ёмам, наяўнасцю лічбавых даных і інш. Гэта стварае дадатковыя цяжкасці пры іх публікацыі¹⁰. Менавіта такія цяжкасці пераадольваў Дз. І. Даўгяла, рыхтуючы ў 1930-я гады да выдання 4 тамы «Матэрыялаў да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізму» (2 з іх былі апублікаваны ў 1934 — 1935 гг.).

М. М. Улашчык адзначае, што ў зборнік пра Я. Купалу «... ўвайшло далёка не ўсё, сабранае Г. В. Кісялёвым, з-за абмежаванага памеру кнігі» (с. 101). Але ж тое можна сказаць і пра большасць зборнікаў дакументаў, якія выходзілі ў БССР пасля вайны, на што неаднаразова спасылаліся іх складальнікі на навуковых пасяджэннях. Гэта з'яўляецца апраўданнем для археографістаў, аднак ніяк не ўплывае на вызначэнне тыпу падобных выданняў — іх нельга адносіць да выданняў акадэмічных.

Паколькі М. М. Улашчык уключае ў аб'ект свайго гісторыка-археаграфічнага даследавання і публікацыі па гісторыі культуры, то не можа не выклікаць пэўнага здзіўлення адсутнасць у «Працах» разгляду зборніка «Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI — начала XIX в.» (Мн., 1962). У апошнім змешчаны арыгінальныя творы і выняткі з твораў вядомых дзеячаў культуры.

Яшчэ раз акідваючы позіракам постаць М. М. Улашчыка ў сувязі з апублікаваннем працягу яго працы па гісторыі беларускай археаграфіі, неабходна падкрэсліць, што ён сапраўды «быў прывучаны адносіцца да справы публікацый з надзвычайнай руплівасцю» (с. 108), а яго археаграфічная дзейнасць дае нам ярскравы прыклад строгіх, прафесійных адносін да археаграфічнай працы.

¹ Гл.: Несцяровіч Ю. У. Праблемы класіфікацыі археаграфічных публікацый і беларускія археаграфічныя выданні. Мн., 1997. С. 49.

² ЦНАНАН Беларусі. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 287. Л. 95 — 97.

³ Там жа. Л. 137 — 141.

⁴ НАРБ. Ф. 249. Воп. 5. Спр. 696. Л. 132 — 133.

⁵ Там жа. Воп. 1. Спр. 75.

⁶ Там жа. Воп. 5. Спр. 667. Л. 4 — 6.

⁷ Там жа. Л. 11.

⁸ Там жа. Спр. 579. Л. 145.

⁹ ЦНАНАН Беларусі. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 287. Л. 79 — 82.

¹⁰ Методическое пособие по археологии. М., 1991. Ч. 1. С. 111.

Ю. У. Несцяровіч

НАСТОЛЬНЫ ПРАКТЫЧНЫ ДАПАМОЖНІК

СЛОЎНІК АСАБОВЫХ ІМЁНАЎ. БЕЛАРУСКА-РУСКІ І РУСКА-БЕЛАРУСКІ / Уклад. У. А. Сарока. Навук. рэд. М. Н. Крыўко. — Мн.: Тэсей, 2000. — 280 с.

Выхад з друку любога новага слоўніка неабходна разглядаць як станоўчую з'яву, важную ў практычных і тэарэтычных адносінах, паколькі гэта садзейнічае максімальнаму паглыбленню і тэарэтычнаму асэнсаванню многіх асноўных лексікаграфічных пытанняў.

Для шырокамаштабнага ўжывання беларускай мовы ва ўсіх сферах чалавечай дзейнасці, што прадугледжана Законам «Аб мовах у Беларускай ССР» (26 студзеня 1990 г.), патрэбна адпаведная база і прэш за ўсё перакладныя слоўнікі розных тыпаў. Гэта і абумовіла выданне выдавецтвам «Тэсей» пад грыфам Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы першага ў нашай рэспубліцы беларуска-рускага і руска-беларускага «Слоўніка асабовых імёнаў» (укладальнік У. А. Сарока), патрэба ў якім наспела даўно: з

часу выхаду ў свет «Слоўніка асабовых уласных імён» М. Р. Судніка прайшло больш чым 30 гадоў. У практыцы ж дзяржаўных і грамадскіх устаноў, школьнага жыцця, перакладчыкаў часта ўзнікаюць цяжкасці пры напісанні таго ці іншага імя як па-беларуску, так і па-руску або пры перакладзе з адной мовы на другую. Беларускія лексікаграфічныя працы не даюць поўнага спісу ўласных імён, што і зразумела: у кожнага слоўніка свае мэты.

Адной з няпростых праблем пры стварэнні двухмоўных слоўнікаў, як вядома, з'яўляецца адбор рэестравых слоў, што павінны быць перакладзены з адной мовы на іншую. Гэта самая працаёмкая і адказная работа аўтарам «Слоўніка асабовых імёнаў» (Беларуска-рускага і руска-беларускага) выканана паспяхова і ў адпаведнасці з агульнапрынятымі прынцыпамі ўсходнеславянскай лексікаграфіі.

Слоўнік ахоплівае пераважную большасць практычна ўжывальных мужчынскіх і жаночых імён. Аснову абедзвюх частак слоўніка складаюць афіцыйныя (пашпартныя) імёны, імёны па бацьку асоб мужчынскага і жаночага полу агульнай колькасцю звыш 2780. У рэестр унесены, як правіла, афіцыйныя формы імён. Аднак для больш поўнага задавальнення інтарэсаў чытачоў у слоўнік уключаны найбольш пашыраныя ў жывой беларускай мове размоўна-бытавыя скарачаныя варыянты з адсылкай да афіцыйнага імя. Напрыклад: **Чэся**, *разм., гл. Часлава*; **Ліпа**, *разм., гл. Алімпіяда*; **Даня**, *разм., гл. Даніла*; **Жорж**, *разм., гл. Георгій* і інш. Побач са славянскімі імёнамі ў агульным алфавітным парадку дадзены імёны яўрэяў, татар, якія з даўніх часоў жывуць на Беларусі.

Варта адзначыць, што ў прадмове да слоўніка нічога не сказана наконт таго, якімі метадалагічнымі прынцыпамі кіраваўся аўтар, вызначаючы пэўнае імя як асноўнае ці размоўнае. Дарэчы, у прадмове не адзначана таксама, у якім аб'ёме ўжываецца стылістычная памета *разм.* (размоўнае). Не ясны і прынцып, паводле якога ў слоўнік уключаны іншамоўныя імёны тыпу **Жаржэта**, **Энгельберт** і інш.

Правамерна выкарыстаны ў слоўніку ўстарэлыя рэдкаўжывальныя славянскія імёны, зафіксаваныя ў архіўных дакументах і гістарычных крыніцах, аб чым чытачу, безумоўна, будзе цікава даведацца.

Прынцыпы складання беларуска-рускай і руска-беларускай частак слоўніка аднолькавыя, што надае працы сістэмнасць і метадалагічную мэтанакіраванасць.

З мэтай максімальна ахапіць уласныя імёны аўтар прымяняе алфавітна-гнездавую сістэму размяшчэння слоў: усе варыянты аб'яднаны ў

адным гнездавым радзе і дадзены ў адным слоўнікавым артыкуле пры захаванні на алфавітным месцы з адсылкай на першае месца імя, найбольш нейтральнага, афіцыйнага. Такая сістэма сапраўды з'яўляецца найбольш эканомнай і дазваляе максімальна ахапіць лексіку пры адпаведным аб'ёме слоўніка.

Калі ж кніжныя і народна-гутарковыя дакументальныя (метрычныя) варыянты імён маюць пэўныя марфалагічныя ці фанетычныя адрозненні, ад чаго залежыць і напісанне імён па бацьку, то яны даюцца самастойным артыкулам, гл., напрыклад, слоўнікавыя артыкулы **Мартын**, **Мартынавіч**, **Мартынаўна** і **Марцін**, **Марцінавіч**, **Марцінаўна** (с. 94).

Вялікае значэнне для вартасці двухмоўных слоўнікаў мае якасць перакладу лексем з адной мовы на іншую. Абсалютна ўсе імёны, уключаныя ў слоўнік, на наш погляд, беспамылкова перакладзены з беларускай мовы на рускую і наадварот, што сведчыць пра ўвагу У. А. Сарокі да лексікі беларускай мовы і аб яго высокай добрасумленнасці пры перакладах.

«Слоўнік асабовых імёнаў» не толькі раскрывае багацце антрапанімікі беларускай мовы, але і садзейнічае стабілізацыі яе літаратурных норм, у прыватнасці арфаграфічных і арфаэпічных, паколькі галоўная задача слоўніка — даць правільнае арфаграфічнае афармленне імені, імені па бацьку асоб мужчынскага і жаночага полу, паказаць націск ва ўсіх, акрамя аднаскладовых, формах, паколькі акцэнтацыя ў беларускай мове звязана з арфаграфіяй. Пры гэтым аўтар прытрымліваецца строгіх арфаграфічных норм беларускай мовы і таму правамерна дае, напрыклад: **Жарэса**, **Жульета** (параўн. па-руску: **Жоресса**, **Жульетта**), але: **Жанна**, што рэгламентавана «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959), якіх пакуль ніхто не адмяняў, хоць многія ў апошні час пішуць **Жана**.

Разнастайны і дабраякасны фактычны матэрыял, апрацаваны ў адпаведнасці з сучаснымі патрабаваннямі лексікаграфіі, абумоўлівае вялікае тэарэтычнае і практычнае значэнне «Слоўніка асабовых імёнаў» (Беларуска-рускага і руска-беларускага). Яго выданне, несумненна, у значнай ступені дапаможа вырашэнню надзвычай важнай дзяржаўнай задачы — афармленню шматлікай дакументацыі ў Рэспубліцы Беларусь на дзяржаўнай нацыянальнай мове, а таксама будзе спрыяць замацаванню пэўных формаў імёнаў у размоўна-бытавым ужытку, папулярызаванні рэдкіх, часам прызабытых славянскіх імёнаў сярод насельніцтва.

Т. П. Бандарэнка

НЕИЗВЕСТНОЕ И ИЗВЕСТНОЕ О НАЧАЛЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

ПЛАТОНОВ Р. П. БЕЛОРУССИЯ, 1941-Й: ИЗВЕСТНОЕ И НЕИЗВЕСТНОЕ: ПО ДОКУМЕНТАМ НАЦ. АРХИВА РЕСП. БЕЛАРУСЬ. — Мн.: БелНИИДАД, 2000. — 209 с.

О Великой Отечественной войне на территории Беларуси написаны десятки монографий, сотни статей, очерков, воспоминаний участников тех грозных событий — командиров и воинов Красной Армии, командиров партизанских соединений, бригад, полков, отрядов, рядовых партизан и подпольщиков, поставлены пьесы, сняты художественные фильмы. Казалось, что о войне мы знаем все: много, достоверно, полно. Но...

К 55-летию Победы над фашизмом в БелНИИДАД вышла книга доктора исторических наук, профессора Р. П. Платонова «Белоруссия, 1941-й: известное и неизвестное. По документам Национального архива Республики Беларусь». В ней на основе архивных документов и материалов, сохранившихся с первых дней минувшей войны, отражен, как отмечает автор, «срез общественного сознания и поведения людей, когда в едином клубке переплелись растерянность от внезапности обрушенного врагом удара, отчаяние вынужденного отхода и верность воинскому долгу, малодушие, страх и беззаветное мужество, готовность к самопожертвованию во имя Отечества» (с. 3).

В книге широко использованы документы бывшей Компартии Беларуси кануна и первого года Великой Отечественной войны, материалы военного отдела Института истории партии при ЦК КПБ, занимавшегося научной разработкой проблем всенародной борьбы в Беларуси против немецко-фашистских оккупантов, истории Минского патриотического подполья и подполья в других городах и селах республики, которые ныне хранятся в Национальном архиве Республики Беларусь. Используются также трофейные немецкие военные документы (письма солдат в Германию, их дневники, донесения, отчеты германского командования разного уровня о борьбе против партизан, подпольщиков, умиротворении населения), где отражен взгляд на партизанскую войну с другой, немецкой, стороны. И в них отчетливо проступает очевидная истина, что партизанское движение по мере его развития и упрочения

связей с населением и наступавшей Красной Армией неуклонно превращалось в стратегический фактор разгрома врага. Это — неопровержимый и решающий фактор, как бы ни хотелось кому-либо поставить его под сомнение, как и оспаривать народный характер партизанской войны. В своем исследовании автор опирается и на мемуарные и документальные сведения о военных действиях на территории Беларуси в 1941 г.

Книга состоит из 6 разделов: «Накануне», «Вторжение», «Геноцид», «Минск оккупированный», «Сопrotивление», «Их глазами».

В разделе «Накануне» автор ставит вопрос: готовились ли в СССР и БССР как пограничной в то время республике к войне с Германией? И отвечает на основании документов: с начала 1941 г. в БССР принимались решения по оборонному строительству, переподготовке партийных, советских, хозяйственных работников, проведению военных учений с привлечением населения, по военно-патриотическому воспитанию молодежи и в подтверждение приводится ряд решений ЦК КП(б) Белоруссии по этому вопросу.

Первый секретарь ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко, обеспокоенный складывающейся обстановкой на советско-германской границе, докладывал об этом И. В. Сталину, на что Сталин ответил, что на провокации не следует поддаваться, нервы держать в кулаке, нападения Германии на СССР не будет. Но многочисленные спецсообщения и разведанные, которые продолжали ложиться на стол П. К. Пономаренко, говорили об обратном. И автор как бы подводит итог началу войны: «Переиграв» Сталина вначале, Гитлер проиграл по крупному счету — всю войну» (с. 24).

В разделе «Геноцид» потрясают воображение дневниковые записи немецких солдат, зверства немецко-фашистских захватчиков над военнопленными и мирными жителями уже с первых дней оккупации:

«По дороге от Мира до Столбцов мы разговариваем с населением языком пулеметов. Крики, стоны, кровь, слезы и много трупов. Никакого сострадания мы не ощущаем. В каждом местечке, в каждой деревне при виде людей у меня чешутся руки. Хочется пострелять из пистолета по толпе» (из дневника солдата Эмиля Гольца, запись 28 июня 1941 г.). «25 августа. Мы бросаем ручные гранаты в жилые дома. Дома очень быстро горят. Огонь перебрасывается на другие избы. Красивое зрелище. Люди плачут, а мы смеемся над слезами. Мы сожгли таким образом уже деревень десять.

29 августа. В одной деревне мы схватили первых попавшихся 12 жителей и отвели на кладбище, заставили их копать себе просторную и глубокую могилу. Славянам нет и не может быть никакой пощады. Проклятая гуманность нам чужда» — так записал обер-ефрейтор Иоганнес Гердер в своем дневнике в 1941 г. (с. 61).

Впервые в книге опубликованы пространные выписки из 5 больших информационных донесений белорусского писателя-подпольщика Г. Д. Мурашко командиру спецгруппы ЦШПД и БШПД майору С. И. Казанцеву о фактах уничтожения и разгрома немецкими захватчиками исторических и культурных ценностей белорусского народа, истребления интеллигенции, грабежах и насилии над жителями города Минска, о возвращении националистически настроенной белорусской эмиграции, грызне и ссорах в их лагере, ее моральном падении, нарастании сопротивления минчан фашистским оккупантам.

Приводятся письма В. З. Хоружей в ЦК КП(б)Б с настоятельной просьбой направить ее на фронт либо во вражеской тыл и письма Героя Советского Союза, командира 1-й Осиповичской партизанской бригады, позже Осиповичской ВОГ, И. А. Королева (1906 — 1972) о борьбе его в тылу врага.

В книге впервые представлен полный текст дневника о боевых действиях партизанского отряда «Бацькі Міная» на территории Суражского района Витебской области, который с начала июля 1941 г. вел начальник штаба П. Н. Голубев. Кстати, нужно отметить, что выдержки из этого дневника печатались еще в 1960-х годах. Из 101 записи в нем для включения в один из документальных сборников была отобрана 41, т. е. только 40% от всего объема текста. В те времена по понятным причинам изымались из дневника упоминания о беспорядочном бегстве через территорию Суражского района частей Красной Армии, хотя прямой угрозы оккупации района еще не было, записи о том, что первый и второй секретари Суражского РК КП(б)Б, председатель райисполкома, начальник райотдела НКВД и другие ответственные работники ушли за линию фронта. Неудобным считалось упоминание о немецких пособниках среди местного населения, которые, зная здешние леса, навели немецко-фашистских карателей на партизанские базы. Умалчивалось о расстрелах партизанами полицаяв, старост, мародеров. Дневник в книге публикуется с сохранением всех особенностей его написания (с. 131 — 148).

В Беларуси война прошла по всем городам и селам сокрушающим вихрем уничтожения, оставив кровоточащую рану буквально в

каждой семье. Но кому-то хотелось забыть патриотическую идею, которая спланивала народы бывшего СССР в борьбе против немецких захватчиков, вдохновляла их на массовый героизм, подвиги, самопожертвование во имя спасения страны от коричневой чумы, принизить и опошлить народный героизм и жертвенность, подспудно обелив коллаборационизм. Потом, посеяв в сознании людей сомнения своими домыслами, начали манипулировать их поведением, в первую очередь молодежи, готовя ее к покорному склонению головы перед новой колонизацией.

Архивы — это сохраненная в документах и материалах историческая память. И прошлое должно служить людям: предостеречь от повторения ошибок, вселить оптимизм в неизбежность достаточного будущего. Историю нужно знать каждому, потому что она учит, в чем сила и в чем слабость народа.

Книга интересно читается, имеет научно-справочный аппарат, список сокращений и именной указатель. Археографическую обработку архивных источников в полном соответствии с Правилами издания исторических документов провела научный сотрудник БелНИИДАД Е. С. Фалей.

Побольше бы таких интересных книг по истории Беларуси!

А. И. Валаханович

ИССЛЕДОВАНИЕ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ХОЛОКОСТА

*ЛЕОНИД СМИЛОВИЦКИЙ. КАТАСТРОФА ЕВРЕЕВ В
БЕЛОРУССИИ. 1941 — 1944 гг. — Тель-Авив, 2000. — 432 с. с ил.*

Холокост — трагическое событие не только в современной истории еврейского народа. Организованное массовое убийство людей является трагическим событием для всего человечества.

В Беларуси тема Холокоста за последние 10 лет обогатилась рядом статей, обзоров, воспоминаний, сборников документов, несколькими монографическими работами по отдельным направлениям проблемы¹. Вместе с тем исследование проблем Холокоста в Беларуси далеко от завершения. Именно поэтому так своевременно и важно появление работы Леонида Смиловицкого.

Нельзя не согласиться с Даниелем Романовским, который в предисловии называет рецензируемую монографию «первой научной рабо-

той по истории Катастрофы евреев в Беларуси, написанной на русском языке». Действительно до сих пор в историографии Катастрофы евреев не только в Беларуси, но и в других государствах СНГ не было подобной работы. Да и в мировой литературе по истории Холокоста — это знаковое событие.

Ученые, краеведы, широкие круги читателей получили книгу действительно необычного жанра, соединяющую в себе оригинальные глубокие научные разделы, свидетельства бывших узников фашистских концлагерей, переживших Катастрофу, архивные первоисточники, жизнеописания и боевые подвиги участников Сопrotивления в гетто, лесах, городах и селениях, фотографии, карты, комментарии и др.

Впечатляет огромное количество использованных источников, многие из которых вводятся в научный оборот впервые. Автор опирается на источниковую базу, созданную в результате многолетних изысканий в архивах Беларуси, России, Израиля, известные на сегодня сборники документов и материалов, статистические справочники, энциклопедии и т. д.

Большую ценность представляют собранные автором и включенные в специальный параграф «Свидетели катастрофы» воспоминания, интервью, анкеты узников гетто. Эти потрясающие своей трагичностью свидетельские документы тем более ценны, что отражают типичные истории семей и отдельных людей в различных регионах Беларуси — в центре, на западе, юге и северо-востоке от Минска до небольшой деревни Погост-Загородский в Пинском районе Брестской области. Важно отметить, что Леонид Смиловицкий по каждому из 18 населенных пунктов, по которым собраны воспоминания, приводит краткую историческую справку с указанием движения численности еврейского населения, количества погибших и времени возведения памятников или установления памятных знаков в местах захоронения и массовых расстрелов.

Огромная по объему и важности информация аккумулирована в многочисленных таблицах. Отметим такие таблицы, как «Мемориальные комплексы, памятники и памятные знаки жертвам Холокоста в Белоруссии, установленные в 1945 — 1999 гг.», «Динамика изменения количества еврейского населения Белоруссии в XVIII — XX вв.», «Участие евреев в руководящем составе движения Сопrotивления на оккупированной территории Белоруссии в 1941 — 1944 гг.» (8 таблиц — секретари ЦК, областных, городских, районных комитетов КП(б)Б, редакторы подпольных периодических изданий и др.).

Опираясь на такой колоссальный источниковый фундамент, автор и смог поэтому создать такой многоплановый и многослойный труд, охватив все сколько-нибудь значительные аспекты проблемы Холокоста.

Вместе с тем рецензируемая монография Леонида Смиловицкого не лишена и определенных недостатков. С сожалением можно констатировать и некоторые нереализованные замыслы и намерения автора. Это прежде всего касается вопроса о числе жертв Холокоста, которое в различных исследованиях оценивается от 245 тысяч до 1 млн. человек². Автор такой разброс мнений не проанализировал, не обосновал своей позиции. Полагаем, что в этом сказалась переоценка Л. Смиловицким достоверности официальной статистики Республиканской ЧГК, составленной по материалам областных и районных комиссий. А эту статистику отличает ряд существенных недостатков. Она, прежде всего, неполна, учитывает преимущественно места массовых расстрелов и захоронений (так, в эту статистику не включены евреи, уничтоженные на территории Генерального комиссариата Беларуси летом и осенью 1941 г., которые составляли 36,4% еврейского населения), во многих актах и протоколах употребляется термин «мирное население», списки погибших евреев составлять, по понятным причинам, было некому, не учитывались беженцы-евреи из Польши, оккупанты при отступлении, заметая следы своих преступлений, в массовом порядке раскапывали захоронения и сжигали трупы своих жертв) и др. Поэтому рекомендуем автору при подготовке второго и последующих изданий своей работы обратить внимание на карты наступления «Айнзатцгрупп» полиции безопасности и СД с указанием мест и численности расстрелянных евреев, их донесения, дневники боевых действий кавалерийских бригад СС и зондеркоманд СС, полицейских батальонов, частей вермахта, отчеты групп тайной полевой полиции, сводки особых происшествий жандармских постов³, документы немецких гражданских оккупационных властей⁴ и спецсообщения и докладные записки руководителей оперативных чекистских групп, докладные работников партийных органов и т. п.⁵, материалы комиссии по истории Отечественной войны при ЦК КП(б)Б⁶.

Но, разумеется, отмеченные и другие отдельные недостатки и упущения не умаляют научного значения действительного фундаментального исследования талантливого молодого ученого Леонида Смиловицкого по основным проблемам истории Катастрофы евреев в Беларуси в годы второй мировой войны.

¹ Иоффе Э. Катастрофа белорусского еврейства в отечественной историографии. В кн.: Евреи Беларуси. История и культура. Сб. статей. Вып. II. Мн., 1998. С. 99 — 106.

² Савицкий Э. К вопросу об источниках по истории Холокоста и Сопротивления в Беларуси (1941 — 1944 гг.). В кн.: Материалы восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. М., 2000. С. 198 — 202.

³ Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 510.

⁴ Там же. Ф. 359, 370, 378, 379, 389, 391, 393, 398, 409, 4683.

⁵ Там же. Ф. 4-п. Оп. 29, 33а.

⁶ Там же. Ф. 750-п.

Эдуард Савицкий

ЮБІЛЕІ

У. В. Фядосаў

НАВУКОВАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ІНСТЫТУТА Ў ГАДЫ СТАНАЎЛЕННЯ

(Да 10-годдзя БелНДДАС)

Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы як спецыялізаваная навуковая ўстанова архіўнай галіны створаны ў снежні 1991 года распараджэннем Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь. Пачаўшы сваю дзейнасць са студзеня 1992 года, ён налічваў у сваім складзе 17 супрацоўнікаў, 15 з якіх з'яўляліся работнікамі Інстытута гісторыка-палітычных даследаванняў КПБ, пераўтворанага ў той перыяд у Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакументазнаўства і рэтраінфармацыі і перададзенага ў падпарадкаванне Галоўнага архіўнага ўпраўлення пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь. Распараджэннем Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 25 студзеня 1994 г. назва была зменена на Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакументазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы з захаваннем асноўных накірункаў навуковай дзейнасці. Гэтым жа распараджэннем цэнтр абавязалі стварыць на яго базе Беларускаю археаграфічную камісію, якая займалася б распрацоўкай тэарэтыка-метадычных матэрыялаў па праблемах беларускай археаграфіі і каардынацыі навукова-даследчай і навукова-выдавецкай дзейнасці ў гэтай галіне навукі.

У 1996 г. у мэтах удасканалення работы і структуры цэнтр быў перайменаваны ў Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы (БелНДДАС).

У адпаведнасць з рашэннем урада інстытуту былі ўстаноўлены наступныя асноўныя накірункі навуковай дзейнасці:

— развіццё тэорыі дакументазнаўства, архівазнаўства, археаграфіі і крыніцазнаўства;

— комплексны аналіз вядзення дакументацыі ў органах кіравання розных узроўняў, вызначэнне шляхоў скарачэння і аптымізацыі

патокаў дзелавых папер, уключаючы стварэнне сістэмы уніфікацыі дакументаў;

— распрацоўка навуковых прынцыпаў публікацыі дакументаў і матэрыялаў архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь, правядзенне экспертызы дакументаў, што захоўваюцца;

— даследаванне на аснове архіўных дакументаў праблем гісторыі Рэспублікі Беларусь, яе дзяржаўнасці і культуры.

Дзесяцігадовую навуковую дзейнасць інстытута можна разглядаць як пачатковую стадыю ў навуковым і нарматыўна-метадычным забеспячэнні архіўнай галіны. Так, першапачаткова з улікам навуковай падрыхтоўкі і прафесійных навыкаў супрацоўнікаў даследаваліся пераважна найбольш актуальныя праблемы гісторыі Беларусі і іх дакументальнага асвятлення. Ажыццяўляючы рэалізацыю ідэй, прапанаваных У.М. Міхнюком*, Р.П. Платонавым, Я.С. Паўлавым, В.У. Скалабанам, Я.Я. Янушкевічам і інш., шмат увагі было ўдзелена пытанням даследавання праблем гісторыі Беларусі, публікацыі і навуковага выкарыстання матэрыялаў нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь.

Да ліку найбольш значных тэм даследавання можна аднесці: Вышэйшыя органы дзяржаўнай улады і цэнтральнага кіравання Беларускай ССР (1965 — 1991 гг.), Гісторыя дзяржаўных устаноў у Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (70-я гады XVIII ст. — 1917 г.), Мінская губерня і інш.

Сярод выданняў інстытута ў гэты перыяд такія, як «Немецко-фашистский геноцид на Беларуси (1941 — 1944)» (1995); «Палітыкі. Ідзі. Лёсы. Грамадзянскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20 — 30-х гадоў» (1996); «Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў», т. I (1997), т. II (1999); «Антон Луцкевич: Матэрыялы следственнага дела НКВД БССР» (1997); «Лёсы. Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20 — 30-х гадоў» (1998); «На крутым павароце. Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929 — 1931 гг.: Дакументы, матэрыялы, аналіз» (1999); даведнікі: «Рассакрэчаныя архівы: дакументы дзяржаўных архіваў Рэспублікі Беларусь, якія пераведзены на адкрытае захоўванне» (Вып. I, 1993); «Мікалай Мікалаевіч Улашчак: Бібліяграфічны паказальнік» (1995); «Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны» (1996); «Бунд в Беларуси

* Першы дырэктар БелНДДАС. З 1997 г. інстытут узначальвае У. В. Фядосаў.

(1897 — 1921)» (1997); «Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь» (1998); «Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы па гісторыі царквы ў Беларусі XV — XIX стст. у фондзе «Канцылярыя мітрапаліта грэка-уніяцкіх царкваў у Расіі» (1998) і іншыя работы, якія атрымалі шырокі грамадскі рэзананс.

Увогуле супрацоўнікамі інстытута выдаваліся як калектыўныя, так і індывідуальныя манаграфіі, брашуры, слоўнікі, аўтарэфераты дысертацый, артыкулы ў перыёдыцы, зборніках, даведніках і энцыклапедычных выданнях. Гэта вядомыя працы С. У. Жумара, А. І. Валахановіча, П. П. Журкевіча, У. М. Міхнюка, Р. П. Платонава, Я. С. Паўлава, В. У. Скалабана, У. А. Сарокі, Э. М. Савіцкага, М. Ф. Шумейкі, Я. Я. Янушкевіча і многіх іншых. Дыяпазон выдадзеных прац і інтарэсаў супрацоўнікаў настолькі шырокі і закранае самыя актуальныя праблемы развіцця нашай дзяржавы, што цяжка вылучыць што-небудзь у якасці адзінага і галоўнага.

У адпаведнасці з пастаўленымі Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь задачамі, а таксама ў рамках супрацоўніцтва Дзяржкамархіва, БелНДІДАС з навукова-даследчымі інстытутамі НАНБ, вышэйшымі навучальнымі ўстановамі, Нацыянальнай бібліятэкай Рэспублікі Беларусь, музеямі была ажыццёўлена сумесная даўняя задума аб аднаўленні Беларускай археаграфічнай камісіі (БАК). У сувязі з адсутнасцю фінансавых сродкаў, іншымі прычынамі БАК было вырашана ўтварыць у складзе Дзяржкамархіва*. Пры гэтым базавай арганізацыяй выступае наш інстытут, дзе распрацоўваецца Нацыянальная праграма публікацый гістарычных матэрыялаў, якая прадугледжвае вывучэнне, пошук і выданне (перавыданне) найбольш значных архіўных крыніц па гісторыі Беларусі. Ужо выдадзены першы і другі выпускі «Беларускага археаграфічнага штогодніка», якія атрымалі станоўчыя водзвывы вучоных. У іх публікуюцца артыкулы па археаграфіі, архівазнаўству і архіўнай справе, крыніцазнаўству і спецыяльных гістарычных навук, тэксталогіі і гісторыі дзяржаўных устаноў. Члены АК сумесна з іншымі супрацоўнікамі інстытута прымаюць актыўны ўдзел у правядзенні навукова-практычных канферэнцый, «круглых сталоў», друкуюцца ў пе-

* Старшынёй БАК з'яўляецца намеснік дырэктара інстытута доктар гістарычных навук, прафесар Р. П. Платонаў, яго намеснікамі — вядомыя вучоныя У. П. Крук, М. Ф. Шумейка, Я. Я. Янушкевіч.

рыядычных выданнях іншых ведамстваў, часопісах і газетах рэспублікі.

Перыяд 1996 — 2000 гг. з’явіўся ў пэўнай ступені пераломным у справе больш адэкватнага разумення ролі інстытута ў развіцці архіўнай галіновай навукі. Актыўней сталі паяўляцца ў апошнія пяцігоддзе выданні па тэорыі дакументазнаўства і архівазнаўства, пачалі весціся даследаванні ў галіне забеспячэння захаванасці дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду, удасканалення навукова-даведачнага апарату на аснове яго аналізу і стану нарматыўна-прававой базы дзейнасці архіўных устаноў. Генератарамі ідэй і асноўнымі распрацоўшчыкамі па гэтых накірунках выступалі С. У. Жумар, П. А. Леўчык, А. Я. Рыбакоў, Э. М. Савіцкі, Г. Л. Гарбачоў, К. А. Сечанав, Я. К. Прыгунова, М. Ф. Шумейка і многія іншыя.

Па накірунку развіцця тэорыі дакументазнаўства, архівазнаўства, археаграфіі і крыніцазнаўства праца вялася больш як па 20 тэмах, большасць з якіх завершаны. Былі падрыхтаваны і выдадзены на базе інстытута інструкцыі, стандарты, правілы, метадычныя рэкамендацыі, вяліся прыкладныя распрацоўкі, звязаныя з аўтаматызацыяй архіўнай галіны, рыхтаваліся нарысы гісторыі архіўнай справы ў Беларусі. Галоўная праблема па развіцці гэтага накірунку заключалася ў недаўкамплектаванасці адпаведных аддзелаў.

У рамках працы па другім накірунку навуковых даследаванняў інстытута была падрыхтавана «Уніфікаваная сістэма арганізацыйна-распарадчай дакументацыі» (УСАРД), у якую ўвайшлі класіфікатар уніфікаваных формаў дакументаў, альбом формаў уніфікаваных дакументаў, распрацавана «Палажэнне аб сістэме вядзення УСАРД», мэтай якога з’яўляецца кантроль за змяненнямі ў складзе дакументацыі і іх адэкватнае адлюстраванне ва уніфікаванай сістэме, і іншыя дакументы.

Па трэцім накірунку супрацоўнікамі інстытута былі падрыхтаваны рэкамендацыі па арганізацыі працы з гістарычнымі дакументамі, выдадзены шэраг даведнікаў, якія адлюстроўваюць наяўнасць дакументаў па гісторыі Беларусі ў розных фондах.

Аднымі з найбольш важных распрацовак гэтага перыяду з’явіліся дзяржаўны стандарт Рэспублікі Беларусь СТБ 6.38-95 «Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі. Сістэма арганізацыйна-распарадчай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў», «Метадычныя рэкамендацыі па практычным прымяненні СТБ 6.38-95», «Прыкладная інструкцыя па справядлівасці ў міністэрствах, дзяржкамтэтах і

іншых цэнтральных органах кіравання, установах, арганізацыях Рэспублікі Беларусь». Упершыню ў Беларусі былі падрыхтаваны «Асноўныя правілы работы архіваў цэнтральных і мясцовых органаў дзяржаўнай улады і кіравання, арганізацый, устаноў і прадпрыемстваў Рэспублікі Беларусь». У кастрычніку 2001 г. выйшаў з друку падрыхтаваны ў БелНДІДАС першы ў рэспубліцы «Перечень типовых документов...».

За апошнія гады таксама выйшлі ў свет такія выданні, якія атрымалі шырокае гучанне, як «Архіўная справа на Беларусі ў дакументах і матэрыялах (1921 — 1995 гг.)» (укладальнікі С. У. Жумар, А. Д. Лебедзеў, А. М. Гесь, Н. М. Дзятчык); «Русско-белорусский словарь делопроизводственной и архивной терминологии» (аўтары У. А. Сарока, Т. М. Мальцава, Г. В. Запартыка); «Беларуска-рускі слоўнік справаводнай і архіўнай тэрміналогіі» (аўтары У. А. Сарока, Т. М. Мальцава); «Архивоведение Беларуси: В 2 ч. Учебное пособие» (аўтары М. Ф. Шумейка, К. І. Козак, В. Дз. Селяменеў); «Делопроизводство: Учебно-практическое пособие» (аўтары Э. М. Давыдава, А. Я. Рыбакоў); «Слоўнік асабовых імёнаў. Беларуска-рускі і руска-беларускі» (укладальнік У. А. Сорока) і інш.

Значнае месца ў дзейнасці інстытута займала правядзенне навукова-даследчых работ у галіне выкарыстання інфармацыйных тэхналогій, стварэнне аўтаматызаваных сістэм у архівах і справаводстве, распрацоўка нарматыўна-метадычных дакументаў.

За перыяд з 1995 па 2001 г. распрацаваны і ўкаранены наступныя інфармацыйныя тэхналогіі для архіўнай галіны:

— аўтаматызаваная архіўная тэхналогія для перапрацоўкі і ўдасканалення вопісаў («ААТ — Вопіс тыпавы»);

— аўтаматызаваная архіўная тэхналогія для вядзення імяннага каталога («ААТ — Імяны каталог»);

— аўтаматызаваная інфармацыйна-пошукавая сістэма для дакументаў генеалагічнага характару («АПС — Радавод»);

— аўтаматызаваная сістэма кантролю за станам справаводства і ўліку дакументаў у ведамасных архівах («АСУ — Улік дакументаў»);

— электронны даведнік «Мінская губерня: арганізацыйная і кіраўніцкая структура», запісаны на CD-ROM і прызначаны для выкарыстання ў архіўных установах;

— аўтаматызаваная архіўная тэхналогія для вядзення ўліку асабістых архіваў, збораў і калекцый дзеячаў літаратуры і мастацтва;

— аўтаматызаваная інфармацыйная сістэма для ўліку, сістэматызацыі і пошуку архіўных дакументаў і даных, запісана на CD-ROM і прызначана для выкарыстання ў архіўных установах.

Выдадзены таксама шэраг нарматыўна-метадычных дакументаў: «Примерная инструкция по работе с машиночитаемыми документами в организациях, на предприятиях и в ведомствах Республики Беларусь» (1996); «Правила учета и передачи электронных (машиночитаемых) документов на государственное хранение» (1997); «Информационные технологии в архивном деле. Создание и использование. Методические рекомендации» (укладальнік Г. Л. Гарбачоў, 1997); сумесна з БелНД-ЦЭД, НДІ «АГАТ» распрацаваны «Стандарт Республики Беларусь СТБ 1221-2000 «Документы электронные. Правила выполнения, обращения и хранения».

Самую сур'ёзную ўвагу калектыў БелНДІДАС удзяляў распрацоўцы нарматыўна-прававой базы дзейнасці дзяржаўнай архіўнай службы. Сумесна з Дзяржкамархівам ён прымаў удзел у падрыхтоўцы Закона «Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь «Аб нацыянальным архіўным фондзе і архівах у Рэспубліцы Беларусь». З прыцягненнем рэспубліканскіх архіваў падрыхтаваны праект «Асноўныя правілы работы дзяржаўных архіваў Рэспублікі Беларусь». Выдадзены «Рэкамендацыі па арганізацыі работы з гістарычнымі дакументамі», зацверджана «Канцэпцыя інфарматызацыі архіўнай галіны Рэспублікі Беларусь».

У адпаведнасці з Законам ад 06.01.1999 № 236-3 «Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь «Аб нацыянальным архіўным фондзе і архівах у Рэспубліцы Беларусь» быў зацверджаны перспектыўны план распрацоўкі нарматыўных і метадычных дакументаў на 1999 — 2005 г., дзе вызначаны дакладныя тэрміны падрыхтоўкі больш чым 20 найважнейшых дакументаў. Многія з пералічаных тэм ужо завершаны або блізкія да завяршэння.

У апошнія гады ў інстытуце шмат увагі ўдзялялася распрацоўцы нарматыўных дакументаў па эканамічных праблемах архіўнай галіны, прывязанні архіўнага заканадаўства ў адпаведнасць з новымі рэаліямі дзяржаўнага і грамадска-палітычнага жыцця рэспублікі, са змяненнямі арганізацыйна-прававых і эканамічных асноў фарміравання, уліку, захоўвання і выкарыстання дакументаў НАФ. Так, у 1999 г. у інстытуце быў падрыхтаваны для архіваў «Прэйскурант на платныя работы і паслугі, што выконваюцца архіўнымі ўстановамі Рэспублікі Беларусь».

У 1996 г. на падставе Палажэння БелВАК «Аб Савеце па абароне дысертацый» пры інстытуце быў створаны Савет па абароне кандыдацкіх дысертацый па спецыяльнасці «07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання», які ўзначаліў доктар гістарычных навук, прафесар У. М. Міхнюк. З 1998 г. старшынёй з'яўляецца доктар гістарычных навук, прафесар Э. М. Савіцкі. Ужо прайшлі шэраг абаронаў, а ў 1999 г. адбылася абарона дысертацыі па дзвюх спецыяльнасцях — «гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання» і «дакументалістыка, дакументазнаўства і архівазнаўства». Пры дапамозе расійскіх калег распрацавана праграма кандыдацкага экзамену па спецыяльнасці «05.25.02 — дакументалістыка, дакументазнаўства і архівазнаўства». У 2000 г. адкрыта аспірантура па названых вышэй спецыяльнасцях.

У выпадку немагчымасці апублікаваць тыя ці іншыя работы навуковых супрацоўнікаў, работнікаў дзяржаўнай архіўнай службы, прэтэндэнтаў на вучоныя ступені інстытута ў адпаведнасці з Палажэннем, зацверджаным Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 26.05.1997 г. № 582, дадзена права дэпаніравання навуковых работ. Акрамя таго, інстытут з'яўляўся адным з заснавальнікаў гістарычнага часопіса «Беларуская мінуўшчына», а цяпер — заснавальнік галіновага навукова-практычнага часопіса «Архівы і справаводства», першы нумар якога выйшаў у сакавіку 1999 г. Супрацоўнікі інстытута, як і ўсёй галіны, на яго старонках абмяркоўваюць навуковыя ўнутрыгаліновыя праблемы, праблемы справаводства, даюць інфармацыю пра найбольш значныя падзеі архіўнага і гістарычнага жыцця нашай рэспублікі і за межжа.

БелНДІДАС у вырашэнні сваіх задач абапіраецца на супрацоўніцтва і кааперацыю з роднаснымі ўстановамі. Напрыклад, добры плён дае супрацоўніцтва Дзяржкамархіва, нашага інстытута з гістарычным факультэтам Белдзяржуніверсітэта. Вынікам стала адкрыццё архівазнаўчага аддзялення, на якім рыхтуюць гісторыкаў-архівістаў для галіны. Выпускнікі яго вывучаюць практычныя аспекты непасрэдна на месцах будучай працы, асобныя з іх выбралі адпаведныя тэмы кандыдацкіх дысертацый.

Многія супрацоўнікі інстытута чытаюць лекцыі для студэнтаў-архівістаў, выступаюць навуковымі кіраўнікамі, апанентамі пры абароне дысертацый, ажыццяўляюць рэцэнзаваўне работ па дакументазнаўству і архівазнаўству.

З мэтай развіцця творчых кантактаў з гісторыкамі і архівістамі іншых дзяржаў, даследавання так званых белых плямаў у гісторыі, далейшага развіцця тэорыі беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і археаграфіі інстытут сумесна з Дзяржкамархівам, іншымі зацікаўленымі ўстановамі правёў шэраг міжнародных канферэнцый: *Архівазнаўства, крыніцазнаўства і гістарыяграфія Беларусі: стан і перспектывы* (1993, Мінск); *М. М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і археаграфіі (Да 90-годдзя вучонага)* (1996, Мінск); *Замежная архіўная Беларусіка* (1996, Мінск); *Праблемы беларускай археаграфіі: да 175-годдзя выхаду ў свет «Беларускага архіва старажытных грамат»* (1999, Мінск); *Архівы Беларусі на мяжы ХХ — ХХІ стст.: гісторыя, стан, перспектывы развіцця* (2000, Мінск); *Дакументацыя ў інфармацыйным грамадстве: роля і значэнне дакумента ў кіраўніцкім працэсе* (2000, Мінск). У маі 2000 г. у інстытуце адбылося пасяджэнне «круглага стала» на тэму «Мужнасць і трагедыя народа», прысвечанае 55-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. У ім удзельнічалі прадстаўнікі 16 арганізацый, якія займаюцца вывучэннем ваеннай праблематыкі.

Вучоныя інстытута прымалі самы актыўны ўдзел і ў іншых міжнародных мерапрыемствах — канферэнцый, кангрэсах, «круглых сталах»: *Кіраўнік на мяжы ХХІ стагоддзя* (П. П. Журкевіч, У. В. Фядосаў) (1999, Мінск); *Навука і адукацыя на парозе III тысячагоддзя* (У. В. Фядосаў) (2000, Мінск); *Гісторыкі і архівісты: супрацоўніцтва ў захаванні і пазнанні мінулага ў інтарэсах цяперашняга і будучага* (Э. М. Савіцкі) (1997, Масква); «круглы стол», прысвечаны М. В. Доўнар-Запольскаму (В. У. Скалабан, М. Ф. Шумейка) (2000, Гомель—Рэчыца); *Шлях да ўзаемнасці: Беларусы і палякі. Дыялог народаў і культур* (Я. Я. Янушкевіч) (2000, Польшча); *Сродкі масавай інфармацыі ў другой сусветнай вайне* (С. У. Жумар) (2000, Масква) і інш. А. І. Валахановіч, С. У. Жумар, А. С. Кароль, У. М. Міхнюк, Р. П. Платонаў, В. У. Скалабан, М. Ф. Шумейка пастаянна выступаюць ў якасці навуковых кансультантаў, членаў рэдакцыйна-выдавецкіх саветаў, аўтараў энцыклапедыі і энцыклапедычных даведнікаў, публікацый, прысвечаных Г. Гарэцкаму, М. Доўнар-Запольскаму, В. Дуніну-Марцінкевічу, З. Жылуновічу, Якубу Коласу, Янку Купалу, В. Ластоўскаму, У. Пічэту і многім іншым дзеячам.

Практычна не перапыняліся сувязі інстытута з расійскімі архівістамі. Кіраўнікі Дзяржкамархіва, інстытута прымаюць удзел у пасяджэннях калегій Расархіва, Навуковага савета, міжнародных навуковых

канферэнцыях. Вынікам сумеснай працы з'явілася зацвярджэнне Палажэння аб Каардынацыйным савеце дзяржаўных архіўных службаў Расійскай Федэрацыі і Рэспублікі Беларусь, прыняцце планаў сумесных дзеянняў Федэральнай архіўнай службы Расіі і Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводства Рэспублікі Беларусь. На пасяджэннях разглядаліся таксама пытанні уніфікацыі і збліжэння заканадаўчай і нарматыўнай базы для архіўных службаў дзвюх дзяржаў, пытанні паглыблення супрацоўніцтва паміж БелНДДАС і Усерасійскім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы.

У 1999 г. быў заключаны міжнародны дагавор «Аб супрацоўніцтве паміж Беларускамі навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы (дырэктар У. В. Фядосаў), Усерасійскім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы (дырэктар М. В. Ларын), Украінскім дзяржаўным навукова-даследчым інстытутам архіўнай справы і дакументазнаўства (дырэктар У. П. Ляхоцкі)». Поўнамаштабнае, узаемавыгаднае і раўнапраўнае супрацоўніцтва ўжо прыносіць несумненную карысць архіўнай справе трох дзяржаў.

У вырашэнні найбольш важных навуковых і навукова-арганізацыйных пытанняў галоўная роля належыць Вучонаму савету інстытута, у які ўваходзяць вядучыя вучоныя інстытута. На пасяджэннях савета разглядаюцца праекты планаў навукова-даследчай дзейнасці, зацвярджаюцца справаздачы аб зробленай рабоце, заслухоўваюцца навуковыя даклады па асобных навуковых праблемах, зацвярджаюцца тэмы кандыдацкіх дысертацый, вырашаюцца многія іншыя пытанні.

Такім чынам, навуковая дзейнасць Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы за 10 гадоў яго існавання гаворыць пра паступальны рух наперад, накіраваны на вырашэнне важных для архіўнай галіны задач.

Праблем у БелНДДАС таксама існуе нямала. У першую чаргу яны звязаны са слабай матэрыяльнай базай, недастатковай насычанасцю камп'ютэрнай тэхнікай, нізкай заробтнай платай супрацоўнікаў. Несумненна, што разам з паляпшэннем эканамічнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь зменіцца становішча і архіўнай галіновай навуцы.

В. В. Баландзін, Т. Л. Рахманько

ШАСЦІДЗЕСЯЦІГАДОВЫ КІНАФОТАФОНАДАКУМЕНТАЛЬНЫ ЛЕТАПІС БЕЛАРУСІ

29 сакавіка 2001 г. Беларускаму дзяржаўнаму архіву кінафотафонадакументаў споўнілася 60 гадоў. Гістарычна гэта параўнальна невялікі адрэзак часу. Але ён сведчыць пра больш чым векавы летапіс нашай рэспублікі, яе мінулае і сучаснае.

Архіў таксама мае сваю гісторыю. Ён быў створаны ў адпаведнасці з пастановай Савета Народных Камісараў СССР ад 29 сакавіка 1941 г. «Аб зацвярджэнні Палажэння аб Дзяржаўным архіўным фондзе і сеткі дзяржаўных архіваў Саюза ССР». Аднак сваю дзейнасць архіў пачаў толькі пасля вызвалення тэрыторыі БССР ад нямецка-фашысцкай акупацыі. Пастановай Савета Народных Камісараў БССР ад 16 лістапада 1943 г. была ўстаноўлена структура і штаты архіўных органаў Беларускай ССР і адпаведна штатны расклад Цэнтральнага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў БССР. У яго ўваходзіла 5 чалавек. У акце па правярцы стану і работы архіва ад 21 мая 1948 г. гаворыцца: «Свайго памяшкання архіў не мае. Увесь комплекс матэрыялаў захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Мінскай вобласці. Дакументацыя сканцэнтравана ў дзвюх шафах, з якіх адна знаходзіцца ў архівасховішчы, другая ў рабочым памяшканні. У архіве 6530 адзінак захоўвання (негатываў і пазітываў). Тэхнічны стан — здавальняючы. Але тэхналагічны рэжым памяшкання не забяспечвае далейшую захаванасць матэрыялаў, тым больш архіў не мае лабараторыі для прафілактычнай і рэстаўрацыйнай апрацоўкі дакументаў».

Сёння Беларускі дзяржаўны архіў кінафотафонадакументаў (БДАКФФД) — гэта буйнейшы збор унікальных кінафотафонадакументаў (КФФД) і навукова-даследчая ўстанова, якая займаецца камплектаваннем, захоўваннем, апісаннем і выкарыстаннем дакументаў.

У фондах архіва сабрана 182 тысячы 600 адзінак захоўвання фотадакументаў, 28 тысяч адзінак захоўвання кінадакументаў, 9 тысяч 660 адзінак захоўвання фонадакументаў (з іх 2 тысячы 246 грампласцінак), 128 кампактдыскаў. Гэта аўдыёвізуальныя дакументы гістарычнай важнасці аб палітычным, сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці

беларускага народа. У тысячах фотаздымкаў і кадраў кінахронікі, у гадзінах фоназапісаў захоўваецца памяць фактычна аб усіх падзеях, якія адбываліся і адбываюцца на тэрыторыі Беларусі. Шматлікія дакументы незнарок наводзяць на роздум аб гісторыі і сучаснасці, аб імгненным і вечным, даюць магчымасць па-новаму зірнуць на тыя ці іншыя падзеі. У фондах архіва сабраны вельмі рэдкія дакументы, якія адлюстроўваюць гісторыю нашай краіны на працягу больш чым ста гадоў. Асабліваю каштоўнасць маюць кінакадры і фотаздымкі, знятыя на рубяжы XIX і XX стагоддзяў. Яны робяць нас сведкамі будаўніцтва Маскоўска-Брэсцкай чыгункі ў Беларусі, запуску паветранага шара ў Губернатарскім садзе ў г. Мінску, прыезду ў Беларусь цара Мікалая II, Курлоўскага расстрэлу 1905 г. у г. Мінску, брання салдат на франтах першай сусветнай вайны. Складзена калекцыя з больш чым 400 фатаграфій і фотапаштовак з краявідамі беларускіх гарадоў да 1917 г. (Мінска, Нясвіжа, Барысава, Гомеля, Полацка, Маладзечна, Гродна, Заслаўя, Вілейкі, Віцебска, Кобрына, Пінска, Магілёва і інш.). Гэтыя рэдкія зборы, якія дазваляюць убачыць краявіды вуліц, плошчаў, паркаў і сквераў, былі набыты архівам у калекцыянераў В. І. Каляды і Н. С. Тагрына.

Адна з найбольш каштоўных калекцый фотадакументаў — калекцыя князёў Радзівілаў, аднаго з буйнейшых магнацкіх родаў на Беларусі. У 1992 г. Мінск наведала прадстаўніца гэтага роду Эльжбета Тамашэўская-Радзівіл. Яна перадала ў фонды БДАКФФД калекцыю з 55 фотаздымкаў з сямейнага альбома. Гэтыя фатаграфіі расказваюць пра Нясвіжскі замак-рэзідэнцыю Радзівілаў, пра іх саміх, іх сяброў і гасцей.

У зборах архіва вельмі шырока прадстаўлены фотадакументы перыяду Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, міжваеннага перыяду, фотартреты дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў, мастакоў, паэтаў, пісьменнікаў, актёраў.

У раздзеле «Сусветнае фота» захоўваюцца работы замежных прафесійных фатографаў пачатку стагоддзя, а таксама 1920 — 1940-х гадоў — жанравыя фота, пейзажы, фатаграфіі Б. Шоў, Ф. Шаляпіна, Р. Тагора, Ч. Чапліна, І. Штраўса і інш.

У фондах архіва таксама знаходзяцца рэдкія фонадакументы з запісамі галасоў вядомых пісьменнікаў, вучоных, дзеячаў культуры і мастацтва Беларусі (Ц. Я. Кісялёва, В. І. Казлова, П. М. Машэрава, А. А. Бембеля, З. І. Азгура, М. А. Савіцкага, С. М. Станюты, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Лынькова, М. Танка, К. Крапівы і многіх

іншых), музычныя і драматычныя творы. Сярод фонадакументаў адной з самых значных з'яўляецца калекцыя грампласцінак і магнітафонных запісаў з песнямі, рамансамі, арыямі з опер на беларускай, рускай, чэшскай, украінскай, нямецкай, італьянскай, фінскай і англійскай мовах вядомага беларускага тэнара М. І. Забэйдзі-Суміцкага. Калекцыя налічвае 40 адзінак захоўвання.

Значную частку архіўных матэрыялаў складаюць кінадакументы. Гэта мастацкія, анімацыйныя, навукова-папулярныя, вучэбныя і дакументальныя фільмы, кінанарысы, альманахі і кіначасопісы. Шмат рэдкіх унікальных кадраў кінахронікі ўвайшлі ў такія дакументальныя фільмы, як «Біяграфія маёй рэспублікі», «Штрыхі да партрэта», «Беларусь дарэвалюцыйная», «Старонкі гісторыі Мінска» і інш. У кіначасопісах «Савецкая Беларусь», «Навіны дня», «Мастацтва Беларусі», «Піянер Беларусі», датаваных 1939 — 1993 гадамі, адлюстраваны многія значныя падзеі з жыцця нашай краіны.

Дзесяткі тысяч метраў кінастужкі адлюстроўваюць суровыя гады Вялікай Айчыннай вайны. Яны дазваляюць зноў убачыць, пазнаць, перажыць усё тое, што адбылося ў рэспубліцы з моманту абароны Брэсцкай крэпасці да вызвалення Беларусі.

Найбольш цікавымі з'яўляюцца кадры ваеннай хронікі 40-х гадоў, знятыя франтавымі кінааператарамі І. Вейняровічам, М. Сухайвай, О. Рэйзман, М. Беравым, У. Цеслюком (у хранікальна-дакументальных фільмах «У партызанскім атрадзе імя бацькі Міная», 1942 г.; «Беларускія партызаны», 1943 г.; «Злачынствы нямецка-фашысцкіх захопнікаў на тэрыторыі Беларусі», 1943 г.; «Баявыя дзеянні партызан», 1944 г.; «Бітва за Беларусь», 1944 г.; «У вызваленым Мінску», 1944 г. і многіх іншых). Унікальныя трафейныя кінастужкі: агітацыйна-прапагандысцкі матэрыял, адзняты ў гады акупацыі на тэрыторыі Беларусі нямецкімі кінааператарамі, а таксама з 63 нямецкіх трафейных альбомаў, вывезеных з Германіі ў 1945 г. Міністэрствам замежных спраў БССР і ў 1951 г. перададзеных на захоўванне ў архіў. Гэтыя кадры нямецкай кінахронікі і фотаздымкі з альбомаў адлюстравалі падзеі, якія адбываліся ў краінах, акупаваных фашысцкай Германіяй і ў самой Германіі.

Вельмі цікава кінадакументы архіва расказваюць пра пасляваеннае аднаўленне прамысловасці, адраджэнне сельскай гаспадаркі, культуры, пра першыя пасляваенныя пяцігодкі. Шмат кінаматэрыялаў і пра сучаснасць: пра беларускіх касманаўтаў, будаўніцтва Мінскага

метрапалітэна, экалагічныя праблемы, узнікшыя ў выніку аварыі на Чарнобыльскай АЭС і інш.

Кінафотафонадакументы з кожным годам займаюць усё больш значнае месца ў жыцці нашага грамадства. Яны знаходзяць шырокае выкарыстанне ў самых розных сферах чалавечай дзейнасці. Зараз асноўнымі задачамі архіва з'яўляюцца ўсямернае пашырэнне інфармацыйнай базы архіва ў мэтах максімальнага забеспячэння ўзрослых патрэб грамадства ў рэтраспектыўнай дакументнай інфармацыі і аказанне паслуг дзяржаўным, камерцыйным і грамадскім установам, арганізацыям і замежным грамадзянам. Ініцыятыўнае інфармаванне, выкананне тэматычных запытаў, падрыхтоўка фотавыставак і фотападборак, папулярызацыя дакументаў праз радыё, тэлебачанне, друк, правядзенне экскурсій, кіналекторыяў, адкрытых урокаў, выязных рэтраспектыў, вечарын-сустрэч з даследчыкамі — такія асноўныя віды выкарыстання КФФД, якімі кіруецца архіў. Але найбольш распаўсюджанай формай выкарыстання архіўных матэрыялаў з'яўляецца работа даследчыкаў з дакументамі ў чытальнай зале.

КФФД з'яўляюцца спецыфічнымі гістарычнымі крыніцамі, якія ў форме выяўленчай і гукавой інфармацыі адлюстроўваюць розныя аспекты гісторыі Беларусі. У сувязі з гэтым кантынгент даследчыкаў у БДАКФФД таксама спецыфічны.

Пастаяннымі даследчыкамі фондаў архіва з'яўляюцца:

- Нацыянальная дзяржаўная тэлерадыёкампанія РБ;
- Нацыянальная кінастудыя «Беларусьфільм»;
- Беларускі відэацэнтр;
- рэдакцыі рэспубліканскіх газет.

Гэта вялікі калектыў творчых работнікаў розных спецыяльнасцей: рэжысёры, сцэнарысты, рэдактары, апэратары-пастаноўшчыкі, дэкаратары, карэспандэнты, журналісты. Дакументы архіва яны выкарыстоўваюць пры стварэнні мастацкіх, хранікальна-дакументальных відэафільмаў, цыклаў перадач, асобных тэлепраграм, для пастаноўкі тэлеспектакляў і тэленарысаў, падрыхтоўкі інфармацыйных паведамленняў АТН, напісання газетных і часопісных публікацый і інш. У архіве працавалі такія вядомыя не толькі ў нашай рэспубліцы, але і за яе межамі рэжысёры, сцэнарысты, як Л. В. Гедравічус, А. І. Алай, Ю. А. Марухін, Д. Х. Астрахан, М. А. Жданоўскі, С. В. Пятроўскі, У. Ф. Жыгалка і інш.

З кожным годам павялічваецца колькасць працуючых у чытальнай зале архіва гісторыкаў-краязнаўцаў, навуковых работнікаў, выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, аспірантаў і студэнтаў, кіраўнікоў прадпрыемстваў і арганізацый, музейных работнікаў, супрацоўнікаў рэстаўрацыйных арганізацый. Мэта іх даследаванняў — выяўленне дакументаў з далейшым выкарыстаннем іх для афармлення фотавыставак, папаўнення экспазіцый музеяў, напісання навуковых і дыпломных работ, правядзення юбілейных урачыстасцей, рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры і інш.

Штогод расце колькасць замежных даследчыкаў. Гэта прадзюсеры, кінарэжысёры, сцэнарысты, навуковыя супрацоўнікі архіваў, адвакаты з Канады, Англіі, Германіі, Польшчы, Літвы. Адна з асноўных тэм, якая цікавіць замежных грамадзян, — гэта гісторыя другой сусветнай вайны. Мэта даследаванняў — стварэнне хранікальна-дакументальных фільмаў і тэлепраграм, напісанне навуковых работ, вядзенне судовых працэсаў, арганізацыя фотавыставак.

Так, міжнародная выстава «Злачынствы вермахта на тэрыторыі Беларусі», што праходзіла ў Гамбургу, выклікала вялікую цікавасць і атрымала неардынарны рэзананс у нямецкім грамадстве. Яна стала пачаткам незвычайнай гісторыі. Арганізатар выставы нямецкі гісторык Гамбургскага інстытута сацыялагічных даследаванняў Ханес Хеер не пабаяўся змясціць у экспазіцыі здымкі, на якіх нямецкія афіцэры фатаграфаваліся на фоне павешаных імі мірных жыхароў. Адна з наведвальніц выставы фраў Айк, угледзеўшыся ў твары, на адным з фотаздымкаў пазнала свайго бацьку. Цяжка было паверыць убачанаму, а дакладней таму, што бацька, які згодна з сямейнай легендай, складзенай па яго пісьмах з Беларусі, займаўся ў тых гады аднаўленнем разбуранай чыгункі, на самай справе быў камендантам г. Оршы і з задавальненнем фатаграфаваліся на фоне трупаў мірных, ні ў чым не вінаватых людзей. Уражанне было настолькі моцным, што фраў Айк палічыла неабходным прыехаць у Беларусь у наш архіў і падрабязней азнаёміцца з дакументальнымі матэрыяламі. Для яе ў асобнай зале быў арганізаваны прагляд хранікальна-дакументальнага фільма «Суд народа» (1946), у якім паказаны судовы працэс па справе аб злачынствах, здзейсненых нямецка-фашысцкімі захопнікамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі. Судовы працэс праходзіў у Мінску ў будынку Дома Чырвонай Арміі (зараз Цэнтральны Дом афіцэраў) з 15 па 29 студзеня 1946 г. Перад судом паўсталі 18 нямецкіх ваенных злачынцаў. Разгледзеўшы матэрыялы спраў, апытаў-

шы сведак, а таксама ўлічыўшы дакументальныя доказы, суд прыгаварыў 14 фашысцкіх афіцэраў да смяротнай кары праз павешанне. Сярод іх быў і Айк Паўль.

Фільм «Суд народа», складзены з кадраў кінахронікі, адлюстроўвае масавыя расстрэлы, злачынствы, зверствы над мірнымі беларускімі грамадзянамі. Не толькі для фраў Айк, але і шматлікіх даследчыкаў і турыстаў з Германіі да гэтага часу фільм з'яўляецца адкрыццём, для многіх з іх — шокам. Яны доўга не могуць апамятацца пасля ўбачанага. На радзіме, як правіла, яны атрымліваюць іншую інфармацыю пра вайну: больш прыгладжаную, менш драматычную.

У сувязі з пастаянным папаўненнем фондаў архіва і павелічэннем аб'ёмаў захоўвання дакументаў актуальным становіцца пытанне аб аператыўным пошуку як інфармацыі пра дакументы, якія ёсць у фондах архіва, так і хуткай выдачы іх даследчыкам, што працуюць у чытальнай зале. Зараз яны вымушаны губляць шмат часу на пошук неабходнага матэрыялу ў аб'ёмнай сістэме каталогаў.

У архіве на базе аддзела аўтаматызаваных інфармацыйна-пошукавых сістэм створана інфармацыйна-пошукавая сістэма ISIS (база даных BELOR). На дакументальныя кінадакументы падрыхтавана, але яшчэ патрабуе дадатковага рэдагавання і мадыфікацыі аўтаматызаваная база даных. Заканчваецца праца па ўводу даных на фота- і фонадакументы. Такія напрацоўкі дазваляюць пачаць пераход да сучаснай сістэмы абслугоўвання даследчыкаў дакументнай інфармацыяй. З гэтай мэтай ў архіве распрацавана праграма па стварэнні лакальнай сеткі з працоўнымі месцамі для даследчыкаў. У яе падключаюцца аддзелы камплектавання і экспертызы каштоўнасці дакументаў, аўтаматызаваных інфармацыйна-пошукавых сістэм, дзяржаўнага ўліку і навукова-даведачнага апарату, інфармацыі і навуковага выкарыстання дакументаў. Для работы з электронным каталогам на КФФД, а таксама для стварэння электроннага ўліку наведванняў і працы даследчыкаў у чытальнай зале, вядзення ўліку паступлення і выканання тэматычных запытаў на аснове аўтаматызаваных тэхналогій неабходна сучасная камп'ютэрная тэхніка.

З мэтай забеспячэння інфармацыяй, папаўнення базы даных, аператыўных напрацовак у архіве распрацоўваецца таксама праграма стварэння мультымедычнай сістэмы абслугоўвання даследчыкаў. Разлічаны поўны яе бюджэт. Але дзяржава пакуль не мае магчымасці прафінансаваць гэты праект.

Застаецца спадзявацца, што ў бліжэйшы час праграмы па стварэнні лакальнай сеткі і мультымедычнай сістэмы абслугоўвання даследчыкаў, а таксама стварэнне поўнага аўтаматызаванага каталогу на КФФД дадуць магчымасць арганізаваць працу ў чыгальнай зале на больш сучасным узроўні, павысіць эфектыўнасць і вынік работы супрацоўнікаў аддзела выкарыстання і даследчыкаў фондаў архіва. Стане рэальнай і магчымасць доступу і шырокай папулярызацыі дакументнай інфармацыі БДАКФФД праз Інтэрнэт.

Хацелася б звярнуцца да ўсіх творчых работнікаў, калекцыянераў, прыватных асоб, усіх тых, у каго захоўваюцца КФФД асабістага і спадчыннага паходжання. Гэтыя дакументы можна перадаць у архіў на пастаяннае захоўванне, зразумела, у адпаведнасці з Законам Рэспублікі Беларусь «Аб аўтарскім праве і сумежных правах». Парадак выкарыстання дакументаў вызначаецца спецыяльным дагаворам. Тэрмін захоўвання КФФД у бытавых умовах непрацяглы: ад 10 — 15 да 50 гадоў. Пасля яго заканчэння ніякія рэстаўрацыйныя работы не змогуць аднавіць дакумент. На жаль, і сучасныя лічбавыя дакументы (аптычныя дыскі, суперновыя кінастужкі) таксама недаўгавечныя. Ні ў адной прыватнай калекцыі немагчыма прытрымлівацца патрэбных умоў захоўвання, стварыць страхавыя копіі для пастаяннага (вечнага) захоўвання. Пройдуць дзесяткі, сотні гадоў і дакумент, перададзены на захоўванне ў наш архіў, з удзячнасцю будзе запатрабаваны нашчадкамі, дапоўніць чарговую старонку гісторыі.

П. П. Журкевіч, А. І. Валахановіч, Т. М. Мальцава

ЛЕКСІКОЛАГ, ПЕРАКЛАДЧЫК, РЭДАКТАР

(Да 70-годдзя з дня нараджэння У. А. Сарока)

Уладзімір Андрэевіч Сарока нарадзіўся 20 чэрвеня 1931 г. у в. Місуры Лідскага раёна Гродзенскай вобласці. У 1956 г. закончыў філалагічны факультэт БДУ імя У. І. Леніна па спецыяльнасці беларуская мова і літаратура, руская мова і літаратура. З 1956 г. — карэктар лідскай гарадской і раённай газеты «Уперад». У 1957 — 1968 гг. — рэдактар, старшы рэдактар выдавецтва «Народная асвета», з сакавіка 1968 да мая 1971 г. загадчык рэдакцыі, галоўны рэдактар выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна. З мая 1971 па снежань 1973 г. намеснік

начальніка адзела навуковых кадраў (па аспірантуры) Прэзідыума АН БССР. У 1973 — 1974 гадах галоўны рэдактар выдавецтва «Вышэйшая школа». З сакавіка 1974 да 31 снежня 1991 г. старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ, а з 1 студзеня 1992 г. страшы навуковы супрацоўнік рэдакцыйна-выдавецкага адзела БелНДДАС. У 1977 г. паспяхова абараніў дысертацыю. Яму прысвоена навуковая ступень кандыдата філалагічных навук.

Уладзімір Андрэвіч плённа працуе над стварэннем тэрміналагічных слоўнікаў па справаходству і архіўнай справе. Пад яго кіраўніцтвам упершыню ў Беларусі выдадзены «Русско-белорусский словарь делопроизводственной и архивной терминологии» (у сааўтарстве з Т. М. Мальцавай і Г. В. Запартыка) (1997), «Беларуска-рускі слоўнік справаходнай і архіўнай тэрміналогіі» (у сааўтарстве з Т. М. Мальцавай) (1997), «Слоўнік асабовых імёнаў. Беларуская-рускі і руска-беларускі» (2000), «Беларуска-рускі слоўнік татарскіх імёнаў» («Байрам», 1998) і інш.

У. А. Сарока ажыццявіў шэраг перакладаў з рускай мовы на беларускую па справаходству і дакументазнаўству: «Альбом формаў арганізацыйна-распарадчай дакументацыі» (1999), «Справаходства і дакументазнаўства: Кароткі слоўнік сучаснай тэрміналогіі» (2001), «Метадычныя ўказанні па практычным прымяненні СТБ 6.38-95...» (1996) і інш.

Значны ўклад ён уносіць у распрацоўку гістарычнай лексікалогіі беларускай мовы і асобных пытанняў гісторыі Беларусі. Па гэтых пытаннях у 80 — 90-х гадах ім было апублікавана звыш 30 навуковых артыкулаў і рэцэнзій. У гэты ж час ён актыўна выступаў з навуковымі дакладамі і паведамленнямі на рэспубліканскіх навукова-практычных канферэнцыях па пытаннях гістарычнай лексікалогіі беларускай мовы.

Для сярэдніх школ Беларусі ім створана шэсць вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове і літаратуры (па творчасці М. Лынькова, Э. Самуйлёнка, Цёткі (Алаізы Пашкевіч), І. Шамякіна і інш.). Па падручніках у яго перакладзе нашы дзеткі вывучаюць на беларускай мове «Арыфметыку» (3-і клас), «Матэматыку» (5-ы клас), «Геаметрыю» (7 — 9-ы класы), «Фізіку» (9-ы клас), «Новую гісторыю» (9-ы клас), «Гісторыю Расіі і СССР» (10-ы клас) і інш. — увогуле ён пераклаў з рускай мовы на беларускую да 25 падручнікаў і вучэбна-метадычных дапаможнікаў.

На яго рахунку больш за 40 перакладаў на беларускую мову грамадска-палітычнай і мастацкай літаратуры. Сярод іх «Карл Маркс. Бія-

графія», 8 тамоў «Поўнага збору твораў» У. І. Леніна (у тым ліку такіх капітальных прац, як «Развіццё капіталізму ў Расіі», «Матэрыялізм і эмпірыякрытыцызм»), «Л. І. Брэжнеў. Кароткі біяграфічны нарыс», «Успаміны» Л. І. Брэжнева, «Выбраныя прамовы і артыкулы» Ю. У. Андропова і інш.

У. А. Сарока адрэдагаваў тысячы ўлікова-выдавецкіх аркушаў падручнікаў і вучэбна-метадычных дапаможнікаў для сярэдняй і вышэйшай школы па беларускай і рускай мове і літаратуры, навуковых і навукова-папулярных выданняў па гісторыі Беларусі.

Усяго ж у У. А. Сарокі налічваецца звыш 100 апублікаваных прац.

З 2000 г. — рэдактар навуковага часопіса «Беларускі археграфічны штогоднік», 1-ы выпуск якога пабачыў свет у 2000 г.

Для Уладзіміра Андрэевіча характэрна дысцыплінаванасць, настойлівасць у дасягненні пастаўленай мэты, сумленнасць, працаздольнасць, сціпласць, тактычнасць, высокая патрабавальнасць да сябе і калег па працы.

За добрасумленную працу ўзнагароджаны медалём «Ветэран працы», Граматаю Вярхоўнага Савета БССР, Ганароваю граматаю Міністэрства асветы БССР, Ганаровымі граматамі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству Рэспублікі Беларусь і іншымі высокімі ўзнагародамі.

Пажадаем жа Уладзіміру Андрэевічу, нашаму цудоўнаму сябру і калегу па працы, моцнага здароўя, шчасця, творчых поспехаў у яго навуковай і рэдакцыйнай дзейнасці!

ХРОНІКА

Р. П. Платонаў

**АРХЕАГРАФІЧНАЯ КАМІСІЯ
ДЗЯРЖАЎНАГА КАМІТЭТА ПА АРХІВАХ
І СПРАВАВОДСТВУ РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ І БЕЛАРУСКІ НАВУКОВА-
ДАСЛЕДЧЫ ІНСТЫТУТ
ДАКУМЕНТАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЙ
СПРАВЫ**

Верасень 2000 — красавік 2001 г.

6 верасня 2000 г. На пасяджэнні Спецыялізаванага вучонага савета (спецыяльнасць 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання), які працуе пры БелНДІДАС, адбылася абарона аспірантам кафедры крыніцазнаўства і музеязнаўства Белдзяржуніверсітэта С. А. Кізімам дысертацыі на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. Тэма дысертацыі: «Сістэмны падыход у гістарычным даследаванні: сутнасць, метадыка, рэалізацыя (на прыкладзе вывучэння рэформаў і этнічных працэсаў). У ёй распрацавана адна з найбольш важных метадалагічных праблем — магчымасці і перспектывы выкарыстання сістэмнага падыходу ў яго канкрэтна-навуковым вымярэнні ў гістарычным даследаванні, у тым ліку і на стыку з іншымі дысцыплінамі. Асабліва актуальнае значэнне мае ўжыванне яго пры вывучэнні працэсаў рэфармавання ў сувязі з пераходам да сацыяльна арыентаванай рынкавай эканомікі, які ўключае комплексныя змены ў эканамічнай, сацыяльнай і культурнай сферах. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар У. Н. Сідарцоў (Белдзяржуніверсітэт).

Афіцыйнымі апанентамі на абароне выступілі: доктар гістарычных навук, прафесар У. С. Кошалеў (Белдзяржуніверсітэт), доктар філасофскіх навук, прафесар У. Ф. Беркаў (Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце

РБ). Апаніруючай арганізацыяй быў Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка. Абарона прайшла паспяхова.

Кастрычнік 2000 г. 3 друку пад грыфам БелНДІДАС выйшаў «Слоўнік асабовых імёнаў. Беларуска-рускі і руска-беларускі» (280 с.). Укладальнікам з'яўляецца старшы навуковы супрацоўнік рэдакцыйна-выдавецкага аддзела інстытута, кандыдат філалагічных навук У. А. Са-рока. У слоўніку змешчаны афіцыйныя (пашпартныя) імёны, імёны па бацьку асобаў мужчынскага і жаночага полу агульнай колькасцю 2 780. Уключаны і найбольш пашыраныя ў беларускай мове размоўна-бытавыя скарачаныя (дамашнія) іх варыянты, што важна для ЗАГСаў. Побач з імёнамі беларусаў, рускіх, іншых славян даюцца імёны яўрэяў, татар, якія з даўняга часу жывуць на Беларусі. Тыраж слоўніка 1 тыс. экзэмпляраў.

Кастрычнік 2000 г. Праведзена першае залічэнне аспірантаў у аспірантуру, адкрытую пры інстытуце. Да вучобы па дакументазнаўству і архівазнаўству прыступілі 7 супрацоўнікаў з архіўных устаноў Мінска, Віцебска і Гродна. Залічана таксама 5 саіскальнікаў на атрыманне вучонай ступені.

Лістапад 2000 г. Выдадзены першы выпуск «Беларускага археаграфічнага штогодніка». У выданні аб'ёмам 18 улікова-выдавецкіх аркушаў надрукаваны артыкулы па археаграфіі, архівазнаўству і архіўнай справе, крыніцазнаўству і спецыяльных гістарычных навук, тэксталогіі, гісторыі дзяржаўных устаноў. Змешчаны таксама агляды архіўных фондаў, шэраг дакументаў па пытаннях палітычнай, сацыяльнай і эканамічнай гісторыі Беларусі. Маюцца бібліяграфія, рэцэнзіі, хроніка. Сярод 25 аўтараў артыкулаў, змешчаных у штогодніку, адзін член-карэспандэнт НАНБ, 2 дактары і 13 кандыдатаў навук.

27 лістапада 2000 г. Адбылося пасяджэнне бюро Археаграфічнай камісіі. Разглядаліся пытанні падрыхтоўкі да пашыранага пасяджэння камісіі, на якім плануецца абмеркаваць стан і праблемы сучаснай археаграфічнай працы, падрыхтоўкі праекта праграмы публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду рэспублікі. Абмеркаваны таксама змест першага выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка», намечаны план яго другога выпуску. У пасяджэнні прыняў удзел намеснік старшыні Дзяржкамархіва У. І. Адамушка.

Лістапад 2000 г. За вялікі ўклад у развіццё архіўнай справы ў рэспубліцы дырэктар БелНДДАС У. Ф. Фядосаў узнагароджаны Ганаровай граматай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Лістапад—снежань 2000 г. Апублікавана навуковая праца інстытута «Вышэйшыя органы дзяржаўнай улады і цэнтральнага кіравання БССР (1965 — 1991 гг.)», падрыхтаваная аўтарскім калектывам пад кіраўніцтвам доктара гістарычных навук, прафесара Р. П. Платонава. Выдадзена яна на рускай мове ў 3 частках (13,66, 16,47 і 12,77 улікова-выдавецкіх аркушаў). Выданне знаёміць чытача з задачамі, функцыямі, кампетэнцыяй і структурай вышэйшых органаў дзяржаўнай улады і цэнтральнага кіравання БССР на працягу гістарычнага перыяду, калі ў іх адбываліся шматлікія змены і пераўтварэнні. Гэтыя змены і пераўтварэнні адлюстроўвалі імкненне тагачаснага партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва прыстасавання да перамен, якія выклікаліся развіццём і патрабаваннямі навукова-тэхнічнага прагрэсу. Паказваюцца падведаная сетка, тыя змены, што ў ёй адбываліся. Называюцца прозвішчы і час знаходжання на пасадах вышэйшых дзяржаўных і партыйных кіраўнікоў, міністраў, старшын дзяржкамітэтаў. Ёсць спіс скарачэнняў.

Кніга напісана на аснове заканадаўчых актаў і іншых афіцыйных дакументаў з шырокім выкарыстаннем архіўных крыніц. Разлічана яна на работнікаў цэнтральных і мясцовых органаў кіравання, архіўных устаноў, выкладчыкаў і студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, усіх, хто цікавіцца гісторыяй органаў дзяржаўнай улады і кіравання Беларусі. Выдадзена кніга з фінансавай дапамогай еўрапейскага фонду «Дыялог». На жаль, тыраж выдання ўсяго 100 экзэмпляраў.

5 снежня 2000 г. БелНДДАС наведала група прадстаўнікоў архіўных устаноў Прыдняпроўскай Малдаўскай Рэспублікі на чале з начальнікам дзяржархіваў гэтай рэспублікі З. Г. Тадарашка. Адбылася сустрэча з калектывам інстытута і яго дырэктарыяй. Госці пабывалі ў аддзелах інстытута, Археаграфічнай камісіі. Прайшоў жывы абмен думкамі аб стане і праблемах архіўнай работы ў РБ і ПМР на сучасным этапе, укараненні ў яе аўтаматызаваных архіўных тэхналогій, аб асаблівасцях электроннай дакументацыі. Дэлегацыя з цікавасцю азнаёмілася з узорами выдавецкай прадукцыі БелНДДАС.

4 — 7 снежня 2000 г. У Мінску праходзіла другая сесія Трэцяга Міжнароднага кангрэсу беларусістаў. У кіраўніцтве і працы секцый «Уклад беларускай культуры ў дыялог цывілізацый», «Фарміраванне

дзяржаўнасці і нацыянальнай свядомасці беларускага народа ў параўнанні і ўзаемадзеянні з аналагічнымі працэсамі ў суседніх краінах», «Роля беларускай дыяспары ў дыялогу цывілізацый» удзельнічалі члены Археаграфічнай камісіі А. К. Каўка, В. Ф. Кушнер, В. У. Скалабан, Л. У. Языковіч, Я. Я. Янушкевіч.

7 — 8 снежня 2000 г. Дзяржаўным камітэтам па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, Беларускім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы, Акадэміяй кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, Федэральнай архіўнай службай Расіі, Усерасійскім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы, Расійскім таварыствам гісторыкаў-архівістаў і Расійскім дзяржаўным гуманітарным універсітэтам праведзена Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Дакументацыя ў інфармацыйным грамадстве: роля і значэнне дакумента ў кіраўніцкім працэсе». У дакладах, якія былі прадстаўлены ад арганізатараў канферэнцыі, разглядаліся актуальныя пытанні скарачэння дакументаабароту як важнай часткі ўдасканалення працэсу кіравання, дзяржаўнага рэгулявання дакументальнага забеспячэння кіравання, арганізацыі работы з дакументамі, аўтаматызацыі дакументальнага забеспячэння. Працавалі секцыі: «Заканадаўчае і нарматыўна-прававое забеспячэнне кіравання дакументацыяй. Праблемы работы з дакументамі ў арганізацыях» і «Электронныя дакументы ў кіраванні. Аўтаматызацыя кіравання дакументацыяй». Канферэнцыя распрацавала і прыняла рэкамендацыі па ўдасканаленні кіравання дакументацыяй у тэарэтычным і практычным аспектах.

Снежань 2000 г. Выдавецтвам «Беларуская энцыклапедыя» імя П. Броўкі выдадзена кніга «Беларусь на мяжы тысячагоддзяў», падрыхтаваная ў НАНБ (кіраўнік рэдакцыйнай калегіі прэзідэнт НАНБ А. П. Вайтовіч). Калектывам яе аўтараў і выдаўцоў (агульны аб'ём 43,99 ул.-выд. арк., тыраж 3000 экз.) зроблена спроба ў сціслай і даступнай форме данесці вопыт нашага народа да шырокага кола чытачоў. Як адзначаецца ў прадмове, «аўтары, абавіраючыся на факты, расказалі пра нашу гісторыю са старажытных часоў да нашых дзён, паказалі культурны росквіт Беларусі і яе дасягненні ў развіцці розных навук, у тым ліку археалогіі, гісторыі, геаграфіі, эканомікі, этнаграфіі, сацыялогіі і паліталогіі, літаратуразнаўства і мовазнаўства».

Нарыс гістарычнага развіцця Беларусі займае ў гэтым фундаментальным творы амаль палову яе аб'ёму. Аўтарам раздзела «Беларусь у

міжваенны перыяд» (4,7 ул.-выд. арк.) з'яўляецца намеснік дырэктара БелНДІДАС, старшыня Археаграфічнай камісіі Р. П. Платонаў.

Снежань 2000 г. Чытачы атрымалі чарговы том серыі «Беларускі кнігазбор»: Паўлюк Трус. Выбраныя творы (Мн.: Беллітфонд, 2000). Том падрыхтаваны па дакументах асабістага фонду выдамага беларускага паэта 1920-х гадоў, які захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва. Укладальнікам з'яўляецца дырэктар архіва-музея, член Археаграфічнай камісіі Г. В. Запартыка. Яна ж аўтар прадмовы і каментарыяў.

Снежань 2000 г. Апублікаваны кароткі даведнік «Государственные архивы Республики Беларусь (1944 — 1997)», падрыхтаваны Дзяржкамархівам і БелНДІДАС. У ім сабраны звесткі аб складзе фондаў і калекцый дакументаў дзяржархіваў за перыяд ад вызвалення рэспублікі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў да канца XX стагоддзя. Складаецца з дзвюх частак: у першай змешчаны характарыстыкі рэспубліканскіх архіваў (за выключэннем гістарычных), у другой падаецца інфармацыя аб фондах абласных і занальных архіваў. Кіраўніком калектыву аўтараў-складальнікаў з'яўляецца старшыня Дзяржкамархіва кандыдат гістарычных навук А. М. Міхальчанка, абавязкі адказнага складальніка выканаў загадчык аддзела архівазнаўства БелНДІДАС кандыдат гістарычных навук С. У. Жумар. Абодва — члены Археаграфічнай камісіі. Даведнік разлічаны на гісторыкаў, архівістаў, вучоных-гуманітарыяў, усіх карыстальнікаў інфармацыяй з архіўных фондаў. Аб'ём даведніка 29,6 а.

15 студзеня 2001 г. Бюро Археаграфічнай камісіі зацвердзіла план работы на 2001 год. Прадугледжваецца правесці два агульныя пасяджэнні камісіі, удзел членаў камісіі і бюро ў навуковых канферэнцыях, «круглых сталах», чытаннях; выданне дакументальных зборнікаў, другога выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка»; стварэнне Віцебскага аддзялення камісіі. У план уключаны раздзелы навукова-метадычнай, інфармацыйнай, бібліяграфічнай працы. Бюро прымае ўдзел у распрацоўцы асноўных накірункаў развіцця архіўнай справы і справаводства ў Рэспубліцы Беларусь на 2001 — 2005 гг.

На пасяджэнні разгледжаны прапановы па тэматыцы другога выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Абмеркавана пытанне аб актывізацыі дзейнасці членаў АК на месцах іх працы.

16 студзеня 2001 г. На агульным сходзе БелНДДАС абмеркаваны вынікі выканання плана навукова-даследчай працы калектыву за мінулы год. У 2000 г. выконвалася 25 навуковых тэм у галіне архівазнаўства, археаграфіі, дакументазнаўства. Згодна з планам навукова-даследчай працы яны аб'ядноўваліся раздзеламі: дзяржаўны ўлік і навукова-даведачны апарат дакументаў НАФРБ, камплектаванне і экспертыза каштоўнасці дакументаў, іх ведамаснае захоўванне, выкарыстанне дакументнай інфармацыі, кіраванне, эканоміка і арганізацыя работы ў дзяржархівах, аўтаматызаваныя архіўныя тэхналогіі і інш. Па выніках даследаванняў выдадзена 13 кніг, апублікавана больш за 40 артыкулаў.

Загадчыкі аддзелаў П. П. Журкевіч (рэдакцыйна-выдавецкі аддзел), Я. Я. Янушкевіч (аддзел археаграфіі), С. У. Жумар (аддзел архівазнаўства), Г. Л. Гарбачоў (аддзел аўтаматызаваных архіўных тэхналогій), К. А. Сечанова (аддзел дакументазнаўства), якія выступілі са справаздачамі, гаварылі пра недахоп у інстытуце кваліфікаваных навуковых супрацоўнікаў (моладзь пакідае аддзелы з-за нізкай у параўнанні з інстытутамі НАНБ аплаты працы), зношанасць тэхнічнага абсталявання, зацягванне тэрмінаў выдання выкананых і рэкамендаваных да друку навуковых прац. Усё гэта ўскладняе правядзенне даследаванняў. Намеснік дырэктара па навуковай працы Э. М. Савіцкі засяродзіў увагу прысутных на шляхах павышэння навуковага патэнцыялу інстытута, ролі ў гэтым аспірантуры, якая пачала працаваць з 2000 г. Намеснік дырэктара, старшыня Археаграфічнай камісіі Р. П. Платонаў спыніўся на значэнні Археаграфічнай камісіі, таксама створанай у 2000 г., «Беларускага археаграфічнага штогодніка» як выдання камісіі і інстытута; на неабходнасці ўзмацнення археаграфічнай накіраванасці даследаванняў; на праблемах, якія ўзніклі і патрабуюць вырашэння. Фінансавы стан, пытанні падбору кадраў, выканаўчая дысцыпліна — тэма выступлення дырэктара інстытута У. В. Фядосава.

У падвядзенні вынікаў навукова-даследчай працы інстытута ўдзельнічалі намеснік старшыні Дзяржкамархіва У. І. Адамушка і загадчык аддзела арганізацыйнай работы і міжнародных сувязей А. Я. Рыбакоў, якія выступілі з прамовамі. У. І. Адамушка, у прыватнасці, крытыкаваў дырэкцыю і аддзелы інстытута за ўсё яшчэ недастатковую, на яго думку, сувязь праводзімых даследаванняў з патрэбамі архіўнай галіны, слабы ўдзел супрацоўнікаў у навуковых

канферэнцыях, адсутнасць ініцыятывы і невыкарыстанне магчымасцей для ўмацавання свайго фінансавага становішча.

Па выніках абмеркавання прынята пастанова.

30 студзеня 2001 г. на пасяджэнні Спецыялізаванага вучонага савета, які працуе пры БелНДІДАС, адбылася абарона дысертацыі на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук аспірантам кафедры крыніцазнаўства і музеязнаўства Белдзяржуніверсітэта Д. С. Самавалавым. Тэма дысертацыі: «Даследаванне групавых працэсаў у псіхагісторыі». Афіцыйнымі апанентамі выступілі доктар гістарычных навук, прафесар У. С. Кошалеў і доктар філасофіі і псіхалогіі У. А. Янчук. Апаніруючай арганізацыяй быў Белдзяржпедуніверсітэт імя М. Танка.

Вучоны савет адзінагалосна прысудзіў вучоную ступень кандыдата гістарычных навук па спецыяльнасці 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання.

21 лютага 2001 г. праходзіла пасяджэнне Археаграфічнай камісіі. На парадак дня былі вынесены пытанні: «Археаграфічная работа ў Беларусі: стан і праблемы» (М. Ф. Шумейка), «Аб ходзе распрацоўкі праграмы публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь» (Я. Я. Янушкевіч), «Інфармацыя аб рабоце бюро Археаграфічнай камісіі ў 2000 г. і плане работы на 2001 г.» (Р. П. Платонаў). У абмеркаванні дакладаў прынялі ўдзел: У. І. Лемяшонак, галоўны рэдактар Арганізацыйна-метадычнага цэнтра па выданні гісторыка-дакументальных хронік «Памяць» доктар гістарычных навук, І. В. Саверчанка, доктар філалагічных навук, Дз. У. Караў, дырэктар Заходне-Беларускага гуманітарнага цэнтра даследаванняў Усходняй Еўропы доктар гістарычных навук (г. Гродна), У. А. Гілеп, старшыня грамадскага аб'яднання «Беларускі фонд культуры», Т. А. Рошчына, загадчык аддзела рукапісаў рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь, В. Ф. Кушнер, галоўны рэдактар «Беларускага гістарычнага часопіса» кандыдат гістарычных навук, У. І. Адамушка, намеснік старшыні Дзяржкамархіва кандыдат гістарычных навук. У прынятай пастанове намечаны шляхі далейшага ўзмацнення археаграфічнай працы і распрацоўкі праграмы публікацыі дакументаў НАФРБ у адпаведнасці з асноўнымі накірункамі развіцця архіўнай справы ў рэспубліцы на 2001 — 2005 гг., якія зацверджаны калегіяй Дзяржкамархіва.

Матэрыялы пасяджэння друкуюцца ў гэтым нумары штогодніка.

21 сакавіка 2001 г. на пасяджэнні Вучонага савета БелНДЦАС у сувязі з заканчэннем тэрміну паўнамоцтваў выбраны новы склад савета. У яго ўвайшлі: У. В. Фядосаў — дырэктар інстытута, Э. М. Савіцкі, Р. П. Платонаў — намеснікі дырэктара, Н. М. Дзятчык — вучоны сакратар, К. А. Сечанава — загадчык аддзела дакументазнаўства, С. У. Жумар — загадчык аддзела архівазнаўства, Я. Я. Янушкевіч — загадчык аддзела археаграфіі, Г. Л. Гарбачоў — загадчык аддзела аўтаматызаваных архіўных тэхналогій, П. П. Журкевіч — загадчык рэдакцыйна-выдавецкага аддзела, У. К. Ракашэвіч — вядучы навуковы супрацоўнік, М. Ф. Шумейка — вядучы навуковы супрацоўнік, В. У. Скалабан — вядучы навуковы супрацоўнік, Ю. У. Несцярковіч — старшы навуковы супрацоўнік, У. І. Адамушка — намеснік старшыні Дзяржкамархіва, В. Л. Насевіч — дырэктар БелНДЦЭД, В. Д. Селяменеў — дырэктар НАРБ, А. К. Галубовіч — дырэктар НГАБ.

На гэтым жа пасяджэнні прынята рашэнне аб наладжванні творчага супрацоўніцтва з БелНДЦЭД па пытаннях захавання і выкарыстання дакументаў і матэрыялаў, выкананых на электронных носбітах. З паведамленнямі выступілі намеснік дырэктара цэнтра В. У. Вераб'ёва і загадчыца аддзела цэнтра Т. У. Століна.

12 красавіка 2001 г. у Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф. Скарыны адбылося пасяджэнне «круглага стала», прысвечанага 150-й гадавіне вядомага гісторыка, археографа і краязнаўца Аляксея Парфёнавіча Сапунова. Пасяджэнне арганізавана дырэкцыяй цэнтра і Археаграфічнай камісіяй Дзяржкамархіва Рэспублікі Беларусь. На яго былі запрошаны прадстаўнікі Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны, Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы, гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта, Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь, «Беларускага гістарычнага часопіса», архіўных устаноў. Вёў пасяджэнне намеснік дырэктара Скарынаўскага цэнтра кандыдат гістарычных навук В. У. Скалабан. У дыскусіі ўдзельнічалі доктар гістарычных навук Р. П. Платонаў, доктар філасофскіх навук У. М. Конан, кандыдаты гістарычных навук М. Ф. Шумейка, У. І. Адамушка, вядучы бібліятэкар беларускага аддзела Нацыянальнай бібліятэкі Л. Д. Сільнова і інш.

На пасяджэнні адзначалася, што пра А. П. Сапунова створана значная літаратура. Яна адлюстроўвае яго дзейнасць як гісторыка і краязнаўца; А. П. Сапуноў — своеасаблівая «візітная картка» Віцебшчыны, якой ён прысвяціў асноўныя свае творы. Але Аляксей Парфёнавіч — гэта не толькі «Витебская старина» і краязнаўчыя працы пра гарады і населеныя пункты гэтай губерні. Ён яшчэ і той чалавек, які ўпрадкаваў дакументы першага гістарычнага архіва Беларусі — Віцебскага цэнтральнага архіва старажытных актавых кніг. Яму належыць шэраг дакументальных публікацый. А. П. Сапуноў прымаў актыўны ўдзел у працы Віцебскай вучонай архіўнай камісіі (1909 — 1919), членам якой быў. У дзейнасці камісіі бачыцца пэўны правобраз органаў кіравання архіўнай справай, створаных ужо ў савецкі час. Таму, як гаварылі ўдзельнікі дыскусіі, вывучэнне архівазнаўчых і археаграфічных твораў даследчыка — актуальная задача. Мерапрыемствы ў Мінску і Віцебску, прысвечаныя 150-й гадавіне А. П. Сапунова, павінны стаць новым этапам ва ўсебаковым асэнсаванні вялікай творчай спадчыны, пакінутай нашчадкам гэтым выдатным навукоўцам.

Пасяджэнне Археаграфічнай камісіі (21 лютага 2001 г.)

«Археаграфічная работа ў Беларусі: стан і праблемы» — з такім дакладам на пасяджэнні выступіў намеснік старшыні АК М. Ф. Шумейка.

У пачатку даклада М. Ф. Шумейка скіраваў увагу прысутных на існаванне ў археаграфіі праблем дыскусійнага характару, звязаных з вызначэннем яе прадмета, структуры, задач і інш. Характарызуючы цяперашні стан археаграфіі ў рэспубліцы, дакладчык адзначыў, што працягвае заставацца найбольш прыкметнай практычнай дзейнасцю па публікацыі дакументаў і слаба праяўляецца работа тэарэтыка-метадычнага накірунку, на што неаднаразова звярталі ўвагу беларускія гісторыкі-архівісты і археографы. Найбольш яўна недахопы ў распрацоўцы тэарэтыка-метадычных аспектаў айчынай археаграфіі назіраюцца ў саюжных рэспублік (1918 — 1975 гг.), у якой «беларускія раздзелы», прысвечаныя праблемам развіцця тэорыі і метадыкі археаграфіі, фактычна засталіся «пустымі». Прычыны такога тэарэтыка-метадычнага нігілізму маюць аб'ектыўны і суб'ектыўны характар. Беларуская археаграфія, якая ўзнікла і доўга існавала ў рамках расійскай археаграфіі і ў першай чвэрці XX ст. пачала набываць нацыянальную афарбоўку, у 1930-я гады фактычна была разгромлена,

не паспеўшы закласці ні нарматыўна-метадычнай базы, ні тым больш прыступіць да вырашэння праблем тэрэтычнага характару. З другога боку, беларускія гісторыкі-архівісты і археографы вымушаны былі ў гэты перыяд вырашаць пытанні больш арганізацыйнага, чым навукова-метадычнага, напрамку: выяўляць і вяртаць у рэспубліку дакументальную базу — аснову археографічных публікацый, арганізоўваць яе захоўванне і выкарыстанне ў розных мэтах.

Сцісла асвятліўшы пытанні тэрэтыка-метадычнага характару, дакладчык звярнуўся далей да аналізу стану ў рэспубліцы ў XX ст. практычнай археографіі. Ён вылучыў некалькі перыядаў, для кожнага з якіх характэрны свае асаблівасці арганізацыі археографічнай дзейнасці, тэматыкі дакументальных публікацый, іх відаў, формаў і да т. п. Першы перыяд, на яго думку, пачаўся з часу стварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці і працягваўся да пачатку Вялікай Айчыннай вайны. Для яго былі ўласцівы суіснаванне дарэвалюцыйнай археографічнай школы, звязанай з дзейнасцю М. В. Доўнар-Запольскага, Д. І. Даўгялы і інш., з савецкай, якая толькі нараджалася, захаванне і працяг традыцый і пераемнасці ў справе публікацыі дакументаў.

Заканчэнне другога перыяду дакладчык звязаў з прыняццем у сакавіку 1956 г. пастановы ЦК КПБ і СМ БССР «Аб мерах па ўпарадкаванні рэжыму захоўвання і лепшым выкарыстанні дакументальных матэрыялаў міністэрстваў і ведамстваў», якая азначала своеасаблівае наступленне «архіўна-археографічнай адлігі». У гэты час, як вядома, практычная археографія ў рэспубліцы была зведзена да мінімуму.

Для трэцяга перыяду, які закончыўся з распадам СССР, адметным з'яўлялася кааперацыя архіўных, навуковых, навучальных, культурна-асветных устаноў і арганізацый у справе публікацыі дакументаў (пры каардынуючай ролі Галоўархіва рэспублікі). Яго можна назваць «залатым векам» беларускай практычнай археографіі: менавіта ў гэты час паявіліся серыйныя дакументальныя выданні тэматычнага тыпу (уключаючы міжнародныя) — «Беларусь у эпоху феадалізму», «Беларусь у эпоху капіталізму», «Паўстанне 1863 года», «Усенародны партызанскі рух у Беларусі» і інш.; выданні дакументаў аднаго віду — «Інвентары магнацкіх уладанняў»; манавыданні — «Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г.», «Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.»; цыкл дакументальных выданняў БДУ, Інстытута літаратуры імя Я. Купалы АН БССР і інш.

З набыццём Беларуссю суверэннітэту пачынаецца чацвёрты перыяд, для якога характэрны ліквідацыя раней існаваўшых формаў арганізацыі археаграфічнай дзейнасці, адмова ад серыйных дакументальных выданняў, з'яўленне «заказных» публікацый дакументаў, актывізацыя часопіснай археаграфіі, прыход у практычную археаграфію публікатараў-дылетантаў і г. д.

Гаворачы пра перспектывы далейшага развіцця айчыннай археаграфіі, дакладчык адзначыў наступнае:

Дэклараваўшы стварэнне ў рэспубліцы навукова-метадычнага цэнтра ў галіне археаграфіі (хоць пакуль што і ведамаснага), трэба прыкласці максімум намаганняў да таго, каб ён па-сапраўднаму стаў такім. А гэта магчыма ў тым выпадку, калі Археаграфічная камісія па прыкладу расійскіх і ўкраінскіх калегаў сканцэнтруе свае намаганні на распрацоўцы праблем, якія маюць навуковае і практычнае значэнне як для айчынных гісторыкаў, так і для архіўнай галіны. Акрамя выдання «Беларускага археаграфічнага штогодніка», што надзвычай важна і патрэбна, камісія пры дзейным удзеле прадстаўнікоў архіўных, навуковых, культурна-асветных устаноў і арганізацый магла б, напрыклад, узяцца за крайне неабходную і даўно наспеўшую работу па стварэнні базы даных апублікаваных дакументаў (як у Беларусі, так і аб гісторыі Беларусі), пачаўшы з серыйных выданняў тыпу «Актаў Віленскай археаграфічнай камісіі», «Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў», «Археаграфічнага зборніка дакументаў» і дайшоўшы затым да публікацый у рэгіянальных выданнях.

Другая вартая ўвагі праблема можа быць звязана да аднаўлення практыкі падрыхтоўкі каталогаў архівазнаўчай літаратуры, зборнікаў дакументаў. Нам уяўляецца важным сканцэнтраваць намаганні гісторыкаў-архівістаў і археографаў на распрацоўцы і публікацыі розных відаў навукова-даведачнага апарату да дакументаў архіваў (вопісаў, аглядаў архіўных фондаў, даведнікаў па фондах і інш.), якія будуць аднолькава карыснымі для даследчыкаў і супрацоўнікаў архіваў.

Закранаючы выданне дакументаў, дакладчык звярнуў увагу на неабходнасць правядзення самага дакладнага выбару аб'ектаў публікацыі, што зводзіць да мінімуму іх паўторнае перавыданне. На яго думку, трэба больш актыўна выкарыстоўваць так званыя «малыя формы публікацыі», прытрымліваючыся пры гэтым адпаведнага навуковага ўзроўню публікуемых дакументаў.

* * *

Мэта даклада намесніка старшыні Археаграфічнай камісіі *Я. Я. Янушкевіча* — пазнаёміць удзельнікаў пасяджэння з распрацоўкай праграмы публікацый Нацыянальнага архіўнага фонду Беларусі. Як адзначыў дакладчык, папярэдне задума была шырэйшай — адразу стварыць Нацыянальную праграму публікацыі гістарычных крыніц. Але паколькі Археаграфічная камісія сфарміравалася ў межах Дзяржкамархіва як грамадская структура пераважна галіновая, то і праграма яе на цяперашнім этапе трансфармавалася і стала больш сціплай: праграма публікацыі дакументаў НАФРБ. Перш за ўсё маецца на ўвазе 5-гадовы план, які зацвердзіць Дзяржкамархіў. Задума была і застаецца празрыстай: прыцягнуць да вырашэння праблем архіўнай галіны, у прыватнасці археаграфіі, г. зн. выяўлення, апрацоўкі і выдання гістарычных крыніц, навукова-творчы патэнцыял даследчых інстытутаў, ВНУ, музеяў, бібліятэк.

У АК паступілі наступныя прапановы па ўключэнні ў план публікацый:

- Ад Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны: зборнік дакументаў і фотаздымкаў пра лагер знішчэння насельніцтва і ваеннапалонных «Трасцянец»; лісты з Германіі салдатам на ўсходні фронт.

- Ад Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці: зборнік дакументаў пра Віцебскую мастацкую школу 1920-х гг.

- Ад Дзяржаўнага архіва Гомельскай вобласці: гісторыя Гомельскай губерні.

- Ад Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі: Метрыка ВКЛ (кніга 44, 1561 — 1566 гг.); Гербоўнік беларускай шляхты; Малы гербоўнік Магілёўскай губерні; Беларусь у актавых кнігах XVI—XVIII стст.

Інстытут гісторыі НАНБ прапанаваў для ўключэння ў план шэраг падрыхтаваных яго супрацоўнікамі дакументальных зборнікаў: Помнікі духоўнай культуры Беларусі XV — XVII стст. (на сучасным археаграфічным узроўні пададзены невядомыя і малавядомыя помнікі наратыўнай і дакументальнай пісьменнасці, якія захоўваюцца пераважна ў архівах і бібліятэках Літвы, Польшчы, Расіі, Украіны); Дзяржаўная культурная палітыка ў Беларусі ў XX ст. (дакументы пра нацыянальна-культурнае адраджэнне канца XIX ст. — 1917 г.); Беларуская эміграцыя. Гісторыя і сучаснасць. Кн. 1 (канец XIX ст. — 1939 г.).

Я. Я. Янушкевіч зазначыў таксама, што ў БелНДДАС дзейнічае аддзел археаграфіі, за кошт якога план публікацый можна дапоўніць тэмамі: Трагедыя 1937 — 1938 гг. у Беларусі; Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі міжваеннага перыяду: тэндэнцыі развіцця (1920 — 1930); Беларусізацыя 1920-х гадоў: тэндэнцыі і супярэчнасці, значэнне для сучаснасці; Дзяржаўныя межы Беларусі (1917 — 1939); Грамадска-палітычны рух на Беларусі ў пачатку ХХ ст. (1900 — 1915); Дзённік Міхала Галубовіча (1858 — 1860) (Мемуары М. Галубовіча бачацца дакладчыку першай ластаўкай праграмы да святкавання 200-годдзя з дня нараджэння В. Дуніна-Марцінкевіча.)

Дакладчык лічыць, што з такіх лакальных праграм і можа паўстаць план выданняў Археаграфічнай камісіі як матэрыял для распрацоўкі будучай Нацыянальнай праграмы публікацыі гістарычных крыніц.

* * *

Інфармуючы ўдзельнікаў пасяджэння аб рабоце АК у 2000 г. і плане на 2001 г., старшыня камісіі *Р. П. Платонаў* адзначыў, што бюро падрыхтавала асноўныя дакументы, якія вызначаюць функцыянальнае прызначэнне, накірункі і задачы дзейнасці камісіі. Палажэнне аб камісіі, яе персанальны склад 27 студзеня 2000 г. былі зацверджаны калегіяй Дзяржкамархіва, у гэты ж дзень калегія па прапанове бюро АК і дырэкцыі БелНДДАС прыняла пастанову аб выданні «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Усе прынятыя дакументы апублікаваны ў навукова-практычным часопісе «Архівы і справаводства» (№ 1, 2, 3 за 2000 г.) і ў першым выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка», які ўбачыў свет у лістападзе 2000 г. Інфармацыю аб стварэнні АК Дзяржкамархіва надрукавалі газета «Літаратура і мастацтва», часопіс «Беларускі гістарычны агляд», паведамленне прайшло праз «Інтэрнэт» (праз БелНДЦЭД). На сённяшні дзень у складзе камісіі налічваецца 49 членаў, сярод якіх 14 дактароў і 20 кандыдатаў навук.

Пасяджэнні бюро праходзілі раз у два месяцы (усяго 7 пасяджэнняў). Акрамя членаў бюро, у іх удзельнічалі старшыня Дзяржкамархіва А. М. Міхальчанка, намеснік старшыні У. І. Адамушка. Галоўная ўвага звярталася на вырашэнне тых задач, якія мелі на мэце ўзмацненне археаграфічнай накіраванасці ў дзейнасці ўстаноў архіўнай галіны. Вёўся пошук найбольш прымальных шляхоў удзелу ў гэтай працы членаў АК.

Адзін са шляхоў, які дазваляе комплексна падыходзіць да вырашэння археаграфічных праблем, бюро бачыць ва ўдзеле камісіі ў цэлым і яе членаў у навуковых, навукова-практычных канферэнцыях, «круглых сталах», чытаннях, у арганізацыі іншых аналагічных мерапрыемстваў.

Члены бюро АК М. Ф. Шумейка, У. П. Крук, член камісіі В. У. Скалабан былі ў ліку арганізатараў навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю Віцебскай архіўнай камісіі, якая праходзіла ў Віцебску 24 лістапада 1999 г. (Матэрыялы канферэнцыі выдадзены.) Трэба адзначыць асаблівую ролю ў падрыхтоўцы гэтай канферэнцыі і ў цэлым у арганізацыі археаграфічных мерапрыемстваў члена АК, загадчыка аддзела па архівах і справаходству Віцебскага аблвыканкама М. У. Пішчулёнка. Цяпер па яго ініцыятыве вядзецца падрыхтоўка да стварэння філіяла АК на базе Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці.

Бюро Археаграфічнай камісіі ўдзельнічала ў арганізацыі і правядзенні Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Архівы Беларусі на рубяжы XX — XXI стст.: гісторыя, стан, перспектывы развіцця» (праведзена 8 — 9 лютага 2000 г. разам з БелНДІДАС і гістарычным факультэтам Белдзяржуніверсітэта). На пленарнае пасяджэнне быў прадстаўлены даклад «Археаграфічная камісія ў сістэме архіўных устаноў Рэспублікі Беларусь: прызначэнне, задачы» (Р. П. Платонаў), з навуковымі паведамленнямі ў секцыях выступілі 12 чалавек, якія ўваходзяць у склад АК. Тэарэтычныя і практычныя пытанні археаграфіі абмяркоўваліся ў дзвюх секцыях: «Праблемы архівазнаўства і археаграфіі» і «Архіўнае крыніцазнаўства». Кіравалі секцыямі члены бюро АК Р. П. Платонаў, Я. Я. Янушкевіч, члены камісіі Э. М. Савіцкі, У. І. Адамушка, В. У. Скалабан.

У маі 2000 г. бюро АК і дырэкцыя БелНДІДАС правялі пасяджэнне «круглага стала» на тэму «Мужнасць і трагедыя народа», прысвечанае 55-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. Для абмеркавання праблемы крыніцазнаўчага аналізу дакументальнай архіўнай спадчыны, яе выкарыстання і публікацыі, ролі архіваў у напісанні праўдзівай гісторыі барацьбы беларускага народа супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў былі запрошаны прадстаўнікі 15 навуковых устаноў г. Мінска, якія вядуць даследаванні ў галіне ваеннай праблематыкі. Сярод удзельнікаў — 7 членаў АК. Матэрыялы «круглага стала» апублікаваны з дапамогай Беларускага рэспубліканскага фонду «Узаемаразуменне і прымірэнне».

Галоўная ўвага бюро звярталася на падрыхтоўку і выданне першага выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Менавіта на яго старонках, на думку дакладчыка, у першую чаргу павінны вырашацца навуковыя, метадычныя і іншыя пытанні ўзмацнення археаграфічнай працы. Выданне штогодніка разам з БелНДІДАС дае магчымасць друкаваць, акрамя археаграфічных, і іншыя, блізкія да іх матэрыялы (па архівазнаўству, крыніцазнаўству, тэксталагіі, палеаграфіі), дазваляе згуртоўваць вакол бюро АК і БелНДІДАС навуковых супрацоўнікаў акадэмічных інстытутаў, выкладчыкаў ВНУ, супрацоўнікаў музеяў, краязнаўцаў, якія зацікаўлены ў супрацоўніцтве з Археаграфічнай камісіяй. У ліку 25 аўтараў першага выпуску 14 — члены АК.

Бюро АК падтрымлівае пастаянныя кантакты з навукова-практычным часопісам «Архівы і справаводства» (яго галоўны рэдактар С. М. Асіноўскі ўваходзіць у склад АК, намеснік старшыні АК М. Ф. Шумейка вядзе на старонках часопіса архівазнаўчы і археаграфічны раздзелы). Наладжваюцца дзелавыя ўзаемаадносіны з рэдакцыяй гісторыі выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» імя П. Броўкі (узначальвае рэдакцыю член АК Л. У. Языковіч), Арганізацыйна-метадычным цэнтрам па выданні гісторыка-дакументальных хронік «Памяць» (галоўны рэдактар — член АК У. І. Лемяшонак), Дзяржаўным музеем гісторыі Вялікай Айчыннай вайны (дырэктар — член АК Г. І. Баркун, намеснік дырэктара па навуковай працы І. Ю. Варанкова), кафедрай сусветнай і айчыннай гісторыі Белдзяржуніверсітэта (загадчык кафедры У. К. Коршук), кафедрай гісторыі і беларусазнаўства Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта (загадчык кафедры С. Е. Новікаў). Трывалыя сувязі падтрымліваюцца з Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі, Нацыянальным архівам Рэспублікі Беларусь, Беларускім дзяржаўным архівам-музеем літаратуры і мастацтва, Дзяржаўным архівам Віцебскай вобласці.

Далей Р. П. Платонаў спыніўся на праблемах, з якімі сутыкаецца бюро АК у сваёй працы. Складанасці ўзніклі з распрацоўкай праграмы выдання дакументаў НАФРБ. Прапановы, унесеныя па просьбе бюро дзяржаўнымі архівамі, аказаліся недастатковымі, навукова-даследчыя інстытуты наогул цікавасці да стварэння такой праграмы не праявілі. У бюро няма картатэкі аб дакументальных працах, выдадзеных у рэспубліцы за час яе незалежнага развіцця. Ва ўмовах, калі архіўная галіна штогод не даатрымлівае па дзяржбюджэту значныя сумы, разлічваць

на фінансаванне дакументальных прац наўрад ці даводзіцца. Не выпадкова, як паказваюць справаздачы дзяржархіваў, за апошні час штогод выдаецца ўсяго адзін-два зборнікі дакументаў. Таму шляхі выдання трэба шукаць на месцах, выкарыстоўваючы іншыя каналы, у тым ліку аб'яднанне намаганняў архіваў з іншымі ўстановамі, спонсарства і інш. На думку бюро, у архіўнай галіне мэтазгодна мець спецыяльны фонд для фінансавання публікатарскай дзейнасці, які можна было б стварыць шляхам цэнтралізацыі сродкаў.

Складанасці ў арганізацыі археаграфічнай працы звязаны і з тым, што за апошнія дзесяцігоддзе значна зменшыліся традыцыйныя сувязі, якія гадамі складваліся паміж дзяржархівамі і навукова-даследчымі інстытутамі, архівістамі і вучонымі-гісторыкамі. Замыканне толькі ў сферы ўласных інтарэсаў не прыносіць карысці ні адным, ні другім. Праблемы і складанасці ўзнікаюць і ў сувязі з тым, што ў рэспубліцы да гэтага часу не распрацаваны свае правілы выдання гістарычных дакументаў, вельмі мала метадык, перш за ўсё для працы з архіўнымі крыніцамі на беларускай мове.

У заключэнне Р. П. Платонаў азнаёміў прысутных з планам работы бюро Археаграфічнай камісіі на 2001 год.

* * *

У абмеракаванні дакладаў прынялі ўдзел 7 членаў Археаграфічнай камісіі. Дзейнасць бюро і камісіі ў цэлым была ацэнена станоўча.

Выступаўшыя ў спрэчках члены АК уносілі прапановы, накіраваныя на павышэнне аўтарытэту камісіі, удасканаленне формаў яе работы, умацаванне сувязі з рэгіёнамі, падвядзенне пад ажыццяўляемыя мерапрыемствы, асабліва публікатарскую дзейнасць, трывалай фінансавай асновы. Як адзначыў у сваёй прамове доктар філалагічных навук *І. В. Саверчанка*, бюро знайшло арганізацыйныя формы і накірункі працы, якія дазваляюць прыцягваць да ўдзелу ў праводзімых мерапрыемствах членаў камісіі, пашыраць яе актыў. На яго думку, у перспектыве можна было б разгледзець пытанне аб стварэнні ў структуры АК свайго вучонага савета, часовых творчых калектываў па інтарэсах, якія былі б здольныя працаваць, не разлічваючы толькі на фінансаванне з дзяржаўнага бюджэту. Доктар гістарычных навук *Дз. У. Караў* (г. Гродна) гаварыў аб недастатковых інфармацыйных сувязях бюро з членамі камісіі, якія працуюць на перыферыі, аб неабходнасці больш актыўна працаваць у рэгіёнах, аб дапамозе мясцовым гісторыкам пад час іх працы ў рэспубліканскіх

архівах. У прыватнасці, выказана меркаванне пра магчымасць стварэння заходне-беларускага рэгіянальнага аб'яднання Археаграфічнай камісіі.

Старшыня грамадскага аб'яднання «Беларускі фонд культуры» *У. А. Гілеп* заклікаў удзельнікаў пасяджэння — вядомых навукоўцаў удзельнічаць у напісанні кнігі пра слаўтыя імёны ў гісторыі Беларусі. Галоўны рэдактар Арганізацыйна-метадычнага цэнтра па выданні гісторыка-дакументальных хронік «Памяць» *У. І. Лемяшонок* падкрэсліў важнасць наладжвання пастаяннай узаемасувязі камісіі з Арганізацыйна-метадычным цэнтрам і аўтарскімі калектывамі раённых выданняў кніг «Памяць», вартасць якіх вызначаецца шырокім выкарыстаннем дакументальных крыніц. Галоўны рэдактар «Беларускага гістарычнага часопіса» *В. Ф. Кушнер* пазнаёміў прысутных з намерамі рэдакцыі пашырыць друкаванне на старонках часопіса архіўных матэрыялаў. Адзначыўшы, што стварэнне Археаграфічнай камісіі — адметная з'ява ў навукова-культурным жыцці рэспублікі, загадчыца аддзела рукапісаў рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі *Т. А. Рошчына* асноўную ўвагу звярнула на важнасць працы з той часткай НАФРБ, якая захоўваецца ў бібліятэках і музеях, на складанасці, якія ўзнікаюць пры публікацыі гэтых багацейшых скарбніц нацыянальнай культуры.

Асноўныя накірункі развіцця архіўнай справы і справаводства ў Рэспубліцы Беларусь, месца Археаграфічнай камісіі ў сістэме ўстаноў галіны і перспектывы яе далейшай дзейнасці, рэальныя магчымасці бюджэтнага фінансавання Праграмы выдання дакументаў НАФРБ — тэма выступлення намесніка старшыні Дзяржкамархіва Рэспублікі Беларусь *У. І. Адамушкі*.

Пасяджэнне вёў намеснік старшыні Археаграфічнай камісіі *У. І. Крук*. Вынікі падвёў старшыня АК *Р. П. Платонаў*. Па выніках працы прынята пастанова.

ПАМ'ЯЦІ ТАВАРЫША

ПОЧАНИН СТЕПАН ЗАХАРОВИЧ

24 марта 2001 г. ушел из жизни бывший зам. директора Института истории партии при ЦК КПБ по партархиву, доктор исторических наук, профессор, пенсионер республиканского значения Степан Захарович Почанин. Более 30 лет он занимался сбором, комплектованием и разработкой архивных документов и материалов по истории Компартии Белоруссии, ЛКСМБ, Компартии Западной Белоруссии, Белорусского штаба партизанского движения периода Великой Отечественной войны. Нас покинул известный историк, принципиальный, отзывчивый, скромный человек.

С. З. Почанин родился 25 апреля 1913 года в селе Кивать Ульяновской области в многодетной крестьянской семье. Трудовую деятельность начал учителем младших классов после окончания в г. Сызрань педагогического техникума. В октябре 1941 г., будучи на учебе в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б) в г. Москве, в составе спецгруппы вывозил из Кремля в г. Горький (Нижний Новгород) документы Коминтерна и Политбюро ЦК ВКП(б). В 1946 г. решением ЦК ВКП(б) был командирован на работу в аппарат ЦК КП(б)Б, где занимал должности ответственного организатора, консультанта, зав. сектором по подготовке кадров. Почти 25 лет, с 1955 по 1979 г., он трудился заместителем директора по партархиву Института истории партии при ЦК КПБ. Как руководитель ведущего архивного учреждения внес большой вклад в научно-техническую обработку материалов фондов, раскрытие системы построения документальных источников как информационной базы, способствующей отысканию необходимых данных. Его имя заслуженно значится среди историков, архивистов, подготовивших по заданию ЦК КПБ к 1 декабря 1959 г. справку «К вопросу о партийном подполье в г. Минске в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944 г.)», положившей начало развертыванию документального изучения антифашистской борьбы в белорусской столице, оккупированной гитлеровскими захватчиками. Он успешно защитил

кандидатскую и докторскую диссертации по истории Белоруссии 1917 — 1920 гг. Опубликовал монографии «В грозном восемнадцатом» и «Историей обреченные», более 100 других научных работ, вышедших в издательствах Белоруссии, России и Украины. С. З. Почанин автор и научный редактор 3-томного сборника документов «Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны», член редколлегии 3-томника «Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков». Многие годы являлся членом ученых советов по защите докторских и кандидатских диссертаций. Под его руководством подготовлено 13 кандидатов исторических наук. До ухода на пенсию в 1984 г. возглавлял группу по подготовке к открытию Минского филиала Центрального музея В. И. Ленина. Награжден 5 медалями и 5 Почетными грамотами Верховного Совета БССР.

Имя Степана Захаровича Почанина навсегда останется в памяти его коллег, всех, с кем он соприкасался за многие годы своей плодотворной организаторской и научно-исследовательской работы.

***Барановский Е. И.,
председатель Белорусского общества архивистов***

НАШЫ АЎТАРЫ

Асіноўскі Святаслаў Маркавіч, галоўны рэдактар часопіса «Архівы і справаводства».

Баландзін Віктар Васілевіч, дырэктар БДАКФФД.

Бандарэнка Мікалай Аляксандравіч, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела публікацыі дакументаў НАРБ, кандыдат гістарычных навук.

Бандарэнка Тамара Паўлаўна, дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі Інстытута сучасных ведаў, кандыдат філалагічных навук.
Бараноўскі Яўген Іванавіч, вучоны сакратар НАРБ, кандыдат гістарычных навук.

Біндзіч Таццяна Уладзіміраўна, аспірантка Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Брэгер Герман Максімавіч, галоўны архівіст аддзела старажытных актаў НГАБ.

Валахановіч Анатоль Іосіфавіч, старшы навуковы супрацоўнік рэдакцыйна-выдавецкага аддзела БелНДІДАС.

Варанкова Ірына Юр'еўна, нам. дырэктара па навуковай рабоце Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны.

Вераб'ёў Аляксандр Васілевіч, в. а. загадчыка аддзела дакументаў Вялікай Айчыннай вайны НАРБ.

Груша Алесь Іванавіч, вядучы палеограф аддзела старажытных актаў НГАБ.

Жумар Сяргей Уладзіміравіч, загадчык аддзела архівазнаўства БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Журкевіч Павел Паўлавіч, загадчык рэдакцыйна-выдавецкага аддзела БелНДІДАС.

Запартыка Алесь Міхайлавіч, вядучы архівіст НАРБ.

Запартыка Ганна Вячаславаўна, дырэктар БДАМЛіМ.

Іофэ Эмануіл Рыгоровіч, прафесар кафедры паліталогіі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, доктар гістарычных навук.

Казлоў Уладзімір Пятровіч, кіраўнік Дзяржаўнай архіўнай службы Расіі (Расархіў), член-карэспандэнт Расійскай акадэміі навук, доктар гістарычных навук, прафесар.

Кекелева Таццяна Віктараўна, вядучы навуковы супрацоўнік БДАМЛІМ.

Кушміраў Уладзімір Віктаравіч, старшы навуковы супрацоўнік НАРБ.

Лебедзева Валянціна Міхайлаўна, старшы выкладчык Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Лінская Ларыса Антонаўна, старшы навуковы супрацоўнік аддзела фондаў Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі.

Мальцава Тамара Мікалаеўна, навуковы супрацоўнік рэдакцыйна-выдавецкага аддзела БелНДІДАС.

Міхальчанка Аляксандр Мікалаевіч, старшыня Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

Мянжынскі Валерый Станіслававіч, старшы навуковы супрацоўнік аддзела спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі НАНБ.

Насевіч Вячаслаў Леанідавіч, дырэктар БелНДЦЭД, кандыдат гістарычных навук.

Несцяровіч Юрый Уладзіміравіч, старшы навуковы супрацоўнік аддзела археаграфіі БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Новікаў Сяргей Яўгенавіч, загадчык кафедры гісторыі і беларусказнаўства Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

Пазднякоў Валерый Сямёнавіч, вядучы навуковы рэдактар выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, кандыдат гістарычных навук.

Платонаў Расціслаў Пятровіч, нам. дырэктара БелНДІДАС, доктар гістарычных навук, прафесар.

Ракашэвіч Уладзіслаў Канстанцінавіч, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела археаграфіі БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Рассадзін Сяргей Яўгенавіч, загадчык аддзела геральдыкі і генеалогіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству Рэспублікі Беларусь, доктар гістарычных навук.

Рахманько Таццяна Леанідаўна, загадчык аддзела інфармацыі, публікацыі і навуковага выкарыстання дакументаў БДАКФФД.

Савіцкі Эдуард Міхайлавіч, нам. дырэктара БелНДДАС, доктар гістарычных навук, прафесар.

Свярчкоў Вадзім Анатолевіч, вядучы навуковы супрацоўнік НАРБ.

Станкевіч Людміла Іванаўна, галоўны бібліёграф аддзела рукапісаў рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Фядосаў Уладзімір Васілевіч, дырэктар БелНДДАС, кандыдат эканамічных навук.

Шпілеўская Ірына Мікалаеўна, вядучы навуковы супрацоўнік НГАБ.

Шумейка Міхаіл Фёдаравіч, дацэнт кафедры крыніцазнаўства і музэязнаўства Белдзяржуніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

Яцкевіч Зміцер Лявонцэвіч, вядучы навуковы супрацоўнік НГАБ.

ЗМЕСТ

<i>Да чытачоў «Беларускага археаграфічнага штогодніка»</i>	<i>3</i>
АРХЕАГРАФІЯ	5
У. П. Казлоў, А. М. Міхальчанка <i>Некаторыя пытанні археаграфіі як навуковай дысцыпліны.....</i>	<i>5</i>
М. Ф. Шумейко <i>Состояние и развитие археографии в Беларуси во второй половине XIX — начале XX в.</i>	<i>42</i>
С. М. Асіноўскі <i>Археаграфічныя і архівазнаўчыя публікацыі ў часопісе «Архівы і справаводства»</i>	<i>66</i>
АРХІВАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЯ СПРАВА	75
С. В. Жумарь <i>Архив Института истории Национальной академии наук Беларуси</i>	<i>75</i>
А. В. Воробьев <i>Научно-справочный аппарат к документам периода Великой Отечественной войны</i>	<i>84</i>
В. В. Кушмиров <i>Тематический указатель к фонду переводов</i>	<i>91</i>
Т. В. Кекелева <i>Падрыхтоўка выставак у Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва</i>	<i>98</i>
Г. М. Брэгер, Л. А. Лінская <i>Документальные материалы XVI — XVIII стст. у фондах Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі.....</i>	<i>105</i>
В. С. Пазднякоў <i>«Беларуская энцыклапедыя» і архівы: здабыткі і праблемы супрацоўніцтва.....</i>	<i>120</i>

КРЫНІЦАЗНАЎСТВА	128
В. Л. Носевич <i>Комплекс документов по истории одной белорусской микропопуляции</i>	<i>128</i>
Е. И. Барановский <i>Черты и лица минского антифашистского подполья периода Великой Отечественной войны</i>	<i>151</i>
Э. Г. Иоффе <i>Холокост на белорусской земле.....</i>	<i>163</i>
И. Ю. Воронкова <i>Письма солдатам вермахта.....</i>	<i>173</i>
ТЭКСТАЛОГІЯ	187
Т. У. Біндзіч <i>Рукапісная беларуская лацінка</i>	<i>187</i>
ПАЛЕАГРАФІЯ.....	199
Л. І. Станкевіч <i>Скрутак паморскі з фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі — помнік стараабрадніцкай кніжнасці XIX ст.</i>	<i>199</i>
З ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАЎНЫХ УСТАНОЎ	210
А. І. Груша <i>Інфармацыйныя элементы фармуляра дакумента канцэлярыі Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV — першай паловы XVI ст.....</i>	<i>210</i>
С. Е. Рассадин <i>Гербовый привилей 1643 г. на магдебургію г. Казимежу в старостве Бобруйском.....</i>	<i>220</i>
З. Л. Яцкевіч <i>Узорны наблітацыйны прывілей для гарадоў Вялікага княства Літоўскага.....</i>	<i>228</i>
И. Н. Шпилевская <i>Из истории таможенной службы Минска</i>	<i>238</i>
В. К. Ракашевич <i>Государственный арбитраж в Белорусской ССР (1921 — 1991)....</i>	<i>243</i>
Р. П. Платонаў <i>Кіруючыя кадры і беларуская мова (1920-я гады).....</i>	<i>249</i>

М. А. Бандарэнка <i>Беларусізацыя ў вайсковых часцях у 1920 — 1930-я гады</i>	257
ПОСТАЦІ	267
Г. В. Запартыка, А. М. Запартыка <i>І. І. Грыгаровіч</i>	267
У ЗАМЕЖНЫХ АРХІВАХ	275
С. Я. Новікаў <i>Беларусь пад нямецкай акупацыяй у адлюстраванні матэрыялаў Федэральнага ваеннага архіва Германіі</i>	275
ДАКУМЕНТЫ	286
Публікацыя В. С. Мянжынскага і Ю. У. Несцяровіча <i>«Канфірмацыі гаспадара і вышэйшых устаноў Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага» як намінальная публікацыя</i>	286
Публікацыя В. М. Лебедзевай <i>Аўтабіяграфічны дакумент М. В. Доўнар-Запольскага</i>	295
Публикация В. А. Сверчкова <i>«Неизвестная дорога» партийного архива</i>	301
С. В. Жумарь <i>Находка документа о масонах в Белоруссии</i>	301
БІБЛІЯГРАФІЯ. РЭЦЭНЗІІ. ІНФАРМАЦЫЯ	311
Ю. У. Несцяровіч <i>Мікалай Улашчык як прыклад прафесійнага падыходу да археаграфічнай працы</i>	311
Т. П. Бандарэнка <i>Настольны практычны дапаможнік</i>	317
А. И. Валаханович <i>Неизвестное и известное о начале Великой Отечественной войны</i>	320
Эдуард Савицкий <i>Исследование по проблемам истории Холокоста</i>	323
ЮБІЛЕІ	327
У. В. Фядосаў <i>Навуковая дзейнасць інстытута ў гады станаўлення</i>	327

В. В. Баландзін, Т. Л. Рахманько <i>Шасцідзесяцігадовы кінафотафонадакументальны летаніс Беларусі</i>	336
П. П. Журкевіч, А. І. Валахановіч, Т. М. Мальцава <i>Лексіколаг, перакладчык, рэдактар</i>	342
ХРОНІКА	345
ПАМЯЦІ ТАВАРЫША	351
Барановский Е. И <i>Степан Захарович Почанин</i>	351
НАШЫ АЎТАРЫ	353

Навуковае выданне

Беларускі археаграфічны штогоднік
Выпуск 2

Рэдактар У. А. Сарока
Карэктары Т. М. Мальцава, З. Я. Губашына
Камп'ютэрная вёрстка Н. В. Ваўчок

Здадзена ў набор 20.04.2001 г.
Падпісана да друку 12.11.2001 г.
Фармат 60x84 1/16. Друк афс.
Ул.-выд. арк. 22,2. Друк. арк. 21.
Тыраж 100 экз. Заказ 63.

Беларускі навукова-даследчы інстытут
дакументазнаўства і архіўнай справы.
Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
ОКРБ-007-98, ч. 1. Код 22.11.20.600.
Ліцэнзія ЛВ № 69 ад 12.11.1997 г.
Вул. Крапоткіна, 55. 220002, г. Мінск.
Надрукавана на НВС БелНДІДАС.